

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՀՈԴԿԱԾՆԵՐ

ՀԱՏՈՐ Բ

**MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT
MANUSCRIPTS**

НАКОВ РАПАЗІАН

ARTICLES

VOLUME II

YEREVAN

2020

**МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ
МЕСРОПА МАШТОЦА**

АКОП ПАПАЗЯН

СТАТЬИ

ТОМ II

ЕРЕВАН

2020

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՒ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Հատոր Բ

**ԵՐԵՎԱՆ
2020**

ՀՏԴ 93/94:070
ԳՄԴ 63.3+76.01
Փ 311

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագիր՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան
Կազմող՝ Բ. Կոստիկյան*

ՓԱՓԱՋՅԱՆ ՀԱԿՈՒՅՑ

Փ 311 Հոգվածներ/Հ. Փափազյան.- Եր.: Մատենադարան, 2020.
Հատոր Բ.- 376 էջ

*Հակոբ Փափազյանի հոգվածների ժողովածուի երկրորդ հատորում
գիտնականի՝ արևելագիտության և հայագիտության տարբեր խնդիրնե-
րին առնչվող, 1973-1994 թթ. լույս տեսած ուսումնասիրություններից
բացի, առանձին ենթաբաժիններով ներկայացված են նաև նրա գրա-
խոսությունները և հրապարակախոսական նյութերը:*

ՀՏԴ 93/94:070
ԳՄԴ 63.3+76.01

ISBN 978-9939-9237-7-2
© Մատենադարան, 2020

ՕՏԱՐ ՏԵՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ (ԺԶ դ.)*

Հ. Դ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

1502 թ. շահ Իսմայիլի հիմնադրած կըզըլբաշների կիսաթեոկրատիկ տե-
րությունը կոչված էր վերածնելու իրանական պետության ավանդներն ու
նպաստելու ֆեոդալական միապետության դարգացմանը նոր պայմաններում:
Հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում նկատվող տեղաշար-
ժերը թելադրում էին նոր պետության բնույթը, որն արտահայտվում էր նրա
որդեգրած ներքին և արտաքին քաղաքականությամբ:

Շիրվազը հայտարարելով պետական կրոն, շահ Իսմայիլը ձեռք էր բերում
բնակչության մեծամասնության համակրանքը: Նորաստեղծ պետության զըլ-
խավոր ռազմական հենարան թրքախոս քոչվոր ցեղերը, որոնք մտել էին
կըզըլբաշների օրդենի մեջ, ևս համակրանքով են ընդունում այդ որոշումը:
Նույնը պետք է ասել նաև հողագործ գյուղացիության մեծ մասի վերաբերյալ:
Սակայն վերջիններին ավելի հրապուրում էին երիտասարդ շահի այն միջո-
ցառումները, որոնք անմիջապես վերաբերում էին բնակչությանից գանձվող
հարկերի թեթևացմանը:

Շուրջ 40 տարի առաջ Աղկոյունլու Ուզուն-Հասանի «ապօրինի» հայտա-
րարած մի շարք հարկեր և տուրքեր, առանձին հրովարտակներով հայտա-
րարվեցին արգելված: Դա միաժամանակ հաստատում էր, որ շնայած Ուզուն-
Հասանի օրոք աշխատավոր գյուղացիության ծանր վիճակը որոշ չափով հա-
ջողվել էր թեթևացնել, սակայն դրությունը գնալով վատթարացել էր, դարա-
վերջում դառնալով ավելի քան անտանելի: 1503—1506 թթ. շահ Իսմայիլի
հրապարակած հրովարտակներում շուրջ 12 անուն հարկեր ու տուրքեր հայ-
տարարվեցին «արգելված պահանջմունքներ» կամ «արգելված դիվանական
պարտավորություններ»: Սրանով շահը նպատակ ուներ մեղմացնելու բնակ-
չության մեջ դարավերջում առաջացած բուռն դժգոհությունները:

Արագ կերպով կազմակերպելով նոր ռազմունակ բանակ, շահ Իսմայիլը
կարողացավ կարճ ժամանակում տիրել իրանի մեծ մասին, Ադրբեջանին,
Հայաստանին ու Միջագետքին: Համարձակ առաջխաղացման ընթացքում նա

* 1960 թ. ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում» (№ 7—8) հրապարակելով նույն վերնագրով մի հոդ-
ված, փորձել էինք նոր աղբյուրների օգնությամբ պարզաբանել Արարատյան երկրում օտար
տիրապետության սկզբնավորման հանգամանքներն ու ճշգրտել այնտեղ իշխող ամիրների ու
հաքիմների ծագումն ու ժամանակագրական կարգը, այն հասցնելով մինչև XV դ. վերջը: Ներ-
կա հոդվածում քննում ենք XVI դ. Արարատյան երկրում իշխած կըզըլբաշ ամիրների ու բեկ-
լարբեկիների և օսմանյան փաշաների ինքնության և ժամանակագրության հետ առնչվող հար-
ցերը:

1 Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, կազմեց Հ. Դ. Փա-
փաճյան, պրակ Ա (ԺԵ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1956, վավ. 8—10 (այսուհետև՝ «Հրովարտակ-
ներ» I):

դեմ հանդիման կանգնեց ժամանակի հզոր կայսրությունը՝ Օսմանյան Թուրքիային, որը, թեև սուլթան Բայազիդի (1481—1512) օրոք հաշտ աչքով էր նայում նորակազմ պետության հաջողություններին և նույնիսկ պաշտոնապես ճանաչել էր Իսմայիլի թագադրությունը, սակայն նրա հաջորդ՝ սուլթան Սելիմի ժամանակ (1512—1520) հալածելով իր սահմաններում ապրող շիաներին՝ խիստ թշնամական դիրք բռնեց շահ Իսմայիլի նկատմամբ:

Սելիմի օրոք ծայր առան և հետզհետե մեծ ծավալ ընդունեցին թուրքիրանական ավերիչ պատերազմները, որոնք մղվում էին մերթ Հայկական բարձրավանդակին, մերթ Անդրկովկասին, Ատրպատականին ու Միջագետքին տիրելու համար և կարճատև ընդմիջումներով շարունակվեցին մինչև XVII դ. 30-ական թվականները:

Թուրք-պարսկական կռիվների ընթացքում Արարատյան երկիրն ու նրա կենտրոն Երևանը բազմիցս ավերվել են ու ամայացել, կործանվել են քաղաքներ ու շենքեր, հրկիզվել գյուղեր ու ավաններ, երկիրը ձեռքից ձեռք է անցել, հաճախակի փոփոխության են ենթարկվել նրա սահմաններն ու ներքին վարչական բաժանումը:

1512—1514 թթ. ծավալված ռազմական գործողություններն ավարտվեցին երկու տերությունների միջև 1515 թ. կնքված պայմանագրով, որով ամբողջ Արևմտյան Հայաստանն ու Հյուսիսային Միջագետքն անցնում էին Թուրքիային: Պետական սահմանների այսպիսի փոփոխության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում բնակչության նշանակալից տեղաշարժեր կատարվեցին: Քրդական տարրը սկսեց կայուն բնակություն հաստատել Պատմական Հայաստանի նաև կենտրոնական նահանգներում:

Սուլթան Սելիմը ի դեմս քրդական աշիրաթների տեսնում էր մի ուժ, որը կոչված էր կարևոր դեր խաղալու Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանների պաշտպանության գործում: Օգտագործելով դավանակցության փաստը, նա առաջ քաշեց և սիրաշահեց այդ ցեղերի ամիրներին, որոնցից այդ ժամանակ առավել հայտնի էր և մյուս աշիրաթների մեջ ևս լայն ժողովրդականություն էր վայելում, Բաղեշի Ռոժակի մեծ ցեղից Մուլլա Իդրիս Բիթլիսին:

Շարաֆ խան Բիթլիսիի վկայությամբ՝ այս տարիներին «բազմաթիվ աշիրաթներ Սուլեյմանի քրդերից, որոնք բնակվում էին Միաֆարդինի կողմերում, գնացին բնակություն հաստատելու կըզըլբաշներից զրավված վայրերում, միաժամանակ հանձն առնելով պաշտպանել սահմանները: Այդ աշիրաթների պարագլուխները կարևոր պաշտոններ՝ զիամեթներ, ալայբեկիներ և սանջաքներ ստացան»²: Շարաֆ խանը հատկապես հիշում է Բեսյան ցեղի առաջնորդ Շահսուվար բեկին, որին վստահված էր «Երևանի վիլայեթի Բայազետի բերդի պաշտպանությունը»³:

Այսպիսով, Արարատյան երկիրը կամ Զուլաուր-Սա՛ղի վիլայեթը, որը XV դ. Կարակոյունլուների և Աղկոյունլուների տերության կազմում ընդգրկում էր Պատմական Հայաստանի համարյա ամբողջ Արարատ նահանգը՝

² Schéref-nameh ou Histoire des Kourdes, par Schéref, prince de Bidlis, publiée par V. Veliaminof-Zernof, SPB, 1860, t. I (պարսկ. բնագիր), էջ 269—270 (այսուհետև՝ Schéref-nameh).

³ Նույն տեղում:

արևելքից տարածվելով մինչև Սևանա լճի ավազանն ու արևմուտքից մինչև վանանդ ու Բագրևանդ⁴, կորցնում էր Ախուրյան գետից և Հայկական պարից դեպի արևմուտք և հարավ ընկած շրջանները: Վիլայեթի կազմից դուրս էին դալիս վանանդը, Ալաշկերտն ու Բայազետի բերդը մերձակա շրջաններով, որտեղ ժառանգական տիրության իրավունքով հողեր էին ստանում հարավային և հարավարևմտյան Հայաստանից գաղթած քրդական ցեղերի առաջնորդները: Իսկ քրդական Մահմուդի և Փազուկի ցեղերը, որոնք շարունակում էին հավատարիմ մնալ շահ Իսմայիլին, օլջաներ էին ստանում Ալաշկերտի արևելյան հատվածում և այդ ժամանակ Չուխուր Սադի մեջ մտնող Մակվի և այլ շրջաններում⁵:

Չափազանց կցկտուր են տեղեկությունները XVI դ. առաջին երկու տասնամյակների վերաբերյալ: Պարզ չէ հատկապես թե շահ Իսմայիլի օրոք, մինչև Չալդրանի ճակատամարտը և նրանից հետո, երբ Արարատյան երկրում նորից վերահաստատվել էր կրդլբաշների իշխանությունը, ովքե՞ր են իշխել Չուխուր-Սադի վիլայեթում:

Ղ. Ալիշանը «Այրարատում», հավանաբար, թուրքական աղբյուրների հիման վրա, շահ Իսմայիլի կառավարման առաջին տարիներին հիշում է ոմն Ռեան խան, գտնելով, որ վերջինս հավանաբար այսպես է կոչվել Երևան քաղաքի անունով⁶: Պետք է ենթադրել, որ թուրքական որևէ ժամանակագրության մեջ Արարատյան երկրում իշխող կրդլբաշ իշխանավորը կոչված է «ռեան խանի», որը նշանակում է «Երևանի խանը» (թուրքերը Երևանը անվանում են Ռեան): Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ տեղանունը սխալմամբ դիտված է որպես անձնանուն:

Թեև որոշակի վկայություններ չկան, սակայն հավանական է, որ այս տարիներին, երբ նոր իշխանությունը դեռևս վերջնականապես չէր հաստատվել նորաստեղծ պետության բոլոր ծայրամասերում, և Իսմայիլը շարունակում էր հաղթական կռիվներ մղել Իրանի հարավային և արևմտյան նահանգներում, Արարատյան երկրում տիրել են կրդլբաշներին հարած Սադուկ մեծ ցեղի ամիրները, որոնք այդ շրջանի ամենամեծ և ազդեցիկ էլի իշխանավորներն էին և Սուրմալիում, Կաղզվանում, Կողբում, Արագածոտնում ու Արարատյան դաշտի մերձակա վայրերում ընդարձակ ժառանգական տիրություններ ունեին⁷:

1503—1510 թթ. Հավուց Թառի և Տաթևի վանքերին շահ Իսմայիլի տված հրովարտականները⁸ հաստատում են, որ այդ տարիներին ամբողջ Հարավային Անդրկովկասն ու Պատմական Հայաստանի կենտրոնական ու հարավային շրջանները, այդ թվում նաև Չուխուր-Սադի վիլայեթը ընդգրկված են եղել կրդլբաշների պետության կազմում:

⁴ Տե՛ս Հ. Դ. Փ ա փ ա ղ յ ա ն, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (Ժն դ.) (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, № 7—8, էջ 26—27):

⁵ Ի ս ք ա ն դ ա ռ-ր ե կ Թ ո ռ ք ե մ ա ն, Մ ու ն շ ի, Թարիխ-ե ալամարա-յե արբասի, Թեհրան, 1957 (պարսկ. բնագիր): Հ. I, էջ 141 (այսուհետև՝ Ի ս ք ա ն դ ա ռ Մ ու ն շ ի):

⁶ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 300:

⁷ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, Կալվածագրեր, պրակ Ա, կազմեց՝ Հ. Դ. Փ ա փ ա ղ յ ա ն, Երևան, 1968, վավ. 31, 23, 25, 27 (այսուհետև՝ «Կալվածագրեր» I):

⁸ «Հրովարտականներ» I, վավ. 8—11:

Ինչպես հիշյալ հրովարտականները, այնպես էլ այլ աղբյուրներ վկայում են քրիստոնյա համայնքների, հատկապես հայ աշխարհիկ և հոգևորական վերնախավի հանդեպ շահ Իսմայիլի վարած մեղմ քաղաքականության մասին։ Առանձնապես ընդգծված է նրա սիրաշահող վերաբերմունքը էջմիածնի Զաքարիա կաթողիկոսի նկատմամբ⁹։

Դա, ինչպես իրավացի կերպով նշել է Ի. Պ. Պետրուշևսկին, հիմնականում թելադրված էր շահ Իսմայիլի վարած արտաքին քաղաքականությանը, որով նա ձգտում էր ընդդեմ Թուրքիայի դաշնակիցներ գտնել հվրոպական քրիստոնյա պետությունների շարքում։ Այդ նպատակով նա փորձում էր օգտագործել նաև հայ վաճառականությանը¹⁰։

Արարատյան երկրում իշխող կրգըլբաշ ամիրների մասին հետագա տեղեկությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Զալբարանի ճակատամարտից և 1515 թ. հաշտության պայմանագրից հետո, երբ Անդրկովկասն ու Արարատյան երկիրը կրգըլբաշները վերադարձեցին, շահ Իսմայիլը Չուխուր-Սադիկի վիլայեթը խոշոր ավատի կամ օլբաշի իրավունքով տվել է Ռումլու մեծ ցեղի ամիրներին։

1517 թ. դեպքերը նկարագրելիս, Հասան-բեկ Ռումլուն հիշատակում է, որ այդ թվականին Դիվ-սուլթան Ռումլուն ասպատակում և կողոպտում է վրաստանի արևմտյան շրջանները և վերադառնում Չուխուր-Սադիկ¹¹, որը հավանաբար նրա նստավայրն էր։

Կան նաև տեղեկություններ Երևանում Դիվ-սուլթանի կատարած շինարարական աշխատանքների մասին։ Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենը թվարկելով Երևանի նշանավոր կառույցները, հայոց առաջնորդարանից ոչ շատ հեռու նկարագրում է մի ավերակ մզկիթ և նշում, որ այն «իր հիմնադրի անունով կոչվում էր Դիվ-սուլթանի մզկիթ»¹²։

Դիվ-սուլթան Ռումլուն շահ Իսմայիլի օրոք, նրա որդու՝ Թահմասպ միրզայի դաստիարակն էր, իսկ 1524 թ. հետո, երբ Թահմասպը 11 տարեկան հասակում հաջորդեց հորը, ստանձնել էր պետության «վեքիլի» կամ խնամակալի պաշտոնը¹³։

Որպես նորընծա շահի խնամակալ, Դիվ-սուլթանը մեծ ազդեցություն ուներ և կարևոր տեղ էր գրավում կրգըլբաշների ռազմա-ֆեոդալական հիերարխիայում։ Սակայն ինչպես վկայում են Հասան-բեկ Ռումլուն և Իսքանդար Մունշին, խնամակալի պաշտոնը շուտով կոլապսնեց էր դառնում նրա և Քյո-

⁹ Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660*, Paris, 1890, էջ 274—275։

¹⁰ И. П. Петрушевский, *Азербайджан в XVI—XVII веках* («Сборник статей по истории Азербайджана», Баку, 1949, стр. 239)։

¹¹ A chronicle of the early Safawis being the Ahsanu'ttawarikh of Hasan-Rumlu, vol. I (Persian text), Baroda, 1931, էջ 167 (այսուհետև՝ Հասան-բեկ Ռումլու)։

¹² J. Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, Paris, 1811, t. II, էջ 164։ Շարդենի նկարագրությանից դժվար չէ կռահել, որ մզկիթը եղել է ներկայիս «Գյոգ մեջիդի» կամ «Հուսեյն-Ալի խանի մզկիթի» տեղում, որտեղ այժմ տեղավորված է Երևան քաղաքի պատմության թանգարանը։ Դիվ-սուլթանի մզկիթը հավանաբար լիովին ավերվել է 1679 թ. մեծ երկրաշարժի ժամանակ, իսկ նրա տեղում 1766 թ. Երևանի Հուսեյն-Ալի խանը (1762—1783) կառուցել է նոր մզկիթ, որն էր անունով կոչվում էր «Հուսեյն-Ալի խանի մզկիթ»։

¹³ Իսքանդար Մունշի, հ. I, էջ 47—48։

փազ-սուլթան Ուսթաջլուի միջև: Այդ հողի վրա ծայր են առնում միջցեղային կոիվները, որոնք զնալով ավելի են բորբոքվում, պատճառ դառնալով մեծ ավերածությունների:

Ընդհարումները շարունակեցին մինչև 1527 թ., երբ Գիլանից Քյոփուզ-սուլթանը, ուսթաջլու կղզրբաշների գլուխն անցած, արշավեց նախ Արդաբիլ և ապա Թավրիզ, բայց լսելով, որ Դիվ-սուլթանը Ջովհե-սուլթան Թաքալուի հետ մեծաքանակ զորքով գալիս է ընդառաջ, խուսափեց նրանց հանդիպելուց և կես ճանապարհից ուղղություն վերցրեց դեպի Երևան:

Այս փաստը ևս վկայում է, որ Դիվ-սուլթանը նաև Չոփուր-Սադի վիլայեթի տերն էր, քանի որ Քյոփուզ-սուլթանը փոխանակ նրա դեմ ճակատելու, հարմար գտավ ասպատակել ու կողոպտել նրա երկիրը: Բայց Դիվ-սուլթանը կարողացավ կանխել այդ և արագ երթով հետապնդելով հակառակորդին, դեռ Երևան չհասած, Շարուրի դաշտում հարկադրեց նրան ճակատամարտ տալ, որտեղ, չնայած համառ դիմադրությանը, ուսթաջլուները ջախջախիչ պարտություն կրեցին: Մարտում զոհվեց նաև Քյոփուզ-սուլթանը:

Սակայն Դիվ-սուլթանին վիճակված չէր վայելելու այս հաղթանակի պտուղները: Երկու տարի անց՝ Թաքալու ցեղի առաջնորդ Ջովհե-սուլթանին հաջողվում է սադրանքով սպանել տալ նրան և գրավել պետության խնամակալի պաշտոնը¹⁴:

Այս կարևոր պաշտոնի գրավումը մեծ չափով ամրապնդեց Թաքալունների դիրքերը սեֆեկների պետական վարչական կազմակերպության մեջ: Շուտով Աղբրբայջանի կուսակալ նշանակվեց Ուլամա Թաքալուն և իշխանության առաջին իսկ օրերից սկսեց մեծ հավակնություններ դրսևորել: Իշխանական իրավունքների շարաշահումը վերջինիս կողմից առիթ հանդիսացավ, որպեսզի կղզրբաշ ավագանին երիտասարդ շահին դրդեր թշնամական դիրք գրավելու Թաքալունների նկատմամբ:

1531 թ. Թաքալունների դեմ կիրառվող դաժան հալածանքների ու ճնշումների հետևանքով, Ուլամա Թաքալունն ապստամբեց և, կողոպտելով Թավրիզում գտնվող արքունի ստացվածքները, ապաստանեց Թուրքիայում¹⁵: Սուլթան Սուլեյմանը Ուլամային տվեց Բիթլիսի էյալեթը, որն այն ժամանակ գտնվում էր ամիր Շարաֆի ձեռքում: Վերջինս ստիպված եղավ փախչել Իրան, շահ Թահմասպի մոտ:

Այս դեպքերը առիթ հանդիսացան երկու երկրների միջև ավելի քան երկու տասնամյակ շարունակվող ավերիչ պատերազմների, որոնք ընդհատվեցին միայն 1555 թ. Ամասիայում կնքված հաշտությանը: 1531—1555 թթ. ավելի շատ ավերվեցին Արևմտյան Հայաստանի Բասենի, Խնուսի, Կարնո, Բաբերդի, Երզնկայի, Դեբեդանի, Մուշի, Խլաթի, Արծկեի, Արճեշի և Վանի շրջանները, որոնք մի քանի անգամ ենթարկվեցին կղզրբաշ զինվորների ասպատակությանը¹⁶: Արարատյան երկիրն այս բախումների ժամանակ համեմատաբար քիչ տուժեց:

Հետևելով երկուստեք ձեռնարկվող ասպատակությունների ընթացքին,

¹⁴ Թաքալուն-յե շահ Թահմասպ (պարսկ. բնագիր), Կալկաթա, 1912, էջ 9, հմտ. Հասանբեկ Ռումլու, էջ 199, 205, Իսթանբուլ Մուսնշի, հ. I, էջ 48:

¹⁵ Թաքալուն-յե շահ Թահմասպ, էջ 16:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 37—60:

դժվար չէ կոահել, որ այդ տարիներին Արարատյան երկրի Ախուրյանից դեպի արևմուտք ընկած շրջանները նույնպես գտնվել են Երևանում նստող ամիրի կամ հաքիմի իշխանության ներքո: Կարսը, Զարիշատը, Մաղապերդը, Բալազետը, Մակուն և Կաղզվանը, որոնք հաճախ, որպես օլթա տրվում էին Սադու, Չրմշկաձագլու, Բայաթ, Դունբուլի և այլ կըզըլբաշ ու քուրդ, սուլթան հորջորջվող առաջնորդների, ենթարկվում էին Չուխուր-Սադի բեկլարբեկին:

Այս տարիների Արարատյան երկրի կըզըլբաշ տիրակալների վերաբերյալ մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ չկան: Հայտնի է, սակայն, որ 1549 թ. էրզրումի Իսթանդար փաշայի՝ դեպի Երևան կատարած արշավանքների ժամանակ Երևանի հաքիմն էր Հուսեյն-ջան սուլթան Ռումլուն, որը խուսափում է թուրքերի հետ ընդհարվելուց: Իսթանդար փաշայի զորքերն անարգել մտնում են Երևան, այրում ու կողոպտում շուկան և ետ վերադառնում¹⁷: Այս վիճակում միաժամանակ հաստատում է, որ 1527 թ. Շարուրի ճակատամարտից հետո ևս երկու տասնամյակ Արարատյան երկրում իշխել են ռումլուները:

Շահ Թահմասպը ի պատասխան Իսթանդար փաշայի դեպի Երևան, իսկ նրանից առաջ նաև դեպի խոյ կատարած արշավանքների, 1552 թ. մեծ բանակով նորից է ասպատակում Արևմտյան Հայաստանի վերոհիշյալ շրջանները¹⁸: Այս արշավանքների և հայ ժողովրդի համար նրանց աղետալի հետեւանքների մանրամասն նկարագիրը տրված է Թադեոս Սեբաստացու հիշատակարանում¹⁹:

Նույն դեպքերի մասին Իսթանդար Մունշու տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ հավանաբար 1549 թ. իրադարձություններից հետո, շահ Թահմասպը Հուսեյն-ջան սուլթանից վերցրել է Չուխուր-Սադի բեկլարբեկությունը և տվել Շահկուլի սուլթան Ուսթաջլունին: 1552 թ. շահ Թահմասպի հրահանգով դեպի էրզրում կազմակերպված արշավանքին մասնակցող ամիրների շարքում Մունշին հիշում է նաև Շահկուլի սուլթանին, ավելացնելով նաև, որ նա այդ ժամանակ իշխում էր Չուխուր-Սադում²⁰:

Շահկուլի սուլթան Ուսթաջլուն շահ Թահմասպի խելացի և սիրված զորավարներից էր և մեծ վստահություն էր վայելում արքունիքում: Իսթանդար Մունշու պատմության երեւելի անձանց ցուցակում նա ևս դասված է այն հուշակավոր ամիրների շարքը, որոնք Վրացիների օլթաներ ունեին: Նրանց շնորհված էր նաև լավագույն թիուղներ, ունեին բանակ, թմբուկ և դրոշակ²¹:

¹⁷ Հասան-բեկ Ռումլուն, էջ 341: Իսթանդար Մունշին օգտվելով Հասան-բեկ Ռումլուից, վերապատմում է այս դեպքերը, սակայն Երևանի հաքիմին անվանում է Հուսեյն-խան սուլթան. թվում է, թե ավելի հավաստի պետք է համարել Հասան-բեկին, որը դեպքերի ժամանակակիցն է և մասնակիցը Մունշի «Հուսեյն-խանը» հավանաբար գրչի սխալ է չ-ի և չ-ի շփոթում, պարզապես կետը սխալ է դրված եղել: Դա հաստատվում է նաև, այն փաստով, որ եթե մեկին արդեն տրված էր «խան» տիտղոսը, այլևս ավելի ցածր «սուլթան» տիտղոսի հիշատակումը անտեղի է: Հետևաբար Երևանի Ռումլու տիրակալի անունը ոչ թե Հուսեյն է եղել, այլ Հուսեյն-ջան:

¹⁸ Հասան-բեկ Ռումլուն, էջ 328, 338, 341:

¹⁹ Տե՛ս Մ. Չամչեան, Պատմություն Հայոց, հ. III, Վենետիկ, 1786, էջ 514—515:

²⁰ Իսթանդար Մունշի, հ. I, էջ 76:

²¹ Նույն տեղում:

Արարատյան երկրում Շահկուլի սուլթանի իշխանության ժամանակի մասին աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ չկան: Հայտնի է սակայն, որ 1558 թ., երբ ապագա սուլթան Սելիմ II-ի եղբայր Բայազիդը գահակալական պայքարում պարտություն կրելով, էրզրումի վրայով անցավ Երևան, նրան ընդունողն ու ապաստան տվողը Շահկուլի սուլթանն էր²²: Ժամանակագրական հաջորդ տեղեկությունը Շահկուլի սուլթանի մասին վերաբերում է 1367 թ.: Հասան-բեկ Ռումլուի և Թուրք ժամանակագիր Մուստաֆա էֆենդի Սելանիկիի հաղորդմամբ՝ Շահկուլի սուլթանն այդ թվականին մեծ պատվիրակության գլուխն անցած մեկնում է սուլթան Սելիմ II-ի մոտ՝ շահ Թահմասպի անունից շնորհավորելու նրա գահակալությունն ու եվրոպական մայրցամաքում տարած հաղթանակները²³:

Հստ նույն աղբյուրների, 1576 թ. վերջերին արդեն, սուլթան Մուրադ III-ի մոտ ուղարկված պատվիրակությունը, որպես Չուխուր-Սադի բեկլարբեկի, գլխավորում էր Շահկուլի սուլթանի որդին՝ Մուհամմադի խան Թոխմախ Ուսթաշլուն²⁴: Հավանաբար հոր մահից անմիջապես հետո բեկլարբեկության իրավունքը ժառանգաբար փոխանցվել էր որդուն:

Մուհամմադի խանի այս բանազնացությունը կարճ տևեց: Պոլիս ժամանելու 16-րդ օրը առնելով շահ Թահմասպի մահվան լուրը, նա ստիպված եղավ ընդհատել բանակցություններն ու շտապ գնալ Ղազվին՝ ներկայանալու հոր գահը ժառանգած շահ Իսմայիլ II-ին²⁵:

Ենթարկվելով որոշ բանասարկությունների, որ հրահրում էին ուսթաշլունների թշնամիները, նորընծա շահը նախապես որոշում է Չուխուր-Սադի բեկլարբեկությունը վերցնել Մուհամմադի խանից և տալ նրա հորեղբոր որդուն՝ Աբութուրաբ սուլթանին: Սակայն թաքալունների դեմ նույն օրերին սկսված հալածանքների ժամանակ շահը նորից ստիպված է լինում փոխել իր վերաբերմունքը և վերահաստատել նրան նույն պաշտոնում, իսկ Աբութուրաբ սուլթանին տալ Շիրվանի վիլայեթը²⁶: Մուհամմադի խան Թոխմախին հանձնարարվում է նաև վեզիր Միրզա-Շուքրուլլայի, թագածառանգ Իբրահիմ-Միրզայի և Միրզա-Ալի սուլթան Կաշարի հետ միասին կատարել Բարձրա-

22 Թագարեյե-յե շահ Թահմասպ, էջ 75: Սեանի Առաքելոց վանքի քանդակագործ դուռն արձանագրության թվականի սխալ վերծանության հետևանքով Շահխաթունյանցն ու Ալիշանը 1557 թ. Երևանում հիշում են ոմն Յաղուր-բեկ: Նրանք արձանագրության ՎՋԷԱ թվկնի լծ թիի ԱԻԻԼԻ՝ հատվածը վերծանում են՝ $971 + 35 + 551 = 1557$ (Հ. Շահխաթունյանց, Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. II, Վաղարշապատ, 1842, էջ 213, Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 300): Իրավացի են սակայն հետազայի վերծանողները, որոնք այդ հատվածը կարդում են ՎՋ Հա[յոց] թ[ա]կ[ա]նի լծ թի աւելի, ալսինքն՝ $900 + 35 + 351 = 1486$ (Գ. Հովսեփյան, Սեանա Առաքելոց վանքի հարավային դուռը «Անահիտ» նոր շրջան, Գ տարի, № 5—6, 1932, Ե. Մուշեղյան, Հայերեն արձանագրության անոթակներ, Երևան, 1964, էջ 64): Այդ թվականը համապատասխանում է արձանագրության մեջ հիշված Աղկոյունյու Յաղուր-բեկի իշխանության տարիներին: Այն հաստատվում է նաև արձանագրության «լաթոռակալութեան տեառն Սարգսի» հատվածով:

23 Հասան-բեկ Ռումլու, էջ 440, հմմտ. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (այսուհետև՝ «Թուրքական աղբյուրները»), կազմեց Ա. Խ. Մաֆրաստյան, հ. II, Երևան, 1964, էջ 117:

24 Նույն տեղում, էջ 118, տե՛ս նաև, Հասան-բեկ Ռումլու, էջ 483, Իսթան-դար Մուշեղյան, հ. I, էջ 139—204:

25 Նույն տեղում:

26 Նույն տեղում, էջ 204, 216—217:

գույն դիվանում կուտակված բողոքների և զանազան դատական գործերի քննություն²⁷։ Այդ գործերի մեջ քիչ չէին նաև Չուխուր-Սա'դի վիլայեթի ռա-յաթներից ստացված բողոքները²⁸։

Իսքանդար Մունշին «Աբբասյան աշխարհարար պատմության» առաջին հատորում թվարկում է շահ Թահմասպի օրոք «Բարձրագույն դիվանի դաֆ-թարում» արձանագրված 114 ամիրների անուններ։ Այդ ցուցակից պարզվում է, որ XVI դ. երկրորդ կեսում Չուխուր-Սա'դի վիլայեթի մեջ մտնող առանձին շրջաններ որպես օլթա պատկանում էին բոլորովին տարբեր ցեղերի ամիր-ների։ Մուհամմադի խան Թոխմախի բեկլարբեկության ժամանակ Շորագչալի և ապա Ալաշկերտի հաքիմն էր Կարախան Բայբուրդուն, Չուխուր-Սա'դի ամիրներից էր նաև Կիլիշ-խալիֆա Փազուկին, օլթաներ ունեւր նաև Ալիավութ Իբրահիմ-խալիֆան²⁹։

Մուհամմադի խանի բեկլարբեկության առաջին տարիները համեմատաբար խաղաղ էին, որոնց ընթացքում նա ձեռնարկեց որոշ շինարարական աշ-խատանքներ։ Նրա ժամանակներին է վերաբերում Երևանում, ոռոգման մեծ հնարավորություններով օժտված, խոշոր լճի կառուցումը, որ մինչև վերջերս կոչվում էր «Թոխմախ-խան գյուղ»³⁰։

Սակայն այս խաղաղությունը խաբուսիկ էր և հղի նոր ու ավելի ծանր ար-հավիրքներով։ 1578 թ., երբ Իրանում սրվել էին կրգըրաշ ցեղերի միջև թա-գավորական զահի թեկնածության շուրջ ծավալված հակասությունները, և դա-վադրաբար սպանված շահ Իսմայիլ II-ի տեղ զահ էր բարձրացել շահ Թահ-մասպի կուրացած որդի Սուլթան-Մուհամմադ Խուդաբանդան, նորից բորբոք-վեցին և ավելի մեծ ծավալ ստացան պատերազմական գործողությունները Թուրքիայի և Իրանի միջև։

Կռիվներն սկզբում սահմանադրյալին մասնը ընդհարումների և ասպատա-կությունների բնույթ էին կրում։ Այն բանից հետո, երբ Վասպուրականի արե-վելյան շրջաններում բնակվող քրդական ցեղերի ամիրներն ասպատակու-թյան և ավարառության ենթարկեցին Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջան-ները, էրզրումի փաշան ևս 1577—1578 թթ. ձմռանը մեծ արշավախումբ ու-ղարկեց ասպատակելու Շորագչալի շրջանը, սակայն Կարախան սուլթան Բայբուրդուն կարողացավ փոքրաթիվ ուժերով ետ մղել այդ հարձակումը։

Նմանօրինակ մասնը հարձակումներով շոշափելով կրգըրաշների պաշտ-պանության թույլ կետերը, ինչպես նաև ծավալելով քայքայիչ գործունեություն Անդրկովկասի սյուննի մահմեդականության և լեռնականների մեջ, 1578 թ. զարնանը օսմանյան 100.000-անոց բանակը Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխա-վորությամբ էրզրումի վրայով շարժվեց դեպի Վրաստան։ Ցանկանալով կան-խել արյունահեղ ընդհարումները, Խուդաբանդա շահը որոշում է Մուհամմադի խան Թոխմախի խորհրդականներից վալի բեկ Ուսթաջլուի միջոցով մի հու-շագիր ուղարկել սուլթան Մուրադին, պահանջելով վերջ տալ սահմանամերձ փաշաների ոտնձգություններին։ Սակայն նրանք վալի բեկին ճանապարհին ձերբակալում են և սպանում։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 207։

²⁸ «Հրովարտականք» I, վավ. 19։

²⁹ Ի ս ք ա ն դ ա Ր Մ ու ն շ ի, հ. I, էջ 141։

³⁰ Ներկայումս Կոմերիտիության անվան զբոսայգու լիճը։

Մուստաֆա փաշան հասնելով Կարս, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ բերդի վերակառուցմանը, որը 1555 թ. հաշտության պայմանագրի համաձայն իրավունք չունեին ամրացնելու: Մուհամմադի խանը շտապեց այս մասին տեղեկացնել շահին և օգնություն խնդրել: Թեև շահը Ղարաբաղի և Ադերբայջանի բեկլարբեկներին հրահանգել էր իրենց զորքերով օգնության հասնել Մուհամմադի խանին, սակայն օգնության եկան միայն Ղարաբաղի իմամկուլի խանի զորամասերը, իսկ ուսթաշլուներին թշնամի, թաքալու ցեղի առաջնորդ, Ադերբայջանի բեկլարբեկի Ամիր խանը դանդաղեց, նպատակ ունենալով ուսթաշլու կրգըլբաշներին միայնակ թողնել թուրքական գերազանց ուժերի առաջ: Եվ իրոք Մուհամմադի խանի և իմամկուլի խանի ընդամենը 15.000 կովոդներին բաղկացած ուժերը չդիմանալով Մուստաֆա փաշայի գերակշիռ զորքերի հարձակմանը, պարտություն կրեցին ու դիմեցին փախուստի³¹:

Այս չափազանց հեշտ ձեռք բերված հաղթանակից հետո Մուստաֆա փաշան համարյա առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Վրաստան, գրավեց բոլոր ամրությունները, ապա անցավ Շիրվան, որտեղ նույնպես առանց լուրջ ընդհարումների տիրեց Շամախու, Արեշի, Բաքվի և այլ բերդերի, ամրացրեց դրանք և անհրաժեշտ ռազմամթերքով ու հանդերձանքով ապահովված բերդապահ կալազորներ թողնելով, ետ վերադարձավ:

Երևանի գրավման նպատակով ծրագրված արշավանքը իրագործվեց մեկ տարի հետո միայն՝ 1579 թ. աշնանը: Դա կալա Մուստաֆա փաշան հանձնարարեց էրզրումի Հուսեյն փաշային, նրա հրամանատարության տակ դնելով 40.000-անոց բանակ: Իսթանբուլի Մուհամմադի փաշայի պատմության Մատենադարանում պահվող XVII դ. մի ձեռագրում պահպանվել է այս զեպքերի մանրամասն նկարագրությունը, ըստ որի Մուհամմադի խանի փոքրաթիվ զորքերը կատաղի դիմադրում են: Չնայած թուրքերին հաջողվում է կոտորել այդ դիմադրությունն ու մտնել Երևան, սակայն նրանք միայն մեկ օր են կարողանում մնալ ալետեղ, քանի որ կրգըլբաշների ուժեղ ճնշման տակ ստիպված են լինում թողնել քաղաքն ու նահանջել դեպի էրզրում³²:

Սակայն այս մեկ օրը նույնիսկ բավական էր, որպեսզի գազազած ենի-չերիները անասելի կողոպուտի և գերեվարության ենթարկեին քաղաքի բնակչությանը: Թուրքերը նախապես ասպատակել էին նաև Երևանի մերձակա 18 գյուղերը³³: Այս աղետալի իրադարձությունների պատկերավոր նկարագրությունը պահպանվել է նաև Հովհաննես գրչի չափածո մի հիշատակարանում³⁴:

Այս զեպքերից հետո Երևանը չորս տարի մնաց կրգըլբաշների տիրապետության տակ:

1583 թ. սուլթան Մուրադ III-ը Ֆարհադ փաշային նշանակեց արևելյան բանակների հրամանատար և հրամայեց արշավել դեպի Երևան ու նախիջևան: Մուհամմադի խան Թոխմախը, թեև այդ մասին տեղեկացրեց իմամկուլի և Ամիր խաններին, սակայն նրանցից ոչ մի օգնություն չստանալով՝ ստիպված

31 Իսթանբուլի Մուհամմադի, հ. I, էջ 233, տես նաև, «Թուրքական աղբյուրներ», հ. I, էջ 35—36:

32 Տե՛ս Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրեր, № 11, էջ 237ա:

33 Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հ. I, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 172:

34 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 300—301:

եղավ մանր պարտիզանական կռիվներ մղելով թողնել Երևանը և ամրանալ Երնջակի բերդում³⁵։

Կռիվների նկարագրությունից պարզ երևում է, որ Երևանի բերդը, եթե այն ընդհանրապես այդ ժամանակ եղել է, ապա լավ ամրացված չի եղել։ Դա հաստատվում է նախ այն իրողությամբ, որ Մուհամմադի խանը երկարատև դիմադրության համար հարմար գտավ միայն Երնջակի բերդը։ Բացի այդ, ո՛չ թուրքական և ո՛չ էլ պարսկական ու հայկական աղբյուրները չեն նշում բերդի գրավման մասին, այլ տալիս են միայն քաղաքի գրավման նկարագրությունը։ Իսկ, որ ամենից ուշագրավն է՝ բոլոր ժամանակակից աղբյուրներն ու հետագա ժամանակագիրները արձանագրում են, որ Ֆարհադ փաշան Երևանը գրավելուց հետո անմիջապես ձեռնարկեց նոր և ամուր պարիսպներով շրջապատված բերդի կառուցումը, օգտագործելով Երևանի ավերված եկեղեցիների քարերը³⁶։

Իսթանբուլի Մունշին նշում է, որ այդ բերդի կառուցումից հետո, որտեղ Ֆարհադ փաշան թողել էր լավ սպառազինված մեծ կայազոր և վերադարձել էր դրում, մոտակա ժամանակների համար այլևս անհնարին դարձավ կրզըլբաշների իշխանության վերահաստատումը Արարատյան երկրում³⁷։

Ռազմական գործողություններն այնուհետև օսմանցիների ու կրզըլբաշների միջև ընթացան վերջիններիս համար ոչ նպաստավոր պայմաններում։ Հատկապես 1586 թ. հետո, երբ խորհրդավոր պայմաններում սպանվեց գահի առաջին ժառանգորդ, խիզախ զորահրամանատար Համզա Միրզան։ Դա շափազանց ծանր կորուստ էր կուլը և անձեռներեց խուզաբանդա շահի համար, որը 1587 թ. ստիպված եղավ հեռանալ խորասան, գահը զիջելով կրտսեր որդուն՝ Աբբաս I-ին։

Երիտասարդ շահն առաջին հերթին ձգտելով ամրացնել երկրի արևելյան սահմանները, բոլոր ուժերը կենտրոնացրեց դուրս մղելու ուզբեկական զորքերին, որոնք գրավել էին ամբողջ խորասանն ու Սիսխանը։ Այս պայմաններում նա ստիպված էր ստորագրել 1590 թ. թուրքերի առաջարկած չափազանց ծանր պայմանագիրը, ըստ որի ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը, բացի Արդաբիլի ու Թալիշի շրջաններից, անցնում էին թուրքիային։ Այսպիսով, 1583 թ. մինչև 1604 թ., շահ Աբբասի կողմից վերագրավումը, Արարատյան երկիրը գտնվում էր թուրքիայի տիրապետության տակ։

Շարաֆ խան Բիթլիսին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Վրաստանն ապստակող Հասան փաշայի բանակում, հաստատում է, որ Ֆարհադ փաշան Երևանը գրավելուց և այնտեղ բերդ կառուցելուց հետո բեկլարբեկի է նշանակել իր զորքի փաշային, որի վեզիրն էր Ջզալ-Օղլի Սինան փաշան³⁸։ 1588—1589 թթ. դեպքերը նկարագրելիս Իսթանբուլի Մունշին Սինան փաշային հիշում է որպես Բաղդադի բեկլարբեկի, որը գլխավորում էր այդ կողմերում ձեռնարկված ռազմական գործողությունները³⁹։ Ալիշանը այլ աղբյուրների հիման վրա նույնպես գրում է. «և էր յայնժամ կողմնակալ սոցա յԵրևան իզըր

35 Իսթանբուլի Մունշին, հ. I, էջ 293։

36 Տե՛ս նույն տեղում, Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 64, «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 159։

37 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 293 և 305։

38 Schéref-nameh, հ. II, էջ 270։

39 Իսթանբուլի Մունշին, հ. I, էջ 406։

կամ հտորը ոմն պէկլէրպէկի»⁴⁰։ Իսկ բերդի կառուցման մասին խոսելուց հետո, որպես բերդապահ՝ կայազորի հրամանատար հիշում է ոմն Չղալյան Յուսուֆ փաշայի⁴¹։ Թվում է թե այս անունը շփոթված է Զրդալ-օղլի Սինան փաշայի անվան հետ։

Շարաֆ խանի ժամանակագրության մեջ նշված է նաև, որ Օսման փաշայի կողմից Թավրիզի գրավումից երեք տարի հետո, այսինքն 1589 թ., Ֆարհադ փաշայի հրահանգով հրդեր փաշան արշավում է դեպի Նախջևան և առանց լուրջ ընդհարումների գրավում ամբողջ Թուման-ե Նախջևանի օլթան և միացնում Երևանի բեկլարբեկությունը⁴²։ Այնուհետև, ինչպես այդ հաստատում է նաև Իսքանդար Մունշին, Նախջևանը մնաց Չուխուր-Սա՛դի վիլայիթի կազմում և ենթարկվում էր Երևանում նստող փաշային⁴³։

Թուրքական 20-ամյա տիրապետության շրջանում, հրդեր փաշայից հետո հիշվում է Սեյիդ-Մուհամմադ փաշան, որը վերանվանված էր Շարիֆ փաշա։ Պարզ չէ, սակայն, թե ո՞ր թվականից է սկսվում նրա բեկլարբեկությունը։ Հայտնի է միայն, որ 1604 թ. շահ Աբբասի կողմից Երևանի գրավման ժամանակ նա հղել է Չուխուր-Սա՛դի բեկլարբեկին⁴⁴։ Իսքանդար Մունշու տված կենսագրական տեղեկությունների համաձայն, նա ծագումով պարսիկ էր, սպահանցի, երիտասարդ հասակում զնացել էր Կ. Պոլիս և ծառայության մեջ մտնելով բանակում, հասել փաշայության։ Բերդի գրավումից հետո նա ներում խնդրեց շահից, ցանկություն հայտնելով զնալ Մեշեդ՝ ապաշխարելու Շահը ներեց նրան և նշանակեց Մեշեդի իմամ Ռիզայի սրբավայրի մուֆավալլի (տնօրեն)⁴⁵։ Սակայն և՛ Իսքանդար Մունշին, և՛ Քյաթիբ Չելեբին հաստատում են, որ Շարիֆ փաշայի օրոք Չուխուր-Սա՛դում բարձր պաշտոն ուներ նաև հրդեր փաշայի որդին՝ Մուհամմադ փաշան, որը բերդի գրավումից և շահ Աբբասից ներում ստանալուց հետո բերդում գտնվող 300—400 տուն թուրքերի հետ մեկնեց Կարս⁴⁵։

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, մեր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրների տվյալները բավարար չեն ճշգրտելու XVI դ., կամ, ինչպես բնորոշված է մեր նախորդ հոդվածում, վաղ սեֆյան շրջանում Արարատյան երկրում իշխած բեկլարբեկների ու թուրք փաշաների ժամանակագրական հաջորդականությունը։

Վերը կատարված ուսումնասիրության հիման վրա, սակայն, կարելի է հաստատապես ասել, որ 1515 թ. կնքված պայմանագրից հետո Չուխուր-Սա՛դում իշխել է Դիվ սուլթան Ռումլուն։ Այնուհետև հայտնի չէ թե ո՞ր թվականին է նրան հաջորդել Հուսեյն-ջան սուլթանը, նույնպես Ռումլու ցեղից, որից 1549—1552 թթ. Երևանի բեկլարբեկությունը վերցվել է և տրվել Շահ-կուլի սուլթան Ուսթաջլուին։ Շահ-կուլի սուլթանին 1567—1576 թթ. հաջորդել է նրա որդին՝ Մուհամմադի խան Թոխմախ Ուսթաջլուն, որի բեկլարբեկությունն ավարտվեց 1583 թ., Ֆարհադ փաշայի կողմից Երևանի գրավումով։

⁴⁰ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 301։

⁴¹ Schëref-nameh, հ. II, էջ 292։

⁴² Իսքանդար Մունշի, հ. II, էջ 643։

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 643 և 656, հմտ. «Թուրքական աղբյուրներ», հ. II, էջ 88—93։

Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 301։

⁴⁴ Նույն տեղում։

⁴⁵ Նույն տեղում։

Թուրքական քսանամյա տիրապետության շրջանում (1583—1604) հիշվում են միայն Խըզըր և Շարիֆ փաշաների անունները, որոնցից առաջինի փաշայության սկիզբն է միայն հայտնի (1583), իսկ վերջինի՝ ավարտը (1604):

Կասկածից դուրս է, որ նոր աղբյուրների, հատկապես ձեռագրերի հիշատակարանների ու դիվանական վավերագրերի հետագա հրատարակությունները կարող են մեծ չափով օգնել լրացնելու և ճշգրտելու Արարատյան երկրի և քաղաքամայր Երևանի պատմության համար որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող այս խառն ու աղետալի իրադարձություններով բնորոշվող հարյուրամյակի ժամանակագրությունը:

XVII դ. ժամանակագրության հարցերին, որոնց վերաբերյալ պատմական սկզբնաղբյուրներում և դիվանական վավերագրերում անհամեմատ ավելի հարուստ նյութ է պահպանված, կանդիդատական և ասպիրանտական ճանաչողական հարցերի լուծումը կարող է ծառայել որպես հիմք հետազոտության համար:

ИНОЗЕМНОЕ ГОСПОДСТВО В АРАРАТСКОЙ ОБЛАСТИ (XVI в.)

А. Д. ПАПАЗЯН

Доктор исторических наук

Р е з ю м е

Данная статья является хронологическим продолжением одноименной статьи автора, опубликованной в № 7—8 «Известий» АН Арм. ССР (общ. науки) за 1960 год. После заключения турецко-иранского договора 1515 г. районы Араратской страны или вилайеты Чухур-Са'д, лежащие к западу и югу от Ахурыана и хребта Агри-Даг, отошли к Турции. Несмотря на то, что до 1590 г. с короткими перерывами велись разрушительные войны, оказалось возможным уточнить на основе скудных данных, содержащихся в источниках, имена и хронологическую последовательность правления бывших там кызылбашских бекларбеки и турецких пашей.

Представляется вероятным предположение, что с начала века по 1515 г. Араратской страной правили амиры из племени Са'длу, пользовавшихся там большим влиянием. С указанного года амиром Чухур-Са'да был Див-султан румлу. Затем, неизвестно с какого года, его преемником был Хусейн-джан-султан также из племени румлу. В 1549—1552 гг. бекларбекство Еревана было отобрано у него и передано Шахкули-султану уstadжлу. В 1567—1576 гг. преемником Шахкули-султана стал его сын Мухаммади-хан Тохмах уstadжлу, бекларбекство которого окончилось в 1583 г. завоеванием Еревана Фархадом-пашой.

В период же двадцатилетнего турецкого господства (1583—1604) упоминаются лишь имена Хыдыра-паши и Шарифа-паши. Известен лишь год начала правления первого из них (1583) и год окончания правления другого (1604).

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԶՐԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԴԻՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
ԵՎ ՇԱՀ ՍԱՖԻԻ 1638 Թ. ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Միջնադարյան Հայաստանի հողատիրության պատմությունը սերտորեն աղերսվում է նույն ժամանակաշրջանի ջրատիրության իրավունքի հետ:

Թեև հողատիրության տարբեր ձևերի հետ միասին, քիչ թե շատ հետազոտված է նաև ջրատիրության հարցը¹, սակայն դեռևս լիովին չեն ճշգրտված ջրի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականության հիմնական ձևերը:

Հայկական սկզբնաղբյուրներին զուգահեռ XVI—XVIII դդ. պարսկերեն կալվածագրերը մեծ չափով նպաստում են պարզաբանելու ջրի սեփականության իրավունքի հետ առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Այդ վավերագրերը առաջին հերթին գալիս են հաստատելու այն իրողությունը, որ թեև կալվածագրերում հատկապես նշվում էր, որ գյուղատիրոջ կամ մալիքի սեփականատիրական իրավունքը տարածվում էր գյուղի սահմաններում գտնվող բոլոր հանդերի, լեռների, դաշտերի, գետերի, ջրերի ու ջրանցքների և այլնի վրա, սակայն քիչ դեպքերում էր, որ գյուղատերը հանդես էր գալիս նաև որպես իր մուլքը հանդիսացող գյուղի հանդերը ոռոգող ջրանցքների ու առուների իրավական սեփականատեր:

Գյուղատիրոջ ֆեոդալական սեփականատիրությունը իր մուլքը հանդիսացող գյուղի սահմաններում գտնվող բոլոր հարստությունների, այդ թվում նաև ջրային ռեսուրսների՝ գետերի, լճերի, ջրհորների և այլնի վրա հաստատվում էր միայն դրանց օգտագործողներից որոշյալ քանակի ռենտա գանձելու իրավունքով: Փաստորեն ջրերի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականության իրավունքը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում արտահայտվում էր սովորական հողերի համեմատությամբ ջրարբի հողերից կրկնակի ռենտա գանձելու պրակտիկայով²: Սակայն դա սոսկ ֆեոդալական սեփականության իրավունքն էր միայն, որից անկախ ոռոգման սիստեմում գործում էին սեփականատիրության շատ ավելի որոշակի սկզբունքներ:

¹ Թադ. Ավալրեկյան, Բահրան և մուլքը 17—18-րդ դարերում (Հայագիտական հետազոտություններ), Երևան, 1969, էջ 426, 429, Ս. Պողոսյան, Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17—18-րդ դդ. և էջմիածինը որպես խոշոր հողատեր, «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ» հ. 13, Երևան, 1940, էջ 177—179: Б. М. Аргютю-кян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв., Ереван, 1940, стр. 41—46, Ս. Մարկոսյան, Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում, Երևան, 1959, էջ 130—145:

² А. Д. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII вв. Ереван, 1972, стр. 182—287.

Աղբյուրները միաբերան վկայում են, որ ջրի սեփականատիրություն իրավունքը մեծ մասամբ վերապահված է եղել այն անձնավորություններ, որի նախաձեռնությամբ և միջոցներով ու ջանքերով հանվել է տվյալ ջրանցքը: 1722 թ. մի կալվածագրում, ըստ որի, Օշական գյուղի համայնքը էջմիածնին է վաճառում գյուղի առվի $1/3$ մասը, ընդգծված է, որ «հիշյալ առվի վրա կատարված աշխատանքի և ծախքի իրավունքը պատկանում է նույն գյուղի ռայաթներին»³: Դա նշանակում էր, որ այդ ջրանցքի համայնքային սեփականությունը պայմանավորված էր այն բանով, որ այն կառուցված էր ռայաթների սեփական միջոցներով և համատեղ աշխատանքով:

Նույն սկզբունքով որևէ ջրանցք կարող էր պատկանել մասնավոր անհատի կամ կալվածատիրոջ, եթե վերջինս ծախսելով որոշ գումար նոր առու էր հանել տալիս: Այս մասին ևս աղբյուրներում բազմաթիվ վկայություններ կան:

Այսպես օրինակ, պահպանվել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի (1633—1655) Շահ Աբբաս II-ին ներկայացրած 1650 թ. խնդրագիրը, որտեղ այլ հարցերի շարքին զեկուցված է նաև, որ մեծ ծախսերի գնով նրան հաջողվել է Արագածի հյուսիսային լանջերից դեպի արևմուտք հոսող ջրերի հունը փոխել և բերել խառնել Քասախ գետին: Շնորհիվ դրա, ավելացել են ոռոգման հնարավորությունները, ընդարձակվել է շրջակա գյուղերի ցանքատարածությունը և բարձրացել բերքատվությունը⁴:

Խոսելով այս խնդրագրի մասին, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին հիշում է նույն թվականին շահ Աբբաս II-ին ներկայացված մի այլ խնդրագիր, որով Փիլիպպոս կաթողիկոսը ավելի մանրամասն զեկուցել է շահին, բողոքելով շրջակա գյուղերի բնակիչներից, որոնք չեն ուզում ճանաչել վանքի իրավունքները այդ ջրերի նկատմամբ: Շահն այս խնդրագրի վրա տվել է իր հրամանը, կարգադրելով, որ գետի ամբողջ ջուրը բաժանվի երկու հավասար մասերի, կեսը վանքին և մյուս կեսը՝ մերձակա այն գյուղերին, որոնց սահմաններով անցնում է գետը⁵:

Խնդրագրում Փիլիպպոս կաթողիկոսի բերած ջրի քանակը մոտավորապես նշված է 6—7 ջրաղացի ջրի չափ, սակայն Սիմեոն Երևանցին միշտ շեշտում է «որ է ինն ջրաղացի ջուր»: Կարևորը սակայն այն է, որ շահը, ելնելով ընթացիկ օրենքներից, հաստատել է ջրի ակունքներից հանվող առուների վրա թափված

3 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1 գ, վավ. 289, حق السعي واعاني

نهر مزبور تعلق برعايای قريۀ مزبوره دارد

4 «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, 1, Հրովարտականք», պրակ երկրորդ, կազմեց Չ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1959, վավ. 39:

5 Սիմեոն Երևանցի, Զամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 191—192, 213: Փիլիպպոս կաթողիկոսի այս խնդրագրին և շահի հրամանագրին Սիմեոն Երևանցին անդրադարձել է մի քանի անգամ, միշտ շեշտելով Քասախ գետի ջրերի նկատմամբ էջմիածնի ունեցած սեփականատիրական իրավունքները: Եվ քանի որ այս հույզ կարևոր փաստաթուղթը ինչ-որ պատճառներով անհետացած է եղել վանքի գրվանից, նա անհրաժեշտ է համարել մանրամասն պատմել այդ մասին, նկարագրելով նաև ջրի բաժանման արարողությունը և ավելացնելով, որ «այս կանոն յայնմ օրէ տարածեալ հոշակի լերկրոջս Երևանու և արձանանայ յամեննսին ի հայս և ի տաճիկս, և է այսպէս մինչև ցայսօր մինչ զի՝ եթէ կանանց և մանկանց երկրիս ևս հարցանիցես զորպիսութենէ ջրոյս յայմիկ, պատասխանեն թէ՝ կէսն էջմիածնի է և կէսն երկրիս: Բայց շահաւոր և օգտակար ռաղամս այս զոր գրէ Շահապասն, որպէս ասացաք, ոչ գիտեմ առ խանն մնայ և ոչ տան Աթոռոյս, և այնպէս անհետանայ, թէ յԱթոռոջս կորնչի: Զի մեք ոչ տեսաք, թէպէտ շատ որոնեցաք և խնդրեցաք» (Նույն տեղում, էջ 192):

աշխատանքից ու կատարված ծախսերից բխող սեփականություն իրավունքը: Բայց և այնպես, քանի որ գետը միշտ էլ հոսել է այդ գյուղերի սահմաններով և նրա ջրերից գյուղացիները օգտվել են իրենց հասած առուներով, ուստի ճշգրտված է միայն օգտագործվելիք ջրերի քանակը:

Թե որքան կայուն էին հիշյալ ջրերի նկատմամբ հաստատված էջմիածնի վանքի սեփականատիրական իրավունքները, կարելի է եզրակացնել այն փաստից, որ դրանք հետագայում ևս խստորեն պաշտպանվել են թե՛ տեղական խաների և թե՛ թուրք իշխողների կողմից: XVIII դարի 20-ական թվականներին, երբ նորից մոտակա գյուղերի ռայաթները փորձել են անտեսել էջմիածնի իրավունքները, Երևանի Ռաջաբ փաշան ցանկանալով ընթացք տալ էջմիածնի բողոքին, դիմել է Շարիին, որը հիմնվելով շահ Աբբաս II-ի հիշյալ հրամանագրի վրա, նորից հաստատել է, որ ջրի կեսն է միայն պատկանում գյուղերին, իսկ մյուս կեսը՝ վանքի սեփականությունն է, «Հիշյալ ջրանցքի ամբողջ ջուրը կիսվեց, կեսը տրվեց վանքին, իսկ մյուս կեսը՝ հիշյալ 20 գյուղերին և վեճը հարթվեց», — ասված է Շարիի որոշման մեջ⁶, որը հաստատված է Ռաջաբ փաշայի հետևյալ մականագրությամբ. «Թող վարվեն ըստ Շարիի որոշման և այսուհետ հիշյալ ջուրը օգտագործեն միայն կես առ կես, ոչ ավել լինի, ոչ պակաս»⁷:

Այն մասին, որ այս որոշումը առանձին երևույթ չէր և բխում էր հնուց անտի հաստատված օրենքներից, կարելի է եզրակացնել թեկուզ այն փաստից, որ 1732 թ., երբ մշեցի կամ խոշաբեցի Աբրահամ կաթողիկոսը Մեծամորի վերին հոսանքներից փորձում է մի նոր առու հանել, տեղական Շարի ատյանն ու թուրքական իշխանությունները, լսելով գյուղացիների բողոքը, որոշում են, որ այդ նոր առվի ջրի կեսը պետք է պատկանի էջմիածնին, իսկ մյուս կեսը՝ այն գյուղերին, որոնցով անցնելու է առուն⁸:

Ֆեոդալական հողատիրության տարբեր ձևերի առկայության պայմաններում, անձնական միջոցներով առուներ հանելու, ջրի նոր ակունքներ հայտնաբերելու կամ հորատման ու քանքանների միջոցով ստորերկրյա ջրերից նոր քահրիզներ բանալու և այդպիսիք որպես սեփականություն օտարելու մասին բավական ուշագրավ փաստաթղթեր են պահպանվել: Դրանք առավելապես վերաբերում են XVI—XVIII դարերին և հետաքրքիր են հատկապես ջրի մեծ

⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1 գ, վավ. 304. حرق مزبورك صوبى جمله معرفتيله تنصيف الالوب نصفى اوج كليسيه و نصف آخرى يگرمى پاره قريه يه وييريلوب نزاعلى قطع اولندى

⁷ Նույն տեղում, «اعلام شرعيه سى موجبنجه عمل الالوب بعد اليوم ما مزبورى مناصفه ائزره استسقا ايدوب زياده و نقصان ايتدرلميه ديو

⁸ Նույն տեղում, թղթ. 1 գ, վավ. 339, 340, հմմտ. Զամբո, էջ 200. «...և շարն վեճել թէ ջուրդ այդ որքան և կայցէ՝ երկու բաժին լիցի, մին բաժինն բերողին և մյուսն այնց գեօղորէիցն՝ ընդ որովք անցանէ առուն և ջուրդ այդ»: Ուշագրավ է այս տեսակետից այն փաստը, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի տարբեր խմբագրություններում հանդիպում ենք երկու հակադիր հոգնածների: Մի գեպքում՝ «գետք յորոց հոսին սահմանաց ոչ է, բայց առ որ հասանեն», իսկ մյուս գեպքում՝ «գետք ուստի ակն ելանէ նոցա է և ոչ առ ուր հասանեն» (Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, Վահան ծ. վարդապետ Բատսամանյանց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 327): Դժվար չէ նկատել, որ XVII դարին վերաբերող վերահիշյալ երկու գեպքերում էլ ջրի սեփականության իրավունքը բաժանված է ակունքի տիրոջ կամ առուն հանողի և առվի ճանապարհին գտնվող գյուղերի միջև:

ու փոքր չափերով վաճառքի և օգտագործման սկզբունքների ու եղանակների մասին տվյալներով:

Ցարդ կատարված ուսումնասիրությունները դեռևս հնարավորություն չեն տալիս որոշակի գաղափար կազմելու ջրաչափման ընդհանուր սկզբունքների վերաբերյալ, որքանով որ դրանք ըստ տեղի և ժամանակի բավական տարբեր են եղել: Դրանով հանդերձ մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը թույլ են տալիս ասելու, որ ջրաչափումը կատարվել է և՛ ըստ ծավալի և՛ ըստ ժամանակի կամ հոսքի տևողության:

Ջրի չափի միավորները նույնպես առանձին շրջաններում տարբեր են եղել: Ջրի սեփականության տարբեր չափերի մասին որոշակի տեղեկություններ են տալիս հատկապես այն վավերագրերը, որոնք վերաբերում են այս կամ այն սեփականատիրոջ, որևէ առվի կամ ջրանցքի ջրի մի մասի նկատմամբ ունեցած սեփականատիրական իրավունքին: Այդպիսին է, օրինակ, Փիլիպպոս կաթողիկոսի վերոհիշյալ խնդրագրի առնչությամբ տրված շահ Աբբաս II-ի հրովարտակը, որով հաստատված են էջմիածնի իրավունքները Քասախ գետի ջրերի կես մասի նկատմամբ: Նույնպիսի սեփականության օտարման մասին է խոսում նաև 1722 թ. մեզ արդեն ծանոթ կալվածագիրը, ըստ որի, Օշականի համայնքը իր առվի $\frac{1}{3}$ մասը վաճառում է էջմիածնին:

Նման դեպքերում մենք գործ ունենք մի ամբողջական միավորի որոշյալ մասի նկատմամբ ունեցած սեփականատիրական իրավունքի հետ: Տվյալ գետի կամ ջրանցքի ջրի առատանալու կամ նվազելու հետ միատեղ ավելանում կամ պակասում էր յուրաքանչյուր բաժնետիրոջ բաժինը, որը իրավական փաստաթղթերում, կալվածագրերում և հրովարտակներում պարսկերեն անվանվում էր «սահմ - سهم» (բաժին):

Շահ Թահմազ I-ի Մակվի Թագեոս առաքյալի վանքին տված հիշրեթի 969 (1562) թ. հրովարտակում նշված է, որ «Ղարաթեխիսայի հանդին Արքայուն գյուղի գետի վեց բաժնից երեք բաժին ջրի իրավունք է տրված»⁹: Ինչպես սույն փաստաթղթում, այնպես նաև ամենուրեք պարսկալեզու վավերագրերում և գրականության մեջ որևէ ջրից ոռոգման նպատակով օգտվելու իրավունքը, որ պարսկերեն բառացի կոչվում էր «ջրի իրավունք» («حق آب» - հակ-կարե)՝ դիտվել է որպես սեփականություն կամ «մուլք» և որպես այդպիսին ժառանգվել է սերնդից սերունդ կամ ենթարկվել տարբեր կարգի օտարման¹⁰:

Ջրի սեփականության տարբեր ձևերի և կատեգորիաների մասին բավական արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Սիմեոն Երևանցին «Ջամբուի» 18-րդ զլխում, նպատակ ունենալով ծանոթացնել իր հետնորդներին վանքի ջրատիրական կարողությունների հետ: Այստեղ նա մանրամասն անդրադառնում է նաև Փիլիպպոս կաթողիկոսի վերոհիշյալ ձեռնարկումներին և ապա Օշականի, ինչպես նաև Երևանի Դավթյա առվին և այլ կառուցած, դնած կամ վակֆ ստացած ջրանցքների ու ջրամբարների, ձշտելով նաև այդ ջրերի քանակն ու ոռոգման հնարավորությունները:

Այստեղ դժվար չէ նկատել, որ մեծաքանակ ջրերի չափի միավորը մեկ ջրաղացին բավարարելու չափով հոսող ջուրն էր: Այդպես էր հաշվված, օրի-

⁹ «Հրովարտակներ», I, վավ. 10 «حق آيه مزرعه مذکور (قرا کليسيه) از

روى خانه ارکوين از ششسهم سه سهم مقرر است

¹⁰ Տե՛ս «Կալվածագրեր», կազմեց Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 109—125:

նակ, Փիլիպպոս կաթողիկոսի բերած ջուրը, որ պարսկերեն վավերագրերում նշված է 6—7, իսկ «Ջամբուում»՝ մինչև 9 ջրաղացի ջրի չափ:

Ինչպես «Ջամբուում», այնպես նաև հայերեն ու պարսկերեն դիվանական վավերագրերում ավելի հաճախ հանդիպում է բահով հաշվվող չափը՝ «մեկ բահ ջուր», «երկու բահ ջուր» և այլն: Դա նշանակում էր, որ հոսող ջրի տրամագիծը հավասար էր բահի բերանի լայնքին: Այս չափը բավական տարածված է եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ադրբեջանում և Իրանում¹¹:

Զրաշափման տարածված միավորներից էր նաև «թուխը», որը փաստորեն յուրաքանչյուր քահրիզի ամբողջ ջրի $\frac{1}{4}$ մասն էր: Ուստի մեկ թուխը ջրի քանակը ամեն մի առանձին դեպքում սերտորեն պայմանավորված էր տվյալ քահրիզի ընդհանուր ջրաքանակով¹²:

Ուշագրավ են այս տեսակետից Զաքարիա Ագուլեցու հաղորդած տեղեկությունները, որոնք հիմնականում վերաբերում են ագուլեցի Խոջենց Մեհրաբի որդի Թումանի նախաձեռնությամբ բացված աղբյուրի ջրերին: 1662 թ. հիշատակագրությունների մեջ նա արձանագրում է. «Ագուլիս Սնասեց կհափ (պետք է լինի «կնաւ» — Հ. Փ.) լին անունն Գ(3) կհաւ կասին. այս կհաւիս Բ(2) կհաւն քոռացելայ, ջուրն ցամաքել, հայ ագուլացի այր ոմն անունն Խոջենց Թուման, այս Թումանս այս կհաւիս մին կհաւն հանեց, մին մատն ջուր եկաւ, ձգեց յուր այգին, որ է թվին ՌՃԺԱ (1111): Այս Թումանս իւր այգին կհավովն ծախեց սուրբ Թումանի առաջնորդ Պետրոս վարդապետին»¹³:

Մի այլ տեղ նույն անձնավորության ջանքերով բացված այլ աղբյուրից հոսող ջրերի քանակը նշելիս Ագուլեցին օգտագործում է «լուպ» (խողովակ) տերմինը, խոսքն անշուշտ որոշյալ տրամագծով խողովակի մասին է, որն ընդունված է եղել տվյալ վայրում, որպես ջրաշափման միավոր¹⁴:

Աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ վերոհիշյալ չափերը վերաբերում են անընդհատ հոսող ջրերին: Այսինքն ջրի տվյալ քանակի հոսքը չէր սահմանափակված նաև ինչ-որ ժամանակով: Հոսքի տեղումնությամբ կամ ժամանակով չափվում էին այն ջրերը, որոնք հատկացված էին որոշակի հողատարածությունների կամ այգիների ոռոգման:

«Ջամբու» նույն գլխում Սիմեոն Երևանցին թվարկում է նաև տարբեր ակունքներից կամ քահրիզներից զանազան ուղիներով ձեռք բերած ոռոգման իրավունքների մասին, որը նա անվանում է «չափաջուր»: Այդ ջրերի քանակը, սակայն, նա չափում է միայն հոսքի տեղումնությամբ՝ օրերով կամ շաբաթներով՝ «մէկ շաբաթէն ջուր», «երկու շաբաթէն ջուր» կամ «13 օրեն մէկ, մէկ աւուր ջուր» և այլն: Այդ նշանակում էր, որ տվյալ աղբյուրի կամ քահրիզի ջուրը, որքան որ կար, մեկ շաբաթ, երկու շաբաթ կամ 13 օրը մեկ, լրիվ 24 ժամ պետք է հոսեր դեպի վանքապատկան հանդերն ու այգիները: Թեև չէր բացառվում նաև այդ իրավունքի ժամանակավոր օտարումը այլ հողագործների ու այգետերերի, մանավանդ, որ դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են Թավրիզում, տարբեր առիթներով վակֆ ստացած ջրերին: Այս ջրերը սովորաբար

¹¹ «Ջամբու», էջ 154, 212, հմմտ. «Հրովարտականք», 11, վավ. 11, 26. տե՛ս նաև սույն հոդվածին առնթին հրապարակվող շահ Սաֆիի հրովարտակը:

¹² «Կալվածագրեր», կազմեց Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, վավ. 9:

¹³ Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 140—141:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 140:

հաշվվում էին շաբաթով, որը ժողովրդական լեզվով, աղբյուրներին կոչվում էր «հավթադի»¹⁵:

Սակայն ոռոգման իրավունքը հայերեն վավերագրերում ավելի հաճախ չափվում է «գլխով»: Արձանագրելով, որ այսինչ քահարիզից մեկ, երկու, չորս կամ ավելի գլուխ ջուր պատկանում է որևէ անհատ սեփականատիրոջ կամ կրոնական հաստատության, միաժամանակ անպայման նշվում էր, թե շաբաթվա որ օրերին է տեղի ունենալու ոռոգումը¹⁶: Սա, իհարկե, նույնպես կարելի է դիտել որպես ջրաշափման այնպիսի ձև, որի հիմքում ընկած է հոսքի տեղումնային որոշակի ժամանակով սահմանափակման սկզբունքը: Այստեղ նույնպես ուշագրավ է այն փաստը, որ այս ձևով չափվող ջրի օգտագործման իրավունքը ևս դիտվել է որպես սեփականություն և ենթարկվել տարբեր կարգի օտարման¹⁷:

Աղբյուրներից հոսող որոշակի տրամաչափով ջրերի կամ «կանաթների» (öleq) ժամով կատարվող հաշվարկը առավելապես կիրառվում էր պտղատու, ինչպես նաև խաղողի այգիների ու բանջարանոցների ոռոգման ժամանակ:

Հիշերթի 1090 (1679) թ. Օրդուբադի Շար'ի ատյանում կազմված մի ընդարձակ կալվածագրում մանրամասն խոսվում է այն մասին, որ վերոհիշյալ խոջենց Մեհրաբի որդի Թումանը ունեցել է, անձնական միջոցներով հանած, մի այլ աղբյուր (կանաթ), որի ջրի ընդհանուր քանակը հաշվվում էր 80 ժամ: Այդ ջրով նա ոռոգում էր իր խաղողի և այլ պտղատու այգիները: Սկսած հիշերթի 1082 (1671) թվականից, նա այդ այգիների մեծ մասը համապատասխան քանակի ջրով մաս առ մաս վաճառում է նախ ոմն ագուլեցի Կարախանի որդի Իսմիխանին, որն իր հերթին վերստին վաճառում է Խասսե-յե շարիֆի ղուլամ, հետագայում Ագուլիսի Քալանթար Իսախան-բեկի որդի Մուսա-բեկին: Վերջինս Թումանից գնում է ևս երկու տախտակ խաղողի այգի 24 ժամ ջրով, և այսպիսով, ըստ կալվածագրի վերջում կատարված հաշվարկի, հիշյալ 80 ժամ ջրի 62 ժամը, համապատասխան տարածությամբ այգիներով դառնում է Մուսա-բեկի սեփականությունը¹⁸:

Վերոհիշյալներով, իհարկե, չեն սահմանափակվում ջրի սեփականատիրության ձևերն ու օգտագործման ու բաշխման ժամանակ կիրառվող ջրաշափման սկզբունքները: Սույն համառոտ ակնարկով մենք փորձեցինք միայն վավերագրական սկզբնաղբյուրների ընդհանուր նյութերի հիման վրա թուղթիկ կերպով ծանոթանալ XVI—XVIII դդ. ջրի սեփականության իրավական հիմունքներին և ջրաշափման ու օգտագործման առավել տարածված մի քանի ձևերի հետ:

Կատարված հայանցիկ հետազոտությունը, սակայն, գալիս է մի անգամ ևս հաստատելու այն իրողությունը, որ պատմողական սկզբնաղբյուրներին ղուգահեռ դիվանական փաստաթղթերը, իսկ առավել ևս պարսկերեն պաշտոնական վավերագրերը հսկայական փաստական նյութեր են պարունակում, որոնց ավելի հանգամանալից ու ամբողջական հետազոտությունը մեծ չափով կարող է նպաստել ֆեոդալական հողատիրության կարևոր խնդիրներից մեկի՝

¹⁵ «Կալվածագրեր», կազմեց Հար. Արրահամյան, Երևան, 1941, վավ. 96:

¹⁶ Նույն տեղում, վավ. 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1ր, վավ. 171:

ջրատիրության պատմության առավել լիակատար և համակողմանի ուսումնասիրությանը:

* * *

Ձևոնարկելով Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի պարսկերեն վավերագրերի մատենաշարային հրատարակությանը, բնագրագիտական աշխատանքների ընթացքում հաճախ առիթ ենք ունեցել անդրադառնալու նաև որոշ հայագետների անցյալում այս բնագավառում կատարած աշխատանքներին, ընդգծելով, հատկապես, այդ ուսումնասիրությունների շնորհիվ տարբեր մշակութային կենտրոններում կամ եկեղեցական հաստատություններում պահպանված պարսկերեն վավերագրերի մասին մեզ հասած տեղեկությունների նշանակությունը¹⁹:

Որքան ավելի ենք ծանոթանում նախահեղափոխական շրջանի հայագիտական գրականությանը, այնքան ավելի համոզվում ենք, որ Հայաստանի մեծ ու փոքր վանքերի դիվանական վավերագրերի ոչ մեծ մասն է մեզ հասել: Էլ չենք խոսում առանձին արևելահայ ազնվական ընտանիքների իրավունքներին վերաբերող դիվանական նյութերի մասին, որոնցից նույնպես հատուկ ենու վավերագրեր են պահպանվել:

Նախասովետական ուսումնասիրողների մեծ մասը չի տիրապետել պարսկերենին և վավերագրերից օգտվել է միայն թարգմանչի միջնորդությամբ, նպատակ ունենալով սոսկ վերահասու լինել բովանդակությանն ու օգտագործել դրանք իրենց հետաքրքրող հարցերի լուսաբանման համար:

Ոմանք, սակայն, փորձել են տալ նաև իրենց ձեռքն անցած վավերագրերի թարգմանություններ: Այս բնագավառում առավել մեծ երախտք ունեն Ս. Զալալյանցն ու Մ. Սմբատյանցը, որոնց կատարած աշխատանքներին, ինչպես արդեն ասվեց, հաճախ առիթ ենք ունեցել անդրադառնալու: Նշենք միայն, որ օտար, մեծ մասամբ ոչ այնքան գրագետ պարսկագետների միջնորդությամբ կատարված այդ հայերեն «թարգմանությունները» զգալի չափով հեռացած լինելով բնագրերից, չեն կարող բավարարել ներկայիս բնագրագիտության և աղբյուրագիտության պահանջները:

Բարեբախտաբար պահպանվել ու մեզ են հասել Ս. Զալալյանցի հրատարակած վավերագրերի խնամքով հանված պատճենները, որոնց մի մասը ընդգրկված է «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտական» շարքի արդեն լույս տեսած պրակներում²⁰: Մյուսները ևս ժամանակագրական կարգով, նույն ձևով լույս կտեսնեն: Ավելի բարվոք վիճակում են գտնվում Մ. Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի» աշխատության հավելվածում հրատարակված վավերագրերը, որոնց պարսկերեն բնագրերը պահպանվել են ներկայումս Մատենադարանի «Անհատական արխիվների» բաժնում գտնվող «Մելիք-Շահնազարյանների գործում»²¹:

1904 թ. լույս տեսած «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակա և շրջակայից նորա» աշխատության մեջ Մ. Սմբատյանցը հրատարակել է նույն

¹⁹ Տե՛ս «Հրովարտական», 1, էջ 12, 17:

²⁰ Տե՛ս «Հրովարտական», 1, վավ. 3, 6, 18, 2-րդ 5, 7, 2, 3

²¹ Մատենադարան, Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 44, 47, 49, 51, 58, 126, 127:

վանքի դիվանում գտնվող մի բավական արժեքավոր վավերագիր, որի բնագիրը մեզ չի հասել, կամ ավելի ճիշտ, ցարդ մեզ չի հաջողվել գտնել այդ վանքի դիվանի հետքերը, որտեղ կարող է պահպանված լինել նաև հիշյալ վավերագիրը:

Ինչ-որ նկատառումներով, սակայն, Մ. Սմբատյանցը այս վավերագիրը հրատարակելիս ավելի մեծ խնամք է դրսևորել և փորձել է գիտական տեսք տալ այդ հրատարակությանը: Թեև խիստ անհաջող և համարյա անընթեռնելի, փորձ է արված ընթերցողին ներկայացնել վավերագրի լուսանկարը: Ապա տրված է հայատառ պարսկերեն բնագիրը, ադրբեջանական արտասանությունը, նույնպես բավական մեծ աղավաղումներով: Այնուհետև հայերեն և ռուսերեն թարգմանություններն են, ինչպես նաև վավերագիրն ընթերցողի ադրբեջաներեն բանավոր թարգմանության զրառումը, որը և հիմք է ծառայել հայերեն և ռուսերեն թարգմանություններին²²:

Լուսանկարի ընդհանուր տեսքը հուշում էր, որ դա Սեֆյան շահերից մեկի հրովարտակն է, կնիքի վրա, թեև աղոտ, նշմարվում էր «Սաֆի» (صفی) անունը: Ինչպես կնիքի, այնպես նաև զրույթյան ձևի ու այլ բնագրական հատկանիշների ուշադիր համեմատությունը շահ Սաֆիի (1629—1642) արդեն լույս տեսած հրովարտակների հետ, այլևս կասկած չէր թողնում ասելու, որ հրովարտակը տրված է շահ Սաֆիի կողմից հիշրեթի 1048 (1638) թվականին:

Հայատառ պարսկերեն բնագրի համեմատումը լուսանկարի քիչ թե շատ ընթեռնելի տողերի հետ, ինչպես նաև նման հրովարտակների վերծանության փորձված մեթոդների կիրառումը, նպաստեցին վերացնելու բնագրի բոլոր աղավաղումներն ու վերականգնելու հրովարտակի պարսկերեն ամբողջական բնագիրը:

Շահ Սաֆիի սուլն հրովարտակն աղբյուրագիտական որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն որպես Երնջակի Ս. Կարապետի վանքից ցարդ մեզ հայտնի միակ պարսկերեն պաշտոնական վավերագիրը, այլ ավելի մեծ է նրա արժեքը՝ որպես ջրի սեփականության, օգտագործման և ջրաշարժման վերը շարադրված ձևերի մասին կարևոր տվյալներ պարունակող հավաստի սկզբնաղբյուր:

Ստորև տալիս ենք հրովարտակի վերականգնված պարսկերեն բնագիրն ու հայերեն թարգմանությունը:

هو

الملك لله

[مهر شاه صفی]

فرمان همايون شد آنکه چون درينولا عيسى فرطابيت که در معبد
وانك اسرائيل واقعه در النجق تومان نخچوان ميباشد بدرگاه جهانپناه
آمده بعرض رسانيد که ازقديم الايام الى الان معمول است که از قريه
مارالى آريک بيل آب و از قريه ابره قونيس خمس آب بمعبد وانك

²² Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանքից Երնջակայ և ջրաշարժից նորա, Տփլիս, 1904, էջ 476—481:

اسرائیل مزبور جاری می‌شده الحال جمعی بخلاف شرع و حساب مانع می‌شوند و درین باب استدعا حکم اشرف بعینه عالیجاه بیگلربیگی چخور سعد و اهالی شرع انور نمود بنابرین مقرر فرمودیم که عالیجاه بیگلربیگی چخور سعد و حاکم آنجا بحضور اهالی شرع انور بحقیقت رسیدہ هرگاه نموده واقعی بوده باشد مقرر دارند که حصه معینه آب مزبورہ را کہ از قدیم الایام الی الآن بوانک مزبور جاری می‌شده باشد بدستور معمول قدیم و نهج استمرار سنوات سابقہ جاری بوده احدی از مردم آنجا بخلاف حق و حساب مانع و مزاحم نشوند و بمقتضای قانون شرع و حساب عمل نمایند و نوعی باشد کہ بجماعت مزبور ستمی واقع نشود درین باب قندغن دانسته از فرمودہ تخلیق نورزند

تحریر آ فی شهر صفر سنہ ۱۰۴۸

նա է:

Իշխանությունն աստծունն է:

Շահ Սաֆիի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ այն մասին, որ օրերս Թուման-ե Նախչևանի Ալնջակում²³ գտնվող Իսրայելի²⁴ աղոթավայրի և վանքի նսալի վարդապետը եկավ Աշխարհի ապավենի դուռը և զեկուցեց այն մասին, թե հին ժամանակներից իվեր մինչև օրս ընդունված է եղել, որ Մարալիար²⁵ գյուղից մեկ բահ ջուր և Ապրակունիս գյուղի ջրի մեկ հինգերորդը հոսի դեպի հիշյալ Իսրայելի վանքն ու աղոթավայրը, իսկ այժմ ոմանք հակառակ Շարի և անիրավ կերպով, արգելք են հանդիսանում: Նա խնդրեց, որ այս մասին Չուխուր-Սադի բեկլարբեկին և Շարի երեւելիներին ուղղված սրբազան հրամանագիր հրապարակվի: Ուստի կարգադրեցինք, որ Չուխուր-Սադի բարձրաստիճան բեկլարբեկին և տեղի հաքիմը լուսավոր Շարի երեւելիների ներկայությամբ իրողությունը ստուգի և եթե ներկայացվածը համապատասխանում է իրականության, թող կարգադրեն, որ հիշյալ ջրի որոշյալ բաժինը, որ հին ժամանակներից իվեր առ այսօր հոսել է դեպի հիշյալ վանքը, հնուց ընդունված կարգով և անցած տարիների նման շարունակի հոսել, և տեղի մարդկանցից ոչ ոք ապօրինի և անիրավ արգելք չհանդիսանա ու անհանգստություն չպատճառի: Թող վարվեն Շարի օրենքների և արդարության սկզբունքներով և այնպես լինի, որ հիշյալ համայնքի նկատմամբ անարդարություն տեղի չունենա:

Այս ընդունել որպես խիստ կարգադրություն և հրամանին չհակառակել: Գրվեց 1048 թ. սաֆար ամսին (1638 թ. հունիս 14—հուլիս 12):

²³ Երնջակ:

²⁴ Երնջակի Ս. Կարապետի վանքը տեղի մահմեդականները Իսրայել մարգարեի անունով կոչում էին «Իսրայել փելյամբար», ինչպես որ Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավայրի կամ Մաղարդա վանքը Դանիել մարգարեի անունով կոչվում էր «Դանիալ փելյամբար»:

²⁵ Գյուղն այժմ անվանվում է Բանանիար:

А. Д. ПАПАЗЯН

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ВОДОВЛАДЕНИИ И УКАЗ ШАХА САФИ ОТ 1638 года

(Р е з ю м е)

История землевладения в средневековой Армении тесно связана с вопросом о водовладении, который, однако, по сей день не стал предметом серьезного научного исследования ввиду недостаточного изучения соответствующих источников и, в частности, архивных документов, а также отсутствия поныне научных публикаций большей их части.

В статье делается попытка вкратце обрисовать некоторые особенности водовладения, водопользования и водоизмерения в XVI—XVIII вв. и показать роль архивных и, в частности, официальных персидских документов в деле освещения этих вопросов.

В приложении даются также обнаруженный в 1904 г. М. Смбалянцем и восстановленный автором персидский текст указа шаха Сафи от 1638 г., подтверждающего водовладельческие права монастыря св. Карапета в Ерынджаке, и его армянский перевод.

H. D. PAPAZIAN

LES DOCUMENTS D'ARCHIVES CONCERNANT LE DROIT DE PROPRIÉTÉ SUR L'EAU ET LE DÉCRET DE 1638 DE SHAH SAFI

(Résumé)

L'histoire de la propriété foncière en Arménie médiévale est étroitement liée au problème du droit de propriété sur l'eau, lequel, cependant, n'a pas fait jusqu'à présent l'objet d'une sérieuse analyse scientifique à cause de l'étude insuffisante des sources correspondantes, particulièrement des documents d'archives, et l'absence de publications scientifiques de la majorité de ces sources.

L'auteur de l'article esquisse brièvement quelques particularités du droit de propriété sur l'eau, du droit d'usage et de mesure de l'eau aux XVI—XVIII siècles et montre le rôle des documents d'archives et particulièrement des documents officiels persans dans l'éclaircissement de ces questions.

L'article comporte en appendice le texte persan, découvert en 1904 par M. Smbatians et reconstitué par l'auteur, du décret de 1638 de Shah Safi, confirmant les droits de propriété sur l'eau du monastère St. Karapet de Yerindjak, et sa traduction arménienne.

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԹՈՒՐԳԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՐԺԵՔԸ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Գ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ «Մատենադարանում» պահվող «Կաթողիկոսական դիվանի» արաբատառ վավերագրերի մեջ ուրույն տեղ են գրավում շուրջ 400 թուրքերեն փաստաթղթերը, որոնց ժամանակագրական սահմանը սկիզբ է առնում 1586 թ. և հասնում է մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Շուրջ 350 տարվա պատմական ընդարձակ մի ժամանակաշրջան ընդգրկող այս վավերագրերը պահպանվել են վանական արխիվներում և հիմնականում վերաբերում են էջմիածնի, Մակվի Թաղեոս առաքյալի, Դարաշամբի Ստեփանոս նախավկայի, Ագուլիսի Թովմա առաքյալի, Մշո սուրբ Կարապետի, Աղթամարի, Բայազետի, Բաբերդի և այլ վանքերի:

Հիշյալ վանքերում պահպանված վավերագրերի կենտրոնացումը էջմիածնի դիվանում կատարվել է ավելի ուշ՝ XIX դարի վերջերում և հատկապես XX դարի սկզբներին, իսկ Աղթամարին և Վանի եկեղեցիներին վերաբերող ոչ մեծ թվով փաստաթղթերը էջմիածին են բերվել 1915—1916 թթ.:

Սիմեոն Երևանցին իր մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ նկարագրել է էջմիածնի դիվանում առկա ընդամենը 88 թուրքական հրովարտականեր, կալվածագրեր և այլ պաշտոնական վավերագրեր, որոնց ժամանակագրական սահմանը հասնում է մինչև XVIII դարի 70-ական թթ.: Նա առաջին անգամ արխիվային մշակման է ենթարկել դրանք, դասակարգել ըստ շնորհող ինստանցիաների և 22-րդ գլխում շարադրել Արևմտյան Հայաստանում էջմիածնի ունեցած իրավունքների և օսմանյան պետության ու հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունների պատմությունը¹: Գնահատելով օսմանյան հրովարտականների և այլ պաշտոնական վավերագրերի քաղաքական ու իրավական նշանակությունը և մտահոգված դրանց հետագա պահպանությամբ, նա խրատում է իր հետնորդներին, ասելով. «Թէպէտ տուողքն են այլազգիք և թշնամիք մերոյս կրօնի, սակայն՝ տուրք և հրամանագիրք նոցին են ըստ աշխարհիս օգտակարք, բուժիչք և ապահովացուցիչք, որպէս ի յօձից թունաւորաց սպասեմք առնուլ զթրակէզս ի բուժումն պես-պես ցաւոց: Զայս վասն այսօրիկ երկարեմ, զի և դու ի յունիլդ զգուշութեամբ պահեսցես զմնացեալսն առ քեզ, եւ մի ասիցես թէ այժմ այսինչ ռադամ անօգուտ է և կամ թէ թագաւորքն ոչ գոն զի՞նչ օգտեն հրամանք նոցա, զի պիտոյանան բազմիցս, և իւրաքանչիւրոցն գոյ ժամանակ պիտանաւորութեան, որպէս մեր փորձեցաք բազմիցս»²:

Ինչպես պարսկերեն, այնպես էլ թուրքերեն վավերագրերի դասակարգումը Սիմեոն Երևանցին կատարել է՝ ելնելով դրանց պաշտոնական բնույթից:

1 Սիմեոն Երևանցի, Զամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 234—252.

2 Նույն տեղում, էջ 210:

Սուլթանական հրովարտականների մասին նա խոսում է 22-րդ գլխում, իսկ մյուս թուրքերեն փաստաթղթերը նկարագրված են հաջորդ՝ «Գրեանք օսմանցոց փաշայից Շիս-խալամից և այլոց իշխողաց, զորս տուեալ են սրբոյ Աթոռոյս» խորագիրը կրող գլխում³:

Սիմեոն Երևանցու ձեռքի տակ եղած 88 վավերագրերը բացառապես վերաբերում էին էջմիածնին, հաստատում էին կաթողիկոսներին և նրանց իրավունքները, կամ լուծում վանքի կալվածատիրության ու հարկային արտոնությունների հետ առնչվող հարցեր: Ուստի միանգամայն պատճառաբանված էր դրանց դասակարգումն ու ուսումնասիրությունը վերոհիշյալ կարգով:

Ներկայումս սակայն, ինչպես նշվեց և՛ ժամանակագրական, և՛ բովանդակության, ինչպես նաև աշխարհագրական առումով մեզ հասած մեծաքանակ վավերագրերը խիստ բազմազան են ու տարատեսակ: Այսուհանդերձ, իրենց գերպաշտոնական բնույթով առանձնանում են սուլթանական հրովարտականները կամ բերաթիւները, որոնք և՛ ծավալով, և՛ շարադրման եղանակով, և՛ արժարժված հարցերի ամբողջական խմբավորմամբ ուրույն գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Բերաթիւները գլխավորապես հրապարակվում էին սուլթանին ներկայացված որևէ խնդրագրի կամ դիմումի հիման վրա, որոշելու կամ հաստատելու համար խնդրակի պաշտոնն ու իրավունքները: Կաթողիկոսներին տրվող բերաթիւների համար կար նախապես հաստատված ձև: Դարերի ընթացքում մշակված էին բոլոր տիտղոսներն ու էպիտետները, ինչպես նաև հաստատման ենթակա իրավունքների և արժարժվող հարցերի հաջորդականությունը:

Հայ կաթողիկոսների իրավունքները հաստատող բերաթիւների համեմատությունը նույն ժամանակաշրջանի զիմաթիւների, թիմարների, փաշալըքների, վոյեվոդության և օսմանյան կայսրության այլ ֆեոդալական տիրույթների հաստատման ֆերմանների հետ հնարավորություն է տալիս ճշտելու դրանց և՛ դիվանական, և՛ պաշտոնական ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները:

Օսմանյան դիվանագրությունը բնորոշ ընդհանուր հատկանիշներով հանդերձ, կաթողիկոսական բերաթիւները առանձնանում են որպես կրոնական համայնքների իրավական վիճակն արտացոլող փաստաթղթեր և օգնում են պարզելու եկեղեցական իշխանությունների իրավասության սահմանները: Դրանց մեջ արտահայտված է օսմանյան պետության կողմից դարերի ընթացքում հաստատված որոշակի վերաբերմունքը այլակրոն համայնքների ներքին վարչության և նրանց նկատմամբ կիրառվող տնտեսական-հարկային քաղաքականության վերաբերյալ:

Ծանոթանալով հրովարտականների (մեծ մասամբ մեկը մյուսին կրկնող) բովանդակությանը, դժվար չէ նկատել, որ եկեղեցական համայնքները Օսմանյան կայսրության մեջ դիտվել են որպես հասութաբեր հաստատություններ, ինչպես տարբեր կարգի տիրույթներ ու ավատներ ստացող ֆեոդալները, այնպես էլ հոգևոր վիճակներին ու վանքերին տիրող հոգևորական առաջնորդները պարտավոր էին հավատացյալներից գանձվող եկամուտի դիմաց որոշ գումար մուծել արքունի գանձարանը:

Պետական պաշտոնների ու ռազմա-ֆեոդալական տիրույթների վարձա-

³ Նույն տեղում, էջ 249:

կալական-կապալային կամ «մուկաթիայի» սիստեմը, որն ընկած էր կայսրության ֆինանսների հիմքում, հավասարապես վերաբերում էր հոգևոր պաշտոններին ու վանական հաստատություններին բերաթնելու մասին, որ կաթողիկոսներից գանձվող գումարները գրանցված էին «Եպիսկոպոսական մուկաթիայի դաֆթարներում»⁴։ Որ այդ գումարները պայմանավորված էին տվյալ թեմից կամ թեմերից գանձվող հոգևոր տուրքերի ընդհանուր քանակով, դա պարզ երևում է այն բանից, որ երբ Պոլսի պատրիարքների հետ երկար վեճերից հետո Հակոբ Շամախեցու օրոք (1759—1763) Զմյուռնիայի թեմը նորից մտցվում է տերունի թեմերի շարքը, նախապես որոշված 6800 ալչն կաթողիկոսական տուրքի կամ «մակթուի» վրա գումարվում է նաև մուկաթիաների դաֆթարում գրանցված Իզմիրի վիճակի 4000 ալչն, և այնուհետև կաթողիկոսական մակթուն դառնում է 10800 ալչն⁵, «քանզի Իզմիրում մախթուն, — գրում է Սիմեոն Նրեանցին, — (որ է արքունական հարկն՝ զոր ի նստելն առաջնորդին տալ պարտի) էր շորս հազար ստակ, որ է երեսուն և երեք դուռուշ ԺՓ փարայ և Ա ստակ, գայս ևս եղեալ ի վերայ մախթունի կաթողիկոսացն, արարաք զնա տասն հազար ութն հարիւր ստակ, որ է իննսուն դուռուշ»⁶։

Սուլթան Աբդուլ-Համիդ I-ի 1774 թ. հրովարտակով հաստատվում է, որ Շորագչալի Ագարակ գյուղի Ս. Եղիայի կամ Խըտըր Իլյազի և Չըլդըրի ու Ղարսի կազանների սահմանում գտնվող խաչվանիկի վանքերը ենթակա են էջմիածնին, որոնցից ստացվող 1000 ալչն մակթուն մուտք էր արված Եպիսկոպոսական մուկաթիայի դաֆթարում, որպես արքունի տուրք կամ «միրի փիշքաշ»⁷։ Նույն սուլթանի 1775 թ. մի այլ հրովարտակով Պոլսի Զաքարիա պատրիարքի համաձայնությամբ կարևոր կազայում գտնվող Մուսուրկու Ս. Լուսավորչի վանքը վանահայր Բաղդասար վարդապետի մահվանից հետո հանձնվում է էջմիածնի տնօրինությանը և ըստ նույն դաֆթարի, որպես «միրի փիշքաշ» արքունի գանձարանն է մուծվում 7200 ալչն⁸։

Չնայած իրենց նույնատիպ շարադրանքին, կաթողիկոսական բերաթնելում յուրովի արտացոլված են հայ եկեղեցու կյանքում և հայ իրականության մեջ տեղի ունեցած կարևոր դեպքերը, մեծ մասամբ կապված Պոլսի պատրիարքների ու էջմիածնի կաթողիկոսների միջև ծագած և երբեմն շատ սուր բնույթ կրող ընդհարումների և կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ծավալված վեճերի ու տարաձայնությունների հետ։

Պայքարը հիմնականում մղվում էր ազդեցության շրջանների և առանձին թեմերի ու վիճակների շուրջ։ Այս հարցում խիստ կարևոր նշանակություն են ունեցել Օսմանյան կայսրության մեջ պատրիարքներին վերապահված և արքունի դիվանի կողմից հաստատված իրավունքները, որոնք վերաբերում էին կայսրության սահմաններում գտնվող հայ լուսավորչական համայնքներին։ Սակայն պատրիարքները, օգտվելով նպաստավոր դիրքերից,

⁴ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 448, 479; يسقطوس

مقاطعة سی دفتر لری

⁵ Նույն տեղում, թղթ. 1դ, վավ. 439։

⁶ «Զամբու», էջ 237։

⁷ Կթղկ. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 479։

⁸ Նույն տեղում, վավ. 480։

փորձում էին միջամուկս լինել նաև էջմիածնի գործերում և հասնել այն բանին, որ էջմիածնի և օսմանյան արքունիքի միջև տարվող բանակցությունները կատարվեն Պոլսի պատրիարքների միջնորդությամբ, իսկ նոր կաթողիկոսների և կայսրության տերիտորիայում նրանց իրավունքների հաստատման բերաթիւները հրապարակվեն պատրիարքների ներկայացմամբ ու թելադրանքով:

Պատրիարքների այս ձգտումները հաջողությամբ չէին պսակվում, քանի որ էջմիածնի կաթողիկոսարանը գտնվում էր Սեֆյան Իրանին ենթակա Արա-րատյան երկրում, որպիսի քաղաքական իրավիճակը թելադրում էր ավելի շրջահայաց և դիվանագիտորեն ճշգրտված հարաբերություններ: Ուստի միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու էջմիածնի կաթողիկոսական բերաթիւների ձեռքբերման իրավունքի սեփականումը Պոլսի պատրիարքների կողմից հնարավոր դարձավ միայն 1726 թ., երբ օսմանյան զորքերը օկուպացրել էին Արա-րատյան երկիրը և Անդրկովկասի ու Ատրպատականի մեծ մասը: Նույն թվականին Կարապետ Ուլնեցի (1726—1729) կաթողիկոսին տրված Սուլթան Ահմեդ III-ի հրովարտակում Երևանյան նահանգն արդեն համարվում է «Իրանից նվաճված և օսմանյան ապահով երկրներին միացված»⁹:

Անսպասելիորեն պարզունակ է այս իրողության՝ Սիմեոն Երևանցու մեկնաբանությունը, երբ էջմիածնի իրավունքների բռնադատումը նա բացատրում է միայն պատրիարք Հովհաննես Բաղիշեցու և նորընծա կաթողիկոսի անձնական հատկանիշներով, շեշտելով հատկապես, որ այն տեղի ունեցավ «Ի հրախրիլն ի կաթողիկոսութիւն վերոյիշեալ Կարապետ կաթողիկոսիդ (որ էր յայն կուսացի, և մանաւանդ ի վիճակէն Սրսոյ), Աթոռոյս որպիսութեան, պատուոյն և իշխանութեան ամենեկին անտեղեակ, ինքն ևս ծեր և պարզամիտ, իսկ այն Հովհաննես վարդապետն Բաղիշեցի (որ էր պատրիարք Պոլսոյ) խորամանկ, շոքմոգ, կեղծաւոր և խաբող, որպես բերքն է Բաղիշու և այնց կողմանց»¹⁰: Այստեղ անգիտացված է այն իրողությունը, որ այդ ժամանակ Պոլսում գտնվող էնկլուրիո թեմի առաջնորդ Կարապետ Ուլնեցու հրավիրումն ու նշանակումը Աստվածատուր Համատանցու մահից հետո թափուր մնացած էջմիածնի կաթողիկոսության պաշտոնում, լիովին համահնչյուն էր նորանըված երկրամասերը հպատակեցնելու և օսմանյան պետական վարչակարգին ենթարկելու քաղաքականությանը: Չպետք է մոռանալ, որ հնուց հաստատված կարգով Պոլսի պատրիարքը հանդիսանում էր կայսրության սահմաններում բնակվող բոլոր հայ լուսավորչական համայնքների ներկայացուցիչ:

Նվաճված երկրամասերում թուրքական իշխանությունների վարչական և տնտեսական ու հարկային քաղաքականության վերաբերյալ բացառիկ կարևոր աղբյուրներ են 1590—1605 և հատկապես 1725—1735 թթ. Արևելյան Հայաստանում թուրքական բերդապահ կայազորների հրամանատարների, փաշաների ու նրանց ստորադաս պաշտոնյաների կամ սրանց կողմից նշանակված հոգևորական դատավորների, զազիների ու շեյխ-ուլ-խալամների հրապարակած հրամանագրերն ու վճիռները (բյուրուլթիներ և ֆիթվաներ):

⁹ Կթղկ. դիվան, Թղթ. 1գ, վավ. 308, 309, 310, 313. ممالك ايراندك فتح و تسخير و ضمايم ممالك محروسة المسالك قلنا

¹⁰ «Ջամբո», էջ 235:

XVI դարի վերջին տասնամյակին և XVII դարի սկզբին վերաբերող վավերագրերը անհամեմատ սակավ են և առավելապես վերաբերում են Թաղեի, Դարաշամբի, Աստապատի ու մերձակա վանքերին, մասամբ նաև՝ Մակվի, Զորսի, Նախիջևանի և Գողթնի առանձին գյուղական համայնքների: Առավել կարևոր են, սակայն, XVIII դարի 20—30-ական թթ. վավերագրերը, որոնք արժեքավոր տվյալներ են պարունակում ներքին առևտրի, մաքսային գանձումների և ժողովրդական տնտեսության մեջ առևտրական ու վաշխառական կապիտալի ներգործուն դերի վերաբերյալ:

Պատմական այս ժամանակահատվածի ամենաարժեքավոր վավերագրերը 1725—1730 թթ. Վաղարշապատի հարկացուցակներն են, որոնք քաղվածաբար դուրս են բերված Երևանի լիվայի ընդարձակ հարկային մատյանից (դեֆթեր-ի մուֆեսսե)¹¹: Հարկացուցակների եզակի արժեք ներկայացնող տեղեկանքով հաստատված է, որ թուրքական օկուպացիոն իշխանությունները Անդրկովկասի որոշ մասին տիրելուց անմիջապես հետո սկսել են այնտեղ գործադրել Օսմանյան կայսրության մեջ կիրառվող հարկային սխեման. կատարել են ընդհանուր աշխարհագիր և կազմել նահանգային «ընդարձակ հարկային ցուցակներ»:

Հաջորդ աշխարհագիրն ու բնակչության և հարկատու համայնքների ու օբյեկտների հաշվառումը կատարվել է 1728 թ., երբ թուրքական զորքերը, ձեռնարկելով ընդհանուր հարձակման, թափանցել են Արցախ, մասամբ նաև Սյունիք և նվաճել Անդրկովկասի գլխավոր ամրությունները: Այս իրողությունները յուրովի արտացոլված է նոր հարկացուցակում, որտեղ բազմապատկված են բնակչությունից գանձվող հարկերը և ավելացված են նոր հարկեր: Գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր դրամական համարժեքը 1725 թ. կազմում էր 91515 ալլե, իսկ 1728 թ.¹² 211322 ալլե: Այդ նշանակում էր, որ բնակչության հարստահարությունն ու կողոպուտը նվաճման առաջին տարվա համեմատությամբ ավելացել էր շուրջ 2,5 անգամ¹²:

1725—1735 թթ. նվաճման շրջանի վավերագրերը կարևոր են նաև պարզելու համար թուրքական վարչակարգի և զինվորական իշխանությունների ազդեցության սահմանները: Վավերագրերը մեծ մասամբ վերաբերում են Արարատյան երկրին, Երևանին և մերձակա շրջաններին: Զգալի թիվ են կազմում նաև Նախիջևանի, Աստապատի, Ագուլիսի և Օրդուբադի շրջաններին վերաբերող վավերագրերը, այսինքն՝ այն շրջանների, որտեղ համեմատաբար ավելի կայուն է եղել օկուպացիոն իշխանությունը:

Հայտնի է, որ այս տարիներին թուրքերը հասցրել են կազմել նաև Գանձակի վիլայեթի հարկացուցակ¹³, իսկ Գանձասարի դիվանում պահպանվել են 1729 թ. հետո գրված որոշ փաստաթղթեր, այդ թվում նույն թվականի փետրվարի 14-ին հրապարակված Մուստաֆա փաշայի հրամանը, որով վախճանված Եսայի կաթողիկոսի տեղ կաթողիկոս է նշանակվում նրա եղբայր Գրիգորը¹⁴: Դա նշանակում է, որ, թեև կարճ ժամանակով, Ղարաբաղը ևս են-

¹¹ Կթղվ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 293, 316, 320, 332:

¹² Այս հարկացուցակները մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 431—464:

¹³ O. L. Barkan. XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I cild „Kanunlar“, İstanbul, 1945, էջ 195—197.

¹⁴ ՀՍՍՀ Կողմ, ֆ. 52, գործ 4, վավ. 1:

թարկվել է օկուպացիոն ուժերի հրամանատարությունը: Ուշագրավ է, սակայն, այն փաստը, որ ներկայումս կաթողիկոսական դիվանում գտնվող Տաթևի վանքի ալլախեզու վավերագրերի մեջ, որտեղ պահպանվել են նույնիսկ Կարակոյունլու սուլթան Ջհանշահի և նրա որդու՝ Հասան-Ալիի XV դարի հնագույն հրովարտականները¹⁵, չենք գտնում և ոչ մի օսմանյան վավերագիր: Այս փաստը ևս գալիս է հաստատելու, որ թուրքերին երբեք չի հաջողվել Ղափանում հասնել բիշ թե շատ տեական տիրապետության: Այլապես էջմիածնի, Գանձասարի, Աստապատի, Ագուլիսի և մյուս վանքերի նման Տաթևի առաջնորդները ևս պետք է իրենց հրամանագրերը ստանալին թուրքական իշխանություններից, ինչպես նաև դիվանում պահպանված կլինեին վանքի կալվածատիրական իրավունքներն ու մուաֆուկյունը հաստատող օսմանյան վավերագրեր:

Եթե այս շրջանի ընդարձակ հարկացուցակներից հանված քաղվածքները օգնում են պարզելու թուրքական օկուպացիոն իշխանությունների հարկային քաղաքականությունը Անդրկովկասում, ապա նշված ժամանակաշրջանի մյուս պաշտոնական վավերագրերը չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուրներ են՝ նվաճված երկրամասերում նույն իշխանությունների կողմից վարվող տնտեսական ու վարչական և հատկապես ագրարային քաղաքականության ուսումնասիրության համար:

Ինչպես զինվորական հրամանատարների ու փաշաների «բուլյուրուլթիները» (հրամանագրեր), այնպես էլ տեղական շարիաթական ատյաններում ու նոտարական գրասենյակներում գյուղերի, ագարակների և այլ հողային տիրույթների շուրջ կատարվող զանազան տնտեսական գործարքների վերաբերյալ կազմված արձանագրությունները գալիս են հաստատելու, որ 1725—1735 թթ. օկուպացիայի շրջանում ղրղըլբաշների տիրապետության օրոք գործող հողատիրության սխեմանում էական փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել:

Մուլբալին հողատիրության հիմնական ատրիբուտները առկա են մեզ հասած բոլոր կալվածագրերում և մանավանդ իշխանության ներկայացուցիչների կողմից տրված հրամանագրերում ու շարիաթական վավերագրերում: Կարգապահական օրգանները հետևողականորեն պաշտպանում էին գյուղատերերի կամ մալիքների սեփականատիրական իրավունքները, ամենուրեք հարկադրելով հողագործ ռայաթներին՝ անթերի կատարել հողատիրոջ նկատմամբ ունեցած բոլոր պարտականությունները: Կալվածատիրական լծի թեթևացման նպատակով ձեռնարկվող որևէ փորձ, բոլոր կամ ընդգիմագրություն անողոք կերպով ճնշվում էր թուրքական զինվորական իշխանությունների բռնի ուժով: Հրամանագրերում ամենուրեք հրահանգվում էր տեղական նախնեներին ու մուքաշիրներին՝ խստորեն պահպանել կալվածատիրոջ ու ռայաթների փոխադարձ հարաբերությունների՝ ղրղըլբաշների տիրապետության օրոք սահմանված կարգը:

1725—1728 թթ. մի քանի շարիաթական արձանագրություններում և սրանց հիման վրա հրապարակված՝ Երևանի Ռաջաբ և Մուստաֆա փաշաների հրամանագրերում վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա և այլ գյուղերի ռայաթներին, որոնք ըմբոստանալով՝ թերանում էին կատարել իրենց պարտավորու-

¹⁵ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր», 1, Հրովարտական, պրակ Ա. Երևան, 1956, վավ. 1, 2, 4:

թյունները և պահանջում էին վերանայել կալվածատիրոջը հատուցվող ռենտայի հնուց սահմանված նորմերը, խստագույնս հրահանգվում է՝ անթերի հատուցել գյուղատիրոջը հասանելիք ռենտան¹⁶։

Այս ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև Քասախ և Մեծամոր գետերի ջրային ռեսուրսների օգտագործման շուրջ էջմիածնի վանքի և Կարբիի շրջանի գյուղական համայնքների միջև ծագած վեճերի կարգավորման կապակցությամբ հրապարակված՝ Աբդուլլա և Ալի փաշաների հրամանագրերն ու Երևանի Շարի ատյանում կազմված արձանագրությունները¹⁷։ Տրված հրամաններն ու ընդունված որոշումները հանգում են այն բանին, որ թեև ջրանցքները հանված ու նորոգված էին էջմիածնի միջոցներով, սակայն դրանցով հոսող ջրերի միայն կեսն էր պատկանում վանքին, իսկ մյուս կեսով պիտի ոռոգվեին այն բոլոր 20 գյուղերի հանդերն ու այգիները, որոնց սահմաններով անցնում էր ջրանցքը¹⁸։

Գյուղական համայնքների՝ ջրի նկատմամբ ունեցած և վաղնջական ժամանակներից եկող սեփականատիրական իրավունքների մասին վկայող այս վավերագրերը եզակի նշանակություն ունեն հատկապես Արարատյան երկրի ագրարային հարաբերությունների ուսումնասիրության համար, որտեղ արհեստական ոռոգումը գյուղատնտեսության զարգացման զխալվոր նախապայմանն էր։

Այստեղ դրսևորված է նաև արևելյան պետություններում էնգելսի կողմից մատնանշված երեք հիմնական վարչություններից մեկը՝ «հասարակական աշխատանքների վարչությունը» կամ, որ նույնն է, «հոգատարություն վերատադրության մասին», քանի որ դա վերաբերում էր 20 խոշոր գյուղերի, որոնցից պետությունը (ներկա դեպքում՝ օկուպացիոն իշխանությունները) հսկայական եկամուտ էր ստանում և որոնց բնակիչներից շատերը պետական կամ «միրի» հողեր էին մշտկում։

Ինքնին հասկանալի է, որ ինչպես Արարատյան երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասի մյուս շրջաններում գտնվող «ղիվանի» և «խալխես» գյուղերը, որոնք պետական սեփականություն էին, օսմանյան օկուպացման շրջանում անմիջապես ենթարկված էին զինվորական նահանգապետների կողմից նշանակված պաշտոնյաներին և մտցված էին «միրի» հողերի շարքը։ «Միրի» էին դարձված նաև օսմանցիներին դիմադրություն ցույց տվող կամ նվաճումից հետո էմիրացիայի ենթարկված ֆեոդալներին ու իրանական պետական պաշտոնեությունը պատկանող հողերն ու մյուս անշարժ կալվածները։

1729 թ. մի կալվածագրից իմանում ենք, որ «միրի» սեփականություններ հայտարարված կալվածները վաճառքի էին հանվում օսմանյան իշխանությունների կողմից, և առուծախի ժամանակ որպես զնորդներ հանդես էին գալիս և՛ տեղացի հողատերեր ու առևտրական դասի ներկայացուցիչներ, և՛

16 Տե՛ս հոդվածի վերջում հրապարակվող վավերագիրը։

17 Կթղկ. ղիվան, թղթ. 1գ, վավ. 304, 339, 340, 344 և այլն։

18 Նույն տեղում, վավ. 304, 344. حرق مزبورك صوئى جمله معرفتيله

تصيف اولنوب نصفى اوج كليساياه و نصف اخرى يگرى پاره قريهيه
ويريلوب نزاغلرى قطع اولندى

թուրք զինվորական ու վարչական պաշտոնյաներ ու առանձին հոգևորականներ¹⁹,

Այս շրջանի կալվածագրերի և հարկացուցակների շնորհիվ հնարավոր է ավելի որոշակի ուրվագծել նշված տասնամյակի ընթացքում ժողովրդական տնտեսության քայքայման, մթերքների ու այլ կենսամիջոցների արտադրության և բնակչության կենսամակարդակի աճավոր անկման մոտավոր պատկերը: Դժվար չէ նկատել, որ անշարժ կալվածների գները արագորեն ընկնում են, իսկ մթերքների գները՝ բարձրանում, նվազում է ապրանքաշրջանառությունը և զգացվում կանխիկ դրամի մեծ պակաս: Այս առումով ուշագրավ են թուրքական իշխանությունների կողմից մտցված մաքսային սահմանափակումները, երբ ավելի մեծ մաքս էր գանձվում ներմուծվող ապրանքներից և ընդհակառակը, շարունակ իջեցնելով արտահանվող ապրանքներից գանձվող մաքսը, օրյեկտիվ նախապայմաններ էին ստեղծում երկրի արագ աղքատացման համար²⁰,

Այս երևույթը ավելի ցայտուն կերպով էր դրսևորվում Անդրկովկասից և Իրանից արտահանվող հիմնական ապրանքի՝ մետաքսի տարբեր տեսակների մեծաքանակ արտահանման ժամանակ: Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել է 1729 թ. Թավրիզի փաշայի և մի խումբ թուրք վաճառականների միջև կնքված և վերջիններիս կնիքներով ու փաշայի մակագրությամբ հաստատված պայմանագրի բնագիրը, որով համաձայնություն է կայացվում, որ պեսսի Գիլանից դեպի Թուրքիա փոխադրվող մետաքսի բեռներից մաքս գանձվի միայն Արդաբիլում ու Թավրիզում և կարգադրվում է Ատրպատականի մյուս քաղաքների մաքսատներին՝ մետաքսի բեռներից մաքս չպահանջել²¹: Պայմանագրի բովանդակությունից պարզ երևում է, որ թուրքական իշխանությունները այդ տարիներին ամեն կերպ աշխատել են նպաստավոր պայմաններ ստեղծել և արտոնություններ տալ թուրք վաճառականներին՝ նրանց օսմանյան տերությանը մեծ եկամուտներ բերող մետաքսի առևտրի մեջ ներգրավելու համար, եկամուտներ, որոնք գոյանում էին տարանցիկ առևտրից գանձվող և հատկապես նավահանգստային մաքսերից:

Թուրք վաճառականների հետ կնքված համաձայնագրի բնագրի պահպանումը էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանում հուշում է, որ օկուպացիոն իշխանությունները ցանկացել են մաքսային նոր կարգի մասին տեղեկացնել նաև հայ վաճառականությանը, որն, ինչպես գիտենք, դարեր շարունակ առաջատար դեր է խաղացել իրանական մետաքսի արտահանման գործում:

Ինչպես սույն պայմանագրի, այնպես էլ մաքսերի և առևտրական տուրքերի վերաբերյալ մի քանի այլ պաշտոնական վավերագրերի բովանդակած փաստական նյութի գիտական մշակումը մեծ շահով կարող է նպաստել Անդրկովկասում թուրքական օկուպացիոն իշխանությունների վարած տնտեսական քաղաքականության թալանչիական բնույթի բացահայտմանը: Այդ քաղաքականության մեջ Օսմանյան կայսրությանը բնորոշ ձևերով դրսևորված է էնգելսի մատնանշած՝ Արևելքի երկրների մյուս երկու (ֆինանսական և ռազմական) վարչությունների գործունեությունը, որ ուղեկցվում էր «սեփա-

¹⁹ Նույն տեղում, վավ. 324:

²⁰ Նույն տեղում, վավ. 308, 310, 311, 325, 343, 347 և այլն:

²¹ Նույն տեղում, վավ. 325: Այս մասին տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 9, Երևան, 1969, էջ 241—253:

կան ժողովրդի կեղեքմամբ» և «ներքին ու արտաքին երկրների ավարառությամբ»:

Մի հոգվածում հնարավոր չէ մեկ առ մեկ անդրադառնալ Կաթողիկոսական դիվանի թուրքական վավերագրերին և վեր հանել դրանցից յուրաքանչյուրի աղբյուրագիտական արժեքը: Մենք փորձեցինք զնահատել դրանք գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող առանձին հարցերի սահմաններում միայն: Ինչպես բերաթներն ու բուլուրուլիները, կալվածագրերն ու շարիաթական այլ կարգի արձանագրությունները, այնպես էլ Կարսի, Ախլցխայի, Բայազետի, Էրզրումի և Վանի փաշաների՝ հայոց կաթողիկոսներին և այլոց ուղարկած գրություններն ու տարբեր առիթներով Կաթողիկոսական դիվանում ամփոփված հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչների և հայտնի կամ անհայտ անձանց անձնական նամակներն ու այլ բնույթի փաստաթղթերը բազմաթիվ ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում, որոնք կարող են նըպաստել պատմագիտությանը հետաքրքրող տարբեր հարցերի լուսաբանմանը:

Ստորև հրապարակում ենք Երևանի կազմի Աբդուլլայի հիշերթի 1137 թ. մուհառամի 4-ին (1724 թ. սեպտեմբերի 23) Կարբիի նահիայի նախին ուղարկած գրության բնագիրը, դրա վերծանությունը և հայերեն թարգմանությունը: Հստ այդ գրության էջմիածնապատկան դյուղերի ռայաթները պարտավոր էին բերքի տասանորդը ընդունված կարգով, առանց թերանալու հատուցել վանքին (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. № 298, մեծ. 23×16 սմ, բնագիր):

کریه، جہ سہ نہ شیع العوم اولاً افندی المکرم
بہ النجۃ الدافۃ انما اولنہ کرجہ اوج کلب و او سکنا مصدرہ نام قریہ لراہی
طرافہ حاصل الجہ کرجہ لند نہ اوج کل طرفہ و برہ کلہ طریک است
ادادہ نفس استیلاہ دہانہ روانہ عرضا ابنہ کہ قدیم الامہ نہ نہ کونہ و برہ کلہ طریک است
اورہ الزب زبا دہ و نفسہ طیبہ رنجیدہ اولنہ بق با بنن محبوبہ لری
بوجہ حاسہ خیر و اسر اولندی وصولنہ لکر کہ کہ بر وجہ محبوبہ لری
نہ کونہ و برہ کلہ طریک است اولنہ اور نہ و بر وجہ حاسہ خیر و اسر اولندی
حک اتماک اور نہ نہ اکبہ ابنہ نہر حاسبہ حکت ابہ را بہ بو طرفہ افندی
المصنف
مدیرہ لری

کریبی ناحیه سنده نایب الشرع القویم اولان افندی المکرم.
بعد التحیة الوافیة انها اولنور که اوچ کلیسا و اوشکان و مصدره نام
قریه لر اهالیسی قریه مزبوره طیراغنده حاصل ایلدکلری ترکه لرندن
اوچ کلیسا طرفنه ویره گلدکلری اعشارلرینی بوسنه مبارکه ده اداده
تعلل ایتملریله دیوان روانه عرضحال ایتمکده قدیم الایا مدن نه گونه
ویره گلمشله ایسه اولمنوال افره النوب زیاده و نقصان طلبیله
رنجیده اولنمامق بابنده مههور بیورلدی صادر اولمقله موجبجه مراسله
تحریر و ارسال اولندی و صولنده گرکدرکه بر موجب بیورلدی شریف
قدیمدن نه گونه ویره گلمشله ایسه اولمنوال افره ویردروب خلاف شرع
و خلاف بیورلدی شریف حرکت ایتمامک افره تنبیه اکید ایلیه سز.
خلافیله حرکت ایدرلرایسه بو طرفه اعلام ایلیه سز.

و السلام فی ٤ محرم من سنه ١١٣٧

الفقییر عبد الله القاضی

بمدینته روان

مهر سندنك ظهرنده.

«الله حسبی وحده و بقی عبده عبد الله ١١٢٩»

«Կարբիի նահիայում հաստատուն Շարի նաիր՝ հարգարժան էֆենդի:

Առատ օրհնանքներով տեղեկացնում ենք, որ Ուլքիլիսա (Վաղարշապատ), Օշական և Մաստարա կոչվող գյուղերի բնակիչները, այդ գյուղերի սահմաններում իրենց աճեցրած բերքից այս տարի Ուլքիլիսային (էջմիածնի վանք) տրվող տասանորդի (ա՛շար) հատուցման մեջ թերացել են: Այն բանից հետո երբ այս կապակցությամբ Երևանի դիվանին բողոքագիր էր ներկայացվել՝ կնքված հրամանագիր է հրապարակվել, որ «հնուց ի վեր ինչ կարգով որ տասանորդը հատուցել են, նույն կարգը պետք է պահպանել և առավել կամ նվազ պահանջմունքներով նեղություն չտալ»: Դրա համար էլ սույն գրովթունը գրվեց և ուղարկվեց, որպեսզի ստանալուն պես կարգադրեք, որ ըստ սրբազան հրամանագրի, հնուց ինչ կարգով որ հատուցել են, նույն կարգով շարունակեն հատուցել:

Խստորեն կզուշացնեք, որ Շարին և սրբազան հրամանագրին հակառակ չընթանան և եթե հակառակողներ լինեն, այդ մասին կտեղեկացնեք մեզ: Ավարտվեց 1137 թվականի մուհառամի 4-ին (1724 թ. սեպտեմբեր 23):

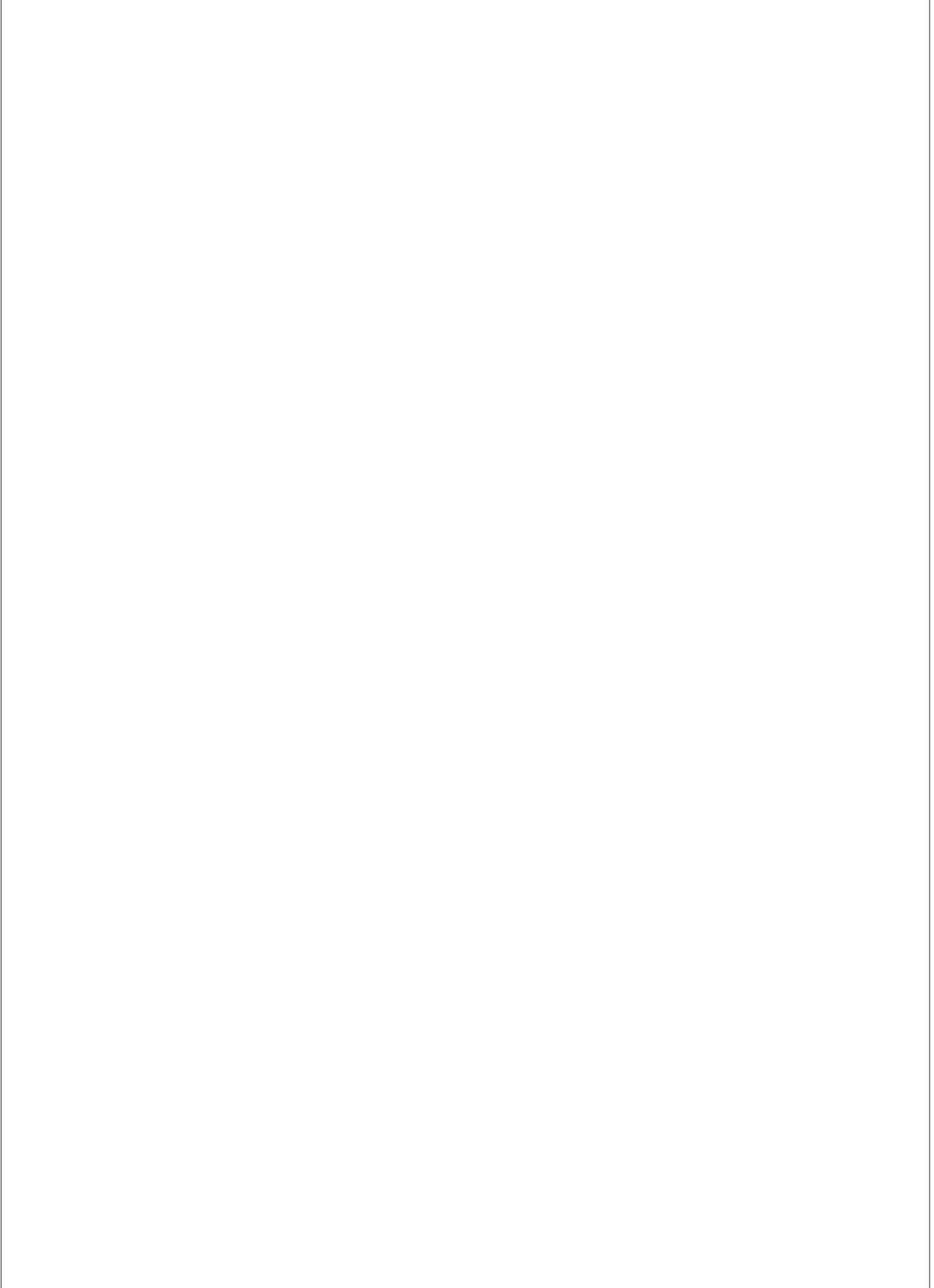
Երևան քաղաքի կազի՝ նվաստ Աբդուլլա»:

Վավերագրի մյուս էջում դրված է կազիի կնիքը՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Աստված միակն է, արդար և հավիտենական, և նրա ծառան է Աբդուլլան, 1129 (1717)»:

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТУРЕЦКИХ ДОКУМЕНТОВ
МАТЕНАДАРАНА

Доктор истории, наук А. Д. ПАПАЗЯН
(Р е з ю м е)

В «Диване» армянского католикоса, хранящемся в архивном отделе Матенадарана, имеется около 300 турецких официальных документов (грамоты султана, указы визирей и пашей, шариатско-нотариальные протоколы и иная официальная и частная переписка), изучение которых может способствовать освещению некоторых вопросов социально-экономической и политической истории Армении. В статье дается характеристика источниковедческой ценности этих документов. К ней прилагаются подлинник и перевод письма ереванского казия Абдуллы, посланного 4 мухарамма 1137 г. хиджры (23 сентября 1724 г.) наибу Карпинского нахиа.

А. Д. ПАПАЗЯН

НОВЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КУРДСКОГО НАРОДА

Несмотря на возросший в последние годы интерес к историческому прошлому курдского народа, имеющиеся исследования далеко неудовлетворительны. Это объясняется тем, что еще не изучены важные для истории курдского народа первоисточники на арабском, турецком и персидском языках¹. В нашем курдоведении наметилась тенденция преодоления отмеченной выше узости, и тут важно использование сведений не только известных источников², но и расширение их круга.

Особенно важное значение имеют источники, принадлежащие перу средневековых курдских авторов³. Вопреки мнению Крича, что курды не имеют своей историографии⁴, многие выдающиеся представители средневековой науки были курдами по происхождению⁵, а некоторые из них выступали

¹ *E. M. Quatremère*: Notice et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi et autres bibliothèques, Paris, 1838.

² Г. Б. Акопов. Арабские источники по этнической истории курдов... «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», вып. III, АН Арм. ССР, 1967, стр. 175—205. Его же. Курды и курдский вопрос в турецкой историографии. «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», вып. V, 1970, стр. 381—407.

³ Наиболее полное собрание извлечений из них: *F. Charmoy*. Chèref nameh ou fastes de la nation kourde par Chèref-ou'ddine, prince de Bidlis dans l'Viâlet d'Arzeroume. I. I-II, s.-Pbg., 1868—1875.

⁴ *I. Creach*. Armenians, Koords and Turks, vol. II, 1880, p. 167.

⁵ См. Н. Я. Марр. Еще о слове «челеби». ЗВО, т. XX, вып. II—III, 1911.

именно как курдские историки. Наиболее известны среди них Молла Идрис Битлиси и Шараф-хан Битлиси, а также Махмуд-хан Дунбули и Абд-аль-Раззак-бек Дунбули из хойского племени Дунбули, оставившие достойные внимания исторические труды. Молла Идрисом написана история Османского государства от начала его возникновения до времен султана Селима I. Она озаглавлена «Хашт бехешт» или «Тарих-е ал-е Осман». Двухтомный исторический труд Шараф-хана «Шараф-наме», первый том которого целиком посвящен истории курдских племен, а второй является хроникой политических событий в Иране, Турции и Средней Азии в 1290—1596 гг., широко известен в востоковедении⁶. Известны также, хотя и не так широко, труды Абд-аль-Раззак-бека Дунбули (1762—1827). Его двухтомный «Муасир-е султанийе», охватывающий историю раннего периода Каджаров и изданный в 1826 г. в Тавризе, является первенцем иранского книгопечатания. Из неопубликованных его трудов известны рукопись «Нигаристан-е Дара», посвященная придворным поэтам Фатх-Али-шаха, и содержащая личные воспоминания автора «Таджрибат ал-ахрар ва таслиат-ал-абрар»⁷.

Этими работами исчерпывается, пожалуй, круг известных науке трудов курдских авторов. Как, однако, показало обнаружение М. Б. Руденко в Ленинграде работы курдского историка Молла Махмуда Баязиди⁸, дело не в том, что их нет, а в том, что основная их масса еще не открыта. Типична в этом отношении и история открытия в Матенадаране рукописей трех таких уникальных работ.

Еще в 1937 г. В. Минорский высказал предположение, что перу Абд-аль-Раззака должен принадлежать труд, посвященный истории феодального рода курдского племени Дунбули⁹; позднее по списку библиотеки Иранского медреса выяснилось, что действительно такой труд есть и называется он «Тарих-е данабиле»¹⁰, хотя, по сообщению Аззари, он именуется также и «Риаз аль-Джанна»¹¹. Отмечая значение основного труда Абд-аль-Раззака «Муасир-е султанийе»,

⁶ Издан и на русском языке: Шараф-хан Битлиси. «Шараф-наме», т. 1, М., 1967.

⁷ C. A. Storey. Persian literature. A bio-bibliographical survey. London, 1953, II. part 2, p. 334.

⁸ Молла Махмуд Баязиди. Нравы и обычаи курдов. М., 1963.

⁹ BSOS, IX/1, 1937, p. 254; ср. См. C. A. Storey, v. I, part 2, p. 129.

¹⁰ فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، تألیف یوسف اعتصامی، تهران ۱۳۱۱ ص ۳۱۵

¹¹ C. A. Storey. I, part 2, p. 1299.

И. П. Петрушевский упоминает и его «Тарих-е данабиле», сообщая, что, по сведению О. Л. Вильчевского, рукописный экземпляр этого труда хранится в ереванском Матенадаране¹².

В 1957 г. после тщательной проверки рукописей всего арабского фонда Матенадарана выяснилось, что упомянутая рукопись неверно описана и хранится под совершенно иным заглавием за номером 7938 армянского фонда. Внимательное изучение этой объемистой рукописи, состоящей из 251 листа, показало, что действительно ее последние страницы (2226—2496) содержат экземпляр (написанный красивым почерком насх) работы Абд-аль-Резака, посвященной генеалогии племени Дунбули.

Краткое описание данного текста, а также всей рукописи, хранящейся теперь под номером 622 арабского фонда, мы впервые дали в докладе, прочитанном на I Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте¹³. Хотя и сведения «Тарих-е данабиле» ограничиваются пока лишь библиографическими данными и имеющийся у нас текст не озаглавлен и не имеет указания на рукопись-оригинал, однако то обстоятельство, что в нем изложена история дунбулиев, позволяет сказать, что в данном случае мы имеем дело с уникальным рукописным экземпляром «Тарих-е Данабиле». Между ним и «Таджрибат-аль-ахрар ва таслиат-аль-абрар», содержащим личные воспоминания того же автора, есть некоторое сюжетное сходство. Однако внимательное сличение его с данным Чарльзом Рио описанием рукописи, хранящейся в Британском музее, показало, что структура у них совершенно различна, сведения о событиях и лицах даны в ином распределении материала и изложении.

Наш текст начинается следующими словами:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. بَارِئُ مَوْلَانِ أَحْوَالِ قَبِيلِهِ وَاجْدَادِ جَامِعِ نَسْخَةٍ
بِدَعِ بْنِيَادِ يَقُولِ حَاوِي الْأَوْرَاقِ الْمُتَمَسِّكِ بِجَبَلِ النَّبِيِّ وَ الْوَصِيِّ ابْنِ نَجْفَقُلِيِّ
الْدَنْمَلِيِّ عَبْدِ الرَّزَاقِ عَفَى اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ...

«Во имя сострадательного и милостивого бога. Это есть начало истории составителя этой новосозданной книги и, как сказано на страницах книги, в связи с поколением пророка, истории рода и предков Абд-аль-Раззака—сына Наджаф-кули Дунбули—пусть всемогущий бог простит его» (стр. 2246).

¹² См. И. П. Петрушевский. Очерки по истории феод. отнош. в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. Л., 1949, стр. 43.

¹³ См. А. Д. Папазян. Историографическая ценность персидских рукописей Гос. Матенадарана. «Материалы I Всесоюзной конференции востоковедов», Ташкент, 1958.

Эту историю Абд-аль-Раззак начинает кратким описанием принятия одним из крупных племен курдов-курманджий, Дунбули, мусульманской веры шиитского толка в начальный период Сефевидского Ирана¹⁴. Затем автор переходит к истории своего прадеда—Салман-халифе второго, подчеркивая его роль и отвагу в боях с турками в начале XVII в. (стр. 226а—226б). Далее он говорит о своем деде, Шахбазхане, властвовавшем в Хое до 1724 г. и убитом во время осады и разрушения этого города турками (стр. 226б—227а). Вслед за тем Абд-аль-Раззак переходит к изложению жизни и деятельности своего отца Наджафкули-хана, одного из крупных полководцев Надир-шаха; Наджафкули-хан участвовал во всех походах Надира, а позднее был назначен бекларбеки Тавриза (стр. 228а—237б). Особый интерес представляют страницы, посвященные изложению политических событий периода после Надира до прихода к власти Каджаров. Подробно описаны обстоятельства убийства Муртузакули-хана Надиром, затем вручение Хойского ханства его сыну Шахбаз-хану, заверение последнего в верности Ага-Мухаммад-хану, его смерть и т. д. Много места уделено также описанию возвращения из Шираза брата Абд-аль-Раззака Фазль-Алибека и в связи с этим—истории войн Наджафкули-хана с занджанским владельцем Зольфегар-ханом. Труд завершается описанием сильного землетрясения 1780 г. в Тавризе и гибели брата. Из заключительной части мы узнаем, что Абд-аль-Раззак отправился в Шираз, по-видимому, с целью распорядиться делами семьи своего брата, которому он намеревался посвятить специальную главу, озаглавленную «Въезд пишущего эти строки в Шираз, история переселения друзей, их скорби и горя, разлуки с родственниками» (стр. 249а). Однако здесь, в начале страницы 249б, наш текст кончается.

Ясно, что труд этот не мог быть завершен таким образом. После заглавия, по традициям персидской средневековой историографии, следует аллегорическое вступительное слово, за которым должен был следовать основной текст. Между тем рукопись обрывается следующим бейтом:

ببال مرغ بستم نامه سردارم سوي يارش
گوانبار است ميتروسم بگشايد بمنقارش

Трудно сказать, автор ли оставил свой труд незаконченным, или до нас дошла его неполная копия. Ясно одно: перед нами незавершенный текст. Но в данном случае речь не о «Тарих-е Данабиле», точнее, не только о нем. Дело в том, что

¹⁴ До этого дунбулийцы были незидами. См. «Шараф-наме», I, М., 1967, стр. 83.

بسم الله الرحمن الرحيم

بَارِئُ دُنْ اَحْوَالِ مُبَيْلِهِ وَاجْدَادِ جَامِعِ ابْنِ نَحْكَ بَدِيعِ بَنِي
 يَقُولُ حَادِثًا وَرَاةً الْفَسَدَ بِجِلِّ الْبَيْتِ وَالْوَصِيَّ ابْنَ خُفَيْلٍ الدُّبَيْلِيِّ عَبْدِ الرَّزَّاقِ
 عَفَى اللَّهُ عَنْهُ قَالَ صَاحِبُ الْقَامِعِ فِي لَفْظِ هَذِهِ التَّسْمِيَةِ وَبَنِي كُفَيْلٍ مُبَيْلُهُ
 مِنْ الْأَكْرَادِ بَنُو أَحْمَدِ الْمُوصِلِيِّ مِنْهُ هَدِيدُ بْنُ نَصْرِ بْنِ الْفَقِيهِ الشَّافِعِيِّ وَعَلِيُّ بْنُ الْكَلْبِيِّ بْنِ
 الْحُدَّادِ الدُّبَيْلِيِّ ابْنِ طَائِفٍ مُبَيْلُهُ بَنِي كُتْدَانِ بْنِ مُوسَى وَجَنْدَرُ بْنُ إِدْنَمَةَ ابْنِ
 قَوْمٍ بِمَقَادِمِ كَرْبَا وَأَصْبَحَتْ عَرَبِيَّةً بَرِيَّةً صَدَافَتْ وَدِيَانَتْ مُوسَى وَاسْتَأْ
 هَرَبَتْ دُرُودَانُ ثَمَرَتَيْنِ عَشْرٍ مُفَصِّلٍ وَمِنْهُمَا مُحَمَّدُ بْنُ وَهْبَانَ الدُّبَيْلِيُّ رَابِعٌ مِنْ رَوَّالِيهِ
 حَدَّثَنَا عَنْ بَعْضِ بَنِي زَيْدِ بْنِ زَيْدٍ التَّخَمِيٍّ وَهُوَ رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَقَائِدِ الْغُرَّةِ الْحَبَشِيِّ
 بِرَأْسِ طَائِفٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَأَوْلَادِهِ أَجْمَعِينَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ أَوْ رَدَّ الْحَدِيثَ
 أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي الْقَاسِمِ الطُّبَرْقَانِيُّ قَدْ تَقَدَّسَ اللَّهُ عَنْهُ فِي خِزْمَةِ الْأَوَّلِ مِنْ كِتَابِ دِيَارَةِ
 الْمَصْطَفَى لِسَعْدِ بْنِ أَبِي الْمَرَاتِبِ مَضْمُونِ الْحَدِيثِ الْكَثِيرِ فِي الْأَدَبِ وَحَسَنِ الْمَعَاشِرَةِ
 وَمِنْهَا هَذَا الْكِتَابُ أَنْبَاءُ عَنْ هَذَا وَبَعْضِ أَصْلَاقِ الْعَاصِرِينَ وَلِبَعْضِ الْعُلَمَاءِ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ
 الْفَرَنْجِيِّ الْأَرَابِيِّ الْمَشْرِفِ

من ادريس بن الرافعي الجوزي
 وصل من الجوزي في سنة

ناصر في قوائم الفهرست ما ذكره في
 كتابه من السيرة من صاحب السيرة
 والفهرست محمد بن محمد بن محمد

والطالعين

Рис. 1. Первая страница «Тарих-е Данабиле».

в поисках продолжения его текста мы наткнулись на рукопись двух обширных трудов нового автора—Рустам-хана, сына Ахмад-хана Дунбули. Их текст составляет основную часть названной рукописи и занимает страницы 16—2206.

Описание этой рукописи нами дано в специальной статье о ней¹⁵. Не останавливаясь поэтому на деталях, отметим, что оба труда Дунбули переписаны по заказу автора в Мадрасе Мирза Салеха в Тегеране учеником этого мадраса Али-Акбаром Тафреши в 1266 г. хиджры (1850); текст переписан неискусным почерком насталиг с грубыми орфографическими ошибками. 173 листа начала рукописи занимает историко-догматический труд Рустам-хана «Ишарат-уль-мазахиб»—*اشارات المذاهب* («Очерки о верованиях»). На страницах 174а—178а изображены различные астрологические таблицы, а на следующей 178б дано предсказание судьбы автора книги, сделанное в начале месяца зилхиджа упомянутого 1850 г.: «Это есть копия предсказания рождения Рустам-хан ибн Ахмад-хана Дунбули, автора этой книги и дарующего ее (отдающего в вакф). Божьей волею пусть отец, сын и мать живут долгие годы, и родители да будут довольны и счастливы своими сыновьями».

На страницах 178а—2206 помещен второй, чисто догматический труд Рустам-хана, озаглавленный «Ишарат-уль-адьян»—*اشارات الاديان* («Очерки о религиях»). Страница 221а чиста, на страницах 221б, 222а помещено более обширное предсказание судьбы автора, в начале которого говорится: «Это есть копия предсказания судьбы курда-курманджи, Исабеклу, Шамсеги и Бармаки Рустам-хана ибн-Ахмад-хана Дунбули-Яхья, дарующего эту книгу. Написано в начале месяца раджаб, в понедельник, в благородном и живописном городе Хое в турецком году собаки, что соответствует 1266 г. хиджры и 1219 г. Ездигерди (1850. IV 12). А расположение звезд таково, как описано ниже. Божьей волею пусть удостоится он долгой жизни и да принесет его рождение благополучие и счастье родителям».

Страницы 222б—249б охватывают знакомый нам труд Абд-аль-Раззака ибн-Наджафкули-хан Дунбули. В свободной части страницы 249б есть стихотворные строки о предках Дунбулиев, а на страницах 250а—253б, которыми завершается рукопись, записаны путевые заметки, принадлежащие перу, вероятно, Рустам-хана.

В нескольких местах рукопись скреплена печатью Рустам-хана, в частности, в начале и конце отдельных тек-

¹⁵ 2. Փափազյան. Քուրդ ժողովրդի պատմության մի նոր սկզբնաղբյուր. «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, Երևան, 1967.

стов. В начале обоих трудов помещены вакуфные протоколы почти одинакового содержания о пожаловании или наследовании книги. Вот один из протоколов, записанный в начале «Ишарат-уль-мазахиба»: «Эту книгу с заглавием «Ишарат-уль-мазахиб» Рустам-хан ибн-Ахмад-хан, проводя через истинное шариатское сие, отдал в вакф своим наследникам, с условием, чтобы она всегда оставалась у его сыновей, никому не давалась на хранение, и если кто-нибудь захочет переписать, то ее не следует выносить из дому. Книга должна остаться в доме самого образованного наследника. Благодаря господу-богу в нашей фамилии всегда были и будут образованные люди. Пусть <они> по мере своих сил продолжат <дело> и сделают язык красивым. Если кто будет возражать или станет игнорировать этим вакфом или же сотрет протокол, да удостоится он проклятия господи-бога. Я надеюсь, <наследники мои> постараются ввести в книгу нужные поправки, будут свято хранить мое завещание и поступать согласно этой грамоте. Написано в четверг 5-го числа месяца зикада 1260 г. (1850. XI 12)».

Наши сведения об авторе ограничиваются страницами 60а—62а «Ишарат-уль-мазахиб». Это—данные самого автора, согласно которым он в возрасте двух лет лишился отца и остался на попечении матери. Последняя в свою очередь отдала его в опеку некоему Хасану из Хорасана. В пятилетнем возрасте в течение 40 дней он научился читать по-персидски. В юные годы он с большим рвением читал религиозную литературу, изучая религиозно-этические вопросы.

Небезынтересны раздумья Рустам-хана в религиозных вопросах, которые под конец приводят его к выявлению социальной сущности религии, как идеологического орудия в руках государства:

در طلب مرد حق دودم اوصافشان را در کتابها دیده بودم راه مرد خدا را
بی پایان دیدم سراسر تنگ و خطرناک در ظاهر رهبری ندیدم در کتب ادیان
برهانی نبود که عقل قبول نماید بیا و بمن حرف (ایشان) بی اعتبار
بنظر آمد و رفتم ندیدم باز رفتم صلاح در آن دیده که علمای ملل مختلف
را به بیست اختلاف بی یادان احوال اخلاق بی معنی زیاد دیدم بعضی
بطریق میراث دست دشاخ ضعف زده طایفه دعوت پی روی خاطر و بیم
جان پای بر کن لرزان نهاده جماعتی که علمای عربان باشند برای مال
دنیا و یلندی مرتبه تکبر باستخوان پوشیده کرده و سرده چمد را پیشوای
خود ساخته و نام دین داری بر خود بسته و اختلاف در شناختن خالق و
ابتدای خلقت و انتهای کار بی نهایت بعضی... بهیچ اکتفا نموده منبع
الوجود را نفی کرده بت بزرگ از نیستی ساخته بعضی نیستی را اهریمن
گفته هستی را یزدان بعضی که دارند و ندارند (۴) که حضرت نوربخش

عالم را که از هزاران جلوه دارد ملک طاولس گفته اند قومی بعداوت او را شیطان میخوانند دیدم که اول تکلیف که بر جمیع مخلوقات که شده است شناخت خداست اول بنای عداوت را بعداوت یکدیگر بخدای یکدیگر گذاشته اند... بعداوت و ضدیت یکدیگر راهی گرفته که من راه حق را گرفته ام و دیگر باطل در آرایش خود و نکوهش دیگران حرف میزنند از دین داری اثری ندیدم در مدت قلیل یکصد و هشتاد شهر از ولایت روم و روس و ایران و همیشه و زنک و عرب گردیدم قرار دادم که علمای هر مذهب به بیتم دادم که حرف بگویش ایشان نمی رود دایم در مشاطگی خود و برهم زدن کیشی دیگران می باشند که تخریب کار بی قاعده آسان است در همین بلا مبتلا مانده اند ثواب یکی و گناه دیگری و حلال آن و حرام این هر دو لغو باطل بنظر آمد اول جمیع مذاهب نظر کردم حینۀ پادشاهان دیدم...

«Искал я настоящих людей, восхваления которых встречал я лишь в книгах. Увидел я путь божьего человека бесконечным от края до края, узким и опасным и без путеводителя. В религиозных книгах не нашел я слов, убеждающих человеческую мысль и, видишь ли, их слова тоже мне показались ничего не стоящими. Потому я решил встретиться с учеными различных религий и видел большие противоречия и весьма бессмысленные нравы. Некоторые по наследству хватаются за ветвь бессилия, другие, чтобы подчиниться мысли и боясь души, стоят на зыбкой основе, а другая группа—«нагие ученые», которые ради житейских ценностей и высокого положения опираются на гнилые кости, сотворив себе вождей из нескольких мертвецов, и называют себя верующими. И вообще, велики их разногласия в вопросе о творце и творении и конце света. Некоторые же, довольствуясь тщетой, превратили в святыню истоки бытия и сделали себе идолов из ничего, а другие небытие называют Ахриманом, бытие—Язданом¹⁶.

Некоторые, <что>... имеют осветителя земли, который в каждую секунду сияет разными цветами, называют Малак-Тавусом, а другие по вражде называют их дьяволами. Видел я также, что от всех существ требуется только признание бога, однако люди свою вражду друг к другу проявляют также в отношении богов... идут по враждебному и противоположному друг другу пути и каждый твердит, что он следует по верному пути, а другой—по ложному. Восхваляют себя и порицают противника; итак, не видел я истинного верующего.

¹⁶ Как видно, речь идет о зороастризме. См. В. В. Струве. Родина Зороастризма. «Советское востоковедение», т. V, 1948.

Рис. 2. Первая страница «Ишарат уль-мазахиб».

В течение короткого времени я побывал в 180 городах Рума (Турции), России, Ирана, Абиссинии, Занзибара и арабских стран. Решил я встретиться с вождями всех религий. Однако увидел, что никто из них не хочет слушать ни слова. Они заняты лишь тем, что выдают себя красивыми и стараются очернить противника. И поскольку неправому делу легко помешать, все они подвержены этому бедствию. Мне показались ложными как оправдание одного, так и осуждение другого, как признание одного, так и отклонение другого; и когда я хорошо изучил корни всех религий, увидел в них коварство и ухищрение царей».

Сделав такой вывод, Рустам-хан защищает принцип приверженности к добру, зная, что «сладости жизни всегда должны перемеживаться с горечью». Он наставляет себя не быть пленником желаний и замечает, что «такие раздумья похожи на соленую воду—сколько ни пьешь, жажда все более усиливается». Далее автор пространно говорит о тщете мира и бренности жизни, сообщая в ходе этих раздумий кое-какие сведения из своей биографии: «Пусть никто не будет соучастником пишущего эти строки в его участи. Ибо сорокалетняя служба не дала мне хлеба хоть на день. Я всегда был участником походов во время войн то с турками, то русскими, с афганами, узбеками или арабами. Я служил четверем следовавшим друг за другом царям и взамен не получил ни дня покоя. И вот однажды в возмещение моей сорокалетней службы двор захватил мои наследственные мульки, и хлеб насущный, который я получал как жалование из суммы арендной платы мульков, прекратился. Итак, из 200000 отцовского наследства я не истратил ни зернышка. Но слава господу, несмотря на это, господь-бог пожаловал мне то, что люди стремятся иметь в жизни. Всю жизнь я провел вместе с честной и верной женой. Бог мне подарил хороших детей; и всех их—сыновей и дочерей—удостоил удачного брака; построил я роскошные палаты, посадил райские сады, плодов которых, однако, не видел и не отвеживал; посещал все святые места в мире и удостоился чести увидеть многих знатных людей».

Упомянутые биографические сведения и другие данные, разбросанные по рукописи, дают возможность заключить, что отцом Рустам-хана был Ахмад-хан Дунбули, правивший после Надира до 1786 г. Хоем и его окрестностями один из самых влиятельных ханов Азербайджана и глава курдского племени Дунбули. В указанном году в результате заговора соседних азербайджанских ханов Ахмад-хан вместе с братом Салман-ханом и старшим сыном был убит. Однако, говоря о своих близких предках и перечисляя сыновей Ахмад-хана,

Рустам-хан не упоминает своего имени. Согласно нашему источнику, после убийства Ахмад-хана осталось 8 его сыновей (стр. 886), а при их перечислении автор упоминает лишь семерых: Хусейн-кули-хан, Джафар-кули-хан, Али-Мурад-хан, Қялб-Али-хан, Қязим-бек, Хаджи Шейх-Али-хан и Амир-Аслан-хан. Неясно, считает ли он восьмым убитого старшего сына—Хусейн-пашу, имя которого он лишь раз упоминает в связи с его участием в осаде Тавриза, или же здесь следует прибавить имя самого Рустам-хана? Если иметь в виду, что речь идет о сыновьях Ахмад-хана, оставшихся после его убийства, то можно думать, что восьмой—сам автор, поскольку старшего сына в это время уже не было в живых.

Если иметь в виду, что отцом Рустам-хана был Ахмад-хан, который умер, когда Рустаму было два года, окажется, он родился в 1784 г. Тот факт, что о войнах, происходивших в 1216 г. хиджры (1801—1802 гг.), Рустам-хан говорит как очевидец (стр. 92а), подтверждает тот вывод, что датой его рождения следует считать 1784—1785 гг. По другому поводу он сообщает, что с 17 лет был на военной службе и 40 лет служил четырем царям (стр. 62а). Если, таким образом, в начале века он участвовал в войнах, то во время работы над своей книгой за его плечами была сорокалетняя служба при Ага-Мухаммад-хане, Фатх-Али-шахе, Мухаммад-шахе и Наср эд-дин-шахе.

На странице 516 рукописи Рустам-хан дает в порядке преемственности список имен последних дунбулийских глав, начиная со своих современников до Салмана-халифе, ставшего известным в начале XVI в. при шахе Исмаиле. Первое имя в этом списке вычеркнуто и вместо него вписано «сын Ахмад-хана Рустам-хан», после чего следует одно неразборчивое имя. Эта поправка, вероятно, была сделана одним из сыновей Рустам-хана, но автор «по скромности» не считал себя достойным упоминания,—список дунбулийских вождей он завершил именем сына Хусейн-кули-хана Салман-хана, который в 1842 г. вернулся из России и был назначен хакимом Хоя (стр. 91а).

Изучение обоих трудов Рустам-хана показывает его глубокий интерес к древним иранским верованиям и к религии современных ему гебров-язданпарастов. Сами названия его трудов говорят об их религиозно-догматическом содержании, вторая работа содержит довольно обширные выписки из различных источников и, в частности, из зороастрийской литературы о древнеиранских верованиях. Несомненно, этот труд как исследование, сделанное в Иране в первой половине XIX в., явление, достойное внимания, однако как исторический первоисточник, он не представляет, конечно, особого интереса.

Совершенно иной характер имеет первый, более обширный и содержательный труд. Его начальная и конечная части также посвящены истории древнеиранской религии. После предварительного перечисления, по «Шах-наме», ряда мифических царей Ирана в специальной главе «Описание религии персидских царей, которых называют также Атрхушангом, Ахушангом, Хушангом или Ахуш-Махабадом» (21а) автор пытается дать описание дозорастрийских верований иранцев. Следующая глава—«Начало упоминания религии дунбулиев и персов, которых называют также иранцами» (21б). Интересно замечание автора об источниках: «Как говорит автор книги, никто не может сказать, что такой-то материал взят оттуда-то, потому что автор по одному упоминает названия всех книг» (29а). В этой главе Рустам-хан пытается доказать, что курды-дунбули долгое время сохраняли древнеиранскую религию, и это интересно в плане теорий о зороастрийской основе иезидизма, в том числе и среди них.

Эта часть труда Рустам-хана важна еще тем, что, наряду с использованием письменных источников, автор объехал центральные области Курдистана и познакомился с сохранившимися у курдов многочисленными сектами. Так, говоря о секте спасян (سپاسیان), он пишет: «Пишущий эти строки долгое время жил с ними, расспрашивал, внимательно изучал книги их вождей, читал и вникал в их тайны и внутреннюю суть», и они «имеют веру язданпарастов». *فما التمام. آئین یزدان پرستی دارند*. Кстати, секта спасян не известна в науке. Кроме нее автор дает описание секты Ахл-е хакк,¹⁷ Бекташи, иезидов и ряда других курдских сект¹⁸.

Интересна даваемая автором история родных ему курдов-дунбули. Отмечая, что курды и после ислама долгое время сохраняли иранскую религию, Рустам-хан пытается на основе многочисленных источников доказать, что когда Муса Бармаки был назначен Мамуном правителем Сирии и Северной Месопотамии, он взял под свое покровительство курдов-иезидов и построил в горах Санджара крепость Дунбул, и что по имени этой крепости курдские племена, объединившиеся под властью Мусы Бармаки, а в дальнейшем его сыновей и их преемников, начали называться «Дунбули».

Начав с происхождения курдов-дунбули, автор перехо-

¹⁷ О ней см., например: В. Ф. Минорский, Материалы для изучения персидской секты «Люди Истины» или Али-Илахи, ч. I. Предисловие, тексты и переводы. М., 1911.

¹⁸ О них см., например: G. R. Driver, The religion et le Ruid BSOS, 1922, vol. II. pt. 2, pp. 197—213.

дит затем к описанию всех их ветвей, начиная с эпохи раннего средневековья и кончая своим временем. Согласно его данным, от дунбулиев происходят курдские племена Бармакулу, Дунбули-Яхья, Шамсеги, Исабеклу, Алямшахбеклу, Зафараплу, Эйубхани, Шахнавазбеклу, Хытырлу, Халилбеклу, Шыаки и др.; все они до XVI—XVII вв., а некоторые—и во времена написания нашего источника были иезидами (956—96а).

Конечно, дело тут не обошлось без того, что именуют удельным патриотизмом,—как мы видели, большую часть курдов-курманджей автор считает дунбулийцами по происхождению. Но несмотря на это, Рустам-хан сообщает весьма важные сведения о различных областях Курдистана и исторической Армении. Достойны внимания, в частности, строки, посвященные описанию поселений курдов-курманджей, начиная с гор Терзин до западных пределов Азербайджана. Большое место уделил автор описанию своего родного города Хоя, که پایتخت سلاطین ارمن بوده — который был столицей Армении (56б, 68а). С особым восхищением описаны природа и богатства Санджара и Терзина, считающихся колыбелью курдов-дунбули. Так, о Терзине он пишет: «Господь-бог защитил Терзинские горы от глаз дьяволов. Пишущий эти строки обошел большую часть этих гор. Страна эта полна всеми благами мира. Немногие знают, что в этих горах есть большие города. Вершины гор покрыты вечным снегом, а на подножье зреют финики и апельсины. Горы сплошь покрыты виноградниками и тутовниками. На высотах построены укрепления. Реки многоводны, по ним ходят корабли» (стр. 56а).

В самых различных источниках Рустам-хан выискивал данные о порядке преемственности некоторых курдских династий, происшедших от дунбулиев, пытаясь уточнить даты их ханства, бекства или бекларбекства. В соответствии с этим книга подразделяется на главы, соответствующие большей частью именам отдельных правителей. Так, несколько глав последовательно названы: «О Наджаф-кули-хане, сыне Шахбаз-хана Дунбули», «Об Амир Худадад-хане, сыне Наджафкули-хана бекларбеки», «Об Амир Фатх-Али беке, сыне Амир Худадад-хана Дунбули», «О Наджафкули хане, сыне Амир-Фатх-Али бека, сыне Амир Худадад-хана» и т. п. Исторические сведения в основном изложены на фоне биографий отдельных лиц, преимущественно вождей разных курдских племен, в ходе изложения, однако, автор часто отвлекается и излагает различные вопросы, волнующие историка.

Для изложения истории до XVIII в. включительно Рустам-хан использовал несколько десятков историографических сочинений на персидском, турецком и арабском языках,

охватывающих почти 800-летнюю историю. Конечно, эта часть его труда носит компилятивный характер, но большая часть использованных источников не опубликована, а это означает, что ссылки Рустам-хана во многих случаях для нас имеют ценность первоисточника. Нельзя, кроме того, не сказать и о том, что некоторые из его источников вообще не известны в науке, например, «Генеалогическая история курдов и персов» Динвари, в которой можно видеть свидетельство не только курдского происхождения этого выдающего представителя средневековой историографии, но и формирование в его время «национального самосознания» курдов¹⁹. Из использованных источников «Ишарат уль-мазахиб», как автор говорит, «без отклонения от буквы», отметим «Ровзат-ус-сафа» Мирхонда, «Хабиб-ус-сийар» Хандамира, «Тарих-е Джаханара» Казии Ахмад Каффари, «Тарих-е Аламара-йе Аббаси» Искандара Мунши, «Низам аль-Таварих» Абу-Абдуллы Бейзави, «Джаме уль-Таварих» Абу-Саида Бейзави, «Тарих-е ансаб-е акрад ва аджам» Абу-Ханифе Динвари, «Тарих-е хафт иклим» Амми Ахмада Рази, «Шараф-наме» Шараф-хана Битлиси, «Тарих-е Алфи», а также «Тарих-е Саяк» Мухаммада ибн-Насрулла, «Джаханнума» Кятиба Челеби. Особое внимание Рустам-хан уделяет трудам Махмуд-хана ибн-Мухаммад-хана Дунбули «Тарих-е ансаб-е салатин-е акрад» и «Муасир-е салтанийе» Абд-аль-Раззака, приводя из них ценные сведения по истории XVII—XVIII вв.

Наряду с ними Рустам-хан искал материал для своего труда и в художественной литературе. Он часто ссылается на произведения Фирдоуси, Саади, Джалал эд-дина Руми, Катрана Табризи, Аттара, Баба Тахера, Хакани и других корифеев иранской классической литературы.

Часть своего труда, относящуюся к истории конца XVIII в. и первой половины XIX в., Рустам-хан пишет как очевидец. Здесь большое место уделено Ахмад-хану Дунбули и описанию происходивших при нем событий. Записаны такие подробности, которые могут пролить свет на историю Ирана докаджаровского периода. Интересно описание событий в Закавказье и Азербайджане при Кярим-хане Зенде, связанных с походом Ахмед-хана сюда. Автор сообщает о заговоре против Ахмед-хана, хотя и его объяснения весьма путаны.

Заслуживает внимания то, что Ахмад-хан поддерживал постоянную связь с курдами-курманджи, проживавшими в областях Северной Месопотамии, в частности, Санджара и Терзина.

¹⁹ Г. Б. Акопов. Критическая история проблемы происхождения курдов. Ереван, 1969, стр. 60.

Особенно много страниц посвящает Рустам-хан тем сыновьям Ахмад-хана, которые после 1805 г. перешли в Закавказье и поступили на службу в русскую армию. Первым из них был Джафар-кули-хан, получивший от русских властей ханство Шаки. В 1814 г. его примеру последовал брат Кялб Али-хан, который в 1828 г. после взятия русскими войсками Хоя на короткий срок был назначен его правителем; он участвовал в сражениях против турок и был назначен губернатором Эрзурума. Рустам-хан упоминает и других дунбулиев, находившихся на русской службе и участвовавших в военных действиях в Европе; некоторые из них были отмечены высшими правительственными наградами, а Мухаммед Таги-хан дослужился до звания генерала русской армии. Эти факты показывают, что историк, занимающийся изучением русско-курдских отношений, найдет в «Ишарат уль-мазахиб» немало интересных данных и по этому неизученному в науке вопросу.

Итак, не имея цели осветить текстологические и историко-филологические вопросы рукописи № 622, мы хотели привлечь к ней внимание курдологов как к весьма ценному источнику по истории курдского народа. Речь идет о том, что данная рукопись содержит три труда курдских авторов, один из которых—незавершенная копия 1850 г. уникального сочинения Абд-аль-Раззака Дунбули «Тарих-е Данабиле», известного специалистам лишь по заглавию. Остальные два текста—это труды нового автора Рустам-хана Дунбули, которые до сих пор не были известны иранистам-курдоведам. Несомненно, что публикация этой уникальной рукописи, снабженная надлежащим историко-филологическим введением, комментариями и индексами, дает нашим историкам-курдологам ценнейший источник по истории курдского народа и его духовной культуре.

Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ՔՈՒՐԴ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՍԿԶԵՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. մ փ ո փ ո մ

Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի № 622 ձեռագիրը բովանդակում է 3 եզակի բնագրեր, որոնցից առաջինը XIX դարի առաջին կեսի հեղինակ Ահմադ խան Դանբուլիի որդի Ռուստամ խանի գրչին պատկանող «Իշարաթ-ուլմազահիր» (էջ 1բ—173բ),

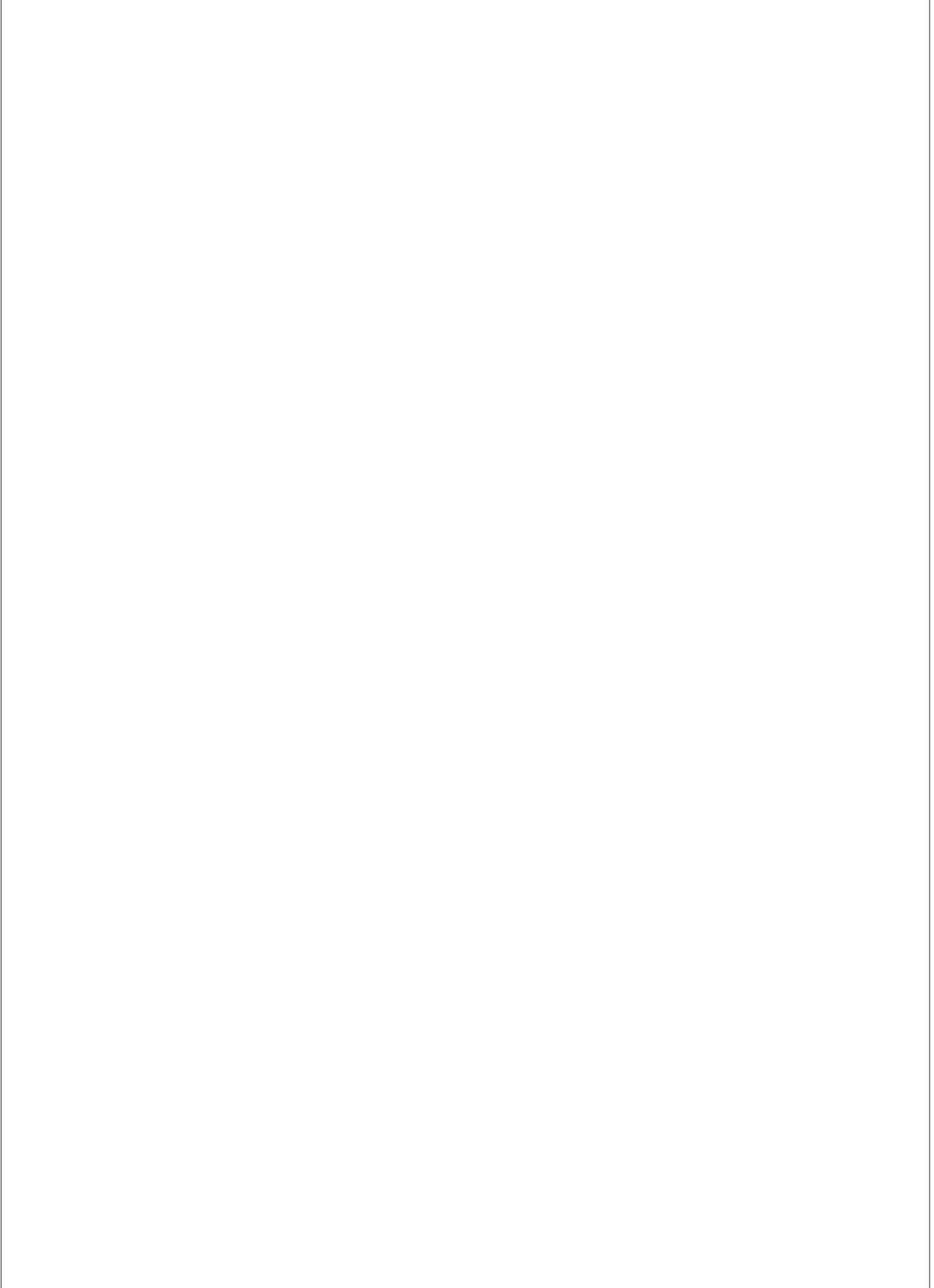
իսկ երկրորդը (էջ 178ա—220բ) նույն հեղինակի «Իշարաթ-ու-ադյան» խորագիրը կրող և մինչ այժմ արևելագիտությանն անհայտ բնագրերն են:

Իր երկու աշխատություններն էլ Ռուստամ խան Դունբուլին նվիրել է Դունբուլի քրդերի պատմական անցյալի և նրանց հավատալիքների ուսումնասիրությանը: Առաջին աշխատության մեջ Ռուստամ խանը բազմաթիվ աղբյուրների հիման վրա շարադրում է Կուրմանջի քրդերի պատմությունը ըստ առանձին ֆեոդալական տների, վաղ ժամանակներից մինչև 19-րդ դարը: Հատուկ արժեք են ներկայացնում XVIII դարի վերջի և XIX դարի առաջին կեսի պատմությանը վերաբերող էջերը, որոնք նա շարադրել է որպես ականատես և քաղաքական կարևոր անցուղարձերի մասնակից:

Երկրորդ բնագիրը արժեքավոր է հատկապես իրանական հին հավատալիքների և «յազդանի» քրդերի մոտ դրանց վերապրուկների հանգամանակից ուսումնասիրությամբ:

Ձեռագրի վերջին էջերում գեղեցիկ նասխ գրությամբ կատարված է պարսկալեզու միջնադարյան պատմագրության վերջին ներկայացուցիչներից մեկի՝ Աբդ-ալ-Ռազակ իբն-Նաջաֆկուլի խան Դունբուլիի արևելագիտությանը միայն վերնագրով հայտնի «Թարիխ-ե-Դանաբիլե» խորագիրը կրող աշխատության 1850 թ. մի անավարտ ընդօրինակությունը, կնքված Ռուստամ խան Դունբուլիի կնիքով:

Հոգևածում փորձ է արված պարզելու Ռուստամ-խանի ինքնությունը և պատմա-բանասիրական ու տեքստաբանական ուսումնասիրության ենթարկվելով հիշյալ երկերը, ուրվագծել դրանց աղբյուրագիտական արժեքն ու նշանակությունը քրդագիտության համար:

ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ
(ԺԷ ԴԱՐ)

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱՋՅԱՆ

Նախապես հրապարակած երկու նույնանուն հոդվածներով փորձել ենք տալ Արարատյան երկրում մահմեդական տիրակալության պարբերացումն ու ճշգրտել հաջորդաբար այնտեղ իշխած թուրքմեն ամիրների, սեֆյան բեկլար-բեկիների, ինչպես նաև օսմանյան փաշաների կարճատև նվաճումների ժամանակագրությունը¹։

Հիմք ընդունելով սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում նկատված տեղաշարժերն ու վարչա-քաղաքական շրջադարձային փոփոխությունները, 450-ամյա պատմական այդ ժամանակահատվածի հետևյալ պարբերացումն է առաջարկված.

1. Թուրքմենական ամիրության շրջան (XV դ.)։

2. Վաղ Սեֆյան կամ պարսկա-օսմանյան փոփոխակի իշխանության շրջան (1501—1603)։

3. Նոր Սեֆյան շրջան (1603—1724)։

4. Քաղաքական նոր վայրիվերումների և կիսանկախ խանության շրջան (1724—1795)։

5. Կաջարյան տիրապետության կամ սարդարության շրջան (1795—1827)։

Նախորդ հոդվածներում քննության են առնված առաջին երկու շրջանների (XV—XVI դդ.) ժամանակագրության հարցերը։ Ներկա հոդվածը նվիրված է հաջորդ՝ Սեֆյան, առավել կայուն և երկարատև ժամանակահատվածի (1603—1724 թթ.) պատմությանը։

XVII դ. սկզբում Արարատյան երկիրը ենթարկվեց նոր աղետների, որոնք կանխորոշեցին երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի հետագա ընթացքը։ Ավերիչ արշավանքներն ու բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը շարունակվեցին մինչև 1630-ական թվականները և ավարտվեցին 1639 թ. Սեֆյան իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև կնքված հաշտությանը։

Ատրպատականի և Անդրկովկասի վերանվաճման համար 1603 թ. աշնանը Շահ Աբբաս Ա-ի ձեռնարկած արշավանքների հետևանքով նորից վերականգնվեց կրգըբաշների տիրապետությունը Արեւելյան Հայաստանում։ Ութ ամիս տևող պաշարումից հետո՝ 1604 թ. հունիսին, վերագրավվեց Երևանի բերդը, որը 1583 թ. սկսած գտնվում էր թուրք փաշաների ձեռքում։ Բերդի գրավումից անմիջապես հետո Զուխուր-Սա'դի վիլայեթի բեկլարբեկիությունը, որին այնուհետև ենթարկվելու էր նաև Թուման-ե Նախչևանի օլթան, տրվեց մարտերում աչքի ընկած, Շահ Աբբասի հավատարիմ զորականներից Ամիր-Գունա խանին²։ Նա կրգըբաշ Կաջար մեծ ցեղի Աղջա-կոյունլու օլթաղից էր,

¹ ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1960, № 7—8 և ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1973, № 6։

² Ի ս ք ա ն դ ա ռ - բ ե կ Թ ո ռ ք ե մ ա ն, Մ ու ն շ ի, Թ ա ռ ի խ - ե ա լ ա մ ա ռ ա - չ ե ա բ բ ա ս ի, Թ հ հ Ր ա ն, 1957 (պարսկ. բնագիր), հ. II, էջ 638 (այսուհետև՝ Իսքանդար Մունշի)։

որ նախքան այս արշավանքը վարում էր Սեֆեհների նախկին մայրաքաղաք Ղազվինի դարուղայի պաշտոնը և հենց այստեղից էլ իր հրամանատարությունն տակ գտնվող ղորշիների և ղուլամների ջոկատներով միացավ դեպի Ատուրպատական արշավող շահի բանակին:

Քաջ գիտակցելով սկսված արշավանքի և ծավալվող իրադարձությունների նշանակությունն իր ղինվորական և քաղաքական կարիերայի համար, Ամիր-Գունա խանն անվերապահ նվիրվածությամբ և մատուցած ծառայություններով ջանում էր վստահություն ներշնչել և ձեռք բերել շահի համակրանքը: Այդ բանին նպաստեցին Երևանի պաշարման ամիսներին, շահի հրահանգով նրա դեպի Գանձակ, Շորագյալ և Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջանները կատարած կողոպտիչ արշավանքները և հատկապես ծավալած դիվանագիտական գործունեությունը, որոնց շնորհիվ քրդական Հաքքարի, Մահմուդի, Դունբուլի և այլ խոշոր ցեղերի աշիրաթապետները եկան Երևան և հպատակություն հայտնեցին շահին³:

Սակայն խանը բեկլարբեկիության պաշտոնը վարելու ժամանակ չունեցավ Պատերազմական գործողությունները դեռ շարունակվում էին և սպասվում էր թուրքական զորքերի մեծ հակահարձակում: Կրճրվածները Երևանի գրավումից հետո կրկին ավերել էին Գանձակն ու շրջակա գավառները և ասպատակել մինչև Կարս և Զարիշատ, երբ լուր ստացվեց, որ Ջղալ-օղլի Սինան փաշան բանակ է դրել Մշո դաշտում և շարունակում է զորաժողովը Երևան արշավելու համար: Սկսվում էր կրճրվածների մեծ նահանջը, որի ընթացքում Ամիր-Գունա խանը Արդաբիլի Զուֆեղար խանի հետ միասին մեծ փոխաջանությամբ պետք է ի կատար ածեր իր իշխանությանը հանձնված Արարատյան երկրի և Նախջևանի շրջակայքի բնակչության տեղահանման, քաղաքների ու գյուղերի ավերման, ցանքսերի ու հացահատիկի պաշարների հրկիզման մասին շահի անողոք հրամանը⁴:

Նահանջելով Կարսի կողմերից, Շահ Աբբասն իր բանակով նախ կանգ առավ Աղջաղալայում, ապա արագ երթով եկավ Վաղարշապատ: Երբ նա Վաղարշապատում էր, Ջղալ-օղլու բանակն արդեն հասել էր Կարս: Ուստի, շահը հրամայեց աճապարանքով քշել տեղահանված և Արարատյան դաշտում կուտակված ժողովրդին: Անասելի տառապանքների և ծանր կորուստների զնով զաղթականների ահռելի զանգվածն անցավ Արաքսը և կրճրված զինվորների մտրակների ներքո քշվեց դեպի Իրանի խորքերը:

Սրբնթաց նահանջով Շահ Աբբասին հաջողվեց խույս տալ թուրքական գլխավոր ուժերի հետ ճակատամարտ տալուց, իսկ վերջիններս անցնելով ամայացած վայրերով, Արաքսի ափը հասան հյուծված և ուժասպառ վիճակում: Սինան փաշան հարկադրված էր ենթարկվել զազաղած խնդրներին և առանց հակառակորդի հետ ուժերը չափելու, զնալ ձմեռելու վանում:

Այս ընթացքում, երբ հակառակորդ կողմերի գլխավոր ուժերը բանակ էին դրել Թավրիզում և Վանում, երկուստեք փորձեր էին արվում տիրելու Արարատյան երկրի և Նախջևանի ամրություններին: Այսպես, Առաքել Դավրիժե-

³ Ի ս ք ա ն դ ա Ր Մ ու ն շ ի, հ. II, էջ 721:

⁴ Նույն տեղում, էջ 721, տե՛ս նաև Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 40:

ցու վկայությամբ, Սինան փաշան իր կրտսեր զորականներից Օմար աղային վանից ուղարկում է Երևան և Նախջևան, հրահանգելով պահել երկիրը և թույլ չտալ կրզլըբաշներին վերստին հաստատվելու այնտեղ: Սակայն շահն իր հերթին այնտեղ է ուղարկում Ամիր-Գունա խանին, որը, պատերազմելով Օմար աղայի դեմ, սպանում է նրան և, հաստատվելով Նախջևանում, «պահել երկիրն որպես և հրամայեալ էր նմա շահն»⁵:

Իսթանդար Մունշին ևս բավական մանրամասն անդրադարձել է այս ժամանակաշրջանի անցուղարձեռին: Որպես վակիենվիս (դեպքերի արձանագրող) նա միշտ եղել է շահի մերձավորների շարքում և կազմել կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրությունը: Նրա պատմածները ոչ թե հետագա հիշողությունների, այլ տեղն ու տեղը կատարված գրառումների արդյունք են: Մունշու տվյալներով՝ 1604—1605 թթ. ձմռանը իրոք Ամիր-Գունա խանն իր զորքերով ամրացել էր Երնջակի բերդում, որտեղից նա մի քանի անգամ դուրս է գալիս ու պարտության մատնում Մուհամմադ Թաքալուն, որն, անցնելով թուրքերի կողմը, Նախջևանի վիլայեթը ստացել էր որպես սանջաք և կոնվեններ էր մղում Շահ Աբբասի կողմից Նախջևանի հաքիմ նշանակված Մակսուդ-սուլթան Քանգարլուի դեմ: Այնուհետև նա հաղթական կոնվեններով ստիպում է փախուստի գիմել Մուստաֆա փաշայի և Կահիր փաշայի զորքերին, որոնք վանից եկել էին Ամիր-Գունա խանին Երնջակի բերդից արտաքսելու: Նույն աղբյուրից իմանում ենք նաև, որ Մուհամմադ խան Թաքալուն, որին Սինան փաշան ամիրայության աստիճան էր շնորհել, կարողացել է Զուխուր-Մադի տարբեր մահալներից զգալի թվով կոնվեններ հավաքել և մարտեր մղել Ամիր-Գունա խանի դեմ⁶:

Երկու աղբյուրներում էլ որոշակի խոսք չկա այն մասին, թե այդ տարիներին ում ձեռքում էր գտնվում Երևանի բերդը: Պարզ է սակայն, որ ընդհարումները մեծ մասամբ տեղի են ունեցել Նախջևանի շրջակայքում և մերձարաքսյան բնակավայրերի շուրջ, իսկ Երնջակի բերդը եղել է կրզլըբաշների գլխավոր ամրությունն ու Ամիր-Գունա խանի հիմնական ռազմակայանը:

1606 թ. վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Թավրիզից հյուսիս գտնվող Սոֆյան ավանի մոտ, որտեղ Սինան փաշան ջախջախիչ պարտություն կրեց և փախավ: Շարունակելով արշավանքը, Շահ Աբբասը 1607 թ. գրավեց Լոռու, Դմանիսի և Թիֆլիսի բերդերը և ձեռք բերած ավարն ամբողջությամբ փոխադրեց Երևանի բերդը: Նա այստեղ թողեց հատուկ ամրաշեն զորամասեր, որոնք հիմնովին վերանորոգեցին բերդը, ամրացրին պարիսպները և մի քանի ամիս հետո գնացին Նախջևան՝ միանալու կրզլըբաշների գլխավոր բանակին⁷:

Իսթանդար Մունշին չափազանց հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում 1607—1610 թթ. Արարատյան երկրի վերանորոգման և վերաբնակեցման ուղղությամբ կատարվող միջոցառումների մասին: «Երբ հաղթական զինվորները ձեռնարկեցին Երևանի բերդի նորոգումը և բերդը լցրին անհրաժեշտ պաշարով ու զինամթերքով, — գրում է նա, — այդ ժամանակ Ամիր-Գունա խանին և նրա

5 Ա. Դավրիժեցի, էջ 71—72:

6 Իսթանդար Մունշի, հ. II, էջ 676—677:

7 Նույն տեղում, էջ 716—721:

հպատակներին, որոնք մինչև այդ երբեմն Երնջակում, Օրդուբադում և երբեմն էլ Նախջևանում էին լինում, կարգադրվեց գնալ և հաստատվել այնտեղ: Ապավինելով աստծո ողորմածությանը և արքայական անվախճան բարերարությանը, Ամիր-Գունա խանը գնաց բնակություն հաստատելու այդ ավերակ ու անմարդաբնակ վայրում, որտեղ շինության ու կենդանության հետք անգամ չէր մնացել: Իր հպատակներից և ենթակա մարդկանցից նրանց, որոնց նկատմամբ նա առավել վստահություն ուներ, տեղավորեց բերդի ներսում, իսկ մյուսներին բնակեցրեց բերդից դուրս [քաղաքում] և ավերակ գյուղատեղիքում: Ազերբայջանում գտնվող տարբեր էլերից, ուլուսներից և թարաքամաներից շատերին նա համոզեց ու բերեց Երևան, Կաջարների Աղջա-կոյունլու օյմաղին և Մուսա-օղլի Բայաթ էլին, որոնք բարձրագույն հրամանի համաձայն Արաղից հատկապես եկել էին ծառայելու նրան, բոլորին էլ Երևանի ու Շարուրի հարմար վայրերում յուրդեր ու կըշլաղներ տվեց»⁸:

Մունշիի հաղորդած տվյալներից պարզ երևում է, թե որքան դաժանորեն է ի կատար ածվել բնակչության տեղահանումը: Արարատյան երկրի կենտրոնական գավառները լիովին ամայացած են եղել, հողերը մնացել են անմշակ: Խիստ հրաման է տրված եղել, որ քանի դեռ թուրքերի հետ հաշտություն չի կայացել, այդ կողմերում վար ու ցանք չկատարվի, որպեսզի հակառակորդը նոր արշավանքի դեպքում չկարողանա պաշար ձեռք բերել: Ամիր-Գունա խանը մեծ դժվարությամբ կարողացել է շահից թուլյություն ստանալ Երեվանի բերդի շրջակայքում եղած հողերը բերդապահ զինվորների ձեռքով մշակելու համար: Ուշագրավ է այն փաստը, որ հողը մշակելու համար տեղում լծկան անասուններ չեն եղել, և զինվորները այդպիսիք հափշտակել, բերել են Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջաններից⁹: Այդ նշանակում է, որ իրականում ամայություն էր տիրում Արարատյան դաշտի երբեմնի մարդաշատ, շեն ու բարեբեր գյուղերում:

Ուշագրավ են նաև երկրի վերաբնակեցման և տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ Ամիր-Գունա խանի ժափալած գործունեության մասին Զաքարիա Սարկավազի հաղորդած տեղեկությունները¹⁰:

Մերթընդմերթ բորբոքվող ռազմական գործողությունների արանքում և Արևմտյան Հայաստանն ասպատակելու ընթացքում Ամիր-Գունա խանը խորանում էր մինչև Վանա լճի առափնյա դավառները և մեծ թվով հայ ռայաթների բռնի տեղահանելով, բնակեցնում էր Արարատյան երկրի ամայացած գյուղերում: Գյուղատնտեսությունը վերակենդանացնելու նպատակով նա ժամանակավոր դյուրություններ էր ստեղծում նորաբնակների համար, զբաղվելով հատկապես Արարատյան երկրի համար բացառիկ նշանակություն ունեցող ոռոգման ցանցի վերանորոգմամբ:

Երկրի արագ վերաբնակեցման և տնտեսության վերականգնման հարցով շահագրգռված էր ոչ միայն վիլայեթի բեկլարբեկին, որը մեծ բաժին ուներ հարկային եկամուտներից: Ակներև էր նաև այն իրողությունը, որ ստրատեգիական նպատակով սահմանամերձ այս կարևոր երկրամասի բռնի ամայացումով վերացվել էր կարևոր մի պատենշ և անարգել ճանապարհ բացվել

⁸ Նույն տեղում, էջ 740:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Զ ա ջ ա Ր ի ա Ս ա Ր կ ա վ ա զ, Պատմագրություն, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 45—47:

ահեղ հակառակորդի առաջ: Այնպես որ հայության վերաբնակեցումը ոչ միայն տնտեսական, այլև պետական-քաղաքական տեսակետից խիստ կարևոր էր: Ինչպես գիտենք, հետագա տասնամյակներում և հատկապես XVIII դ. սկզբներին, թուրքական ներխուժման ժամանակ, դարձյալ հայերն էին, որ համառ դիմադրություն ցույց տվին օսմանցիներին:

1625 թ. Գյուրգի Սահակաձեի գլխավորած ապստամբության դեմ մղվող կռիվներում Ամիր-Գունա խանը մահացու վերք ստացավ և երկու ամիս անց մեռավ Երևանում: Շահ Աբբասը Չուխուր Սադի բեկլարբեկությունը տվեց նրա ավագ որդուն՝ Թահմասպկուլի խանին:

Նույն աղբյուրները հաստատում են, որ Թահմասպկուլի խանի օրոք ևս Արարատյան երկիրը հետևողականորեն շարունակվում էր վերաբնակեցվել Արևմտյան Հայաստանի բռնի տեղահանված հայ բնակչությանը¹¹:

Թահմասպկուլի խանի բեկլարբեկությունը տևեց 10 տարի և ընդհատվեց 1635 թ. ամռանը՝ Սուլթան Մուրատի կողմից Երևանի բերդի գրավումով: Բերդի պաշարումը տևեց ընդամենը 7 օր, որից հետո խանն անօգուտ համարելով հետագա դիմադրությունը, բերդի բանալիներն ուղարկեց Սուլթան Մուրատին: Իսքանդար Մունշին և Զաքարիա Սարկավազը միաբերան վկայում են, որ բերդի շուտափույթ անկմանը նպաստել է խանի վաթիլ Մուրադ-բեկի և այլ մերձավորների դավաճանությունը¹²:

Այս դեպքերից հետո Թահմասպկուլի խանն այլևս չէր կարող ներկայանալ շահին: Նա քաղաքական ապաստան խնդրեց օսմանցիներից և կալվածներ ստանալով Կ. Պոլսի արվարձան Սկյուտարում, տեղափոխվեց Թուրքիա:

Հաջորդ տարվա ապրիլի սկզբին, շուրջ 3,5 ամսյա պաշարումից հետո, Երևանի բերդը վերագրավվեց Շահ Սաֆիի կողմից: Թուրքերը ծանր կորուստների գնով դիմադրեցին մինչև վերջ: Մեծ թվով բարձրաստիճան զինվորականներ գերի վերցվեցին և ուղարկվեցին Սպահան: Ավերված բերդը հիմնովին վերանորոգելուց հետո շահը Չուխուր Սադի բեկլարբեկությունը տվեց Ֆարսի վիլայեթի Լառ քաղաքի հաքիմ Քյալբ-Ալի խանին, որը ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել բերդի գրավման համար մղված մարտերում¹³:

Թուրք-իրանական շուրջ 3,5 տասնամյակ (1603—1639) տևող այս պատերազմն ավարտվեց 1639 թ. Կ. Պոլսում կնքված հաշտությանը, որով Արաբական Իրաքն անցնում էր Թուրքիային, իսկ Անդրկովկասի և հատկապես Արևելյան Հայաստանի սահմանները մնում էին անփոփոխ: Այսպիսով, Արարատյան երկիրը, որի բնակչության մեջ, ինչպես տեսանք, սկսած 1603 թ. զգալի տեղաշարժեր էին տեղի ունեցել, նորից բավական երկար ժամանակով (շուրջ 80 տարի) մնում էր կրգրելաշների տիրապետության տակ:

Ի տարբերություն Սեֆևիների պետության այլ բեկլարբեկությունների, որոնք կենտրոնական իշխանության թուլության հետևանքով մեծ մասամբ վերածվել էին ժառանգական ֆեոդալական տիրույթի¹⁴, Չուխուր Սադուն բեկլարբեկության պաշտոնը Կաշար ցեղի սեփականությունը չդարձավ: Դեռևս

¹¹ «Զեյլ-ե Թարիխ-ե ալամարա-յե արբասի», Թեհրան, 1938, էջ 79 (պարսկ. բնագիր): Այսուհետև՝ ԶԹԱԱ:

¹² Նույն տեղում, էջ 169, Զաքարիա Սարկավազ, հ. II, էջ 4—6:

¹³ Ա. Դավրիժեցի, էջ 642, հմտ. ԶԹԱԱ, էջ 182:

¹⁴ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, стр. 122—127.

Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակներից որդեգրվեց մի քաղաքականություն, ըստ որի ծայրամասային բեկլարբեկիները նշանակվում էին ոչ թե կրգըլբաշ ցեղերի տոհմիկ առաջնորդներից, այլ շահի արքունի գվարդիայի զինվորականություն՝ «դուլամների», շարքերից, որոնք, չնայած իրենց ոչ տոհմիկ ծագմանը, արժանանում էին «խան» տիտղոսին և զբաղեցնում բեկլարբեկիության բարձր պաշտոնը։ Զգտելով ստեղծել հզոր կենտրոնածիգ պետություն, Շահ Աբբաս Ա-ն վարում էր քուլորության ռազմա-քաղաքական հեղինակությունը նսեմացնելու որոշակի քաղաքականություն։ Ստեղծված նոր տիպի կադրային բանակը հիմնականում կազմված էր կենտրոնական իրանի ծագումով պարսիկ ազնվականության ներկայացուցիչներից։ Այդ նոր զինվորականությունը հակադրվում էր ռազմա-ֆեոդալական բարձրաստիճան զինվորականությանը, իսկ հաճախ նրանց միջոցով ճնշվում էր առանձին քուլոր ֆեոդալների որևէ անջատողական շարժում։ Այս քաղաքականության շեշտված արտահայտություններից էր նաև այն իրողությունը, որ սահմանամերձ մարզերն ու բեկլարբեկիությունները չէին վստահվում անվանի և տոհմիկ կրգըլբաշներին։ Զուլսուր Սադի բեկլարբեկիությունը այս տեսակետից խիստ բնորոշ օրինակներից է։

1604—1639 թթ. երկուստեք ձեռնարկվող արշավանքների շրջանում էր միայն, որ Երևանի բեկլարբեկիությունը ժառանգաբար գտնվում էր Աղշակյունլու-կաշար ցեղից Ամիր-Գունա խանի և նրա որդու՝ Թահմասպուլի խանի ձեռքում։ Իսկ այնուհետև, մինչև հաջորդ դարի 20-ական թվականները, Երբ Անդրկովկասը վերանվաճվեց օսմանցիների կողմից, իրար հաջորդած 17 խաներից և տեղապահներից միայն երկուսն էին հեռավոր կերպով առնչվում Ամիր-Գունա խանի ընտանիքին։

Այսպես, 1636 թ. Երևանի վերագրավումից հետո, ինչպես տեսանք, Զուլսուր-Սադի բեկլարբեկի նշանակվեց Լառի հաքիմ Քյալբ-Ալի խանը, որն իշխեց ընդամենը 3 տարի (1636—1639)։ Նրա մահից հետո խան նշանակվեց Ջադաթա (Քյոթուզ) Մուհամմադկուլի խանը, որը գործուն մասնակցություն էր ունեցել նույն թվականին Կ. Պոլսում կնքված հաշտության պայմանագրի մշակմանը¹⁵։ Սկսած 1647 թ. Զուլսուր-Սադի բեկլարբեկիությունը գտնվում էր ծագումով վրացի Քելխոսրով խանի ձեռքում¹⁶։ Սա հազիվ 5 տարի մնաց Երևանում և 1652 թ. Կաջարների և Երևանի քալանթար Ղարաղուբաթի ու այլոց խարդավանքների հետևանքով, Շահ Աբբաս Բ-ի հրամանով հեռացվեց պաշտոնից և նրա փոխարեն խան նշանակվեց շահի ղուլամներից Մուհամմադկուլի խանը¹⁷։

Շուտով Մուհամմադկուլի խանը ևս ամբաստանվեց դիվանական հարկերի դիմաց գանձված գումարների յուրացման, շարաշահունների և այլ հանցագործությունների մեջ։ Նրան ներկայացված մեղադրանքների շարքում կարևոր տեղ էին գրավում էջմիածնի վանքի և հայ հոգևորականության (հատկապես Փրիլպոս կաթողիկոսի և Հովհաննավանքի Հովհաննես եպիսկոպոսի)

¹⁵ Ջադաթիա Սարկավազ, հ. II, էջ 29, ԶԹԱԱ, էջ 246։

¹⁶ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», I, Հրովարտական, պրակ II, կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1959, վավ. 34 (այնուհետև՝ Հրովարտական II)։

¹⁷ Ջադաթիա Սարկավազ, հ. II, էջ 41, հմմտ. Ջադաթիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 41։

նկատմամբ դրսևորած շահատակություններն ու անհանդուրժողական վերաբերմունքը Շահ Աբբաս II-ն, որը հայտնի նկատառումներով հովանավորում էր էջմիածնի կղերին, Ազերբայջանի վեզիր Միրզա Իբրահիմին հրահանգեց անմիջապես ձերբակալել Մուհամմադկուլի խանին և բանտարկել Կահկահա բերդում, իսկ Ջուխուր-Սադի բեկլարբեկությունը 1656 թ. տվեց իր ղուլներից մեկ ուրիշին՝ մեծահարուստ Նաջաֆկուլի խանին¹⁸։ Սա վարչական ընդունակություններով օժտված մարդ չէր և այդ պաշտոնը ձեռք էր բերել միայն շնորհիվ այն բանի, որ նրան շահը սիրում ու վստահում էր։

Նաջաֆկուլի խանը Երևանում մնաց 7 տարի։ Նա ցույց կյանք էր վարում և անխնա կողոպտում էր բնակչությանը, դիզելով մեծ հարստություն։ Տարված լինելով միայն հարստություն կուտակելով ու աշխարհիկ վայելքներով, կարճ ժամանակում նա խորը հակակրանք ու դժգոհություն էր ստեղծել իր շուրջ։ 1663 թ. տեղի ունեցավ մի դեպք, որը լիովին խախտեց նրա առանց այն էլ վարկաբեկված հեղինակությունը։ Երբ խանն ընտանիքով գտնվում էր Ապարանի ամառանոցում, հանկարծ լուր է տարածվում, թե Կարսի կողմերից թուրքական զինված ջոկատներն անցել են սահմանը և գալիս են դեպի Ապարանի ամառանոցը։ Երբ սկսվում է խուճապահար փախուստը, խանի խոհարարը թափում է եփած բրինձը և դատարկ կաթսան շալակած փախչում է խանի ետևից։ Այս դեպքից հետո ժողովուրդը խանին տվեց «փիլովթյոքան» (փլավ թափող) մականունը։ Ուրիշ մեկին շահը չէր ների այս խայտառակությունը։ Սակայն իր բարեկամ Նաջաֆկուլի խանին ներեց և Շամախու բեկլարբեկությունը տվեց նրան, որպեսզի սահմանից հեռու հանգիստ կարողանա «ուտել և վայելել» իրեն շնորհված երկիրը¹⁹։

Հատկանշական է Մուհամմադ-Թահիր Վահիդի վկայությունն այն մասին, որ Շիրվանի նախկին բեկլարբեկի Մուհամմադի խանը պաշտոնից հեռացվել, կալանքի ենթարկվել և ունեցվածքը հարքունիս էր գրավվել բնակչության անողոք հարստահարության ու կողոպուտի մեջ մեղադրվելով։ Եվ ահա նրա փոխարեն խան էր նշանակվում նույն հատկանիշներով հռչակված Նաջաֆկուլի խանը²⁰։

Այս դեպքերից հետո՝ 1663 թ., Երևանի բեկլարբեկությունը տրվեց Ամիր-Գունա խանի որդիներից ծերունի Աբբասկուլի խանին, որը, աղբյուրների վկայությամբ, լավ հարաբերությունների մեջ էր Հակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցու հետ²¹։ Այդ վերաբերմունքը Հակոբ կաթողիկոսը կարողացել էր ձեռք բերել այն բանից հետո միայն, երբ 7 թուման ստանալուց հետո խանը Շարիաթով հրաժարվել էր Վաղարշապատ գյուղի սեփականության նկատմամբ հայց հարուցելուց։ Դա այն գյուղն էր, որի նկատմամբ վանքի սեփականատիրական իրավունքները 1620 թ. կազմված շարիաթական արձանագրությամբ ընդունել էր Ամիր-Գունա խանը²²։

¹⁸ Ձաքարիա Սարկավագ, հ. II, էջ 57, հմմտ. Ձաքարիա Ագոսեցի, էջ 56, հմմտ. Մուհամմադ-Թահիր վահիդ, Աբբասնամե, Արաբ, 1951, էջ 204 (այսուհետև՝ «Աբբասնամե»)։

¹⁹ Ձաքարիա Սարկավագ, հ. II, էջ 57—59, Ձաքարիա Ագոսեցի, էջ 62, «Աբբասնամե», էջ 316։

²⁰ «Աբբասնամե», էջ 316։

²¹ Ձաքարիա Սարկավագ, հ. II, էջ 71, Ձաքարիա Ագոսեցի, էջ 62։

²² Հրովարտական, հ. II, վավ. 14։

Աբբասկուլի խանը մեռավ 1666 թ.: նրա փոխարեն խան նշանակվեց լեզգի իշխանազուն Ալիաս-միրզան, որը դուլամ դառնալուց հետո կոչվում էր Սաֆիկուլի խան²³: Բեկլարբեկիության 8 տարիների ընթացքում Սաֆիկուլի խանը ամենասանձարձակ կերպով կողոպտում էր Արարատյան երկրի աշխատավորությանը և կուտակած հարստությունն ու բարիքները առաքում Դաղըստան (Ավարիա): Զաքարիա Սարկավազի վկայությամբ՝ նրա ուղարկած այլևայլ բեռներից Դերբենտի խանության ռազդարները 300 թուման միայն մաքս էին գանձել²⁴:

Այս խանի և էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու միջև լուրջ տարաձայնություններ առաջացան: Խանը ցանկանում էր յուրացնել կամ ընչին գումարով ձեռք բերել կաթողիկոսի ջանքերով կառուցված էջմիածնի մեծ լիճը, որը խոշոր եկամտի աղբյուր էր: Հակասությունները դնալով ավելի ու ավելի էին սրվում: Այս ընթացքում Հակոբ կաթողիկոսին հաջողվում է գաղտնի փախչել, գնալ Սպահան և այդ մասին զեկուցել Շահ Սուլեյմանին: Շահն Ազերբայջանի վեզիր Միրզա Իբրահիմին անմիջապես կարգադրում է Սպահանից գործուղված Սարուխան բեկի հետ միասին գնալ ու ձերբակալել Սաֆիկուլի խանին և բռնագրավել նրա ողջ ունեցվածքը (400 ուղտաբեռ, 30.000 թուման ընդհանուր արժողությամբ)²⁵:

1674 թ. հուլիսից մինչև 1675 թ. հոկտեմբերը վերոհիշյալ Սարուխան բեկը մնաց Երևանում՝ որպես ժամանակավոր տեղապահ: Իսկ 1675 թ. հոկտեմբերի 15-ին Շահ Սուլեյմանը Չուխուր Սադի բեկլարբեկիությունը տվեց Ազերբայջանի (Թավրիզի) նախկին բեկլարբեկի Ռուստամ խան սիփահասալարի որդուն՝ Սաֆիկուլի բեկին, որն իր որդի Ռուստամ-բեկի հետ միասին Ղազվինից եկավ Երևան և ստանձնեց նոր պաշտոնը²⁶:

Մեծ տարաձայնություններ և խորը հակասություններ առաջացան այս վերջին Սաֆիկուլի խանի և Երևանի հայ ու ադրբեջանցի բնակչության միջև: Հասարակության բոլոր խավերի վրդովմունքի առիթ հանդիսացավ խանի բացահայտ հովանավորությունը գողերին և հափշտակիչներին, ինչպես նաև անառակությունը քաջալերող վարքագիծը: Բացի այդ, հայ բնակչության դեմ սանձազերծած հալածանքները մեծ հուզումներ առաջացրին համաքաղաքացի ադրբեջանցի բնակչության մեջ: Դա վերածվեց զանգվածային ապստամբություն: Ապստամբները, որոնք իրենց անվանել էին «ղարափաշաներ» (սևասրունք), Ֆաթհ-Ալի բեկի գլխավորությամբ ներխուժեցին բերդ, տնային կալանքի ենթարկեցին խանին, կնքեցին նրա ունեցվածքը և հատուկ պատվիրակություն ուղարկեցին Սպահան՝ զեկուցելու շահին²⁷:

Սկզբնաղբյուրներում առկա որոշ տվյալներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ ադրբեջանցի բնակչության ստորին խավերից սկսված այս շարժումը փորձել են օգտագործել դեռևս Ամիր-Գունա խանի ժամանակներից Երևանում

²³ Զաքարիա Սարկավազ, հ. II, էջ 76, Զաքարիա Ազուլեցի, էջ 68:

²⁴ Զաքարիա Սարկավազ, հ. II, էջ 82:

²⁵ Զաքարիա Սարկավազ, հ. II, էջ 76—83, Զաքարիա Ազուլեցի, էջ 121—122, հմտ. Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. Iբ, վավ. 162:

²⁶ Զաքարիա Սարկավազ, հ. II, էջ 89, Զաքարիա Ազուլեցի, էջ 121—122:

²⁷ Այս ուշադրով շարժման մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Զաքարիա Սարկավազը (հ. II, էջ 102—103), հմտ. Զաքարիա Ազուլեցի, էջ 135—137:

հաստատված Կաջար ցեղի աղաները, որոնք ձգտում էին օգտագործել ինչպես հայ, այնպես էլ աղբբեջանցի աշխատավորության մեջ առաջացած դժգոհությունները՝ վերստին իշխող դիրք գրավելու Արարատյան երկրում: Հօգուտ այս ենթադրության է խոսում թեկուզ այն փաստը, որ երբ երկար քննություններից հետո՝ 1679 թ. հունվարի 26-ին, Շահ Սուլեյմանը Երևանի բեկարբեկիությունը տվեց ծագումով վրացի Զալ խանին, միաժամանակ նրան հրահանգեց Երևան հասնելուն պես ձերբակալել և Սպահան ուղարկել Կաջար յուզբաշի Հիմմաթ-բեկին և նրա որդիներ Իսա խանին, Զաման խանին, Սալահ խանին և Կասրմ խանին, որպես խնդրո առարկա «խռովությունների» գլխավոր կազմակերպիչների: Կաջարների կողմից Երևանի խանությունը վերստին իրենց ձեռքը ձգելու միտումների մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ երբ Վեդի գետի մոտ խանի կողմնակիցների և ապստամբների միջև տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ վերջիններիս մեջ առաջացած երկպառակությունների հետևանքով Ֆաթհ-Ալի բեկը ձերբակալվում է, նրա կողմնակիցներից շատերը, որոնք Կաջարներ էին, փախչում են դեպի Գանձակ, որտեղ իշխում էին Զիադօղլու-Կաջար ցեղի ամիրները²⁸:

Սակայն XVII դ. Արարատյան երկրում ստեղծված յուրահատուկ պայմանները նպաստավոր չէին այնտեղ հաստատված կըզըլբաշ ցեղերի իշխանական ձգտումների համար: Ինչպես տեսանք, տեղի ունեցած նոր տեղաշարժերից հետո կրկին հայ ազգաբնակչությունը այնտեղ մեծամասնություն էր կազմում: Իսկ աղբբեջանական հողագործ գյուղացիությունը իր սոցիալական դրությունը և դասակարգային շահերով առավել կապված էր երկրագործ հայ ռայաթի, քան դավանակից, սակայն իր արտոնյալ վիճակով ավելի խորթ իլաթի (քոչվորության) հետ: Ուստի իլաթը, հատկապես Շահ Աբբաս Ա-ի ռեֆորմներից հետո, Արարատյան երկրում, որտեղ նա համեմատած հարևան մյուս նահանգների հետ մեծ թիվ չէր կազմում, այս կամ այն քոչվոր ֆեոդալի իշխանության ամրապնդման համար չէր կարող ռազմական հենարան ծառայել:

Էջմիածնի՝ որպես համազգային հոգևոր իշխանության կենտրոնի, հետըզհետև հզորացումը ևս կարևոր նշանակություն ուներ և մեծ էր նրա դերը նաև երկրի քաղաքական կյանքում: Վերահաստատելով և օրինականացնելով իր իրավունքները, էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, սկսած XVII դ. 30-ական թվականներից և հատկապես Փիլիպոս Աղբակեցու (1633—1655) և Հակոբ Զուղայեցու (1655—1680) կաթողիկոսության շրջանում մեծ հեղինակություն և քաղաքական կշիռ էր ձեռք բերել և, ինչպես տեսանք, երբեմն նույնիսկ կարողանում էր որոշիչ դեր խաղալ խաների նշանակման ու հեռացման խնդրում:

1650 թ. ապրիլին Փիլիպոս կաթողիկոսը Շահ Աբբաս Բ-ից ստացավ հատուկ հրովարտակ, որին կցված էր նաև շիա մահմեդականների կրոնական բարձրագույն ատյանի՝ Դիվան-ալ-սադարաթի վճիռը (ֆեթվան), ըստ որի

²⁸ Զ ա ք ա ր ի ա Ա գ ու լ է ց ի, էջ 135: Ուշադրության արժանի է նույն աղբբուրի հաղորդած մի այլ տեղեկություն, ըստ որի Զալ խանի օրոք իրագործված առաջին մահապատիժը 1679 թ. մարտի 21-ին Կաջար Մուրադ-բեկի սպանությունն է հղել: Երբ խանը առաջին անգամ բերդից դուրս է գալիս, անցնում Հրազդանի կամուրջն ու գնում շրջելու իր այգիները, նրա մոտ են բերում Մուրադ բեկին, որն իբր մոտակա այգիներից մեկում բռնի տիրացել էր մի կնոջ: Խանն անմիջապես գլխատել է տալիս նրան (նույն տեղում, էջ 142):

հայոց եկեղեցուն և հայ հոգևորականությանն էր վերապահվում լսել հայերի միջև տարբեր խնդիրների շուրջ ծագած վեճերն ու ընդունել համապատասխան որոշումներ²⁹։ Դա նշանակում էր, որ հայերը քաղաքացիական հարցերում կարող էին իրենք իրենց համայնքի ներսում յուրազանց, առանց մահմեդական շարիաթական դատական օրգանների և պետական պաշտոնեություն միջամտության։ Դիվան-ալ-սադարաթի վճռի մեջ ասված է, որ, ըստ մարգարեի օրոք հաստատված օրենքի, գիմմիների միջև վեճ առաջանալու դեպքում, նրանք եթե ցանկանում են կարող են դիմել Շարի դատարանին, իսկ եթե չեն ցանկանում՝ ազատ են դիմելու «իրենց եպիսկոպոսներին և հոգևորականներին, որպեսզի վերջիններս նրանց վեճը հարթեն»։ «Ուստի որոշվեց, — ասված է այնուհետև հրովարտակում, — որ եթե քրիստոնյաներն իրար մեջ վեճ ունենան և դիմեն իրենց եպիսկոպոսներին կամ քահանաներին, ոչ ոք արգելք չհանդիսանա և նեղություն չպատճառի, իսկ եթե կողմերից մեկը մահմեդական լինի, այդ դեպքում վեճը պետք է հարթեն տեղի Շարի անդամների և մահմեդական դազիների միջոցով»³⁰։

Պատմողական սկզբնաղբյուրներն ու դիվանական վավերագրերը միաբերան վկայում են, որ թեպետ Սեֆյան շահերը, հարկատու հայ ռայաթներին հնազանդ վիճակում պահելու համար հովանավորում և պաշտպանում էին էջմիածնի կաթողիկոսներին, սակայն Երևանի խաները մեծ մասամբ, իրենց միահեծան իշխանությունն ապահովելու նպատակով, անվերջ խոչընդոտներ էին հարուցում և ձգտում էին խանդարել ու թույլ շտալ էջմիածնին՝ տնտեսապես ավելի հզորանալու։

Այսպես թե այնպես, XVII դ. 60—70-ական թվականներին էջմիածնի վանքն Արարատյան երկրի խոշորագույն կալվածատերերից մեկն էր, որն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել նաև վիլայեթի ամենահարուստ մահալում՝ Կարբիում, առկա ոռոգման ցանցի մեծ մասը³¹։ Երբ տնտեսական այս զորեղ դիրքին զուգորդվում էր նաև հոգևոր իշխանությունն ու բնակչության մեծամասնության նկատմամբ նրան վերապահված դատական իրավունքը, ապա Երևանի խաներն ի դեմս էջմիածնի կաթողիկոսների ունեին այնպիսի ախոյաններ, որոնց հետ մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջ ծագող վեճերն ու բախումները կարող էին նրանց համար անցանկալի հետևանքներ ունենալ։

Այս տեսակետից բնորոշ են XVII դ. վերջին երկու տասնամյակները։ Այդ 20 տարիների ընթացքում իրար հաջորդած 5 խաներից միայն Զալ խանն էր, որ իշխեց շուրջ 10 տարի, շնորհիվ այն բանի, որ, ծագումով վրացի լինելով, համեմատաբար հանդուրժողական քաղաքականություն էր վարում և լավ հարաբերությունների մեջ էր էջմիածնի հետ։

Սակայն 1689 թ., հավանաբար նորից կաջարների դրդմամբ, Զալ խանը հեռացվեց պաշտոնից, և շուրջ 2,5 տարի, որպես տեղապահ, Երևանում իշ-

²⁹ Հրովարտակներ, հ. II, վավ. 41։

³⁰ Հայ համայնքի իրավական վիճակին վերաբերող այս իրողության մասին է խոսում այն փաստը, որ Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի սեփականության, ժառանգության և այլ հարցերի վերաբերյալ 1000-ից ավելի շարիաթական արձանագրությունները հիմնականում տրված են այն դեպքերում միայն, երբ կողմերից երկուսը կամ մեկն ու մեկը մահմեդական է եղել։

³¹ А. Д. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII веках, Ереван, 1972, стр. 114—151.

խում էր նախընտանի Մուհամմադ-Ռեզա խանի որդի Մուրթուզակուլի խանը³²։ Սրա օրոք նորից սաստկացան կրոնական հալածանքները։ Արգելք դրվեց գինեգործության վրա, որը Արարատյան դաշտի հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքներից էր³³։

Մուրթուզակուլի խանը միաժամանակ մեծամեծ կաշառքներով ջանում էր ձեռք գցել Երևանի բեկլարբեկությունը։ Սակայն կարճ ժամանակի ընթացքում նա իր գրգռիչ գործունեությամբ մեծ դժգոհություն էր առաջացրել բնակչության բոլոր խավերի մեջ, որի մասին գիտեին նաև Սպահանում։

Թեև XVII դ. վերջին տասնամյակների խաների հաջորդականության վերաբերյալ Զաքարիա Սարկավազի հաղորդած տեղեկությունները կարոտ են ժամանակագրական ճշգրտման, սակայն Կարբիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինությանը վերաբերող արձանագրությունը գալիս է հաստատելու, որ իրոք Մուրթուզակուլի խանի տեղապահությունը տեղի է 2,5 տարի։ Արձանագրության մեջ ասված է, որ եկեղեցու կառուցումը սկսվել է «հայոց Ռձև (1691) ամին...», ի բռնակալութեան երկրիս Արարատեան Զոհրայ խանին»³⁴։

Որքանով որ Զաքարիա Ազուլեցին տալիս է Զալ խանի բեկլարբեկության ճշգրիտ թվականը (1679 թ. հունվար 26), իսկ Կարբիի արձանագրության մեջ 1691 թ. հիշվում է Զոհրա խանը, ապա ճշգրտվում են նաև Մուրթուզակուլի խանի տեղապահության տարիները (1689—1691)։ Երևանի խաների ժամանակագրական ցուցակում Հ. Շահխաթունյանցը, հենվելով իր իսկ հրատարակած Կարբիի սուլյն արձանագրության վրա, Զոհրա խանին հիշում է 1691 թ. ներքո³⁵։ Սակայն նա սխալվում է նրանից հետո հիշատակելով Մուհամմադ-կուլի խանին՝ որպես տեղապահ 3 տարի։ Շփոթմունքն առաջացել է այն բանից, որ Զաքարիա Սարկավազը հաջորդաբար թվելով Զալ խանին հաջորդած խաների անունները, մինչև 1698 թ., մոռացության է տվել կամ ինչ-ինչ պատճառներով դուրս է թողել Զոհրա խանին, որի խանության վերաբերյալ, ինչպես տեսանք, կա վիճաբանական հավաստի վկայություն։

Նույն արձանագրությունից պարզվում է նաև, որ Զոհրա խանը ևս երկար չի իշխել Երևանում։ Արձանագրության վերջում խոսվում է այն մասին, որ եկեղեցու շինարարությունն ավարտվել է հայոց «Ռձև» (1693) թուին, յաւուրս նույն հայրապետի (Նահապետ կաթողիկոս Եղեսացի 1691—1705—Հ. Փ.) և առաջնորդի (Հովհաննավանքի վանահայր տեր Սարգիս եպիսկոպոս—Հ. Փ.), բայց ոչ նույն թագավորին և իշխանին»³⁶։ Եվ իրոք, 1663 թ.՝ Շահ Սուլեյմանի մահից հետո, Սպահանում գահ է բարձրանում Շահ Սուլեյման-Հոսեյնը, որը և, ինչպես հաստատում է Զաքարիա Սարկավազը, Երևանի բեկլարբեկի է նշանակում նախկինում նույն վիլայեթի պետական հարկերի գլխավոր վերականգնող եղած Մուհամմադկուլի խանին³⁷։

³² Զաքարիա Սարկավազ, հ. II, էջ 128, 134։

³³ Նույն տեղում։

³⁴ Հ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի (այսուհետև՝ Հ. Շահխաթունյանց), հ. II, Վաղարշապատ, 1842, էջ 117, հմմտ. Կ. Կոստանյան, Վիճաբան տարեգիր, Պետերբուրգ, 1913, էջ 197։

³⁵ Հ. Շահխաթունյանց, էջ 139։

³⁶ Նույն տեղում, էջ 117։

³⁷ Զաքարիա Սարկավազ, էջ 135։

Զաքարիա Սարկավազը դրվատանքով է խոսում այս խանի մասին, ընդգծելով հատկապես անիրավությունների սանձումը, ընդհանուր ապահովությունը և հարկային ավելի մեղմ քաղաքականությունը: Նոր խանի եռամյա տիրապետության համեմատաբար տանելի վիճակը նա բացատրում է այն հանգամանքով, որ իր նախկին պաշտոնի բերմամբ Մուհամմադկուլի խանը «գիտեր ամենայն նեղությունը և տառապանք աշխարհին և ճշդիւ կողոպտումն և բազմութիւն հարկացն», ուստի և «բարութիւն ցուցեալ ամենայնի և արար ուղղութիւն և սէր առ ռամիկ հարկատուքն... և ոչ առաքէր հարկահանս յերկիրն, զի մի նեղեցեն ղռամիկսն, այլ ինքեանք ժողովեալ առ սակաւ-սակաւ հատուցեն»³⁸:

Մուհամմադկուլի խանն իր իշխանության վերջին տարում շահի հրահանգով մասնակցում է վրաց Գեորգի թագավորի դեմ կազմակերպված պատժիչ արշավանքներին: Այս կռիվներից հետո է, որ Շահ Սուլթան-Հուսեյնը, ըստ երևույթին հաշվի առնելով Մուհամմադկուլի խանի զինվորական ծառայությունները, կանչում է նրան իր մոտ և նշանակում թուֆանկչիների (հրացանակիր զինվորների) ընդհանուր հրամանատար (թուֆանկչիբաշի): Եթե Մուհամմադկուլի խանի բեկլարբեկությունը տևել է 3 տարի, ապա նրա ազատումը պետք է տեղի ունեցած լինի 1696 թ.:

Ինչպես երևում է, հենց այդ թվականին էլ Զուլխուր-Սադի նոր բեկլարբեկի է նշանակվում Ֆազլ-Ալի խանը, որը նույն Զաքարիա Սարկավազի վկայությամբ «էր ի թոռանց Ամիր-Գունա խանի, այր ազաճ և ուշտ, կողոպտող և գերփող և կաշառող, անիրաւ ի դատաստանի և կաշառք թիրէր զգատաստանն»: Ըստ նույն աղբյուրի, սրա օրոք երկրում կատարյալ անիշխանություն էր տիրում և «էր տազնապ մեծ յաշխարհին Արարատեան»³⁹:

Ստույգ տեղեկություններ չկան թե քանի տարի է տևել Ֆազլ-Ալի խանի բեկլարբեկությունը: Զաքարիա Սարկավազն իր պատմությունն ավարտում է 1698 թ., նույն խանի օրոք: Հ. Շահխաթունյանցը, որ առհասարակ խաների հերթականության համար հիմք է ընդունում իր օգտագործած աղբյուրի թվականը, այս խանի անվան դիմաց նշում է 1699 թ.: Այդ նշանակում է, որ ինչ որ տեղ այդ թվականին դեռ հիշված է Ֆազլ-Ալի խանը⁴⁰: Այնուհետև, մինչև 1722 թ., որը նա սխալմամբ համարում է օսմանցիների կողմից Երեւանի գրավման թվականը, 1709 թ. հիշված են Մեհր-Ալի խանի, իսկ 1719 թ.⁴¹ Ալլահկուլի խանի անունները⁴¹:

Խաների այս հերթականության հիմք է ծառայել հավանաբար Սիմեոն Երեանցու այն վկայությունը, որ էջմիածնի վանքը հիշրի 1121 (1709) թ. Մեհր-Ալի խանից, իսկ 1134 (1722) թ. Ալլահկուլի խանից ստացել է հրամանագրեր (թալիկա), Քասախ գետի ջրի նկատմամբ վանքի սեփականատիրական իրավունքների մասին⁴²: Այժմ, սակայն, հնարավոր է մասնակիորեն ճշգրտել XVIII դ. սկզբի, մինչև 1724 թ. թուրքական նվաճումն ընկած տասնամյակների ժամանակագրությունը:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Հ. Շահխաթունյանց, էջ 139:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Սիմեոն Երեանցի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 229—230:

Այսպես, անանուն մի ժամանակագրի վկայությամբ, 1705 թ. Մակվի բերդի վերանորոգումը կատարվել է «Հրամանաւ շահ Հիւսէին թաղաւորին և յօգնականութեամբ Երեւանայ Ապրւմահմատ [Աբդու-Մուհամմադ] խանին»⁴³։ Հաշվի առնելով նույն վարձագծով նախորդ խաների կարճատև իշխանությունները, պետք է ենթադրել, որ Ֆահլ-Ալի խանը ևս երկար չի իշխել և հավանաբար դարասկզբին հեռացվել է պաշտոնից և նրան փոխարինելու է եկել Աբդու-Մուհամմադ խանը։

Յավդք «Կաթողիկոսական դիվանում» չեն պահպանվել Սիմեոն Երեանցու վկայակոչած 1709 և 1722 թթ. հրամանագրերը։ Սակայն Քասախ գետի ջրերի օգտագործման իրավունքի մասին կան ավելի ուշ՝ 1725—1735 թթ. թուրքական տիրապետության շրջանից պահպանված վավերագրեր։ Այդ թվականներին ևս վեճեր են եղել, և էջմիածնի կաթողիկոսները հիշյալ հրամանագրերը հավանաբար ներկայացրել են թուրք փառաներին և դրանց հիման վրա ստացել նոր հրամանագրեր⁴⁴։

Պետք է կարծել, որ Սիմեոն Երեանցին սխալմամբ է առաջին հրամանագիրը վերագրել Մեհր-Ալի խանին, իսկ վերջինը՝ Ալլահկուլի խանին։ Ստույգ տեղեկություն կա, որ 1724 թ. թուրքական արշավանքների օրերին Երեանի բեկլարբեկին Մեհր-Ալի խանն էր։ Դա Երեանի հերոսական դիմադրության մանրամասն նկարագրության հեղինակ, Աբրահամ Երեանցու հավաստի վկայությունն է։ Իր «Պատմության» մեջ նա բազմիցս հիշում է Մեհր-Ալի խանին անվանելով՝ «իշխան Երեանայ Միհրալի», պատմելով նաև, թե ինչպես նա կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցու միջնորդությամբ Երեանի բերդը հանձնում է Աբդուլլա-փաշային⁴⁵։

Արդ, եթե ընդունելու լինենք, որ Աբդու-Մուհամմադից հետո մինչև օսմանցիների նվաճումը Երեանում իշխել են վերոհիշյալ երկու խաները, ապա կարելի է հաստատապես ասել, որ դրանցից վերջինը եղել է Մեհր-Ալի խանը։ Ալլահկուլի խանի ինքնության և իշխանության ժամանակամիջոցի մասին ստույգ տեղեկություններ չունենք։ Այս պարագաներում հայտնի չէ նաև Մեհր-Ալիի կողմից Երեանի բեկլարբեկությունը ստանձնելու թվականը։ Գիտենք միայն, որ բերդի գրավումից հետո (1724 թ.), Աբդուլլա-փաշան «զՄիհրալին և զայլ առաջակայս խաղաղութեամբ արձակեաց»՝ երթալ, ուր և կամեացին»⁴⁶։

Այսպես ավարտվեց Սեֆյան բեկլարբեկների ավելի քան 200 ամյա տիրապետությունը Արարատյան երկրում, որի առաջին հարյուրամյակն անցավ երկարատև պատերազմների ու քաղաքական անկայուն պայմաններում, իսկ երկրորդ հարյուրամյակը սկսվեց բուռն իրադարձություններով և բնակչության զանգվածային տեղաշարժերով։

Անհրաժեշտ է նշել սակայն, որ եթե հարյուրամյակի առաջին կեսին բնորոշ էր երկրի պարբերական վերաբնակեցումը, մեծ գաղթից խուսափած և մոտակա շրջաններում ապաստանած, իսկ առավել ևս Արևմտյան Հայաստանից բռնի քշված հայ ռայաթներով, ապա 50—60-ական թվականներից սկսած

⁴³ «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հ. I, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 328։

⁴⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 304 և 344։

⁴⁵ Աբրահամ Երեանցի, Պատմություն պատերազմացն, Երևան, 1938, էջ 10—12, 14, 24—26։

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 26։

Արարատյան երկրում նկատվող սոցիալ-տնտեսական և էթնիկական նոր տեղաշարժերն իրենց բնույթով արմատապես տարբերվում էին նախորդներից և կոչված էին շրջադարձային դեր խաղալու երկրի հետագա քաղաքական կյանքում:

Կաթողիկոսական դիվանում պահպանված մի ամբողջ խումբ վավերագրեր խոսում են Արարատյան երկրում թափառող քոչվորության, մեծ գաղթի տարիներին ամայացած հայկական գյուղերում մշտական բնակություն հաստատելու բազմաթիվ փաստերի մասին: 1650 թ. էջմիածնի լիազոր-ներկայացուցիչ Թումանը Բաթինը գյուղի հայ ռայաթների անունից Բարձրագույն դիվանին ներկայացրած խնդրագրում բողոքում է քոչվոր ցեղերի կողմից վանքապատկան գյուղերի հողերը յուրացնելու և նախկին հայաբնակ գյուղերում բռնի բնակություն հաստատելու դեմ: Խնդրագրում ասված է, որ թեև բոլորին հայտնի է, որ Բաթինը գյուղը հայկական գյուղ է եղել, որտեղ նրանք իրենց եկեղեցին ունեն, սակայն «անիծյալ խոնդկարի (թուրքաց սուլթանի)» տիրապետության տարիներին բնակիչները ստիպված են եղել թողնել հեռանալ: Այժմ քոչվորները (թարաքամաներ) եկել նստել են այդտեղ և հայերին թույլ չեն տալիս գալ և բնակվել իրենց գյուղում⁴⁷:

Նույնանման մեկ ուրիշ բողոքագրում (1674 թ.) խոսվում է Վաղարշապատի մոտ գտնվող Քյուլթափա գյուղում հաստատված Հաջիկարալու կոչվող ցեղի մասին, որը բռնի օգտվում էր վանքապատկան ջրերից⁴⁸: 1704 թ. մի այլ վավերագրում ավելի մանրամասն տեղեկություններ կան Կարբիի նահիայի գյուղերում բնակություն հաստատած քոչվորական Փիրիլու, Թաթարլու և Այրումլու համայնքների մասին⁴⁹: Ինչպես Զովսուր-Սադի վիլայեթի, այնպես նաև XVII դ. նրան ենթակա Նախչևանի օլթայում տեղի ունեցած նման դեպքերի մասին են խոսում Կաթողիկոսական դիվանում պահպանված մի շարք այլ վավերագրեր⁵⁰:

Անհրաժեշտ է նշել սակայն, որ Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել են միայն վանքապատկան գյուղերին վերաբերող վավերագրերը: Կասկածից դուրս է, որ նույն պրոցեսը ավելի անարգել տեղի էր ունենում նաև այլ մասնատիրական, ինչպես նաև պետական (դիվանի) կամ թիուլային գյուղերում, որոնց վերաբերյալ մեր ձեռքի տակ գրավոր տվյալներ չկան:

Հետագա տասնամյակների դիվանական և մատենագրական աղբյուրներից պարզ երևում է, որ Արարատյան երկրում քոչվորության բնավորվելու և հողագործության անցնելու պրոցեսը համատարած բնույթ է կրել: Այդ աղբյուրներում կան հիշատակություններ այն մասին, որ Երևանի խանության Կարբիի, Գրբխուլաղի, Վեդիի, Սուրմալուի և ուրիշ մահալների բազմաթիվ գյուղերում բնակվում էին Սադլու, Ալփալութ, Այրումլու, Կազախլու (Կաջար), Աղջա-կոյունլու (Կաջար), Բայաթ, Մուհամմադխանլու, Հաջիկարալու և բազմաթիվ այլ քոչվոր ցեղերից զատված հողագործ ռայաթների բավական խոշոր համայնքներ:

47 Հրովարտական, հ. 11, վավ. 40:

48 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 162:

49 Նույն տեղում, թղթ. 1բ, վավ. 214:

50 Նույն տեղում, թղթ. 2ա, վավ. 63, 69, թղթ. 2բ, վավ. 113 և այլն:

Այս երևույթը, անշուշտ, հիմնականում հետևանք էր տեղական խաղաղության: Հիշյալ ցեղերը զրկված լինելով պատերազմների ժամանակ ձեռք բերվող ռազմական ավարից և ընդհանրապես սկսած Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակներից հետզհետե ավելի կորցնելով իրենց ռազմական նշանակությունը, այն վայրերում, որտեղ նրանք չունեին կայուն յայլաղներ և կըշլաղներ, ստիպված էին տրոհվել և առանձին գերդաստաններով ու համայնքներով հաստատվել այս կամ այն գյուղում և զբաղվել հողագործությամբ: Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միանալուն անմիջապես հաջորդած տարիների վիճակագրության մեջ պարզ երևում են նախորդ դարերում տեղի ունեցած վերահիշյալ էթնիկական տեղաշարժերի հետևանքները⁵¹:

1725—1827 թթ. Արարատյան երկրում տեղի ունեցած վարչա-քաղաքական փոփոխությունների պատմության և օտար տիրապետության ժամանակագրության հարցերին կանգրադառնանք առանձին հոդվածով: Նշենք միայն, որ բնակչության էթնիկական կազմի այսօրինակ վերափոխությունը նպաստեց նաև քոչվոր հողատերերի դիրքերի ամրապնդմանը: XVII դ. վերջերին նրանք արդեն ձեռք էին բերել մեծ քանակությամբ մուլքային տիրույթներ և ամուր կերպով բնավորվել երկրի առավել բերքառատ շրջաններում: Հենվելով երկրում կայուն բնակչության հաստատած ցեղակից զանգվածների վրա և օգտվելով կենտրոնական զորեղ իշխանության բացակայությունից, երկարատև պայքարից հետո, 1755 թ. Կաջար ավագանուն հաջողվեց ձեռք գցել Երևանի խանությունը, որտեղ նրանք կարողացան իշխել մինչև երկրի ազատագրումը ռուսական բանակի կողմից:

ИНОЗЕМНОЕ ГОСПОДСТВО В АРАРАТСКОЙ ОБЛАСТИ (XVII век)

АКОП ПАПАЗЯН

Резюме

Анализ данных персоязычных нарративных источников и архивных документов позволяет выявить последствия длившихся десятилетиями этнических перемещений и важных административно-политических изменений, которые явились результатом бурных событий, имевших место в начале XVII в., а также уточнить хронологию политических событий и годы правления сменявших друг друга беглербеки в период наибольшей стабильности и длительности господства Сефевидского Ирана. За эти 120 лет в Араратской земле или Чухур-Са'де правили следующие ханы: Амир-гуна-хан, Каджар (1604—1625), Тахмаспули-хан, каджар (1625—1635), Кялб-Али-хан (1636—1639), Мухам-

⁵¹ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852, стр. 599—602.

мадкули-хан-Кетуг (1639—1647), Кей-Хосров-хан, грузин, Мухаммад-кули-хан (1652—1656), Наджафкули-хан (1656—1663), Аббаскули-хан, каджар (1663—1666), Сафикули-хан-Алхас мирза (1666—1674), Сарухан-бек, наместник (1674—1675), Сафикули-хан (1675—1679), Зал-хан, грузин (1679—1689), Муртуза кули-хан, наместник (1689—1691), Зохра-хан (1691—1693), Мухаммадкули-хан (1693—1696), Фазл-Али-хан, каджар (1696—), Абдул-Мухаммад-хан (1765—), Аллах-кули-хан (—1709), Мехр-Али-хан (—1724).

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԱԿՈՌՈՒ Ս. ՀԱԿՈՐԱ ՎԱՆՔԻ ՔՅՈԹՈՒԿԸ

1973 թ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան մուտք գործած ձեռագրերի մեջ իր ինքնատիպ բնույթով առանձնանում է 10573 համարի տակ գրանցված Ակոռու Ս. Հակոբա վանքի նվիրատվությունների փոքրիկ մատյանը: Գրչագիրը բաղկացած է 204 թերթից, նյութը թուղթ է, մեծությունը 13×10 սմ., ունի կաշնպատ տախտակե կազմ, աստառը՝ կապույտ կտավից, վիճակը բավարար, տեղ-տեղ կան խոնավությունների հետքեր, մասամբ՝ ցեցակեր:

Ձեռագրի սկզբի 1ա—9ա էջերի մասնը նոտր դրով գրված «յիշատակադրութիւն»-ից իմանում ենք, որ 1663—1671 թթ. Ս. Հակոբա վանքի հին եկեղեցու կաթողիկոսի վերանորոգումից, ստորերկրյա ջրանցքի ու ջրամբարի կառուցումից, ինչպես նաև այլ շինարարական աշխատանքներից հետո, պատրաստվել է այս փոքրիկ մատյանը, որտեղ համառոտակի նկարագրված են շինարարական աշխատանքներն ու թվարկված նյութական միջոցներ տրամադրող նվիրատուների ու մեկենասների անունները: Այնուհետև ձեռագրի յուրաքանչյուր թերթի առաջին էջի վերին մասում խոշոր բոլորգրով գրվել է Ակոռու բնակիչների, ավելի ճիշտ համայնքի անդամ յուրաքանչյուր տան կամ ծխի անունը, նրանց կողմից, նույն այդ թվականին և հետագա տարիներին վանքին կատարված և կատարվելիք նվիրատվությունների գրանցման համար:

Վանքերին ու եկեղեցիներին կատարվող նվիրատվությունների հատուկ մատյաններ ցարդ մեզ չեն հանդիպել: Ձեռագրաց ցուցակներում և ձեռագրագիտական ուսումնասիրություններում ևս այս կարգի գրչագրերի մասին հիշատակություններ չկան: Սովորաբար այդպիսի արձանագրությունները փորագրվում էին եկեղեցիների որմերին և կամ գրի էին առնվում տվյալ եկեղեցական հաստատությունում գտնվող Ավետարանների, Հայսմապուրքների և ծիսական բնույթի այլ ձեռագրի մատյանների դատարկ էջերում¹: Ձեռագրագետ-աղբյուրագետներին հայտնի է, սակայն, այս կարգի արձանագրությունների և տնտեսական գործարքների մասին գրառումների Սանահյնի վանքում պահպանված հարուստ մատյանը, որն ուսումնասիրողների կողմից վկայակոչվում է «Քեօթուկ Սանահյնի վանուց» վերնագրով²:

1 Ձեռագիրը նախապես պատկանել է իրանահայ բանասեր Հայկ Աճեմյանին, և վերոհիշյալ թվականին, այլ ձեռագրերի հետ Մատենադարանին է նվիրել հանգուցյալի այրին՝ տիկ. Հասմիկ Աճեմյանը:

2 Այս նյութերի աղբյուրագիտական գնահատականը տրված է Լ. Խաչիկյանի «Տնտեսական գործարքների մասին գրառումները հայերեն ձեռագրերի մեջ և նրանց աղբյուրագիտական նշանակությունը» հոդվածում, տե՛ս «Վանքեր Մատենադարանի» № 5, Երևան, 1960, էջ 21—42:

3 Մատենադարան, ձեռ. № 3031: Ուսումնասիրողներից ոմանք «Տաթևի վանքի քյոթուկ» են անվանում, Մատենադարանի 6271 թվահամարը կրող և Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն

Ս. Հակոբա վանքի նվիրատվությունների մատյանը թեև անհամեմատ ափսոսանքով համեատ բովանդակություն ունի, սակայն ձեռագրագիտական տեսակետից և աղբյուրագիտական արժանիքներով այն կարող է դասվել այս կարգի հուշարձանների շարքը: Ուստի կարծում ենք իրավացի են ձեռագրի առաջին նկարագրողները, երբ մայր քարտում այն վերնագրել են «Քեթով Ս. Յակոբայ վանից Ակոռու»:

Պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգի Մասյացոտն գավառի Ակոռու գյուղավանդ Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է: Նրա մասին առաջին անգամ հիշատակում է V դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցին⁴, Հետագա մատենագիրների երկերում, ձեռագրաց հիշատակարաններում և այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունները գալիս են վկայելու, որ Մասսի լանջին թառած այս հին ավանը, կործարակվելով ժամանակի արհամարհանքներին ու աղետներին, շարունակել է գոյատևել մինչև 1840 թ. հուլիսի 2-ը, երբ հիմնովին կործանվեց ու բնակիչներով հանդերձ թաղվեց, մնալով լավալայախառն տիղմի ու Մասսի հրաբխային ցնցումներից պոկված լեռնաբեկորների փլվածքի տակ:

«Ակոռի» տեղանվան ժողովրդական ստուգաբանությունը՝ «արկուռի», ըստ որի իբր նույն իջնելով Արարատից առաջին անգամ այնտեղ է տնկել խաղողի որթը, ավելի լայն տարածում ստացավ ուշ միջնադարում: Այդ շրջանի աղբյուրներում և ձեռագրաց հիշատակարաններում մեծ մասամբ գյուղն անվանվում է «Արկուռի»:

Մատենագրական աղբյուրների և XVII—XIX դդ. ճանապարհորդների տվյալներով Ղ. Ալիշանն ու Ս. Էփրեկյանը տալիս են գյուղի աշխարհագրական և տեղագրական նկարագիրը, ինչպես նաև Ս. Հակոբա վանքի լեգենդախառն, կցկտուր պատմությունը, ավարտելով այն երկրաշարժի և գյուղի կործանման նկարագրությամբ⁵:

Կործանմանը անմիջապես նախորդող տասնամյակին վերաբերող ամենահավաստի տեղեկությունները պահպանված են Ֆ. Պարրոտի «Ուղևորություն դեպի Արարատ» ուղեգրական գեկուցագրի⁶ և Ի. Շոպենի 1852 թ. լույս տեսած Հայկական մարզի վիճակագրական ուսումնասիրության մեջ⁷:

Ս. Հակոբա վանքի քյոթուկի տվյալները, ինչպես ասվեց, հիմնականում վերաբերում են XVII դ. 60—70-ական թվականներին: Թեև նվիրատվությունների մի մասին վերաբերող, տարբեր անձնավորությունների ձեռքով կատարված արձանագրությունները, XVIII դարից են (23բ էջի արձանագրությունը ունի հայոց ՌՃԾԳ (1704), իսկ 8բ էջինը ՌՃԾԶ (1707) թվականները):

նահանգին Սիսական»-ի XIV դ. ընդօրինակությունը բովանդակող ձեռագիրը, որի վերջին 337բ—383բ էջերում կան Տաթևի վանքապատկան գյուղերից ստացվող եկամուտների և այլ կալվածքների ու տնտեսական հարցերի մասին կատարված արժեքավոր հիշատակագրություններ ու արձանագրություններ:

⁴ Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Սուր. Մախաչյան, Տփղիս, 1904, էջ 123, 125:

⁵ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 459, 470—474, Ս. Էփրեկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1902, հ. 1, էջ 81—87:

⁶ Խ. Արմվան, Երկրի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1956, հ. 7, էջ 221—229:

⁷ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852, стр. 490, 563—566, 1803—1806 (այսուհետև՝ Шопен).

Զեռագրի գրչության ժամանակը համընկնում է Արևելյան Հայաստանի խաղաղ և համեմատաբար բարգավաճ տարիներին, երբ առկա էին տնտեսական կյանքի զարգացման քիչ թե շատ տանելի պայմաններ: Այս շրջանում մեծ թվով վանքեր ու եկեղեցիներ վերանորոգվեցին: Հատկանշական է, որ շատ եկեղեցիներ⁸ էջմիածնի մայր տաճարի, Հռիփսիմեի, Մուղնու, Դարաշամբի, Թաղեի, և ինչպես վերը նշվեց, նաև Ակոռու Ս. Հակոբա վանքի կաթողիկենները (զանգակատներ) այս տարիներին են կառուցվել կամ վերանորոգվել: Դարասկզբի մեծ արհավիրքներից բավական ժամանակ էր անցել, գյուղերն ու ավանները մասամբ վերաշինվել էին: Նվիրատվական արձանագրությունների տվյալներով, XVII դարի 60-ական թվականներին Ակոռու բնակչությունը շուրջ 250 ծուխ է եղել, այսինքն միջին հաշվով 1250—1500 շունչ⁹: Ամենայն հավանականությամբ մեկուսի և մասամբ անմատչելի վայրում գտնվելով Շահ-Աբբասի մեծ գաղթի ժամանակ տեղահանման չի ենթարկվել: Առաքել Դավրիժեցին տեղահանման ենթարկված վայրերի մեջ Սուրմալին ու Մասյացոտնը չի հիշում:

Անհավանական չէ, որ Արաքսի ձախափնյա շրջանի գյուղերից և այլ վայրերից, ովքեր որ կարողացել են դուրս արժնել գաղթի հոսանքից, ապաստան են գտել Ակոռուում: Այսպես օրինակ նվիրատուների մեջ բազմիցս հիշվող փառակեցիները պետք է որ եկած լինեն նախիջևանի Գողթան գավառի Փառակա գյուղից: Հիշված են նաև այլ դրսեցիներ, ինչպես օրինակ «ջուղայեցի Եզնաբախը», «ղաստակցի Վելիճանը», «ղափանցի մահդասի Ասլանը», «Ըռմեցունց Պետրոսը» և այլն: Քյոթուկի տվյալները թույլ են տալիս ասելու, որ XVII դ. վերջերին Ակոռու բնակչությունը անհամեմատ ավելի շատ է եղել քան XIX դ. 30-ական թվականներին, երբ Ի. Շոպենի վկայությամբ, գյուղականի բնակչության ընդհանուր թիվը 1358 շունչ էր, որից 342-ը նորաբնակներ էին, գաղթած Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջաններից⁹:

Զաքարիա Ագուլեցու վկայությամբ երթևեկությունը դեպի Ակոռու կատարվում էր խոր-Վիրապի վրայով: Այդ հաստատում են նաև Ֆ. Պարրոտն ու մյուս ճանապարհորդները: Այս դժվարին վերելքը Զաքարիա Ագուլեցին կատարել է դեպի Ս. Հակոբա վանքը ռվատագնացության նպատակով, 1672 թ. «Ամայ գնալ գալն ԺԳ (13) աղաջ կայ. դժվար ճանապարհ է»,— գրում է նա¹⁰: Այդ նշանակում է, որ խոր-Վիրապից մինչև Ակոռու ձգվող ճանապարհի երկարությունը մոտ 36 կիլոմետր էր:

Զաքարիա Սարկավազը, պատմելով 1679 թ. Երևանի երկրաշարժի մասին, ավելացնում է, որ Ագեբբայջանի վեզիր Միրզա-Իբրահիմը գալով Երևան, իր մոտ է կանչում շրջակա խաներին և սուլթաններին, հանձնարարելով նրանց վերականգնել բերդը, Հրազդանի կամուրջը և այլ շինություններ և կարգի բերել քաղաքի ջրամատակարարումն ու ռոտգման ցանցը: Հրավիրվածների մեջ եղել է նաև Ակոռուի սուլթանը¹¹: Այս փաստը խոսում է հիշյալ թվականներին Ակոռու վարչական նշանակության մասին: Ըստ Շոպենի 1828 թ. գրավումից

⁸ Եթե հաշվի առնենք, որ ձեռագրից բավական թերթեր կան պոկված, որոնց վրա նույնպես կարող էր այլ բնակիչների անուններ գրանցված լինել, ապա թվում է, թե բնակչության թիվը 1500 շնչից ավելին պետք է եղած լինի:

⁹ Woner, էջ 563—566:

¹⁰ Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 109:

¹¹ Զաքարիա Սարկավազ, Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, հ. 2, էջ 105:

առաջ Ակոռին պետական (դիվանի) սեփականություն է եղել: Նա տալիս է նաև գյուղական համայնքի կողմից պետությունը հատուցվող հացահատիկի քանակը¹²: Պետք է ենթադրել, որ XVII դ. 70-ական թվականներին գյուղից ստացվող մալոջհաթը և այլ հարկեր տրված է եղել այնտեղ նստող սուլթանին որպես թիու: XVII դարում առանձին շրջանների հաքիմ նշանակված սուլթանների ռոճիկները մեծ մասամբ վճարվում էին ի հաշիվ նրանց պաշտոնավայրի բնակչությունից զանձվող հարկերի: Այդպես էր օրինակ Կադղվանի հաքիմ Նաֆաս-սուլթան Սադրուն, որ համարվում էր տեղի թիուդարը¹³:

Քյոթուկը ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում գյուղի ջրամատակարարման և ոռոգման սիստեմի մասին: Պարզվում է, որ ոռոգումը հիմնականում կատարվել է մեծ ամբարտակի (բանդ) շնորհիվ ստեղծված ջրամբարի (գօլ) միջոցով, որտեղ կուտակվել են ձնհալից հոսող ջրերը: Այդ ջրերով ոռոգվել են արտերն (ջրբին) ու պարտեզները (բաղչա): Խմելու և առտին գործածության համար ստորերկրյա ջրանցքներ (գահրիզ) են փորվել, որոնք որոշակի մուտքեր (ղրիսայաղ) են ունեցել: Խստորեն պահպանվել է օգտագործման կարգը, արգելելով նոր անցքեր փորելն ու ջրի հոսանքը փոխելը:

Նվիրաբերվող անշարժ ստացվածքների մեջ կան հողագործության տարբեր աշխատանքների հետ առնչվող օբյեկտներ՝ արտեր, մանր հողակտորներ (պատառ), ոռոգելի հողեր (ջրբին), հացահատիկը կալսելու առանձին հարմարություններով օժտված վայրեր՝ կալեր, այգիներ և պարտեզներ (բաղչա) և այլն: Նվիրվող կամ «վախուպ» տրվող օբյեկտների տեղն ու դիրքը ճշտող համառոտ բացատրություններ տեղագրական արժեք ունեն: Դրանց մեջ պահպանված են գյուղականի ճանապարհների, մոտակա վայրերի, հանդերի, ագարակների և այլ տեղանուններ. «Սիդուտու ճանապարհին Կրկաբուտ պատաններն», «Գրեբումն մեկ արտ», «Գրեբումնուտի ճրակենց գլխի կալին կեսն», «...մէկ լաւ ջրբին ետ, Մագրումն էր», «Շինին ձոր մեկ բաղչայ, Գյուտումն մեկ պատառ ճրպին» և այլն:

Նվիրատվությունների բնույթից և որոշ նվիրատուների անուններին նախորդող և նրանց զբաղմունքը հուշող «ավել անուններից» կարելի է գաղափար կազմել բնակչության սոցիալական դրուժյան, տնտեսության և նյութական բարեկեցության մակարդակի մասին: Գյուղավանում եղել են մեծահարուստ խոջաներ, ինչպես օրինակ Փշրկենց գերդաստանից խոջա Հայրապետը, նրա որդին խոջա Մարգարեն և վերջինիս որդիներ խոջա Սահակը և խոջա Զաքարիան, որոնց միջոցներով են կառուցվել ջրամբարի ամբարտակն ու փորվել քահրիզն իր երեք աչքով: Խոջա Մարգարեն կառուցել է նաև մի կարավանատուն (քարվանսարա) իր օթեաններով (օդա) և հիմնովին նորոգել Մ. Հակոբա վանքի կաթուղիկին: Մեծատուն խոջաների բազմաանդամ գերդաստան է եղել նաև Փառակեցոնց ընտանիքը, որոնցից նույնպես երեք սերունդի նվիրատուներ են հիշված:

Նվիրատուների մեջ հիշված են նաև տարբեր զբաղմունքի տեր արհեստավորներ. ջուլհակ, որմնագիր (բանահ), փայտահատ (բալթաճի), գինեգործ (ձմլօղ), կոշկակար (բաշմաղչի), դերձակ (դերգիկ), մաղագործ (ալաքչի), հնակարկատ (փինայչի) և այլն:

¹² Шопен, էջ 1083—1086.

¹³ Խոջանդար-բեկ Թուրքեման (Մունչի), Թարիխ-ե ալամարա-յե Աբբասի, (պարսկ. բնագիր), Թեհրան, 1957, էջ 656, 743:

Բնակչության սոցիալական խորը շերտավորման և տնտեսական անհավասարության մասին է վկայում այն փաստը, որ մեծածախք կառուցումներով և թանկարժեք նվերներով հանդես եկող խոջաներից և ունևոր գյուղացիներից, ինչպես նաև ավելի համեստ նվիրատուներով հիշվող արհեստավորներից ու միջակ գյուղացիներից զատ, գյուղավանդ զգալի թիվ են կազմել նյութական սուղ պայմաններում գտնվող ընտանիքները, որոնց հատկացված «Քյոթուկի» էջերում, տասնամյակների ընթացքում նրանց կողմից կատարված որևէ նվիրատվության մասին գրառումներ չկան: Այդպիսի տրնտեսությունների թիվը 70-ի է հասնում, որը կազմում է գյուղի բնակչության մոտ 30%-ը:

Մեծահարուստ խոջաների առկայությունը ավանդում, ինչպես նաև նվիրվող իրերի ու առարկաների տեսականին, թույլ են տալիս ասելու, որ թեև Ակոռին անմիջապես առևտրական մայրուղու վրա չէր գտնվում, սակայն ապրանքաշրջանառության ոլորտից դուրս չէր մնացել: Հիշատակված են ամենատարբեր վայրերից բերված ապրանքներ. «Բուրսու բան կարպետ», «Բուրսոյ բարձ ծածկոց», «Դիզաղայ կարպետ», «Թարիզայ բան հաղուխ», «Հնդրստանու բան դալամբար վարաքուր», «Ֆուանգի քիմիայ», «Ֆուանկի պամայ բեմի ծածկոց» և այլն: Կարավանատան կառուցման անհրաժեշտության փաստն ինքնին խոսում է առևտրականների հաճախակի երթևեկության մասին: Առևտրականներ, որոնք հիշված են նաև նվիրատվական արձանագրություններում. «Աստուած արհնէ բազըրկաններն, Ա (1) Սարգիս գիրք բերին Ս. Յակոբին»:

Ակոռու բնակիչները, նույնպես, եկեղեցական սպասքից և հանդերձանքից զատ, մեծ թվով ձեռագիր Ավետարաններ և ծիսական բնույթի այլ գրչագրեր են նվիրել Ս. Հակոբա վանքին, որոնց թիվը հասնում է 50-ի: Այդ թվում 1 Աստվածաշունչ, 13 Ավետարան, 4-ական Հայսմավուրք և Մաշտոց, 3-ական Սաղմոսարան և Քարոզգիրք, 2-ական Շարակնոց, Հիսուս Որդի, Ճաշու գիրք (Ճաշոց), Խորհրդատետր, Գանձարան և Տոնացույց և մեկական Ճառնետիր, Հարանց վարք, Աղոթամատույց, Ավետարանի մեկնիչ, Ժամի մեկնիչ, Հարցմունք (Գր. Տաթևացու «Հարցմանց գիրք»-ը), Սարգիս գիրք (Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութին կաթողիկեայց»-ը), Զայնավոր գիրք (Մանրամունք), Զայնաքաղ (Շարակնոց) և Ֆուանկի գիրք (Ունիթոական գրակ.): Նվիրված է նաև մեկական տպագիր (պամայ) Աստվածաշունչ, Սաղմոս և Քաղուածո շարական:

Սրանք Քյոթուկի գրչության ժամանակին հաջորդող տասնամյակների ընթացքում կատարված նվիրատվություններն են: Անշուշտ զրանից առաջ ևս վանքում եղել են ձեռագիր մատյաններ, և մինչև վանքի ավերումը այլ գրքեր էլ են մուտք գործել վանքի մատենադարանը: Ուստի անհավանական չէ, որ կործանման ժամանակ վանքում մեծ թվով գրչագրեր են եղել և թերևս մնացել են փլվածքի տակ: Հայտնի չէ, հետագայում ձեռագրեր գտնելու նպատակով որոնումներ կատարվել են այնտեղ, թե ոչ: Քյոթուկի առկայությունը, սակայն, թույլ է տալիս մտածելու նաև, որ որոշ ձեռագրեր զանազան առիթներով դուրս են բերվել վանքից, նախքան վանքի կործանումը, կամ էլ հետո պեղվել և հանվել են հողի տակից: Պետք է հուսալ, որ մեր ձեռագրական ֆոնդերի պատմությունը ուսումնասիրող մասնագետներին երբևէ կհաջողվի պարզել իրողությունը:

Նվիրված են նաև տարբեր չափսի ու որակի սրբապատկերներ. «մէկ Աս-

տուածածնի պատկեր», «Բեմի խաչկալի պատկեր», «մէկ մեծ պատկեր», «մէկ տախտակէ Աստուածածնի պատկեր», «մէկ փոքրիկ արծաթէ Աստուածածնի պատկեր» և այլն (շուրջ 12 հատ), որոնց մեջ հավանաբար եղել են նաև արժեքավոր գործեր և որոնց հետագա ճակատագրի մասին ևս ասույզ տեղեկութիւններ չունենք:

Ժամանակի կենցաղի և ազգագրութիւն պատմութիւն ուսումնասիրութիւն համար որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաև նվիրվող առտնին օգտագործման կահկարասին, ամանեղենն ու այլ առարկաները: Կան փռվածքի դանազան տեսակներ՝ «խալի», «խալիշայ», «կարպետ», «ջաջիմ», «թաքնամաղ», տարբեր նյութի և որակի գործվածքներ. «չիթ», «պասմայ» կամ «ղալամբար» վարագույր, «զառքաշ» կամ «քաթան, պասմայ» ծածկոց, «զառ», «սուրմաքաշ» կամ այլ տեսակի «մահրամաներ», «զառ» կամ «ապրիշումէ հայլուխ», «մախմուռ», «քիմխա» կամ «թաթայ» շապիկներ, «մետաքսայ» կամ ոսկեթել «մանդիլներ» և այլն:

Հետաքրքիր են նաև եկեղեցական ինվենտարի մասին տվյալները, որոնց մեջ զգալի թիվ են կազմում ծանրաքաշ արծաթե իրերն ու ոսկեբանվածք հանդերձները. «զառպապ շուրջառ», «զառ փեշկիր», «քանդաքար խաչկալ» և այլն:

Ազգագրական հատուկ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ամանեղենն ու խոհարարական առարկաները, ինչպիսիք են օրինակ կլաչեկից կամ արծաթյա «իբրուղներ», պղնձե «սիլիփլաներ», մեծ մասամբ պղնձից կամ այլ մետաղներից պատրաստված ջրի, ճաշի և այլ սննդամթերքների և տնտեսական նշանակութիւն ունեցող ամանները. «գուկում», «բադիայ», «լաւան», «լանգարի», «ղազղան», «թանճարայ», «թափշի», «նալբաքի», «սաջաղի» և այլն:

Ձեռագրի սկզբի «յիշատակագրութեան» հեղինակը, ինչպես նաև հետագա նվիրատվութիւնների մասին գրառումներ կատարողները նշումներ են արել նաև համայնքի ընդհանուր նախաձեռնութեամբ և հավաքական ջանքերով կատարված մեծ կամ փոքր կառուցումների, ծախսերի և նվիրատվութիւնների մասին: Դրանք փաստեր են, որոնք այլ աղբյուրների զուգահեռ տվյալների հետ օգնում են ավելի որոշակի զաղափար կազմելու XVII դարի գլուղական համայնքի ներքին կազմակերպութեան, իրավունքների, հավաքական ուժի և նյութական հնարավորութիւնների մասին: Մեծ մասամբ, ինչպես նույն դարաշրջանի այլ աղբյուրներում, Քյոթուկում ևս համայնքն անվանվում է «Ժողովուրդ». «Աստուած ժողովուրդն օրհնէ, մէկ պասմայ Քաղուածոյ Շարական առին», կամ «Աստուած որհնէ ժողովուրդեան, մեծամեծաց և փոքունց, մէկ լաւանօթի հմար ամբար շինիլ տվին»: Սակայն հաճախ «էլ» և «ըրիաթ» բառերը ևս նույն իմաստով են գործածված. «Նոր եկեղեցին էլով շինէցին, թվին ՌՃՄ (1701)-ումն աւարտեցաւ ... [կէս] թումանէ մինչի ճ (100) դիան ըրիաքն քումակ արին, Աստուած մեր քանդիւղէքն, էլն, կանայքն, մեծ և փոքրն անփորձ և անսասան պահեսցէ» և այլն:

Քյոթուկում գրի առնված արձանագրութիւնների մեջ հալոց լեզվի պատմութեամբ և բարբառագիտութեամբ զբաղվողները ևս հետաքրքիր տվյալներ կարող են գտնել: Այնտեղ զգալի նյութ կա նաև արական և իգական անձնանունների, տոհմանունների, ավել անունների կամ մականունների և ազգագրութեանը հետաքրքրող տարբեր հարցերի վերաբերյալ:

Համառոտակի ուրվագծելով Ակոռու Ս. Հակոբա վանքի «Քյոթուկի» աղբյուրագրիտական նշանակությունը, կարծում ենք, որ ծավալով ոչ մեծ, սակայն բովանդակությամբ ինքնատիպ և որպես սկզբնաղբյուր որոշակի գիտական արժեք ներկայացնող այս բնագրի հրապարակումը, կարող է օգտակար հանդիսանալ ուշ միջնադարի պատմության, վերը ընդգծված և այլ հարցերի լուսաբանման համար:

Բնագրից ղեկաված են միայն 1բ—5ա էջերի փառաբանական հատվածներ ու յուրաքանչյուր նվիրատուի անվանը նախորդող «Աստուած օրհնէ» արտահայտությունը: Ինչպես սկզբի «յիշատակագրութեան», այնպես նաև հետագա տասնամյակներում, տարբեր զրիչների ձեռքով կատարված գրառումների ուղղադրությունը պահպանել ենք նույնությամբ: Տողատակում տրված են միայն օտար բառերի և տերմինների ծագումն ու իմաստը լուսաբանող խիստ համառոտ բացատրություններ:

* * *

1ա Յաղագս հոգևորական անջնջելի յիշատակագրութիւն ի սուրբ եկեղեցիս Սբ. Յակոբայ սքանչելագործ հայրապետի, զոր բովանդակեալ զամենայն զգեստի մի ըստ միոջէ, ըստ շափու հաւատոց և ըստ կարողութեան ընչից, շարակարգեցաք զամենայն և բացայայտեմք ի սուրբ տեղիս՝ առաջի ահաւոր և փրկագործ անմահ պատարագիս յականջս ձեր: Զի և դուք ով աստուածասէր և ուղղադաւան միահամուռ ժողովուրդք՝ մեծամեծք և փոքունք, արք և կանայք, ծերք և տղայք, պարտիք մտադրութեամբ ունկն դնել և ամենայն ընծայաբերաց ի սուրբ եկեղեցիս՝ օրհնել և Աստուած-ողորմի ասել միաբանութեամբ, զի և դուք ընկալչիք մասն և բաժին ի սրբոցն Աստուծոյ || (1բ) առատածիր ողորմութիւն ի բարեբարէն Աստուծոյ աստ հազարապատիկ և բիրապատիկ և ի միւսանգամ գալստեան նորայ՝ զերկնից արքայութիւնն ժառանգեսչիք ընդ ամենայն ննջեցելովք ձերովք. ամէն:

Բայց յառաջ քան զյիշատակարանսն կարդալոյ, պարտիմք ամենեքեան օրհնութիւն, գոհութիւն և փառս մատուցանել ամենասուրբ Երրորդութեան...⁴:

Ծբ Աստուած ողորմի ասացէք միաբանութեամբ Փշրկէնց Մահդասի Հայրապետին և իւր որդի մահդասի խօժայ Մարգարէին, որ ետուն ընծայ սուրբ եկեղեցւոյս Ա. (1) զառ՝ շուրջառ, Բ. (2) մեծ խաչ, Ա. (1) մարգարտաշար վակաս, Բ. (2) ջուխտ² ծնծղայք, Ա. (1) բեմի խաչկալի պատկեր, || (6ա) Ա. (1) Աստուածաշունչ, Ա. (1) Յայսմաւոր, Ա. (1) [Ճա]շու գիրք, Ա. (1) մազաղաթեայ Շարակնոց, Ա. (1) խալիչայ³, Ա. (1) Ֆոանգի քիմխայ⁴ շուրջառ, Ա. (1) արծաթէ կանթեղ, քաշն ճԼ. (108) մսխալ⁵, Գ. (3) զառ եաղլուխ⁶,

* Զեռագրի 1բ—5ա էջերը ունեն գոհաբանական բովանդակություն:

1 պրսկ. زر — ոսկեգույն, ոսկեբանված:

2 պրսկ. جفت — զույգ:

3 պրսկ. قالیچه — փոքրիկ գորգ:

4 պրսկ. کوسه — մետաքսյա գունավոր դարդարուն գործվածք:

5 արաբ. مثقال — թանկարժեք մետաղների քաշի միավոր, որ հավասար էր 4,72 գրամի:

6 թրք. یاغلی — թաշկինակ:

Գ. (3) զարբաֆ⁷ սաղաւարտ, մէկ մարմար աւազան, Ա. (1) աթոռ, Սիդուտու ճանապարհին Կրկըլարտու պատառներն: Այլե մահդասի խոճայ Մարգարէն Ա. (1) քարվանսարայ⁸ շինեաց իւր օտայներովն⁹. ինչ որ օտաներուն գալուր¹⁰ լինի, ի վերայ քարվանսարին պակասութեանն խարճեն¹¹, որ հանապազ շէն մնայ:

Աստուած ողորմի ասացէք մահդասի խոճայ Սահակին և իւր եղբայր խոճայ Զաքարիային, և իւրեանց կողակցացն՝ Մարիամանց, և իւրեանց ծնողացն՝ մահդասի խոճայ || (6բ) Մարգարէին և Նազուխանին, պապուն իւրեանց՝ մահդասի Հայրապետին, և մամուն՝ Յուստիանին, հօրաքեոցն Խօնծուն և |||ին, և |||կամին, և Մարգարտին, և այլ ամենայն առուարեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և առ Քրիստոս ննջեցելեացն, որ գօլին¹² հիմանէն մինչև ի Խաչի յիշատակարանն Ը. (8) գազ¹³ սկիզբն արարին հաստահիմն և կոփուածու վիմօք, գեղեցիկ բրջերօք¹⁴ և ամրախիճ կրօք շինեցին, և գահրիզի¹⁵ առաջի ձորի բանտն¹⁶, որ գահրիզի ջուրն անց են կացուցել, անտի մինչև ի դուռն սբ. եկեղեցւոյ Գ. (3) տեղի ղըրխայաղ¹⁷ է շինած, մէկն՝ Աստուածածնի դռանն, մէկն՝ քարանսարի մօտն և մէկն՝ եկեղեցւոյ դռանն: Այսչափ վարձք և աշխատանք յիւրեաց հալալ և արդար վաստակոցն կատարեցին՝ մե|| (7ա) ծաւ ծախիւք և բազում նեղութեամբ վասն սիրոյն Քրիստոսի և յուսոյ արքայութեանն: Այսուհետև ի մերոց ազգականաց կամ յօտարաց, ով որ յայտնի կամ ի ծածուկ ջուր բաժանէ և տանի յայլ տեղիս հանցէ, նա յանմահական ջրոյն ծարաւ մնացէ, յերեք հարիւր ժ և Ը (318) հայրապետացն նզովեալ և անիծեալ եղիցի, մասն և բաժին ի Կայենէ և ի Յուդայէ ընկալցին մեր մեղացն պարտական լիցին և սներես առ մեզ գայցեն: Այլ միայն յայս Գ. (3) տեղիս հաստատուն և անշարժ մնացէ մինչև յաւիտեան: Խնդրեմք ի ձէնջ, որ մեր հոգեոցն Աստուած ողորմի ասէք ամենեքայն. ողորմածն Աստուած ձեզ և մեզ ողորմեսցի աստ և ի միւսանգամ գալստեան իւրում, և ինքն օրհնեալ եղիցի այժմ և անդրաւ յաւիտենիւ յաւիտեանս. ամէն:

Շբ. Դարձեալ սկիզբն գօլին, որ հիմն եղաք՝ Թիւն ՌժԺԲ (1663) էր, և յորժամ կատարումն եղև, թէ գօլին և թէ աղբիւրին, Թականն էր ՌժԻ (1671)-ումն. Ը. (8) տարումն աւարտեցաւ մեծաւ աշխատութեամբ:

⁷ պրսկ. زرباف — ոսկերանվածք:

⁸ պրսկ. کاروانسرا — կարավանատուն, իջևան:

⁹ թրք. اوطاف — սենյակ:

¹⁰ թրք. گلول — եկամուտ:

¹¹ արաբ. خرج — ից — ծախսեն:

¹² թրք. گول — ջրավազան

¹³ պրսկ. گز — երկարության չափ, 0,90—1,10 մետր:

¹⁴ պրսկ. برج — աշտարակ:

¹⁵ պրսկ. کهریز — ստորերկրյա ջրերը օգտագործելու նպատակով փորված ջրանցք:

¹⁶ պրսկ. بند — ամրարտակ, պատնեշ:

¹⁷ թրք. قرق آياق — դեպի ստորերկրյա ջրանցքը տանող սանդուղքներ, որ բառացի

նշանակում է «քառասուն ոտք» կամ «քառասուն սանդուղք»:

Ջալս ևս ծանուցումն լիցի մեծամեծաց և փոքունց, թէ գօլին և թէ աղբերն
 ԵՃ և Ծ (550) թուման խարճ է գնացել. ԳՃԾ (350) թումանն գօլին է գնացել
 և ԲՃ (200) թումանն աղբիւրին խարճն է: Որոց փոխարէնն հաստատուն արաս-
 ցէ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ըստ առատ ողորմութեան իւրում՝ ի հանդեր-
 ձեալ դատաստանին իւրոյ. ամէն: Հայր մեր, որ չէրկինսդ ես:

Դարձեալ եկեղեցւոյն հին կաթուղիկէն, որ խիստ քաշ և խամ էր շինած
 Դ. (4) սինքն, այլ Գ. (3) գօշէ¹⁸ և խախուտ, մահադասի խօճայ Մարգարէն
 սինքնն նոր լցնել հտուր քա|| (8ա) լուվ և կրով, Դ. (4) անկյունք շինեաց և
 զկաթուղիկէն նորոգեաց և բարձրացոյց գեղեցիկ յօրինուածովք և մեծամեծ
 լուսամտերօք. սոցա խարճն ԻԳ. (23) թուման գնաց: Յիշեցէք և Աստուած ո-
 ղորմի ասացէք սոցա հոգւոյն. ամէն:

Աստուած արհնէ¹⁹ Փշիկէնց խօջայ Մարգարի որդի նազարէթն—մէկ շա-
 րիք:

Տր Եւ դարձեալ նոր եկեղեցին լուվ²⁰ շինեցին, թվին ՌՃԾ (1701)-ումն
 ուարանցաւ, մնաց կաթուղիկէն: ՌՃԾԶ (1707) կաթուղիկէն շինեցինք: Կա-
 թուղիկին շինութիւնն... Օվանէսի որդի Մկրտիչն հտուր ԺԴ. (14) թուման,
 ...Մկրտի որդի Այվազն հտուր Թ. (9) թուման կէս, ...Փիրսօլթանէնց Վարդա-
 նի որդի Գրիգորն և Մարտիկի որդի Սարգիսն հտուն Թ. (9) թուման կէս, մահ-
 դասի Յովսէփի որդի նազարէթն Դ. (4) թուման հտուր՝ կաթուղիկին խաշն ե-
 տիր զլիւն, խարջն էլ քաշեց: Դարձեալ այս կաթուղիկիս մնացեալ խարջն
 Ե. (5) թուման, ջառն²¹, հացն, խորակն²² էլ հտուր: || (9ա) [կէս] թումանէ
 մինչև ճ. (100) դիւն ըսիւթն²³ քօմակ²⁴ արին: Աստուած մեր քանդիւղէքն²⁵,
 էլն, կանաչքն, մեծ և փոքրն անփորձ և անսասան սլահեսցէ. ամէն:

10ա ... ներքի Ոսկանն — Ա. (1) խաշ վախմ հտուր Սբ. Յակոբին:

10բ ... Խօշխաբարէնց պառան — Ա. (1) փոքրիկ խաշ, Գբէրումն մէկ
 արտ ետ:

... Քաջալ Ճանոնց:

11ա ... Թարղուլու որդի Դաւիթն — Ա. (1) լաւ վարագուր, Ա. (1) լաւ սկու-
 հավլուխ, մէկ խաշ փոքր:

11բ ... Բժունկէնց մահադասի էվազ—Ա. (1) փոքրիկ Մաշտոց:

12ա ... Մալա Մկրտչէնց Գրիգորն:

12բ ... Կարապետէնց Աւետիքն, Մարտիրոսն և Ծատուրն և զստերքն՝
 Սապահն և Շնհաւորն և Մարթէն — Ա. (1) լաւ մագաղաթ Շարակնոց:

13ա ... Ամիրճանն, որդի Մինասն — Դ. (4) թօփ շարիթ²⁶:

¹⁸ պրսկ. گوشه — անկյուն:

¹⁹ Յուրաքանչյուր նվիրատուի անվանը նախորդում է «Աստուած արհնէ» խօսքը, որն ստորև
 ամենուրեք փոխարինվելու է երեք կետով:

²⁰ թրք. ایل — ժողովուրդ, համայնք:

²¹ արաբ. جار — աշխատանքին օգնող:

²² պրսկ. خوراك — ուտելիք, բանվորների սնունդ:

²³ արաբ. رعيه — ժողովուրդ, ուսյաթ:

²⁴ պրսկ. کمک — օգնութիւն:

²⁵ պրսկ. کدخدای — գեղջավազ, տանուտեր:

²⁶ թրք. شريد — պարան, թուկ:

13բ ... մահդասի Սօլթանբէկին — Ա. (1) պղնծէ բուրվառ, Ա. (1) Դիզադա կարպետ, Ա. (1) ջահ, Ա. (1) մեծ խաչ:

14ա ... Փառակեցոնց Սարգիսն և Մուրատն և իրեանց հայր Ղազարն — Ա. (1) սկի, Ա. (1) հաղորդատուփ, Ա. (1) սուրմայի²⁷ սկու եաղլախ, Ա. (1) շիթ վարագուր, Ա. (1) ծնծղայք, Ա. (1) կաշէ բեմի ծածկոց, Ա. (1) արծաթէ իբրուղ²⁸, Ա. (1) պղնծէ սիլիփշայ²⁹, Ա. (1) արծաթէ խաչ, Ա. (1) Բուրսու բան³⁰ կարպետ: Ա. (1) լաւ արծաթէ խաչ ալ Ղազար[ն] նոր ետուր, Ա. (1) զառքաֆ շուրջառ:

14բ ... Փառակեցոնց Սարգիս և իւր որդի Մարտիրոսն — մէկ լաւ զառքաֆ շուրջառ, Ա. (1) արծաթէ խաչ, Ա. (1) Բուրսայի կարպետ, Բ. (2) շապիֆ, մէկ Յալամաուր, մէկ մեծ արծաթէ կանթեղ, առքն Զ. (6) թուման, Բ. (2) շաքիֆ, երեք լաւ մեծ շամադան³¹, առքն ՃՆ. (105) ոսկի, Ա. (1) խալիչայ, Ա. (1) մեծ խաչ, առքն |||³²:

15ա ... Փառակեցոնց Մարտիրոսն:

... Փառակեցոնց մահդասի Սարգսի որդի Յարութիւնն և Նազարն — մէկ լավ ոսկատուփ Աւետարան իւր մահլամովն³³, Բ. (2) շապիֆ:

... Նազարի կին Մանուշակն — մէկ զառքաշ³⁴ սաղաւարդ:

... Փառակեցոնց Մարումն և իւր եղբար Աւետիքն, մէկ զառքաշ փարանոց, մէկ վակազ:

16ա ... Փառակեցոնց Մկրտիչն, Պետրոսն, Մարտիրոսն, Փիլիպոսն և իւրեանց հայր մահդասի Մարգարէն — մէկ մեծ խաչ, Ա. (1) կարպետ, վարագուրին համար՝ մէկ մեծ երկաթի շամբուր:

16բ ... Մուրատէնց Ավետիկ — մէկ սկու տակի ծածկոց, մէկ Աստուածածնի պատկեր, մէկ սուրմայեախալու³⁵ շապիկ:

17ա ... Ղարիպճանն:

17բ ... Անապատի մայրապետ Եղիսապետն — երեւտ Սբ. Յակոբայ մէկ շուխտ պազպան³⁶, մէկ վակաս:

18ա ... Տերտէրէնց Անտոնն և իւր հայրն — Ա. (1) խաչ ետ, Ա. (1) լաւ շաշիմ³⁷:

19ա ... Փառակեցոնց Յովսէփն — Ա. (1) արծաթէ խաչ ետ Սբ. Յակոբին: Իւր որդի Մատուրն — Ա. (1) լաւ արծաթէ թագ:

27 պրսկ. سرمد آي — սուրմայած, սուրմայով զարդարած, նաև՝ մուգ կապույտ:

28 արաբ. ابريق — ջրի աման՝ լվացումների համար:

29 պրսկ. سليچده — ջրամանի՝ իբրուղի տակը զրվող մեծ պնակ:

30 Բուրսա քաղաքում պատրաստված:

31 պրսկ. شمعدان — մոմակալ:

32 շարունակությունը չնչված է:

33 արաբ. محرم — մեծ թաշկինակ, սրբիչ:

34 պրսկ. زوكش — ոսկեջրած:

35 թրք. سرمه يقهلو — օձիքը սուրմայով նախշած:

36 պրսկ. بازوبند — դաստակակապ:

37 թրք. حچيم — փոքրիկ կարպետ:

... Մահդասի Ուսէփի որդի Նազարէթն — նոր եկեղեցուն հետուր մէկ լաւ զառարայ³⁸ շուրջառ, մէկ շամատան, Բ. (2) մումի, տեղ, մէկ Աստուածածնի պատկեր: Մատուրի կին Մարինոսն — մէծ սեղանին խաչկալ պատկեր ետ:

19բ ... Մուրատէնց Ղազարի որդի Սամուէլ — մէկ մեծ խաչ, մեծ բեմի քանդաքար³⁹ խաչկալն, Բ. (2) պատկեր, մէկ մոռոնտանէք:

... Մուրատէնց Տէր Ոհան — մէկ Դաղարան, մէկ խորհուրդի դետր մէկ դաստառակ. Աստուած իւր մեղքն թողի:

20ա ... հաշիկէնց Մուրատն:

20բ ... Մարտիրոսի կին Մարիամ — Ա. (1) լաւ շաքիկ:

21ա ... Մխիթարէնց Գրիգորն:

... Զիհանբէկ ե իւր որդիք՝ Աթանիայ ե Յովակիմ — մէկ փոքր խաչ:

22ա ... հաշիկէնց մահդասի Առաքէլն ե Մուրատն — Ա. (1) պղնծէ բուրվառ, Ա. (1) ժամարարի աբա⁴⁰, Ա. (1) շաքիկ, Ա. (1) փոքրիկ մոմտան հետուն, Ա. (1) Բուրսու բան կարպետ, Ա. (1) լճէֆ⁴¹, Ա. (1) բարձ, Ա. (1) Բուրսու կարպետ մեռնելովն ետ:

... հաշիկէնց Մուրատ — մէկ զառարայ շուրջառ:

23ա ... Շուշէնց Պետրոսն:

23բ ... Թորոսն — Ա. (1) արծաթէ խաչ, ՃԶ (106) մսխալ, Ա. (1) ապրշմէ⁴² յեղալիս, թվին ՌՃԺԳ (1664):

24ա ... Գուլճանն — Ա. (1) ոսկետուփ Աւետարան:

25ա ... Բաշմաղշոնց Յակոբն — Ա. (1) լաւ կարպետ:

26ա ... Նէպումի տղա Պարոն:

26բ ... Սօլթանշահ ե իւր փեսայ Քօլոզ:

... Նէպումէնց մահդասի Հայրապետն ե իւր եղբայր Երիջանն — հետուն Սբ. Յակոբայ մէկ պասմայ⁴³ վարագուր կաշէ, Դ. (4) կաշէ շամդանի սեղան:

27ա ... Ամիրճանէնց պառան — մին թանճարա⁴⁴:

28ա ... Սալոնց Թաթէոսն — Բ. (2) լաւ ատենի զանգակ:

29ա ... Քոսակ Յովանէս ե իւր որդի մահդասի հաշատուրն — Ա. (1) մեծ խաչ, Բ. (2) արծաթէ թափշի⁴⁵, Ա. (1) արծաթէ բաժկի աման, Ա. (1) կարմիր մախմուռ⁴⁶ շուրջառ հետուր Սբ. Յակոբայ, Ա. (1) խաչվառ:

30ա ... Աթաբեկէնց մահդասի Պետրոսի որդիք Պօղոսն, Մատուրն, հաշիկն — մէկ պասմայ Աստուածաշունչ հետուն Սբ. Յակոբայ: Մատուրն — մէկ լավ քիմխայ շուրջառ հետուր, մէկ շաքիկ ալ:

38 պրսկ. زرباف — ոսկե բանվածք:

39 պրսկ. کنده کار — փորագրած:

40 արաբ. عبا — թիկնոց:

41 արաբ. لحاف — վերմակ:

42 պրսկ. آبریشم — մետաքս:

43 թրք. یاصمه — տպած, դաշած:

44 թրք. تاجره — կաթսա, մեծ աման:

45 թրք. تپسی — մեծ ափսե կամ փոքրիկ մատուցարան:

46 արաբ. مخمل — թավիշ:

31ա ... Բէրամն — Ա. (1) մեծ խաչ ետուր Սբ. Յակոբայ, Բ. (2) լաւ ատենի մոմտան⁴⁷:

32ա ... Եղիայի որդի Մխիթարն — Ա. (1) լաւ զառ շուրջ[առ] ետ Սբ. Յակոբայ: Իւր որդի Գէորքն—եբեր մէկ ջոխտ⁴⁸ շամտան, Բ. (2) ջարմակ ատենի մոմ:

33ա ... Խուրթուրէկն:

... Զուղայեցի Եզնաբաշխ — մէկ զառ փոքր ծածկոց, Ա. (1) լաւ խալի⁴⁹ տօ Սբ. Յակոբայ:

..... Քամբէկէնց Պետրոսն — մէկ շապիք ետուր:

34ա ... Սկալոնց էհանէսն — մէկ արծաթէ խաչ, քաշն ՀԴ. (74) մսխալ:

35ա ... Քամբէկէնց Յովանէսի տղա Սարգիսն — Ա. (1) սաղաւարդ ետուր:

... Գօղալին հոգուն — մէկ լական ետուր Սբ. [Յակոբայ]:

36ա ... Քամբէկէնց Պետրոսն:

36բ ... Ալիբարէնց Մարգարիտ — մին մահրամայ:

37ա ... Սալոնց Թասալին և իւր հայր Մարտիրոսն — Ա. (1) փոքրիկ պղնձէ իբրուղ ետուր Սբ. [Յակոբայ]: Եւ իւր որդի Մուքայէլն — ետուր մէկ փոքր ծածկոց:

38ա ... Պապաճանէնց էվաղն և իւր փեսայ Առաքէլն — Ա. (1) խաչվառ ետ, Ա. (1) յեաղլիս:

39ա ... Զօպանի տղա⁵⁰, Զինամիրէնց Միրզի փեսայ Մարտիրոսն — Ա. (1) ղֆլ⁵¹ տվօ Սբ. Ակոբին, Ա. (1) ատլաս⁵² պօղլալ⁵³:

39բ ... Փօթէնց Միքայէլի դուստր Հոռումն — ետուր մէկ Խորհրդատետր Սբ. [Յակոբայ]:

40ա ... Բաղդասարի տղա:

41ա ... Աղամն — Ա. (1) փոքրիկ ճառքնտիր, Ա. (1) դեղին փէշկիր⁵⁴, Ա. (1) չիթ փէշկիր ետուր Սբ. Յակոբին, Ա. (1) խաչ:

42ա ... Փուշկէնց Խաչատուրն և իւր որդի Ճանիեարն — Գ. (3) շամդան, Ա. (1) Քարոզգիրք ետուն Սբ. Յակոբայ:

43ա ... Խուրիեար — Ա. (1) ջուխտ զառ բազպան:

44ա ... Խուրիեարէնց Մարտիրոսն — Ա. (1) Շարակնոց, Ա. (1) հին Սաղմոսարան, Ա. (1) բաղիայ⁵⁵:

45ա ... Խուրիեարէնց Պետրոսն:

45բ ... Անդրէաս վարդապետն — մէկ խալիչայ ետուր Սբ. Յակոբայ:

⁴⁷ պրսկ. مومدان — մոմակալ:

⁴⁸ պրսկ. جفت — զույգ:

⁴⁹ պրսկ. قالی — գորգ:

⁵⁰ ջնջված:

⁵¹ արաբ. قفل — կողպեք, փականք:

⁵² արաբ. اطلس — մետաքսյա փալլուն կերպաս:

⁵³ պրսկ. بېغه — կապոց:

⁵⁴ պրսկ. پيشگیر — գոգնոց:

⁵⁵ պրսկ. بادیه — մեծ պղնձե կամ կապն ջրաման:

46ա ... Օղուլբեկէնց Կիրակոսն — Ա. (1) լաւ իպրուդ, Բ. (2) նալբաքի⁵⁶, Ա. (1) քաշած եաղլուխ, Ա. (1) ապրիշումէ մեծ բան եաղլուխ, Ա. (1) մաղաս, Ա. (1) մեծ կարպետ, մէկ Մաշտոց՝ Ժն. (15) մսխալ արծաթէ խաշ վերէն:

... Թամրազն — Բ. (2) շաբիբ հտուր:

.... Իւր որդիքն Ազիզբէկն և Գիրակոսն — Բերին մէկ լաւ փառաւոր խաշ տեղի պատմութեանով⁵⁷, մէկ ջուխտ շամատան ջոխտակ մումատեղով, մէկ արծաթէ գանթեղ:

46բ ... Սարգսի որդի էվազն — հտուր մէկ լաւ շուրջառ, մէկ Աւետարան, մէկ զանկակ:

47ա ... Օղուլբէկն, իւր կինն — մէկ ջոխտ սուրմայ բազբան:

48ա ... Գալումն և իւր եղբայր Մարտիրոսն — Ա. (1) զառ շուրջառ հտ, Ա. (1) փոքրիկ խաշ Սբ. Յակոբին, Բ. (2) զանգակ, Ա. (1) շապիկ:

49ա ... Տէր Վարդանի տղայ Յովաննէս վարդապետն — մէկ խալիշայ:

50ա ... Զլբացէնց Վարդան:

50բ ... Եաղուպի որդի մահդասի Թեղանն և որդիքն — մէկ ջոխդ լավ արծաթէ քոց, մէկ լավ սկուռ եաղլախ՝ զառ, մէկ էլ զառ կոռփուռայ⁵⁸, Եւ իւր զուտոր Գաբարն — հտուր մէկ զառքաշ փոքր ծածկոց:

51ա ... հարմէնց:

52ա ... Զլբացէնց հաշատուրն — Ա. (1) ֆռանկի գիրք, մէկ Թօփ⁵⁹ շարիթ:

53ա ... Զլբացէնց Դաւիթ:

54ա ... Փութէնց:

55ա ... Քաշալին տղայ Աւետիքն:

56ա ... Ճլճակ Սիմոնի Թոռն:

57ա ... Պուղտիկի տղա Յովաննէսն — Ա. (1) ջահ հտուն Սբ. Յակոբին:

58ա ... Սահակէնց Մէլիքսէթն և Պօղոսն — Ա. (1) ջահ, Ա. (1) պղնձէ բուրվառ, Ա. (1) սպիտակ շարկուլ⁶⁰ եաղլախ հտուլն], Գ. (3) պղնձի կանթեղ:

59ա ... Զլբացէնց Մարկոսն:

60ա ... Անիեաթէնց Յակոբն և իւր կին Անախաթունն — հտուր մէկ խալիշայ, մէկ շապիկ, եկեղեցուն էլ շորեղենն այ տվէլ:

61ա ... Քամբագէնց տղայքն — Ա. (1) շուրջառ հտուն Սբ. Յակոբին: Եւ Կոստանդի կին Հուռումն — մէկ Աւետարան, մէկ փէշկիր եաղլ[լ]ուխ, գերեզմանումն Շատիրէկէնց կալի կէսն իւրան էր, հտուր գերեզմանի վախուպ:

62ա ... Մուհրիեարէնց:

63ա ... Ահլիմանէնց մահդասի Մարգարայ և իւր որդի Սիմոնն — Ա. (1) մեծ սկիհ հտուն Սբ. Յակոբին, Ա. (1) խալիշայ:

56 պրսկ. نلبكى — փոքրիկ ափսե:

57 Հովանարար՝ պատմանդան:

58 լատ. corporalis — պատարագի ժամանակ օգտագործվող ճերմակ կտավ:

59 քրք. طوب — կծիկ, գունդ, փաթեթ:

60 պրսկ. چارگل — քառանկյունի, հավանաբար նաև շորս անկյունները ծաղկազարդ թաշկինակ:

65ա ... Ահլիմանէնց Պետրոսն, Մարտիկն և իւր որդի Նիկողայոսն — Ա. (1) արծաթէ աջի աման, Ա. (1) լաւ սկիհ, Ա. (1) սպիտակ մուսաջառ⁶¹ շուրջառ, Ա. (1) փոքրիկ խաչ ետ:

66ա ... Մուշաղէնց Հայրապետն:

67ա ... Կարապետէնց Գրիգորի տղայ Հայրապետն — մէկ քաթան⁶² պասմայ բեմի ծածկոց:

...Մուքայելն և իւր դուստր Թանկսողն — Բ. (2) կարպետ, մէկ խալիչայ, մէկ ատենի Սաղմոս՝ բասմայ, մէկ Աստուածածնի պատկեր, մէկ խաչվառ: Մուքէլի դուստր Գուլին — իւր հոգոյ բաժինի փողէն՝ մէկ արծաթէ վակազ առաւ: Աստուած ողորմի իւրն. ամէն:

68ա ... Վարդաշահէնց Առաքէլն — Ա. (1) լաւ զառքաֆ շուրջառ:

69ա ... Վարդաշահէնց Յովանէսն և իւր որդի Յոհանն — Ա. (1) զառ ուրար, Ա. (1) լաւ խաչ, Ա. (1) զառ եաղլուխ՝ սկուռ, մէկ էլ իաշէ (՝) սեղանի ծածկոց:

69բ ... Վարդաշահէնց Զաքարէն և որդիքն — տվին եկեղեցուն մէկ լաւ զառքապ շուրջառ: Եւ միոյս որդի Փօլաթ — մէկ լաւ շուրջառ:

... Խաչատուրի որդի Թամրազն — մէկ լաւ սուրմայ սկուռ մահրամայ:

70ա ... Արիշէնց Ծատուր — Ա. (1) Աւետարան ետ Սբ. Յակոբին:

71ա ... Խուրիեարէնց Ղազար:

71բ ... Ծմլօղէնց Ղազարի որդի Աթանիէն — մէկ լաւ սկիհ մաղդանով⁶³, Ա. (1) լաւ մասնատուփ, Դ. (4) հատ մանր շամտան, մէկ տախտակէ Աստուածածնի պատկեր, մէկ ալ մէկ երեսէ պատկեր, մէկ լաւ խաչվառ, մէկ սեղանի սպիտակ ուրար շարապով⁶⁴:

72ա ... Ծմլօղ Յոանէսն, իւր որդի Յակոբն — մէկ փոքրիկ արծաթէ Աստուածածնի պատկեր:

73ա ... Ղլիճէնց Յովսէփն:

74ա ... Ղլիճէնց Սահակ:

75ա ... Ղլիճէնց Գրիգոր:

76ա ... Ամիրխանն — (1) փոքրիկ խաչ, Ա. (1) մեծ զազղան⁶⁵, Ա. (1) լաւ կարպետ, Ա. (1) խալիչայ:

77ա ... Վերի Մկրտչին տղայքն՝ Ղօկասն, Գրիգորն:

78ա .. Ահլիմանէնց Մարտիկ:

78բ ... Զօրհապի որդիք՝ Սարումն և Մանուկն — մէկ լավ Հնդստանայ վարաբուր, մէկ արծաթէ աղանի⁶⁶:

79ա ... Թանեսն — մին շապիք, մին փոքր խաչ, մէկ ջոխտ բեմի զառ փէշկիր, մէկ Մսրայ մոմտան:

... Զանիկէնց [Հայրա]պետն — մէկ լաւ ֆռ[անկի] պասմայ բեմի ծածկո[ց], Դ. (4) հատ ֆռանկի ծաղ[իկ], մէկ զառքաշ վակ[աս]:

61 արաբ. مسجر — ծոպավոր:

62 արաբ. كَتَان — վուշյա գործվածք:

63 Հին պարսկ. կամ ասոր. ծագում ունեցող բառ—պնակ կամ սկավառակ:

64 արաբ. شرايط — ծոպ:

65 թրք. قزغان — կաթսա:

66 բնագրում՝ առանի:

79բ ... Փիրսօլթանէնց Մանուկ — մէկ Յիսուս Որդի, մէկ մահճարամայ:

80ա ... Շահանշահէնց Մարգարայ — մէկ խաչ հտ:

80բ ... Զառկարտան Ղազարն:

... Մահզասի էվազն և իւր թոռն էվազն — հտուր մէկ լաւ Հնդստանու բան զաւարթար⁶⁷ վարաքուր, եկեղեցուն քուլի⁶⁸ փանջարոց⁶⁹ մալթուլ⁷⁰ եբեր, եկեղեցին էլ խասիրով իլից, փանջարէքն ամէն ճամակալէց⁷¹, մէկ զառ ծածկոց իւր փէշկիրովն:

81ա ... Տէր-Աւետիսէնց Առաքէլն, իւր հարսն Մարգարիտն — հտուր մէկ սիմ⁷² սեղանի ծածկոց:

81բ ... Տէր-Բագրատն և իւր թոռն Տէր-Աբրահամն — հտուր մէկ լաւ ժամարարի զոնար⁷³:

82ա ... Պուտաղն, մէկ իբրուղ:

... Օվանէսի որդի Մկրտիչն — մէծ լաւ սկիհ, մաղրզման սուրմայ մահճարամովն:

82բ ... Տէր-Իսրայէլն և իւր որդի Յակոբն — տվին մէկ խալիշայ, մէկ լաւ փոքր ձեռաց խաչ, մէկ ժամի Մեկնիչ, Բ. (2) զառպալ շուրջառ, մէկ դեղին, մէկն կանանչ:

83ա ... սարկաւազ Ղազարն:

... Բալթաճու որդի Մինասն և որդի Օվանէս — մէկ զառ շուռչառ, մէկ էլ սուրմայի զառպալ շուրջառ, մէկ սկու տակի ծածկոց:

84ա ... Տէր-Յակոբն:

84բ ... Տէր-Ալիքսան, իւր որդիքն Օվանէս — Իբեր մէկ խաչ:

85ա ... Շնհատրն և իւր դուստր Մարիամն — Ա. (1) խաշուվառ:

86ա ... Ախոնց տղայքն՝ Մկրտիչն և Գրիգորն:

87ա ... Բալէն, իւր որդի Առաքէլն — հտուր մէկ առլազ ծածկոց սեղանի, մէկ էլ քաթան բեմի ծածկոց:

88ա ... Տօղմիշ — Բ. (2) շաբիբ:

88բ ... Պալապան Ավում — մէկ ջուխտ մանդլէ⁷⁴ փէշքիր:

89ա ... Սուտարէնց Ամիրբօր և իւր որդի[ի] Սարգիս — Ա. (1) արծաթէ խաչ, Ա. (1) ապրիշումէ յեաղլուխ հտուր, Ա. (1) փոքր խաչ, մէկ լաւ զառբաֆ, շուռչառ, մէկ բեմի ծածկոց:

90ա ... Քասպարի տղա Արիստակէսն ու Ղարամէնց Մանուկն — Ա. (1) արծաթէ վակաս հտ:

Բաբաթ Արիստակէս — Ա. (1) եալաղատ⁷⁵ զառ եաղլուխ, Ա. (1) շապիբ, Ա. (1) շամտան:

67 պրսկ. قلم کار — նկարազարդ տպածո:

68 արաբ. كلمی — ամբողջ, բոլոր:

69 պրսկ. پنجره — լուսամուտ:

70 արաբ. مقبول — ոլորած մետաղալար:

71 պրսկ. جام — ապակի բառից, լուսամուտները ապակեպատել:

72 պրսկ. سیم — արծաթ բառից, արծաթաթել բանվածք:

73 արաբ. زنار — գոտի, որ օգտագործում էին քահանաները:

74 արաբ. متدیل — մեծ թաշկինակ, ամանդլէ փեշկիր — մեծ թաշկինակից կարած գոգնոց:

75 թրք. یالاقات — փալլուն ծալքերով:

91ա ... Մուրատխան — Ա. (1) եափա⁷⁶ բարձ, Բ. (2) լաւ կարպետ: Եւ իւր որդի Ազիզբէկն — մէկ քեմխայ բեմի ծածկոց, մէկ ժամի ուրար, մէկ ջուխտ բազբան, մէկ լաւ արծաթէ կանթեղ:

92ա ... Մուրատխանէնց Առաքելն:

93ա ... Ղարիպճանի տղա Հայրապետն:

94ա ... Էվազիկն:

94բ ... Սաւանդուկն — իւր տան առաջնն տնատեղ կէր մինչև Ճրակին Արամիին կալն, ետուր Սբ. Յակոբայ եկեղեցուն վախուպ, մէկ զառ եաղլուխ: Իւր հարսն խսապետն և ծանիեարի դուստր Ազամաթն — ջոխտն առին մէկ լաւ զառու պարանոց. Աստուած իւրանքն օրհնէ:

95ա ... Արզանոնց մահաբի Թաթէոսն — Ա. (1) փոքր Թաթնամանդ⁷⁷:

95բ ... Հայրապետէնց Աղամիր — մէկ լաւ կոսղած Աւետարան.

... Ամիրդուլունց Ուլանէսի որդի Յուսէփն — բերաւ Սբ. Յակոբին մէկ փառաւոր րսկի իւր սուրմայ մահրամովն և մաղզմանովն, Բ. (2) ջարմակ մոմտան:

96ա ... Սաֆարէնց Մեսրոպն:

97ա ... Սաֆարէնց Մկրտիչն — մէկ լաւ քաշած փէշկիր:

97բ ... Տրդատէնց Պօղոս — Ա. (1) արծաթէ խաչ:

98ա ... Քսուրկէնց պառան և Միքայէլն — Բ. (2) շապիկ, մէկ զանգակ:

98բ ... Երիջանէնց Գուրիազն — մէկ լաւ խաչ իւր պատոնդանովն:

99ա ... Ղարամանէնց Գրիգոր — Ա. (1) Բուրսու կարպետ: Եւ Ղարամանի կին Մարինոսն — մէկ լավ խաչվառ: Գրիգորի կին Շահսանամն — մէկ ջոխտ սուրմայ փէշկիր, մէկ սուրմայեախայ շապիկ, մէկ էլ ջարմակ փէշկիր:

100ա ... Արամիէնց Թաթէոսն և իւր որդի Անանիայն — Ա. (1) մեծ խաչ ետ:

101ա ... Ղարամանէնց Մանուկն:

102ա ... Փօլաթէնց Գրիգոր

102բ ... Աթաբէկէնց Յովսէփն, հայր Հայրապետն — Ա. (1) քաշած ծածկոց ետուն:

... Մատուրն — ետուր մէկ լաւ կանթեղի ճառ, մէկ ջառ⁷⁸, մէկ ուրար:

103ա ... Մարտիկն:

104ա ... Բէհնամէնց Յովսէփն — Ա. (1) սուրմայքաշ զունար ետ եկեղեցւոյն, Ա. (1) խորհրդայտեար:

104բ ... Արդունէնց Յովսէփի որդի Մատուրն — մէկ լաւ արծաթէ կանթեղ, Ա. (1) լաւ պոպոտն եաղլուխ, Ա. (1) զառպապ ուրար, մէկ լաւ ճառ կանթեղով:

105ա ... Աթաբէկէնց Պետրոսն — Բ. (2) բատայի⁷⁹, Ա. (1) կարպետ, Ա. (1) պզտիկ շամգան, Բ. (2) մախազ, Ա. (1) Թաթայ⁸⁰ շապիկ մէկ մեծ խաչկալ, Ա. (1) զառ սկու մահրամայ:

106ա ... Միւրիջանի տղա Աւետիքն — մէկ լաւ ջահ, մէկ [թօ]փ շարիթ:

76 հափանաբար Թրք. (غی)یافان — գզած բուրդ:

77 պրսկ. کتانه — Թաղիքի փոքրիկ կապերտ:

78 հափանաբար՝ ջահ:

79 Թերեա պրսկ. բադիա բառի աղավաղված ձևն է, պղնձե կամ կավե ջրաման:

80 պրսկ. کتانه — լավ զտված բամբակյա գործվածք:

107ա ... Վարդազարի տղա Գրիգոր և Սարքիսն և Բագարատն — մէկ սուրմաքաշ մահրամայ ետ Սբ. Յակոբայ:

... Բագարատն — մէկ ջուխտ ծնծղայք, մէկ զանկակ, ատենի Աւետարանի արծաթէ խաշն իւր հաշիւան⁸¹ կոստղել ետուր:

108ա ... Շահիկէնց տղայքն — Գ. (3) արծաթէ կանթեղ ԲՃԿ (260) մսխալայ, թիվն ՌՃԺԳ (1664):

109ա ... Փօլաթէնց էվազն:

110ա ... Վարդան, Վարդանէնց տղա Ղասում — Ա. (1) խաշ ետ Սբ. Յակոբայ:

111ա ... Ընըմեցոնց Պետրոսն:

111բ ... Մուրադխանի տղա Ազիզբէկն — Ա. (1) քիմխա ծածկոց, Ա. (1) ժամի ուրար, Ա. (1) ջուխտ բաղբան⁸²:

... Արզանունց Ոհանի որդի Աւետիքն — մէկ լաւ եկեղեցոյ դռան զափալղ⁸³ երեր:

112ա ... Արզանունց Աւետիքն, Մուրատխանն և իւրեանց եղբայր Թաթէոսն — Գ. (3) զառ եաղլուխ, Ա. (1) արծաթէ բուրվառ, Ա. (1) հաղորդատուփ, Ա. (1) շիթ վարագուր, Բ. (2) խաշվառի պատկեր, Բ. (2) զառ կարմիր սաղաւարդ, Ա. (1) զառ փէշկիր, Ա. (1) Աւետարան ետ, մէկ սաջաղի⁸⁴:

112բ ... Տօղմիշէնց էվազն:

... Երանի — մէկ ժամի պարանոց, մէկ ջուխտ պազպան, մէկ ուրար:

113ա ... Փիրումն:

113բ ... Ավրամբէկն — Բ. (2) եաղլուխ, խաշկալի տախտակն վարադոլ⁸⁵ շէնէց: Ավրամբէկի մայր Սօփիկն — Լուսաւորչի խաշկալն, իւր սեղանի վարաքուրն, Բ. (2) լաւ կոսղան Աւետարան, մէկ ժամարարի զունար, մէկ լաւ սկուսուրմայ մահրամայ. Աստուած ինքն օրհնէ:

114ա ... Շատիբէկէնց Գրիգոր — Գերեզմանուտի ճրակէնց կալին գլխի կալին կէսն իւրան էր, կէսն Քամրազէնց, իւր ըռասաթն⁸⁶ ետուր գերեզմանի վախոպ:

... Քաջալ Ճանոնց Անտոն — Ա. (1) զառ եաղլուխ:

114բ ... Շահլիեարէնց Մատուրն և Մկրտիչն:

115ա ... Թանիսէնց Մատուրն, Ետգարն, Թանէսն — Ա. (1) խաշ, Ա. (1) ծնծղայք, Ա. (1) փէշկիր, Ա. (1) փոքրիկ խաշ, Թանիսն Ա. (1) Մաշտոց ետուն Սբ. Յակոբին:

115բ ... Օլբէնց Սարգիսն — մէկ պղնձէ քշոց:

116ա ... Ետգարն և իւր որդի Յակոբն — Ա. (1) Դիզազա կարպետ ... Յակոբի որդիք Ոհան և Փռանկուլն — մէկ լաւ քիմխայ շուրջառ:

... սոցայ մայր Անիկն — Սբ. Յակոբի սեղանի խաշկալ պատկերն:

⁸¹ արաբ. حاشية — լուսանցք, շուրջ, եզր:

⁸² Այս տողը փորձել են ջնջել:

⁸³ Թրք. قمالیق — փականք:

⁸⁴ Թրք. ساج ایاغی — կաթնայի (տապակ) եռոտանի պատվանդան:

⁸⁵ արաբ. فرق — թերթ՝ մետաղյա, համանաբար արծաթե:

⁸⁶ պրսկ. — رستم — բաժին:

117ա ... Անտոն — Բ. (2) շամտան եբեր, (2) շապիք, Իրեանց Առաքելն — մէկ խաշ, մէկ սկու մահրամայ, մէկ լաւ զունար, մէկ լաւ ճառ, Գ. (3) փռանկի ծաղիկ: Իւրան Գրիգորի կին — երեստ մէկ ջուխտ փէշկիր, մին պլեխտուն⁸⁷ պարձ:

117բ ... Առաքելի դուստր Համազն — մէկ զառու սկու տակի ձաձկոց, Բ. (2) ժամի փոքր խաշվառ, մէկ մասնատուպ:

118ա ... Մուղամէնց:

118բ ... Վարդաշահանց Զաքարի որդիք Սարգիսն և Փօլաթն — մէկ զառ-բաբ շուրշառ⁸⁸:

119ա ... Շահվելոնց Թաթոսն — մին լաւ կորփիրայ, մին լաւ զուֆլ⁸⁹:

120ա ... Շահվելոնց Յովանէսն և Թոռնունք՝ Եսաւն, Աւումն — տվին Բ. (2) սկու մահրամայ, մէկ Աւետարան խաշովն, մէկ սկու սուրմայ մահրամայ:

121ա ... Բէկիրէնց Սարգիսն — Ա. (1) պատկեր բերաւ յեկեղեցոյն:

122ա ... Տէր-Բարդուղիմէոսն և իւր Թոռն հաշումն — ետուր մէկ արձաթէ աղանի:

123ա ... Աթաճան, իւր տղա Երանի — Ա. (1) պատկեր ետուն Սբ. [Յա-կոբայ],

124ա ... Երիշանն:

125ա ... Թանխէնց Գրիգորն — մէկ մեծ պատկեր⁹⁰ ետուր, Ա. (1) Տօնա-ցոյց ետուր:

... Թանխէնց Մինասն և իւր որդի Սարգիսն — ետուն մէկ լաւ կարմիր քիմխաշ շուրշառ:

126ա ... Տէր-Յոհան և իւր հայր Գրիգորն — մէկ Յիսուս Որդի, մէկ Զայ-նաւոր գիրք, մէկ գիրքակալի շապիկ, Բ. (2) զանգակ:

127ա ... Փշրկէնց Աթանեայն — Ա. (1) փոքր կարպետ, Ա. (1) շաբիք:

128ա ... Նասիպէնց Յոհանն — մէկ փոքրիկ արծաթէ խաշ ետուր:

... Իւրանց որդիքն և Թոռունքն և Նասիպ և Շիրինն — մէկ զառպապ շուրշառ:

129ա ... Ըարակ մահդասի Հայրապետն — Ա. (1) պատկեր, Ա. (1) զան-կակ, Ա. (1) կանթեղի ջահ, (1) Բուրսու կարպետ:

... Ըարակ Օվանէսի որդիք՝ Հայրապետն և իւր եղբայր էվազն — ետուն մէկ լաւ զառպաբ շուրշառ:

129բ ... Զանամիրէնց Ղազարն, Միրզէն — Ա. (1) Գիրք Գանձի ետ Սբ. Յակոբայ:

130ա ... Միրզէն — մէկ լաւ ջրբին⁹¹ ետուր, Մազրումն⁹² է:

131ա ... Ղափանցի մահդասի Ասլանն:

132ա ... Իլանշի Կիրակոսն:

87 հավանաբար պրակ. صلاطون — կլապտուն կամ կլապիտոն բառն է, որ նշանակում է մետաքսե գուլնզգուլն թելերով բանվածք:

88 ջնջված:

89 արաբ. فعل — կողպեք:

90 ջնջված:

91 ջրարբին, ոռոգվող հողամաս:

92 արաբ. مزرعة — ագարակ բառից, այսինքն գյուղի հանդում:

133ա ... Գուշտոնց տղայքն՝ Մարգարէն, Կարապետն — մէկ զուկում⁹³, է՛ր (7000) դիան ետուր, Ասլանէնց կալն իառ, վախմ ետուր Գերեզմաներին:

134ա ... Ասլանէնց Աւետիքն — մէկ զառ եաղլուխ, և տղայքն ետուն մէկ լավ խաշվառ:

... Հայրապետն — տվին մէկ լաւ ձեռաց խաշ, մէկ խորհրդանոցի ծածկոց:

135ա ... Պզտիկ իրիցէնց Անանիայն — Ա. (1) ժամարարի զունար տաւ:

136ա ... Պտալէնց Յակոբն — Ա. (1) արծաթէ կանթեղ, և. (30) մսխալ:

136բ ... Նաւասարդ — մէկ արծաթէ խաշ, մէկ պղընծէ ձագար, մէկ խալիշալ:

137ա ... Շահիճանն և իւր որդիքն՝ Պետրոսն և Աթանիայն — Ա. (1) արծաթէ խաշ ետուլն Սբ. Յակոբայ:

138ա ... Եհանէսն — Ա. (1) խաշ, և տղայքն ետուն մէկ շաբիք: Խաշատուրի կին Ղանումն — ետուր մէկ ջուխտ փէշկիր:

138բ ... Նրումէնց Պետրոսին — Ա. (1) պղնծէ իբրուղ, Ա. (1) շամդան ետուր Սբ. Յակոբայ:

139ա ... Գունադարէնց Հայրապետն և իւր որդի Սահակն, որ մեռաւ, ասկականն ինչ որ ունէր. Շինին ձոր մէկ բաղշալ, Գլուսումն մէկ պատառ ճրպին⁹⁴, թէ պղինք, թէ շոր տուին եկեղեցուն վախուպ:

140ա ... Կոստանդն:

141ա ... Բուլուլի տղա:

142ա ... Փառակեցոնց Փիլիպոսն:

143ա ... Բանահ⁹⁵ Աւետիքն, Պողոս — Ա. (1) զառ շուրջառ ետ:

144ա ... Քոչբէկէնց Մատուր:

145ա ... Քոչբէկէնց Առաքէլն — մէկ լավ սուրմայ ժամարարի զունար եբեր:

146ա ... Պողոսն:

147ա ... Գալուստէնց տղա Պիտիկն:

147բ ... Փանաշուց Կարապետն — ետուր Սբ. Յակոբայ Գ. (4) տարալի⁹⁶ շապիք:

... Աւետիքն և իւր կին Խոստով — ետուն մէկ սուրմայ պարանոց՝ ժամարարի, մէկ քաթպի⁹⁷ ծախեցին, եկեղեցուն կտերն խարջեցին:

148ա ... Ճաքէնց Կիրակոսն, դուստրն — Ա. (1) փէշկիր ետ:

... Ճակէնց Դաւիթ — իտուր Սբ. Յակոբին մէկ լաւ Աւետարան իւր խաշովն և մահրամովն:

149ա ... Ամիրեաթէնց Հայրապետն:

150ա ... Քօռ Տէրունէնց տղայքն:

151ա ... Միրումէնց Ֆռանկուլն — մէկ պղընծէ փուրվառ եբեր:

⁹³ թրք. گیوگوم — պղնծե սահոր:

⁹⁴ չրարբին, ոռոզվող հողամաս:

⁹⁵ արաբ. بنا — շինարար վարպետ, որմնադիր:

⁹⁶ պրսկ. دارآئی — բամբակախառն մետաքսյա գործվածք:

⁹⁷ արաբ. کاتبی — կարճ թեքով հագուստի տեսակ:

- 152ա ... Փիրշապանի աղջիկ Աղատն — Ա. (1) սաբաթ⁹⁸ եբեր:
- 153ա ... Կէսատ Հայրապետն⁹⁹, Միւրիզէն:
- 154ա ... Փիրսօթանէնց տղա Մովսէսն — Ա. (1) ջուխտ կլէկէ մեծ ատենի շամտան, Ա. (1) ջուխտ էլ փոքր շամտան, Ա. (1) կլէկէ իպրուղ իւր սալիփշովն, Բ. (2) քահարիբարէ¹⁰⁰ խաշ՝ արծաթապատ, քաշն՝ ԽՆ. (45) մսխալ, մէկն իւր հայր Ղուկասիսին յիշատակ, մէկն՝ Խաթունջանին. Աստուած ողորմի:
- 154բ ... Վարդան — մին սկուհ մալճըմայ, Ա. (1) լաւ սկիհ, իւր մաղղմանովն, մէկ էլ շաբիբ:
- 155ա ... Բաշմաղչոնց Սարգսի տղա¹⁰¹, Ա. (1) զառ ուրար ետուր Սբ. Յակոբին:
- ... Ք[օ]շիբէկէնց Մինասն — մէկ շուրջառ:
- 156ա ... Քամալ և որդիք՝ Աւաքն, Ոհանն, Կարապետն — տվին մէկ լաւ վարաքուր, եկեղեցուն մեծ դուռն շինեցին, Ժ. (10) թուման խարջ: Ոհանի որդի Վալաթն — եբեր մէկ լաւ շուրջառ:
- 157բ ... Տէրունէնց պառաւ Խսապետն — մէկ սաղաւարդ, մէկ շապիկ, վարաքուրի շանպուր շինելին երկաթ էլ դվաւ:
- 158բ ... Աստուած ժողովուրդն շէն պահի, մէկ լաւ զառպապ շուրջառ և մէկ արծաթէ թակ առին, Աստուած իւրանքն օրհնէ:
- 159ա ... Զինարէնց Մանուկն — Ա. (1) միլաք¹⁰² շուրջառ ետ Սբ. Յակոբին, Ա. (1) արծաթէ վակաս, Ա. (1) վարաքուր, Բ. (2) շապիկ: Եւ իւր որդի Ատումն, — մին սիպտակ զառ շուրջառ:
- ... իւրանց Պունեաթն — մէկ դումաշ¹⁰³ շապիկ:
- 159բ ... Խօլու Կարապետի որդիք՝ Գրիգորն և Ովանէսն — մէկ պղնձի բուրվառ, մէկ ժամարարի փոքր իպրող և լական, մէկ զանգակ, մին արծաթէ կանթեղ:
- 160ա ... Զինարէնց Պաղտին — Ա. (1) զառ բեմի ծածկոց: Եւ Պաղտու որդի Ովանէս — մէկ լաւ արծաթէ բուրվառ:
- 161ա ... Շէրումն:
- 162ա ... Ղարամանէնց Հլղաթին տղա Ներսէսն, Հայրապետն:
- 163ա ... Դարամանէնց Սարգիսն:
- 164ա ... Բօփալ Յովանէսի տղա:
- 165ա ... Եարոնց Մարութայն:
- 166ա ... Ասպահան:
- 166բ ... Աստուած ժողովուրդն օրհնէ, մէկ պասմայ քաղուածու Շարական առին: Աստուած իւրանքն օրհնէ:
- 167ա ... Վարոցկէնց Մինասն, Առաքէլն — Ա. (1) յեաղլուփ:
- 168ա ... Քաղաբաթէնց Դաւիթ:

⁹⁸ պրսկ. سبت — զամբյուղ:

⁹⁹ ջնջված:

¹⁰⁰ պրսկ. کهریز — սաթ:

¹⁰¹ ջնջված:

¹⁰² արաբ. ملكى — իշխանական, այստեղ՝ պատվական:

¹⁰³ արաբ. قشاش — ընտիր գործվածք:

169ա ... նաւասարդէնց Առաքելի տղա նաւասարդն:

170ա ... նաւասարդէնց Մարտիրոսն:

171ա ... Ամիրդալի — Ա. (1) արծաթէ խաշ: Եւ իւր որդի Մարգարէն — մէկ ջուխտ ծնծղայք:

172ա ... Մուսէլէնց Մարտիրոսն — Ա. (1) արծաթէ մեռոնաշուշ, Ա. (1) պղընծէ բուրվառ, Ա. (1) բեմի կաշէ ծածկոց ետ, Ա. (1) կարպետ:

173ա ... մահդասի Մէլիքշահ և մահդասի Սօլի — Ա. (1) զառ սպիտակ բեմի ծածկոց, Ա. (1) բաժկաման, Բ. (2) արծաթէ քշոց ետուն Սբ. Յակոբին: Ա. (1) զարբար շուրջառ Մէլիքշահ ջոկ եբեր եղբօրէն, Ա. (1) Հարանց վարբ, Ա. (1) փոքրիկ արծաթէ խաշ էլ, Ա. (1) շաբիբ:

173բ ... մահդասի Մէլիքշահայ որդիքն, մահդասի Աւետիքն և Գրիգորն — Ա. (1) քիմխայ շուրջառ, Ա. (1) շալէ շապիկ, Ա. (1) պղնձէ բուրվառ, Ա. (1) արծաթէ ձեռաց խաշ, Ա. (1) ապրիշումէ եաղլուփս, Ա. (1) Յայսմաւուր, Ա. (1) պօղշայ, մէկ մեծ խխալի, մէկ ջարմակ զառբար շուռշառ էլ ետով կարել տվին:

174ա ... Մէլիքշահի թոռն Յովանէս և Մարտիրոս — երեք շափիք տին: Եւ Ովանէսի որդիք Աթիկն և Եսան — Գ. (3) փոքր շամատան, մէկ սուրմայ սկու մահրամայ:

175ա ... Մէլիքշահէնց Մատուր:

176ա ... Ալաքշոնց տղա Մարգարա:

177ա ... Մարթին տղա Հերայետն — Ա. (1) զառ ուրար ետուն Սբ. Յակոբին: Եւ իւր կողակից Մարիամն — մէկ մասնատուփ ետուր, մէկ զառ մահրամայ:

178ա ... Աղպեղէնց Զանու տղա Ատոմն, Մարտիրոսն:

179ա ... Յեաղմուրն:

180ա ... Թասսալին — Գ. (3) լաւ ֆռանկի բան մոմտան, Ա. (1) մախաս¹⁰⁴, Ա. (1) դասդա¹⁰⁵ շարիթ, մէկ լաւ խաշ, Գ. (3) չիթ շապիբ:

181ա ... պառաւ Սառիկ¹⁰⁶, Տէր Մկրտչէնց Սառիկ — Ա. (1) Աւետարանի Մեկնիչ ետուր Սբ. Յակոբին:

181բ ... Ալիբարէնց մահդասի Փիլիպոս և Մէլիքշահանց Մահդասու կին Հուռումն — եկեղեցուն կանանց մէկ դուռն շինեցին:

182ա ... դերզիկ Մկրտչէնց տղայքն՝ Պօղոսն և Պարսամն:

182բ ... Թաթումի որդիքն — բերին մէկ ձնձղայք, մէկ զանկակ:

... Դաշէնց Սիմոնին — բերաւ մին զար բեմի ծածկոց:

183ա ... մահդասի Մուլքումն — Ա. (1) շաբիբ, Ա. (1) սկու տակի շոր:

183բ ... փինալի Մուրատի որդի Աւետիք — մէկ չիթ շաբիբ:

184ա ... Ալիբարէնց մահդասի Փիլիպոսն — մէկ շապիկ:

184բ ... Խօջումի որդիքն, Ղևոնդն — բերաւ Բ. (2) փոքր շամտան:

... Խօջամէնց դղէֆն Պուղտանն և Մաթէոսն — կենդանիքն և հանկուցեալքն — բերին Սբ. Յակոբայ մէկ լաւ ատլաս պասմայ շուրջառ, մէկ ձածկոց:

185ա ... փինալի Մուրատի տղա Գրիգորն և որդիք Յակոբն և Մուրատն — բերին մէկ ծածկոց, մէկ ուրար, մէկ լաւ սուրմայեախալու շապիբ:

104 արաբ. مقص — մկրատ, որով մոմի ծայրերն էին կտրում:

105 պրսկ. دس — կապ, փունջ, կծիկ:

106 ջնջված:

186ա ... Սէվլար Հայրապետն:

186բ ... Բէրամէնց Պետրոսի որդի Պօղոսն և Յովնանն, ետուն Սբ. Յակոբայ մէկ սուրմալու սկու մահրամայ:

... Սէլունց Աւում և իւր որդիքն — մէկ լաւ բասմայ կաշէ ծածկոց սեղանին:

187ա ... Նաւասարդէնց Յակոբն:

188ա ... Քաղբաթէնց Թաթէոսն և Դաւիթն — Ա. (1) խաշ, Ա. (1) Գանձարան ետուն, Ա. (1) Բուրսու բան կարպետ:

... Ղէվան — մին լաւ սկիհ ետուն Սբ. Յակոբայ:

189ա ... Նաւասարդէնց Զաքարիայն:

189բ ... Տէր-Աբրահամն և իւր որդիքն Եսան և Աւումն ետուն Սբ. Յակոբայ մէկ լաւ սիրմայ սկու մահրամայ, մէկ Աստուածածնի պատկեր:

190ա ... Յակոբէնց Ղազարն — Բ. (2) լաւ մոմտան:

190բ ... Ղարաման զուստր Մարեամն — ետուր մէկ Մաշտոց Սբ. Յակոբայ:

191ա ... Մինասն:

191բ ... Արղունէնց Յովսէփի որդիք Յակոբն, Ծատուրն և իւրանց եղբայր Հանգուցեալ Ղազարին — տվին յիշատակ նոր եկեղեցուն մէկ տարայի շաբիք, մէկ ջոխտ փեշկիր, մէկ Բուրսոյ բարց ծածկոց:

192ա ... Միրիբէկն:

192բ ... Պաղտու որդի Նիկողոսն — ետուր նոր եկեղեցուն մէկ լաւ խորհրդանոցի վարարուր: Եւ իւր եղբօրակին Նոխուտն — ետուր Սբ. Յակոբայ մէկ փոքր ծածկոց:

193ա ... Տէր-Աբրահամն և իւր եղբայր Մարութէն — Ա. (1) ոսկէտուփ Աւետարան, Ա. (1) Աղօթմատոյց՝ Տօնացոյցն այլ հետն: Ա. (1) Յիսուս Որդի, Ա. (1) փոքրիկ Քարոզիչիք, Ա. (1) Տօնացոյց այլ ջոկ ետուն Սբ. Յակոբին վախճ, Ա. (1) Զայնքաղ էլ հետն: Տէր-Աբրահամի կիսն — Ա. (1) կարպետ, Ա. (1) լիհէպ¹⁰⁷, Ա. (1) բարձ, Ա. (1) դօշակ¹⁰⁸ ետ:

193բ ... Թիրէն և իւր որդի Անդրէասն — եբեր մէկ սուրմայքաշ սկու մահրամայ:

194ա ... Տէր Աբրահամի տղա Պօղոսն:

194բ ... Ներքի Իսկանդարէնց Պետրոս և Պօղոս — մէկ արծաթէ կանթեղ Գ. (3) ձակով:

... Իսկանդարի կին Մարգարիտն — Բ. (2) լաւ կարմիր փեշկիր:

195ա ... Իսկանդարն — Ա. (1) լաւ լական, Ա. (1) լաւ իպրուղ Ա. (1) լաւ խաշ, ձժԲ. (118) մսխալ, Ա. (1) Թարվիզոյ բանն եղլուխ:

... Ասկանդարէնց Թանէսին և իւր որդի Պօղոսին — երես Սբ. Յակոբին մէկ ըսկի իւր մաղղմանովն և մէկ սուրմայ էլ ըսկուն մահրամայ, շատ լաւն, թիվն ՌձԺԳ (1664):

195բ ... Խուշուշէնց Միքայէլն — ետուր Բ (2) կարպետ: Եւ իւր զուստր Թանկսօղն — մէկ խալիչայ Սբ. Յակոբայ: Եւ իւր որդի Մկրտիչն — ետուր մէկ ատենի Սաղմոսարան¹⁰⁹:

¹⁰⁷ արար. لحاف — վերմակ:

¹⁰⁸ պրսկ. شالوار — ներքնակ:

¹⁰⁹ չնջված:

196ա ... Ազարիայն — Ա. (1) Ճաշու գիրք, Ա. (1) փոքրիկ Հարցմունք վախժ հտ Սբ. Յակոբին:

197ա ... Աթաճանէնց Սահակն — Ա. (1) ատլաս բեմի ծածկոց հտ, Ա. (1) լաւ քաշած շապիֆ:

... Տէր-Մարգարին կինն — մէկ շոխտ բազբան հտ Սբ. Յակոբայ:

198ա ... Փառակացոնց Մուրատն և իւր կողակիցն Գայիանէն — Ա. (1) ձեռաց խաչ, Ա. (1) թագ հտ, Ա. (1) արծաթէ խաչ, եւ իւր որդի Ղազարն — մէկ լաւ զառքաֆ շուռչառ: եւ իւր որդի Մուրատ և Աւումն — Բ. (2) շաքիֆ ընծա-լեցին Սբ. Յակոբայ:

199ա ... Գուլփաշէնց Զանի, Տափումն — մէկ բաղլայ հտուր Աստուածածնին, Բ. (2) շապիկ հտուր Սբ. Յակոբայ:

199բ ... Առաքել վարդապետն — Բ. (2) փարտակ¹¹⁰, Ա. (1) լաւ զանձարան, Ա. (1) քաթան կորփիւր հտ, Ա. (1) սհաթ¹¹¹:

200բ ... Ժողովրդեան՝ մեծամեծաց և փոքունց — մէկ լաւ անօթի հմարամբար¹¹² շինել տվին:

201ա ... Շնհատորին — Ա. (1) Յայսմաւորք, Ա. (1) զառ շուրջառ, Ա. (1) մարգարտէ վակաս, Ա. (1) շաքիկ ուրարով և բազպանով, Ա. (1) մեծ խաչ վախժ հտուր Սբ. Յակոբին:

Դարձեալ Ասլանի կին Շնորհատուն և իւր դուստր Մարիան — մէկ լաւ տարայի շապիկ, մէկ փէշկիր:

201բ ... ///-ի որդիք /// և Գրիգորն — մէկ լաւ ձեռնայխաչ:

202ա ... Գուշտ[ո]նց Մահտասին — Ա. (1) Աւետարան, Ա. (1) Ատենի Սաղմոսարան վախժ հտուր Սբ. Յակոբին:

203ա ... Աթաշանէնց Սահակն, Բաղտոնց Գրիգորն, Բարաճանէնց Էվազն, Զիլէնց Ասլանն — Ա. (1) արծաթէ վակաս, Ա. (1) արծաթէ թագ վախժ հտուն Սբ. Յակոբին:

203բ ... Սողոմօն պարոն-տէրն — Ա. (1) պղնձէ թաս հտուր Սբ. Յակոբին:

... Շէկ Ղազարին — Ա. (1) խաչ հտ Սբ. Յակոբին վախժ:

204ա ... Տէր-Աւետիսին — Ա. (1) Մաշտոց հտ Սբ. Յակոբին:

... Դաստակցի Վէլիճան — Ա. (1) լանգարի¹¹³ հտ Սբ. Յակոբին:

... Բազըրկաներն¹¹⁴ — Ա. (1) Սարգիս գիրք բերին Սբ. Յակոբին:

204բ ... Վանոնց Մարտիրոսին — Ա. (1) լաւ զառ շուրջառ, Ա. (1) փոքրիկ խաչ, Ա. (1) թաս վախժ հտուր Սբ. Յակոբին:

... Բարդամն — Ա. (1) Քարոզգիրք հտուր Սբ. Յակոբին:

¹¹⁰ պրսկ. *ودر* — վարագույր:

¹¹¹ արար. *ساعت* — ժամացույց:

¹¹² պրսկ. *انبار* — պահեստ:

¹¹³ թրք. *لنگری* — կերակուրի մեծ աման:

¹¹⁴ պրսկ. *بازرگان* — վաճառական:

А. Д. ПАПАЗЯН

«КЕТУК» МОНАСТЫРЯ св. ИАКОВА СЕЛЕНИЯ АКОРИ

(Резюме)

Поступившая в Матенадаран в 1973 г. и записанная под № 10 573 небольшая, содержащая список пожертвований Акорийскому монастырю св. Иакова рукопись (Кётук) имеет определенную историко-коведческую ценность. Список составлен после завершения строительных работ в монастыре и селении Акори в 1663—1671 гг. Рукопись состоит из 204 (формат 13×10 см), листов, каждый из которых относится к отдельному члену общины: в нем перечислены его пожертвования монастырю и специально оставлено место для записи его пожертвований в будущем.

Записи, сделанные в вышеупомянутые годы и в последующие десятилетия, содержат важные данные о специально-экономической жизни, численности, торговых связях населения этого целиком погибшего в 1840 г. во время землетрясения древнейшего селения, о его системах водоснабжения и мелиорации. Эти записи дают также представления об экономическом состоянии монастыря, рукописях его библиотеки и других культурных ценностях.

Издаваемый текст представляет интерес и для этнографов и специалистов армянского языка.

A. D. PAPAZIAN

LA „KEUTOUK“¹ DU MONASTERE ST. JACQUES
DU VILLAGE AKORI

(Résumé)

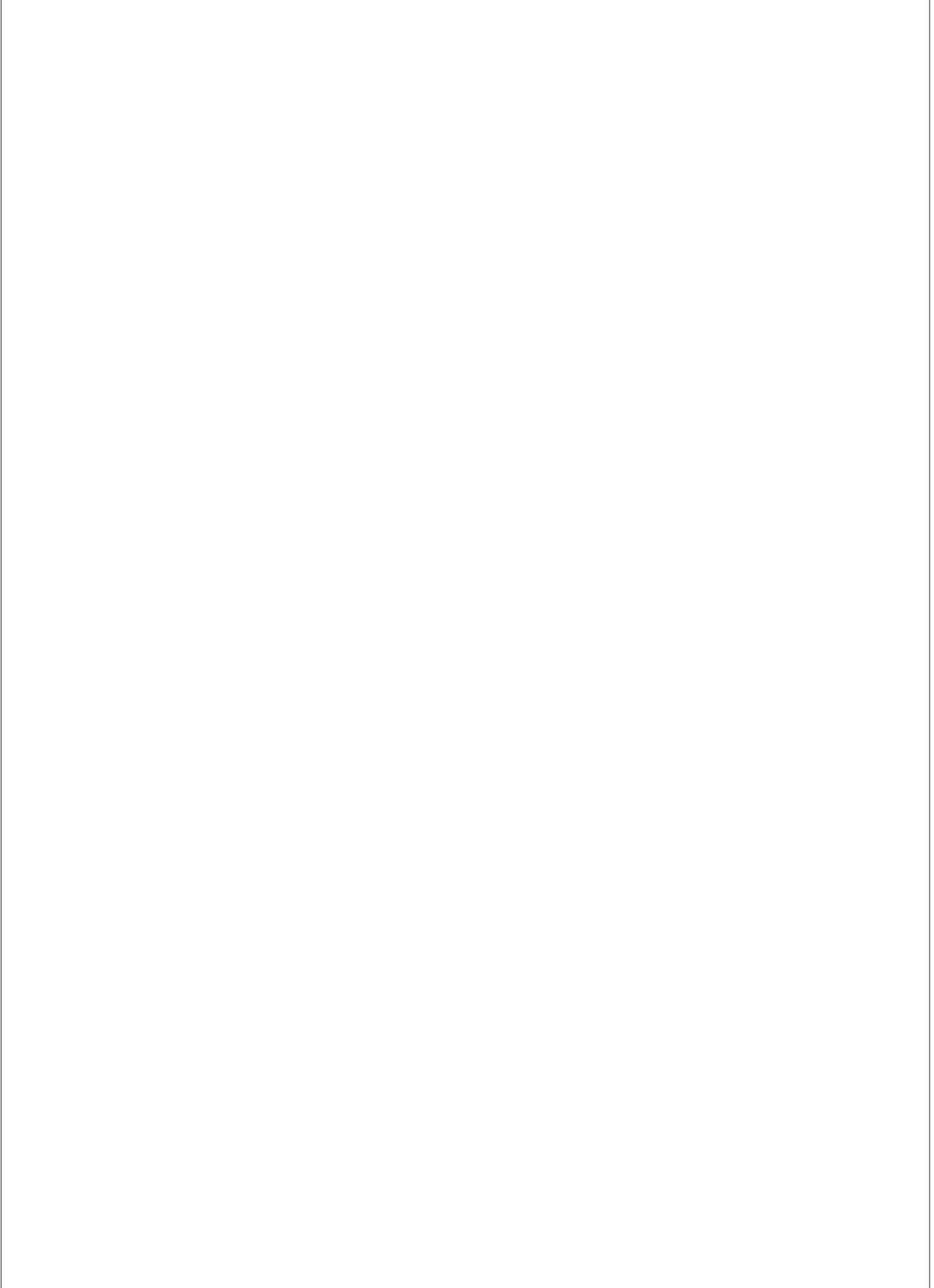
Arrivé au Maténadaran en 1973 et inscrit sous le numéro 10 573 le petit manuscrit (Keutouk) contenant la liste des donations faites au monastère St. Jacques d'Akori présente un intérêt déterminé au point de vue de l'étude des sources. La liste a été dressée après la fin des travaux de construction au village d'Akori en 1663—1671. Le manuscrit se compose de 204 feuillets (format 13×10 cm), chacun desquels concerne un membre de la commune: ses donations au monastère y sont inscrites et on a laissé de la place libre pour inscrire ses donations futures.

Les inscriptions faites aux années mentionnées et durant les décennies suivantes contiennent des données importantes se rapportant à la vie sociale et économique, au nombre d'habitants et aux relations com-

¹ Livre des Donations.

merciales de cette localité fort ancienne ayant complètement disparu lors du tremblement de terre ee 1840, de ses systèmes de distribution d'eau et de bonification. Ces inscriptions donnent également une idée de la situation économique du monastère, des manuscrits de sa bibliothèque et des autres valeurs culturelles.

Le texte publié est également important pour les ethnographes et les spécialistes de la langue arménienne.

ՌԱՇԻԴ-ԷԴ-ԴԻՆԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Դ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

Ավստրիայի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակությունը, Կառլ Յանի աշխատասիրությամբ, լույս է ընծայել XIV դարի պարսկալեզու պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչ Ռաշիդ-էդ-դին Ֆազլ-Ալլահ Թաբրի ալ-Համադանի «Թարիխ-ալ-Աֆրանջ» («Փրանկների պատմություն») վերնագրով պատմաաշխարհագրական աշխատությունը¹:

Յարդ արևելագիտությանը հայտնի էին միայն Ռաշիդ-էդ-դինի այս երկի երկրորդ մասի III և IV գլուխները, որոնց բնագրերը ֆրանսերեն թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով Կ. Յանը հրատարակել էր դեռևս 1951 թ., հիմք ունենալով «Ինդիա օֆիս» հաստատության գրադարանի XVII դարի և Բավարական պետական գրադարանի XVIII դարի ձեռագրերը²:

Տարիներ շարունակ զբաղվելով անվանի պատմագրի մատենագրական ժառանգության, հատկապես գրչագրերի ուսումնասիրությամբ, Կ. Յանը Ստամբուլի Թուփկափու Սարայի գրապահոցներում հայտնաբերել է «Փրանկների պատմության» երեք ամբողջական ձեռագրեր: Այդ ձեռագրերից հնագույնը և ամենալիակատարը հեղինակի կենդանության օրոք և, հավանաբար, նրա իսկ պատվերով, պարզ նասխ գրությամբ կատարված ընդօրինակությունն է: 1416 թ. գրչություն հանդիսացող մյուս ձեռագիրը ընդօրինակված է թեմուրյան շրջանի ճանաչված պատմիչ, Լանկ Թեմուրի թոռ Բայսոնղուրի օրոք գրված ընդհանուր պատմության՝ «Ջուբդաթ-ուլ-թավարիխի» հեղինակ, Հաֆեզ-ե Աբրու անունով հայտնի Նուր-էդ-դին Լուլֆուլահի ձեռքով: Երրորդ գրչագիրը նույնպես XV դարի ընդօրինակություն է, որ գրչի կողմից սխալմամբ վերնագրված է «Թարիխ-ե ալամ» («Աշխարհի պատմություն»), ըստ երևույթին, ինչպես այդ մասին նշում է հրատարակիչը, այն շփոթելով Ռաշիդ-էդ-դինի «Ջամե'-աթ-թավարիխի» («Ժամանակագրությունների ժողովածու») հետ:

Կ. Յանը նպատակահարմար չի գտել տալ հիշյալ բնագրերի վերծանությունը կամ կազմել համեմատական բնագիր: Հրապարակված են միայն առաջին երկու գրչագրերի լուսանկարային նմանահանությունները, իսկ երրորդից՝ միայն երկու էջ: Թեև, ինչպես ասվեց, հնագույն և հավաստի ձեռագիրը հեղինակի օրոք կատարված ընդօրինակությունն է, սակայն առանձին հատվածներում այն ունի տեղանունների և հատուկ անունների բացթողումներ, որոնք արված են հետագայում կարմիր թանաքով լրացնելու նպատակով: Ուստի գերմաներեն թարգմանության համար հիմք է ընդունված Հաֆեզ-ե

¹ Karl Jahn, Die Frankengeschichte des Rašid ad-Din, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1977.

² Karl Jahn, Histoire Universelle de Rašid al-Din Fadl Allah, Abul-Khair, 1, Histoire des Francs, Leiden, 1951.

Աբրուի ընդօրինակությունը, որտեղ առկա ոչ մեծ թվով բացթողումները լրացված են երրորդ ձեռագրի օգնությամբ: Եղել են, սակայն, առանձին տեղանուններ, որոնք չեն պահպանվել ձեռագրերից ոչ մեկում: Այդ դեպքում թարգմանիչը դրանք լրացրել է օգտվելով Աբու-Սուլեյման Դավութ Բանաֆթիի հիշրեթի 717 (1317) թ. գրված «Ռուվզաթու ուլի»-լ-ալբար ֆի թավարիի ալ-աքաբիի վալ-անսաբ» («Իմաստունների պարտեզ, մեծամեծների և ցեղաբանության պատմության մասին») ընդհանուր պատմությունից³, որը շարադրելիս հեղինակը մեծապես ներշնչված է եղել Ռաշիդ-էդ-դինի «Ջամե'-աթ-թավարիի»⁴:

Բնագրի վերծանության հետ կապված հարցերի, գրչական աղավաղումների և ձեռագրային տարբերությունների վերաբերյալ դիտողությունները տեղ են գտել գերմաներեն թարգմանության տողատակի ծանոթագրություններում:

1301 թ. Ղազան խանի հանձնարարությամբ ձեռնարկելով «Ջամե'-աթ-թավարիի» շարադրմանը, Ռաշիդ-էդ-դինը իր առաջ նպատակ էր դրել ի մի բերել այն ժամանակվա քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր երկրների ժամանակագրորեն ճշգրտված պատմությունը: Ի տարբերություն մյուս մահմեդական պատմիչների, նա փորձել է այդ ստվար աշխատության մեջ ընդգրկել նաև քրիստոնյա աշխարհի, կամ, ավելի ճիշտ, եվրոպական տերությունների պատմությունը վերաբերող կարևոր տեղեկությունները, սկսած «աշխարհի արարչագործությունից» մինչև իր ժամանակները:

Այդ մեծ գործի ստեղծումը Ռաշիդ-էդ-դինից խել է շուրջ 10 տարի: Եվ սակայն, ինչպես նշված է «Թարիխ-ալ-Աֆրանջի» սկզբում, հիշրեթի 705 թ. (1305—1306 թթ.), նա որոշել է քրիստոնյա աշխարհի վերաբերյալ հավաքված աշխարհագրական ու ժամանակագրական նյութերի հիման վրա կատարված շարադրանքը ամփոփել առանձին գրքում, իսկ «Ջամե'-աթ-թավարիի» վրա նա շարունակել է աշխատել ևս հինգ տարի և ավարտել՝ 1311 թ.:

Նման առանձին մի ուսումնասիրության ավելի շտապ գլուխ բերելու ձգտումն անշուշտ պետք է բացատրել օրվա քաղաքական հարաբերություններից թեկզմոված պահանջներով: Եվրոպական քրիստոնյա երկրների հետ իլխանների, և հատկապես Ղազան-խանի հարաճուն քաղաքական և տնտեսական կապերի շրջանում այդ երկրների ու ժողովուրդների վերաբերյալ աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական և մշակութային ավելի ընդարձակ և հավաստի տեղեկությունների անհրաժեշտությունը շատ մեծ էր:

Ամբողջ աշխատությունը բաժանված է երկու մասի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի չորս գլուխ: Առաջին մասում, հետևելով պարսկալեզու պատմագրության ավանդույթներին, փորձ է արված խիստ համառոտ թվարկել մինչ այդ գոյություն ունեցող պետությունները: Խոսվում է հրեական, բաբելական, պարսկական, հունական, հռոմեական, բյուզանդական պետությունների, Արաբական խալիֆայության և ապա սելջուկների ու մոնղոլների պետության մասին: Հաջորդ երեք գլուխներում, կրոնական գրականության հիման վրա, տրված է Ադամի և նրա սերունդների, Նոյի, նրա որդիների և

³ Edward G. Browne, A literary history of Persia, vol. III, Cambridge, 1956, էջ 100,

⁴ تاریخ بناکتی، باهتمام جعفر شعار، تهران، ۱۳۵۸

ներանցից սերած ժողովուրդների պատմությունը, և ապա՝ Աբրահամի և հաջորդների սերնդաբանությունը մինչև Մարիամ:

Որոշակի աղբյուրագիտական արժեք է ներկայացնում աշխատության երկրորդ մասը, որի առաջին գլխում, որպես նախաբան, համառոտ բացատրված են քրիստոնեական հավատքի սկզբունքները: Սրան պետք է հաջորդեր եվրոպական երկրների մանրամասն աշխարհագրությունը և աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանության ժամանակագրությունը: Սակայն նախքան այդ հիմնական նյութին անցնելը Ռաշիդ-էդ-դինը անհրաժեշտ է գտել երկրորդ՝ «Հայոց երկրի սահմանների, նրա քաղաքների ու լեռների մասին» վերնագիրը կրող գլխում որոշ տեղեկություններ տալ Կիլիկյան հայկական պետության վերաբերյալ: Այնուհետև արդեն, վերջին 3-րդ և 4-րդ գլուխները, որոնք, ինչպես ասվեց, գիտական շրջանակներին հայտնի են 1951 թ. հրատարակությանը, հաջորդաբար նվիրված են եվրոպական երկրների աշխարհագրությանը և այնտեղ իշխած արքաների ու Հռոմի պապերի ժամանակագրությանը, սկսած Օգոստոս կայսրից (մ. թ. ա. I դար) մինչև Հաբսբուրգյան Ալբրեխտ I-ը (1298—1308) և Պետրոս Առաքյալից մինչև Բենեդիկտ XI պապը (1303—1305):

«Թարիխ-ալ-Աֆրանջի»՝ երեք արժեքավոր բնագրերի հիման վրա կատարված սույն ամբողջական գիտական հրատարակությունը գալիս է զգալիորեն հարստացնելու մեր գիտելիքները Ռաշիդ-էդ-դինի՝ և՛ որպես տաղանդավոր քաղաքական-պետական գործչի, և՛ որպես իր ժամանակի խոշորագույն գիտնականի ու մատենագրի մասին: Աշխատությունը գրելիս նա ձեռքի տակ ունեցել է քրիստոնեական կրոնադավանաբանական հարուստ գրականություն, օգտագործել է այդ ժամանակ գիտական շրջանառության մեջ գտնվող ոչ միայն արաբերեն ու պարսկերեն, այլ նաև լատիներեն ու եվրոպական այլ լեզուներով աշխարհագրական, պատմական ու ժամանակագրական երկեր: Անհավանական չէ, որ այդ գրականությունից օգտվելու ընթացքում նա դիմած լինի երկարատև այցելություններով իսլամների արքունիքում հյուրընկալվող հայ և եվրոպացի բանագնացների ու դեսպանների, իսկ առավել ևս իսլամական պետության հովանավորությունը վայելող պապական քարոզչական գործակալների՝ քալամաշիների օժանդակությանը:

Ռաշիդ-էդ-դինի սույն աշխատության ընդհանուր աղբյուրագիտական գնահատականը մասամբ տրված է ներկա հրատարակության առաջաբանում: Վստահաբար, այն ըստ արժանվույն կգնահատվի նաև սովետական արևելագետ-աղբյուրագետների կողմից:

Ներկա հոդվածի նպատակն է հայագետների ուշադրությունը ներկայացնել «Թարիխ-ալ-Աֆրանջի» երկրորդ մասի 2-րդ գլուխը, որտեղ, ինչպես ասվեց, Ռաշիդ-էդ-դինը, թեև բավականին համառոտ, սակայն չափազանց ուշագրավ աշխարհագրական, քաղաքական և պատմական տեղեկություններ է հաղորդում Կիլիկյան Հայաստանի մասին:

Պետք է ասել, որ Ռաշիդ-էդ-դինի բոլոր աշխատությունները, ինչպես «Զամե-ն-աթ-թավարիսը»⁵, այնպես էլ «Մուքաթթեբե-ն ռաշիդի» («Ռաշիդ-

⁵ Рашид-ад-дин Фазлаллах, Джами ат-таварих, т. I, крит. текст А. А. Ромаскевич, А. А. Хетакуров, А. А. Али-Заде, М., 1968; т. III, крит. текст А. А. Али-

յան գրադրություններ») խորագրով հայտնի նամակների և այլ գրությունների ժողովածուն⁶, նույնիսկ վերջերս միայն հայտնաբերված և հեղինակի ինքնագրով մեզ հասած ընդարձակ «Վակֆնամեն»⁷, Հայաստանի XIII—XIV դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներ են հանդիսանում:

Իր այս աշխատության պատմաաշխարհագրական մասը սկսելով Հայաստանին նվիրված առանձին զխույվ, Ռաշիդ-էդ-դինը ելնում էր այն յուրահատուկ իրավիճակից, որը պայմանավորված էր, մի կողմից, եվրոպական երկրների և, մյուս կողմից՝ իլխանական պետության հետ Կիլիկյան հայկական պետության քաղաքական և տնտեսական հարաբերություններով: Խոշոր պետական գործիչ և քաղաքագետի սահմանումները քաղաքական հարուստ կենսափորձից և իրատես դատողություններից բխող ընդհանրացումների արդյունք են:

Այսպես, հենց առաջին նախադասությամբ Կիլիկյան Հայաստանը բնորոշված է որպես եվրոպական երկրների ֆորպոստ. «Հայոց երկիրը գտնվում է Ֆրանկների երկրի առջևում և փաստորեն նրա նախասրահի դերն է կատարում»: Այս բնորոշման մեջ հստակորեն արտահայտված է ոչ միայն այն ժամանակ արդեն իսլամ ընդունած Ղազան-խանի իլխանական պետության, այլ ամբողջ առաջավոր Ասիայի իսլամական տերությունների վերաբերմունքը Կիլիկիայի հայկական պետության նկատմամբ: Եվ որպեսզի պարզ լինի, որ խոսքը Կիլիկիային է վերաբերում, անմիջապես բացատրված է, որ «կա երկու Հայաստան, Մեծ և Փոքր: Մեծ Հայաստանի երկայնքը ձգվում է Երզնկայի սահմաններից մինչև Սալմաստի սահմանները, իսկ լայնքը՝ Վրաց երկրի սկզբից մինչև Վանի և Ոստանի ծայրը: Փոքր Հայաստանի երկայնքը Ասորիքից մինչև Ռումի երկրի վերջն է, որը կոչվում է Ուշ, իսկ լայնքը Մալաթիայից մինչև Ռումի Անթաքիայի սահմանը»:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, հստակորեն ուրվագծված է Մեծ Հայքի XIV դարի սկզբի վարչաքաղաքական իրավիճակը, որը հիմնականում համընկնում է Ռաշիդ-էդ-դինի մյուս գործերում և Համդ-Ալլահ Ղազվինիի «Նուզհաթ-ալ-կուլուբում»⁸ հանդիպող նկարագրություններին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Մեծ և Փոքր Հայաստանների (Արմինիաթ-ալ-բուրա, Արմինիաթ-ալ-սուղրա) աշխարհագրական հասկացությունները արարմատենագիրների մոտ, ինչպես նաև հետագայի որոշ պարսկալեզու աղբյուրներում, տարբեր ժամանակներում տարբեր իմաստ են ունեցել և երբեք չեն համապատասխանել վաղ ժամանակների «Մեծ Հայք» և «Փոքր Հայք» հասկացություններին:

Заде, Баку, 1957, նույն հատորում տե՛ս նաև բնագրի Ա. Կ. Արենզուի ռուս. թարգմանությունը: Ա. Կ. Արենզուի և Յու. Պ. Վերխովսկու թարգմանությամբ 1946 և 1960 թթ. լույս են տեսել «Ջամե-աթ-թավարիխ» երեք հատորները:

رشيد الدين فضل الله، مكاتبات رشيدى، بسعى واهتمام وتصحيح ١٩٤٧. لاهور. محمد شفيع، Р а ш и д - а д - д и н, Переписка, перевод, введение и комментарий А. И. Фалиной, М., 1971.

١ رشيد الدين فضل الله، وقفنامه ربيع رشيدى، تهران، ١٣٥٠

٢ حمد الله مستوفى، نزهة القلوب، بکوشش محمد دبیر سياقى، تهران ١٣٣٤ (այսուհետև՝ «Նուզհաթ-ալ-կուլուբ»):

IX—XIII դդ. արաբական աղբյուրներում Մեծ Հայաստանի սահմանները մերթ համապատասխանում են Արշակունյաց շրջանի սահմաններին, մերթ ընդգրկում են նաև Աղվանքն ու Արևելյան Վրաստանը, մերթ՝ միայն Արևմտյան Հայաստանը, իսկ Փոքր Հայաստան է կոչվում Թբիլիսիից արևելք ընկած շրջանը, կամ հին Կամբջանը⁹:

Իլխանական շրջանում Արևելյան Հայաստանը, Զաքարյանների տիրապետության ժամանակաշրջանի ավանդույթով, ընդգրկված էր «Գյուրջիստանի վիլայեթի» մեջ: «Արմինիաթ-ալ-քուրբա» (Մեծ Հայաստան) կամ «Իլլադ-ալ-Արման» (Հայոց երկիր) էր կոչվում ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, իսկ սելջուկյան էմիրության կամ Շահ-Արմենների պետության սահմաններով, երբեմն նաև Երզնկայի, Տարոնի և Մոկաց աշխարհի էմիրությունները ներառյալ¹⁰: Դա այն տարածքն է, որ «Թարիխ-ալ-Աֆրանջում» սահմանագծված է «Երզնկայից մինչև Սալմաստ», այսինքն մինչև Ուրմիո լիճը, և «Վրաց երկրի (Գյուրջիստանի վիլայեթ) սկզբից մինչև Վանի ու Ոստանի վերջը», այսինքն Բագրևանդի ու Գոգովիտի շրջակայքից մինչև Մոկաց աշխարհ:

Ինչպես «Նուզհաթ-ալ կուլուբում», այնպես նաև «Թարիխ-ալ-Աֆրանջում», Փոքր Հայաստանը (Արմինիաթ-ալ-սուդրա կամ Արմինիաթ-ալ-աս-դար) Կիլիկյան հայկական թագավորությանը ենթակա երկիրն է: Համդ-Ալլահ Ղազվինին հատկապես շեշտում է, որ «Փոքր Հայաստանը Իրանի (իմա՝ Իլխանական պետության—Հ. Փ.) սահմանների մեջ չի մտնում, նրանից արեւելք Մեծ Հայաստանն է, հյուսիսում Ռումի երկիրն է, հարավում՝ Ասորիքը, իսկ արևմուտքում՝ Միջերկրական ծովը»¹¹: Ռաշիդ-էդ-դինը, սակայն, ինչպես վերը տեսանք, չորս սահմանները նկարագրելու փոխարեն տալիս է երկրի լայնքն ու երկայնքը, որը լիովին համապատասխանում է Ղազվինիի նկարագրությանը: Պետք է եզրակացնել, ուրեմն, որ անկախ արաբապարսկական, ինչպես նաև բյուզանդական աշխարհագրության ավանդույթներից, Իլխանական պետական շրջանակներում և մատենագրության մեջ, հետևելով արևմտաեվրոպական պետությունների օրինակին, Կիլիկյան հայկական պետությունը անվանում էին նաև Փոքր Հայաստան—Petite Arménie (Armenai minor)¹²:

Երկրի լեռներով շրջապատված լինելը նշելուց հետո ասված է, որ «այնտեղ կան հինգ խոշոր, շեն քաղաքներ» և ապա, երեք բնագրերի մեջ էլ, քաղաքների թվարկման համար տեղ է թողնված, որը հավանաբար պետք է լրացվեր կարմիր թանաքով¹³: Կ. Յանը գերմաներեն թարգմանության մեջ

⁹ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 16. հմտ. Ա. Ծ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 49—56: XVII դարի պարսկալեզու պատմիչ Իսթանդար Մունշին Փոքր Հայաստան է համարում Վանանդի, Բասենի և Նրանց մերձակա շրջանները (տե՛ս Իսթանդար-բեկ Թուրքեման-Մուշի, Թարիխ-ալամարա-յե արբասի, պարսկ. բնագիր, Թեհրան, 1957, հատ. II, էջ 742): Սխալմունքն առաջացել է այն բանից, որ նա Համդ-Ալլահ Ղազվինին վկայակոչելիս Արմինիաթ-ալ-քուրբայի մասին տրված տեղեկությունները վերագրել է Արմինիաթ-ալ սուդրային:

¹⁰ «Նուզհաթ-ալ կուլուբ», էջ 117:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Z. K h a n z a d i a n, Rapport sur l'unité géographique de l'Arménie, Paris, 1920 carte № 14, հմտ. Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 59:

¹³ Հաֆեզ Աբրուկ ընդօրինակության մեջ կարմիր թանաքով գրված է «Ախլաթ և...» ու չի

լրացրել է պակասող անունները, օգտվելով «Թարիխ-ե բանաքաթիից»։ Դրանք Այաս, Սիս, Տարսոն, Աղանա և Մսիս քաղաքներն են։ Այս լրացումը պետք է հավաստի համարել, քանի որ Բանաքաթին, ժամանակակից հեղինակ լինելուց բացի, ծառայության մեջ է եղել Ղազան-խանի և Ուլջայթուի դիվանում և իր գիրքը գրելիս մեծ չափով գտնվել է Ռաշիդ-էդ-դինի աշխատությունների ազդեցության ներքո։ Ուշագրավ է, հատկապես, շուրջ 20.000 գյուղերի ու այլ բնակավայրերի մասին տրված տեղեկությունը, մանավանդ, հրք հաշվի առնենք, որ խոսքը վերաբերում է «Հայտնի և անվանի վայրերին»։ պետք է եզրակացնել, ուրեմն, որ փոքր և աննշան բնակավայրերը հաշվի չեն առնված։

Ռաշիդ-էդ-դինը հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում նաև դեպի Կիլիկիա ձգվող ճանապարհների մասին։ Նկարագրված են հատկապես և միայն Ռումի սուլթանությունից դեպի Կիլիկիա գնացող չորս գլխավոր ճանապարհները։ Դրանք հավանաբար ցամաքային ամենաբանուկ ուղիներն էին, որոնցով Կիլիկյան Հայաստանը կապվում էր բուն Հայաստանի, ինչպես նաև իլ-խանական պետությանը ենթակա մյուս երկրների հետ։

Չափազանց հետաքրքրական են Ռաշիդ-էդ-դինի դատողությունները «Եգիպտոսից և Ասորիքից մուսուլման զորքերի դեպի Հայոց երկիրը կատարած ասպատակությունների» վերաբերյալ, ինչպես նաև այն տեղեկությունները, որ նա հաղորդում է հայոց «Թաքսուրի» (թագավոր) այդ հարձակումներին դիմագրավելու, անառիկ բերդերի ու ամրությունների պաշտպանական սխտեմի վրա մշակված ուրույն ռազմավարության մասին։ Ուշագրավ է, որ տեղեկությունները տրված են Հայոց արքայի (Թաքսուր) և Ֆրանսիայի թագավորի (ռեյ դը-Ֆրանս) միջև տեղի ունեցած երկխոսության ձևով։ Դա թույլ է տալիս ենթադրելու, որ հեղինակը այդ մասին տեղեկացել է հայկական արքունիքին շատ մոտ կանգնած անձնավորությունից, որ միանգամայն հնարավոր էր Կիլիկյան արքաների, հատկապես Հենթում II-ի և իլխանական պետության ռազմական և քաղաքական համագործակցության շրջանում։ Երկխոսության սեղմ տողերում արտահայտված են մամուլքների օրըստօրե սաստկացող գիշատիչ արշավանքներին ենթակա Կիլիկյան հայկական պետության ծանր վիճակն ու հայ թագավորների (այս դեպքում առավելապես Հենթում II-ի, ինչպես նաև նրա եղբայրներ Թորոսի, Սմբատի ու Կոստանդին I-ի և եղբորորդու՝ Լևոն III-ի) համառ և զգվարին պայքարն ու դաշնակիցներ որոնելու անհեռանկար ձգտումները։ Այդ հարց ու պատասխանների մեջ ուշագրավ տվյալներ կան նաև ամրացված բերդաքաղաքների պաշտպանական բացառիկ նշանակության և եգիպտական զորքերի ասպատակություններից երկրի կրած նյութական վնասների մասին, նաև այն մասին, որ յուրաքանչյուր գյուղից 3 հեծյալ զորակոչելու դեպքում կարելի էր ստեղծել 100.000-անոց հեծելազոր, որի պահպանության ծախսերը, սակայն, վեր էին պետության հնարավորություններից։ Այս դատողությունները թույլ են տալիս եզրակացնելու նաև, որ իրոք, վերևում նշված 20.000 բնակավայրերի մեջ մտնում են միայն խոշոր գյուղերն ու ավանները, իսկ երկրի մեծ ու փոքր բոլոր բնակավայրերի թիվը 30.000-ից ավելի պետք է եղած լինի։

շարունակած։ Հավանաբար գրիչը փորձել է լրացնել մի այլ աղբյուրից և սխալմամբ գրել միայն «Մեծ Հայաստանի» գլխավոր քաղաքի անունը։

ի վերջո, կարևոր է նաև այն փաստը, որ «Հայոց երկրին» նվիրված գլխի վերջում տրված է Կիպրոս կղզու համառոտ նկարագրությունը, նշելով, որ «Սահց մինչև այնտեղ մեկ օրվա ծովային ճանապարհ է»։ Մեծ է եղել Կիլիկյան հայկական պետության ազդեցությունը կղզու տնտեսական և քաղաքական կյանքում։ Կապը մայր ցամաքի հետ իրագործվում էր հայկական նավահանգիստներ Այասի, Ալեքսանդրետի, Կոռիկոսի, Լամասի և մյուս առափնյա քաղաքների միջոցով, որը կենսական նշանակություն ուներ կղզու մատակարարման, ինչպես նաև ներքին և արտաքին առևտրի համար։

Հայագիտական ավելի լայն շրջանակներին մատչելի դարձնելու նպատակով ստորև հրապարակում ենք «Թարիխ-ալ-Աֆրանջի» այդ հետաքրքիր հատվածի՝ Կ. Յանի հրատարակած XIV—XV դդ. երկու ձեռագրերի հիման վրա կազմած պարսկերեն համեմատական բնագիրն ու հայերեն թարգմանությունը։ Բնագիրը կազմելիս հիմք է ընդունված հեղինակի կենդանության օրոք կատարված ընդօրինակությունը, բացթողումները լրացված են Հաֆեզ-ե Աբրուի ձեռագրից, տողատակում «Հ. Ա.» սկզբնատառերով նշելով նաև կարևոր տարրն թերցվածքները։

Թարգմանությունը առնթեր տրված են բնագրագիտական-աղբյուրագիտական, բանասիրական սկզբնական ծանոթագրություններ, նյութի առավել հանգամանալից ուսումնասիրությունը թողնելով անմիջապես Կիլիկիայի հայկական պետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության հետազոտությամբ զբաղվող մասնագետներին։

در بیان حدود ولایت ارمن از مداین و ضیاع

ولایت ارمن در پیش مملکت فرنگستانست¹ و بمنزلت دهلیز آنجا. و ارمنیه را بر دو موضع اطلاق کنند کبری و صغری. ارمنیه کبری طول آن ممتد است از تخوم ارزنجان تا حدود سلماس و عرض آن از ابتدا² ولایت گرجستان تا اقصاء وان و وسطان. و ارمنیه صغری طول آن از طرف شام است تا منتهی ولایت روم که آنرا اوج می خوانند و عرض آن از تخوم ملاطیه تا مرز رنوه انطاکیه³. و از جمله جهات و جوانب کوه بان. ولایت محیط است. و در پنج پاره شهر معظم معمور است⁴ [ایاس، سیس، تارسون، ادنه و سیس]⁵ و از ضیاع و قری معتبر و مشهور قریب بیست هزار پاره دیه معمور. و از ولایت روم بانجا چهار راه است، اول از

1 2. Ա., ֆրնգստանստ

2 2. Ա., մի

3 2. Ա., րոմ և անտաքի

4 2. Ա., اخلاط و Սխալմամբ տրված է «Մեծ Հայաստանի» կենտրոնական քաղաքի անունը։

5 Քաղաքների անունները՝ ըստ Կ. Յանի «Թարիխ-ե Բանաքաթիից» կատարված լրացման։

جانب قيصريه که آنرا راه خوشجور و راه دولوگویند، دوم راه لولوه که معدن نقره است بالا، قلعه تلوخ و آن راه کاروان شتر است، سیم راه قرامان که محاذی ساحل دریاء روم می رود تا بشهر ایاس، چهارم راهی که از شهر ملاطیه از جانب حلب و دیار شام بیرون می رود. و بسبب آنکه اهل آن ولایت ترسانند لشگرهای مسلمانان⁶ از ولایت مصر و شام بولایت ارمن تاختن می آورند. تکفور که پادشاه ارمنیه صغری است ولایت را باز میگذارد و بقدرقه بدریا می رود. ریدافرنس که پادشاه معظم دیار فرنک است پیش تکفور پیغام فرستاد که ترا چندین ولایت است از هر دیهی سه سوار بیرون کن و با مسلمانان مصافی ده تابگیرزند. تکفور جواب داد که مالی وافر می باید تا استعداد صد هزار سوار کرده شود و مصریان چون تاختن می آورند قریب ده هزار دینار خسارت بر ولایت زیادت نمی افتد و با این قلاع حصین چیزی بدست نمی دارند. و از سیس تا جزیره قبرفس یک روزه راه دریا است و در آن جزیره چند پاره شهر معمور است و صوف نیکوکه بقبرسی⁷ مشهور است از آنجا می آرند و لادن نیز هم از اینجا می خیزد.

ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ, ԿՐԱ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ
ԵՎ ՇԵՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայոց երկիրը գտնվում է ֆրանկների երկրի առջևում և հրա հախառահի դերն է կատարում:

Կա երկու Հայաստան (Արմինիա)՝ Մեծ և Փոքր: Մեծ Հայաստանի երկայնքը ձգվում է Երզնկայի՝ սահմաններից մինչև Սալմաստի սահմանները, իսկ լայնքը՝ Վրաց երկրի սկզբից մինչև Վանի ու Ոստանի վերջը: Փոքր Հայաստանի երկայնքը Ասորիքից (Շամ) մինչև Ռումի երկրի վերջն է, որը կոչվում է Ուջ⁶, իսկ լայնքը Մալաթիայից է մինչև Ռումի Անթաթիայի⁷ սահմանը:

Այս երկիրը բոլոր կողմերից շրջապատված է լեռներով: Այնտեղ կան հինգ խոշոր, շեն ֆաղաֆներ՝ [Այաս, Միս, Տարսուն, Աղանա և Մախս]⁸ և հայտնի ու անվանի վայրերից ու գյուղերից՝ մոտ 20.000 շեն գյուղեր:

Ռումի երկրից դեպի այստեղ չորս նանապարհ կա: Առաջինը Կեսարիայի կողմից է, որը կոչվում է Խոսաուրի⁹ կամ Դավալուի⁶ նանապարհ: Երկրորդը Լուկովայի⁷ նանապարհն է, որ արծաթի հանքն է⁸, Թեկուխ⁹ բերդի վերևում: Այս նանապարհը ուղտերի կարավանի համար է: Երրորդը Կարամանի նանապարհն է, որը Միջերկրական ծովի ափով գնում է մինչև Այաս ֆաղաֆը¹⁰:

⁶ Հ. Ա., չիք լշգրهای مسلمانان

⁷ Հ. Ա., یدارند

⁸ Հստ Հ. Ա.-ի, բնագրում սխալմամբ՝ بقلسی

Չորրորդը այն հանապարհն է, որ Մալաթիայից, Հալեպի կողմից և Ասորի-
փից է դուրս գալիս¹¹:

Այս երկրի բնակիչները բռնադատված են: Դրա համար էլ Ասորիքի և եգիպ-
տոսի մահմեդական զորքերը ասպատակում են Հայոց երկիրը: Թաֆֆուրը (թա-
գավուր), որ Փոֆր Հայաստանի արևան է¹², թողնում է երկիրը և նավով գնում
է ծովը: Ռեյ դը-Ֆրանսը¹³, որ Ֆրանկների երկրի ամենամեծ թագավորն է,
պատգամավոր ուղարկեց Թաֆֆուրի մոտ, ասելով. «Դու մեծ երկիր ունես,
յուրաքանչյուր գյուղից երեք հեծյալ հանիր, մահմեդականների դեմ պատե-
րազմիր, որպեսզի նրանք վախճեն»: Թաֆֆուրը պատասխանեց, թե «Հատ
մեծ հարստություն է պետք, որ բավարարի 100.000 հեծյալ պահելու: Երբ
եգիպտացիք ասպատակում են մեր երկիրը, շուրջ 10.000 դիմադրից ավելի
վնաս չեն պատճառում, և շնորհիվ մեր ամուր բերդերի, նրանց ձեռքը որևէ
բան չի բնկնում»:

Սուրհ¹⁴ մինչև Կիպրոս կղզին ծովով մեկ օրվա հեռավորություն է: Այդ կղզում
մի քանի շեն ֆաղաֆներ կան: Հռչակավոր «Կիպրոսյան»¹⁵ ընտիր բուրդը
այստեղից են բերում, կնդրուկը¹⁶ նույնպես այստեղից է ստացվում:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գերմաներեն թարգմանության մեջ «երդնկան» (Արզիսթան) շփոթված է «Ազերբայջանի»
հետ: Երկու ձեռագրերում էլ այդ հասկացումը բավական պարզ կարդացվում է *از نجان*: Միայն
ակնհայտ է նաև ըստ բովանդակության: Հայաստանը հարևան էր Ազերբայջանին (Ատրպա-
տական)՝ հարավ-արևելքից, իսկ Սալմաստը գտնվում էր երկու երկրների սահմանագլխին:
Ռաշիդ-էդ-դիեր Մեծ Հայաստանի (Արմինիաթ-ալ-բուրսա) երկայնքը նկարագրելիս այն տե-
ղադրում է արևմտյան և արևելյան սահմանների վրա գտնվող երկու քաղաքների՝ Երզնկայի
և Սալմաստի միջև:

2. «Ուջ» թուրքերեն նշանակում է «ծալը»: Սելջուկյան տերութայուններում այսպես էին
կոչվում ֆեոդալական այն տիրույթները, որոնք տրվում էին երկրի ծայրամասերում հաստատ-
ված սահմանապահ զորքերի հրամանատարներին՝ ուջ-բեյերին: Այդպիսի տիրույթ է եղել նաև
Ռումի սուլթանության՝ Կիլիկյան Հայաստանի սահմանի վրա գտնվող Ուջը, որը հետագայում,
ինչպես սելջուկյան այլ էմիրություններում, կորցնելով իր վարչական իմաստը, առ այսօր
պահպանվել է որպես տեղանուն (տե՛ս P. A. Гусейнов, Земля уджей, «Бартольдские чте-
ния 1975», тезисы докладов и сообщений, М., 1975, էջ 15—16):

3. Առաջին ձեռագրում պարզ գրված է «Ռումվա Անթաքիա» (*روم و انطاكية*),
իսկ Հաֆեզ-և Բերրուի մոտ դարձել է «Ռում և Անթաքիա» (*روم و انطاكية*), որը բավա-
կան անորոշ է: Խոսքն այստեղ Պիսիդյան Անտիոքի մասին է, որն այն ժամանակ, գտնվելով
Ռումի սուլթանության սահմանում, ի տարբերություն Ասորիքի Անտիոքի, կոչվում էր «Ռու-
մի Անտիոք»: Թվում է թե Ռաշիդ-էդ-դիերի մոտ պահպանվել է ժամանակի հայկական ժո-
ղովրդական կամ բարբառային ձևը: Հավանաբար հայերն ասել են «Ռումվա Անթաքիա», որը
բանավոր խոսքում կարող էր հնչել նաև «Ռումվա»: Սակայն գրավոր խոսքում քաղաքը կոչ-
վել է «Պիսիդյան Անտիոք»: Գրիգոր Ապիրատ իշխանը 1189 թ. մի չափածո հիշատակարանում,
նկարագրելով Լևոն I-ի տիրապետության սահմանները, գրում է.

Եւ աշխարհին Կիլիկիան,
Նոյն և բուրսա, որ այս սահման՝
Պատեալ լերամբս Տորոսեան,
ՅԱնտիոքէն Ասիւռական
Մինչ յԱնտիոքն Պիսիդեան:

(Տե՛ս Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ և պոեմներ, աշխ. Ա. Շ. Մնացականյանի, Երևան, 1972, էջ 433): Քաղաքն այժմ թուրքերը վերանվանել են Յալվալ:

4. Բնչպես վերը առիթ ունեցանք նշելու, բնագրում բաց թողնված քաղաքների անունները 4. Յանը գերմաներեն թարգմանության մեջ վերականգնել է, վերցնելով Ջաֆար Շևարիի աշխատասիրությամբ 1970 թ. Թեհրանում լույս տեսած Աբու-Սուլեյման Դավութ Բանաթաթիի ժամանակագրությունից:

5. Առաջին բնագրում կետերի բացակայությունը պատճառ է հանդիսացել սխալ վերծանությունների: Բնագրի خوسجور-ը 4. Յանը կարդացել է «Խուսջոր»: Ըստ երևույթին թյուրիմացությունը նպատակ է Բանաթաթիի «Խուլիսվար» ձևը Սակայն դա հայտնի խողճորի ճանապարհն է: Արաբական ալբուբենը չունի «ձ» հնչյունը, ուստի այն փոխարինված է չ-ով, իսկ ց-երը դամմաով կարգալու դեպքում ստացվում է «Խուսջոր»: Այս ճանապարհի մասին հիշատակում է Սմբատ Գումրաստարը, ևս II-ի կառուցած ամրոցի կապակցությամբ. «Ի սոյն ամի (1272) թագաւորն (ևսն հրամայեաց շինել ամրոց առ լերամբն Տաւրոսի, հանդէպ քաղալաղթ զօրավարին Անդրէի պահարանիցն, կիսօրեայ ճանապարհաւ հեռի, ի պահպանութիւն այնմ գաւառին և հռչակաւոր ճանապարհին խողճորոյ» (տե՛ս «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք», Վենետիկ, 1956, էջ 254):

6. Այստեղ ևս ձայնանիշերի բացակայության և 3-ի սխալ ընթերցման հետևանքով գերմաներեն թարգմանության մեջ لولو-ն վերծանված է «Դուլու», թեև տողատակում կարծիք է հայտնված, որ դա հավանաբար Դեկլին է: Ձայնանիշերը (հարաքա) զրվելուց հետո այն ընթերցվում է Դավալու, և պարզ է դառնում, որ խոսքը հայտնի Կեսարիա—Դեկլի—Ֆեբե—Խողճոր—Սիս ճանապարհի մասին է:

7. Գերմաներեն թագմանության Lülün ընթերցումը համոզիչ չէ: Մանավանդ որ թարգմանիչը, Հիլդի վկայակոչմամբ, դա նույնացնում է բյուզանդական Lulon-ի և արաբական աղբյուրների Լուլուայի հետ: Կարծում ենք, որ բնագրի لولو-ն հենց այդպես էլ կարելի է կարդալ: Երբ օ-ն հաջորդում է 3-ին, իրենից առաջ պահանջում է «վ» հնչյունը: Ուստի երկրորդ 3-ն այդպես էլ հնչում է: Իսկ բառավերջի օ-ն պարսկերենում «է» և թուրքերենում «ա» է հնչում, ոչ թե «հ» (و—բանդե-բանդա, د—դանե-դանա, د—գասթե-գաստա և այլն): Այդ բնականվալը մինչև վերջերս էլ կոչվում էր Լուլվա:

8. Այժմ՝ «Բուլղար մադեն» (բուլղարների հանք) կամ «Մադենբոյ» (Հանքավան), իսկ ավելի համառոտ՝ «Մադեն» (Հանք):

9. Բնագրի لولو-ը գերմաներեն թարգմանության մեջ ընթերցված է Bülün և նույնացված արծաթի հանքից կամ Բուլղար մադենից դեպի արևմուտք գտնվող անանուխ բերդի հետ: Սակայն դա ամենայն հավանականությամբ Թելուի կամ Թուլու բերդն է, որ թուրքերն անվանում են Դյուլուք քալի (Dölük kale): Բերդը նաև կոչվում է Անաշա քալի կամ Քոջա քալի և գտնվում է գեպի ենիջե գնացող երկաթուղու եզրին: Այսպիսով այս երկրորդ ճանապարհը հավանաբար գալիս էր Կոնիայից, անցնում էր Երեխով, Լուլվայով, Փոզանթիով, Թելուի բերդի մոտով և Տարսոնի վրայով գնում էր մինչև Միջերկրականի ափը:

10. Կարամանիայից դեպի Այաս ձգվող ճանապարհը հավանաբար անցել է Մութի, Միլիֆ-կիի, Տարսոնի և Մսիսի վրայով:

11. Ասորեից և Մալաթիայի կողմերից եկող երկու ճանապարհներ կային, որոնցից մեկը անցնում էր Բաղրասի, իսկ մյուսը՝ Արսլան բողազը և Աղջա-դաղ գեղից կոչվող լեռանցքեկերով:

12. Գովար է որոշակի սակել, թե Կիլիկիայի ո՞ր թագավորի մասին է խոսքը, «Թագավոր» (թաթար) կոչումը օգտագործված է որպես հատուկ անուն: Ըստ Ռուդոլֆ-Քոլենբերգի կազմած ժամանակագրության, 1289—1307 թթ. որոշ ընդմիջումներով իշխել է Լեոն II-ի որդի Հեթում II-ը, որը միաժամանակ ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ էր և Եմենի հոգևոր կոչում: 1293—1295 թթ. և 1296—1299 թթ. նա գահը զիջել է իր Թորոս, Սմբատ և Կոստանդին եղբայրներին, իսկ 1301-ին գահ է բարձրացրել Թորոսի որդի Լեոն III-ին, ինքը մնալով որպես խնամակալ (տե՛ս W. H. Rüd-Collenberg, The Rupenides, Hethumides and Lusignans, Paris, 1963, էջ 22): Այս ժամանակամիջոցում Կիլիկիան բազմիցս ենթարկվել է մամլուքների արշավանքներին: 1295—1297 թթ. Հեթումն ու Սմբատը գնացել են Ղազան-խանի մոտ և, դաշինք

կնքելով, համատեղ հաղթական կռիվներ են մղել մամլուքների դեմ: Ամենայն հավանականությամբ Ռաշիդ-էդ-դինի տեղեկությունները «Հայոց թագավորի» մասին վերաբերում են Հեթում II-ին կամ իսկ III-ին: Պետք է ենթադրել, որ Ֆրանսիայի թագավորի և Կիլիկիայի տիրակալների միջև տեղի ունեցած բանազնացությունների մասին իլխանական պետական մարմինները տեղեկացվել են անձնական շփումների և բանակցությունների ընթացքում:

13. Այստեղ նմանապես «Ռեյ դը-Ֆրանս»-ը (Ֆրանսիո թագավոր) զործածված է որպես հատուկ անուն: Վստահորեն կարելի է ասել, որ խոսքը վերաբերում է Ֆիլիպ IV-ին (1285—1314):

14. Բնագրի այս հատվածում «Սիս»-ը պետք է հասկանալ ամբողջ Կիլիկիայի իմաստով, ոչ միայն քաղաքի: Մահմեդական աղբյուրներում Կիլիկիան հաճախ անվանվում էր «Քիլադալ-Սիս» (Սսի երկիր): Իսկ Ռուբինյան արքաներին կոչում էին «թագավոր-և Սիս» (Սսի թագավոր. տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենեսիկ, 1885, էջ 59, հմմտ. «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», I, Հրովարտական, պրակ Ա, կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 45, 78—79):

15. Առաջին հեղադրի «Կուդախ»-ն գրչական վրիպակ պետք է համարել: Ճիշտ է Հաֆեդ-և Աբրուի բնագրի «զերբխի»-ն, որ նշանակում է «կիպրոսյան»: «Կուդախ» կարող էր կոչվել միայն Երուսաղեմին վերաբերող որևէ բան: Այդ քաղաքն է, որ արաբները անվանում են «Կուդա»:

16. Սպիտակ խոնկ— *Cistus ladaniferus*.

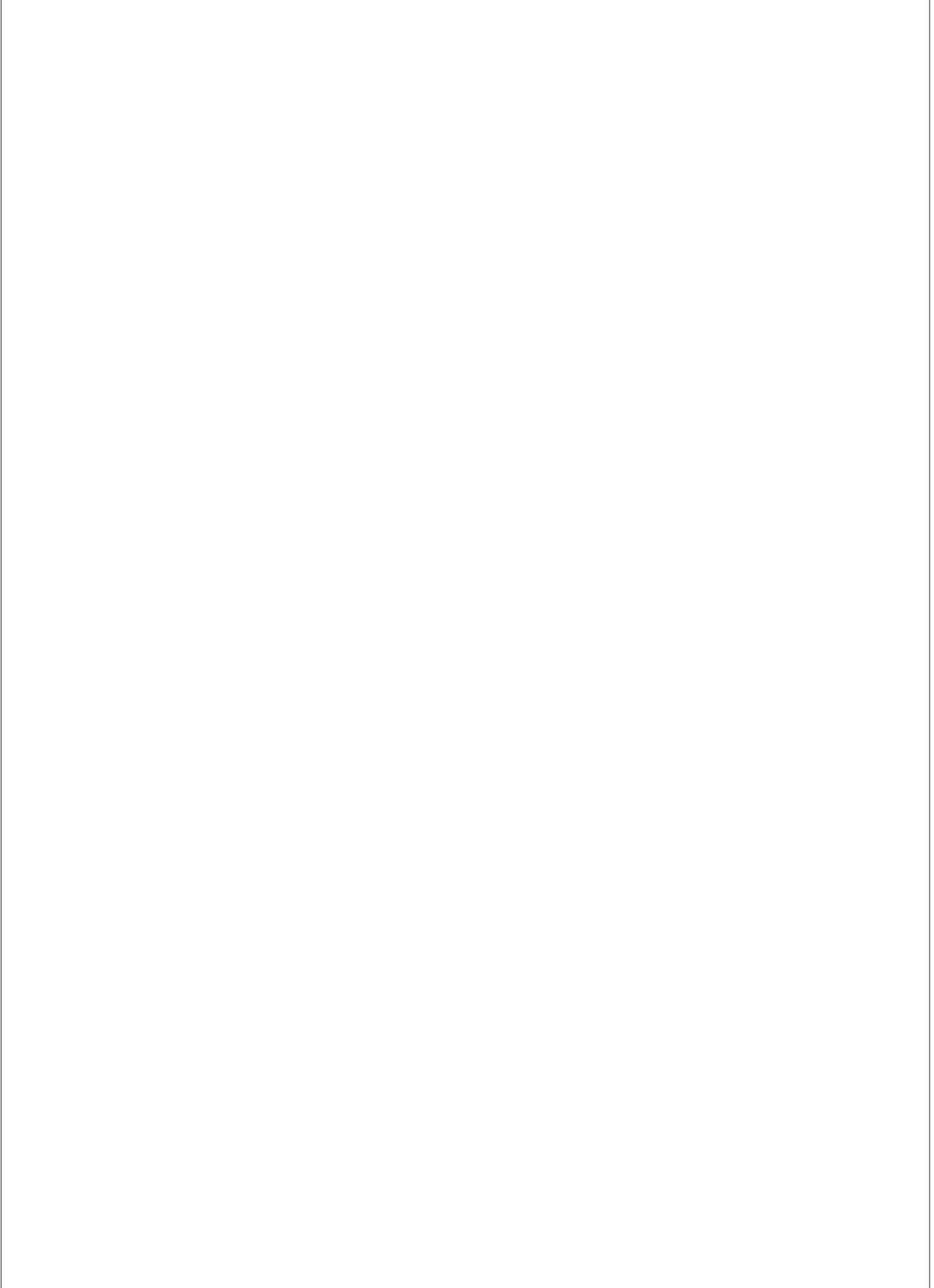
РАШИД-АД-ДИН О КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ

Доктор историч. наук А. Д. ПАПАЗЯН

(Резюме)

В 1977 г. в Вене был издан историко-географический труд Рашид-ад-дин Фазл-Аллаха «Тарих-ал-Афранч» («История франков») с факсимиле двух новонайденных рукописей и немецким переводом текста. Для арменоведения определенный интерес представляет 2-я глава II части этого труда, в которой Рашид-ад-дин сообщает ценные сведения о географическом положении Киликийского армянского государства, его населенных пунктах и жителях, дорогах и средствах связи, а также о его политическом положении и созданной для отражения мамлюков системе укрепленных городов-крепостей, на которую опиралась своеобразная тактика ведения войн.

С целью сделать эти сведения более доступными широким кругам специалистов, здесь публикуется уточненный персидский текст указанной главы, составленный на основе изданных К. Яном факсимиле двух рукописей, а также его перевод на армянский язык.

ФОРМЫ ФЕОДАЛЬНОЙ ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ВЛАДЕНИЯ НА БЛИЖНЕМ И СРЕДНЕМ ВОСТОКЕ

Бартольдские чтения, 1975 г.

Москва, 1979

А. Д. Па п а з я н

ПОНЯТИЯ "МУЛК", "МАЛЕК" И "МАЛЕКАНЭ" ПО КАБАЛЕ-ВАКФНАМЕ (1431 г.) СЕЛЕНИЙ, ПРИНАДЛЕЖАВШИХ ЭЧМИАДЗИНУ

Научным кругам известна снятая в XI-X в. копия с древнейшей шариатской купчей, или кабале-вакфнаме, составленной в месяце раби II 835 г.х. (декабрь 1431 г.) относительно пожалования в собственность Эчмиадзинскому монастырю семи крупных сел; полный персидско-арабский текст этого документа и перевод его на армянский и русский языки опубликованы нами в первом томе "Персидских купчих Матенадарана"¹. В свое время как в специальных статьях, так и в монографии мы подробно рассмотрели кабале-вакфнаме как важный источник по социально-экономической и политической истории Армении². Однако наши заключения по основным вопросам, связанным с этим документом, могли в какой-то мере вызывать сомнения, поскольку они основывались не на оригинале или заверенной копии, а на копии, произведенной рукой неизвестного нам лица.

В примечаниях к указанным выше публикациям отмечено, что оригинал документа, называемый Симеоном Ереванци "пространным вакфнаме католикоса Григора Маквеци", исчез из архива монастыря и, вероятно, находится где-то в другом месте; возможно, что он будет когда-либо обнаружен³.

И вот спустя шесть лет после того как было выдвинуто это предположение, во время производившихся летом 1974 г. в Эчмиадзинском монастыре ремонтных работ, случайно была найдена богатая коллекция, состоящая более чем из 800 весьма ценных документов XV-XIX вв. и среди них - неоднократно упоминавшийся Симеоном Ереванци оригинал прострannого вакфнаме Григора Маквеци и шариатско-нотариальная копия с него, снятая в XVI в. Собрание это ныне перенесено в Матенадаран, где начата его архивная обработка.

Предварительное ознакомление с нововыявленными документами позволяет предположить, что они когда-то со специальной целью были изъяты из архива монастыря и как более важные документы хранились отдельно, затем были забыты в каком-то складе и в свое время не были перенесены в Матенадаран. В со-

брании имеется большое количество грамот и указов на персидском и турецком языках, шариатско-нотариальные акты, касающиеся сделок различного рода, записи о взимавшихся с населения налогах, письма вельмож и прочие документы, которые содержат громадный материал по социально-экономической и политической истории указанных столетий.

Интересующий нас оригинал кабале-вакфнаме Григора Маквеци позволяет окончательно уточнить не расшифрованные ранее или вызывавшие сомнения фрагменты копии и веско подтверждает сделанные нами заключения.

Как мы уже отмечали в предыдущих исследованиях, из содержания кабале-вакфнаме явствует, что селения, проданные Григору Маквеци Рустамом Орбеляном, не были его наследственными или купленными владениями. Как видно по надписи на документе, утвержденной печатью начальника казначейства (**бейт-ал-мал**) Чухур-Саадского вилайета, эти селения в то время, неизвестно вследствие каких обстоятельств, находились в распоряжении лица, уполномоченного государством. Известно, что, согласно шариатскому праву, право на отчуждение недвижимых владений подобного рода имел только султан или уполномоченный им высокопоставленный представитель⁴.

Титулы, предшествующие имени Амир Рустама, подтверждают, что он действительно мог быть в то время именно такой личностью. Он именован

عاليجناب امارت و حكومت مآب رفعت و مكرمت قباب متعاليمنزلت
والارتصاف اكتساب المخدم الاعظم الدستور الاكرم مقرب الحضرت
عليه السلطانيه مقبول الدولت السنيه الخاقانيه مستشار اعظم
السلطين مؤتمن افخم الخواقين المستغنى ذاته عن التوصيف و
التعريف بعنايت الله الملك الدائم نجاعا الدولة والمكرمة و
الدين امير رستم ابن امير بيشكين ابن امير سنباط

Не исключено, что наряду с другими владениями Амир Рустам получил эти селения от Искандара Кара-Коюнлу в качестве феодального дара (**سيورغال ابدى**).

Документ скреплен той же печатью, что и вагаршапатская купчая, написанная в феврале 1430 г.⁵. Это означает, что акт составлен в том же присутствии, руками тех же лиц. Примечателен тот факт, что по купчей 1430 г. принадлежавшее Эчмиадзинскому монастырю село Вагаршапат (Учкилиса) в декабре 1431 г. вместе с другими селами вновь было продано Григору Маквеци и вновь отдано в **вакф** монастырю. При этом если в первой купчей село было оценено в 15 тыс. динаров, то по второй оно продавалось за 90 тыс. динаров. Для подобного фантастического роста цен на владения менее чем за два года не имелось ни экономических, ни политических предпосылок. Напротив, в тревожные годы правления Искандара Кара-Коюнлу (1420 -

1437) цены на владения могли только упасть. В лапидарных надписях имеется, например, следующее указание: "Я, Чар, купил деревню Хов со всеми ее границами в горькое время, когда земля была дешевой, а золото — дорогим"⁶. На основе этого факта, а также учитывая цены на селения, проданные в те годы по другим купчим, мы отмечаем, что стоимость селений, приобретенных Григором Маквечи, преувеличена по меньшей мере в семь-восемь раз. Подобная точка зрения ныне подтверждается также тем фактом, что на оригинале купчей сделаны попытки изменения цен. Это означает, что даже спустя несколько десятилетий цены казались некоторым невероятными, и они попытались стереть цифры, выражавшие сотни тысяч.

Как отмечалось в свое время, цель сделки заключалась в том, чтобы эти села, согласно продаже в соответствии с шариа-том (*مبايعه شرعية*), стали приобретенной собственностью Григора Маквечи, а затем вновь, согласно шариятским законам, были принесены в дар монастырю и превратились в его неприкосновенную собственность. В вакф могли быть переданы те владения, которые являлись наследственной или приобретенной собственностью (*ملك موروثي ؛ ملك زر خرید*). Увеличение цен на селения было сделано для того, чтобы гарантировать собственность крупной суммой; это, однако, говорит о том, что сделка не была реальной.

Из исторической литературы нам известны подобные сделки, заключенные в сходных условиях.

Шейх Хусейн Захеди из сефевидских дервишей Ардебилля в своей книге "Силсила-и ал-насаб-и Сафавийе" рассказывает, что, когда шах Аббас I, очистив от узбеков Хорасан, занял город Балх, в одном из окрестных сел в руки всинов-кызылбашей попало несколько вакфнаме, из которых выяснилось, что в 1402 г., когда Тимур возвращался из своего последнего похода в Малую Азию с большим количеством пленных турок, которых подарил Шейх-Али, сыну Шейх-Сафи, он одновременно купил много селений в районах Исфахана, Камаре, Хамадана и передал их в вакф мужским наследникам Шейх-Али. Когда эти вакфнаме были переданы шаху, ему подсказали, что он как наследник Шейх-Али может овладеть этими селениями и внести их в свой хасс. Однако шах отказался, сказав, что "эта сделка является царской сделкой; могло случиться, что кабале были написаны, но сумма /подлежащая уплате за куплю/ не дошла до владельцев мулков. В противном же случае хотя бы некоторые из этих мулков должны были быть ныне в наших руках"⁷.

معامله پادشاهیت شاید که قبالتها نوشته باشند و مبلغ ب صاحب ملک
نرسیده باشد اگر همچو نمیبود میبایست که از آن املاک قلیلی در
تصرف میبود

Как видим, даже Тимур, осуществлявший деспотическую власть в пределах своей огромной империи и безусловно считав-

шийся, согласно букве ислама, верховным собственником земли, не мог пренебрегать правами частных феодальных собственников и считал необходимым юридически оформить приобретение им мульковых деревень, заключив сделку по купле⁸.

Здесь интересно выражение "царская сделка" (*معامله پادشاهی*), которое фактически означало "захват под предлогом купли". С этой практикой безусловно был прекрасно знаком и сам шах Аббас.

Искандар Мунши в своей "Истории" посвятил целую главу дарам, принесенным в 1608 г. шахом Аббасом некоторым святым местам и религиозным и благотворительным организациям; в ней, в частности, отмечается, что принесенные в дар владения шаха по шариатским документам были его законной собственностью⁹. В персидских рукописях Матенадарана имеется копия этого вакф-наме; в нем действительно подчеркивается, что собственность на эти владения подтверждена шариатскими актами¹⁰.

На наш взгляд, можно не сомневаться в том, что купчая Григора Маквечи также говорит о подобной сделке. Для обеспечения правовых основ вакфной собственности прежде всего оформлена продажа этих сел, а затем в качестве приобретенной, а следовательно и бесспорной, собственности Григор Маквечи превращает их по законам вакфа в собственность монастыря. В конце купчей говорится:

و نیز شرط کرد که یوما من الايام و عاما من الاعوام بارشد متولی و رهبانان زمانی نفروشدند و نبخشند و بتجویز بیع و هبیه نکنند تغییر کنند و لف مذکور و شروط مزبور در لعنت و مخط آلهی باشد و بشرط آنکه لا بیاع و لا توجره و لا یوهب و لا یبدل و قفا صحیحا شرعیاً و حسباً صریحاً سمعنا مخلصاً سرمداً و حم البیع له ابدماً

Целью подобной сделки было создание прочной материальной опоры для будущего центра армянской церковной власти¹¹. И в этом случае право полной собственности помимо Вагаршапата на шесть крупных окрестных селений содержало в себе признаки хотя и духовной, но все же феодальной власти.

Сочетание мульковой собственности и вакфной неприкосновенности сел подчеркнуто в частях, относящихся к продаже и принесению в дар каждого из них. Особенно хорошо это видно в новоявленном оригинале, где крупными письменами выделены слова *بیاع* ("продавец"), *مشتري* ("покупатель"), *مبايعه* ("продажа"), *مبلغ* ("сумма") и *ثمن* ("цена"), *الحدود* ("границы"), *مالك*, *ملك*, *واقف*, *وقف*, *مالكانه*, *مالك*.

Примечателен также тот факт, что если в некоторых купчих последующих веков писалось: "Проданы шесть дангов *мулка* такого-то села" (т.е. полностью), — то здесь вначале сказано: "Проданы следующие *мулки*" (*املاك ریزه چند*), — а затем поочередно упомянуты все селения, причем о каждом из них гово-

و منها شندانگ или **اولا شندانگ القرية المدعوه اوج كليسيا**: рится: **القرية المدعوه اخترك**. Далее следует подробное описание границ и отмечается, что селение продано:

بجميع حدود و الحقوق و التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات من المزارع و الاراضي و الصحارى المهمله و المستعمل و البايه و الدايه و الجبال و التلال و الوهاد و الكروم و الاشجار و الممرور و الميرون و الانهار و القنات و القنوات و الاحجار و الكهوف و المرايع و المرايع و المرغزار و مواضع ببيوتات و الاكره و الاصاطه و المشايخ و المناقر و الباغات و الطواحين و ببيوتات العمار و ذلك من الحدود و الحقوق الداخلة فيها و الخارجة عنها و المتصله بها و المنفصله عنها العامله الانشاء ما لا يدخل تحت التملك عن المساجد و المقابر و الشوارع و الطرق و المسيلات املاك الناس

Как видим, право феодальной собственности владельца селения распространялось на все земли в границах села и доходные владения; в документах эти села названы мулком покупателя, а затем получившего вакф, что дословно означает "собственность".

В наших исследованиях¹² обстоятельно отмечена определенная разница между встречающимися в купчих и официальных документах понятиями **مالك** и **مالكانه**, **متصرفي** и **تصرف**.

В нашем кабале-вакфнаме селения называются **ملك**, т. е. "собственность"; в документе читаем:

و اكون بهذه المقدمات و المعاقدات حق و ملك طلق و مال محض خاص و خالص للمشتري الواقف المذكور حق من حقوقه و ملك من املاكه مال من امواله و عقار من عقاراته و ضياع من ضياعاته و شئ من اشياءه

Здесь примечательны сочетание синонимов **ملك طلق** / "полноправная собственность" / и **مال محض** / "нераздельное владение" /, а также выражения **مالك** и **مال من امواله**, имеющие смысл полноправной собственности.

Что термин **ملك** в шариатско-нотариальных документах употреблялся только в смысле "собственность", доказано и тем фактом, что часто термину **مالك** ("собственник") сопутствовал в качестве синонима термин **صاحب**. В надписи на дверях монастыря Степаноса Нахавка Дарашамба¹³ читаем:

مجبلى بيگ خلف مرحوم فتحلى بيگ برادر مرحمت پناه مقصود خان كنكرلو مالك و صاحب قريه دره شام

В поврежденной части оригинала кабале-вакфнаме с помощью нововыявленного оригинала удалось расшифровать наименования

владельца села **مالك** и уплачиваемой ему феодальной ренты **مالكان**, которых не было в копии. Этот факт подтверждает, что владение селами рассматривалось не как **تصرف** ("владение"), а как **ملك** ("собственность"), поскольку владелец села назывался **مالك** ("собственник"), а не **متصرف** ("владелец").

Один с другим логично связаны наименования села **ملك** ("собственность"), владельца селения **مالك** ("собственник") и уплачиваемой последнему земельной ренты **بهره مالكان** ("доля собственника", или, вернее, "собственническая доля").

Юридические формулировки и официальная терминология полностью соответствуют шариатскому правовому восприятию собственности на землю. Таковым является все изложение документа — с начала до конца. И в этом смысле весьма велико историко-правовое значение нововыявленного оригинала купчей, всестороннее исследование которого позволит выяснить и другие вопросы, относящиеся к истории феодального землевладения в Армении и странах Ближнего Востока указанного периода.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Персидские документы Матенадарана. II. Купчие. Вып. 1. Составил А.Д.Папазян. Ер., 1968, док. 5 (далее — Купчие).

² Там же, с. 349, 351; ср.: А. Д. П а п а з я н. Страницы из истории политической жизни Восточной Армении. — "Известия АН АрмССР". Сер. общ. наук. 1955, № 8; о н ж е. Иноземное господство в Арагатской области. — "Известия АН АрмССР", 1960, № 7-8; о н ж е. Институт "бейт ул-мал" и конфискации земель армянских феодалов в XV в. — "Историко-филологический журнал". Ер., 1958, № 2 (на арм. яз.).

³ Купчие, с. 351.

⁴ Документ к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вып. 1. Акты феодальной собственности на землю XVII-XIX вв. Сост. О.Д.Чехович. Таш., 1954, док. № 10 и 11, с. 42, 45, 50, 54; ср. док. № 21 и 40, с. 101, 104, 185, 188. Ср.: А. Д. П а п а з я н. Институт "бейт ул-мал" и конфискации земель армянских феодалов в XV в., с. 201.

⁵ Купчие, док. 4.

⁶ Лапидарные надписи. Сост. К.Костанян. СПб., 1913, с. 124 (на арм. яз.).

⁷ Silsilat-ul-Nassab. Genealogie de la dynastie Safavy de la Perse par Cheik Hossein fils de Cheik Abdal Zahedi sous le regne de Chah Soleiman. B., 1343/1924-25, с. 48-49; см. также: Н. Н o r s t. Timur und Hoga 'Ali. — "Abhandlungen der Geistes- und Socialwissenschaftlichen Klasse". Wiesbaden, 1958, N 2.

⁸ А. Д. П а п а з я н. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках. Ер., 1972, с. 91-92.

⁹ کتاب مستطاب تاریخ عالم آرای عباسی ... اسکندر بیگ ترکمان ... جلد ۲، طهران، ۱۳۵۶/۱۹۵۶/، с. 760-761.

¹⁰ Матенадаран. Персидский фонд. Рук. 235, с. 726-76а.

¹¹ См.: А. Д. П а п а з я н. Страницы из истории политической жизни Восточной Армении.

¹² А. Д. П а п а з я н. Аграрные отношения..., с. 94-95.

¹³ Матенадаран. Диван католикоса. Папка 1з, док. 1007.

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ 1823 ԹՎ. ԲՈՂՈՔԱԳԻՐԸ

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանի հետ միավորման բախտորոշ իրադարձությանը նախորդող տասնամյակների պատմությունը, զեռես XIX դ. կեսերից իր վրա է սեւեռել հայ, ռուս և այլազգի հետազոտողների ուշադրությունը:

Ուշագրավ են հատկապես միավորմանը հաջորդող տասնամյակներում կատարված տնտեսական կյանքի, հողատիրության և ագրարային հարաբերությունների, բնակչության էթնիկական և սոցիալական կազմի վիճակագրական ուսումնասիրությունները, որոնք ժամանակագրորեն ավելի մոտ լինելով հիշյալ շրջանին, առավել ճշգրիտ պատկերացում են տալիս երկրում տիրող բնդհանուր իրավիճակի մասին:

Այդ հետազոտությունները, սակայն, մեծ մասամբ կոչված էին պարզելու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ստատիկ պատկերը, այսինքն այն, ինչ որ վաղ ժամանակներից և՛ մահմեդական իրավունքով, և՛ սովորույթային օրենքներով, ավանդաբար կիրառվում էր Իրանում, տվյալ դեպքում Անդրկովկասի խանական տիրապետություններում:

Իրողությունն այն էր, սակայն, որ աշխատավորական զանգվածների և ամբողջապես վերցրած հայ ազգաբնակչության տնտեսական և արտատնտեսական ճնշումները, հարստահարություններն ու կրոնական և ազգային խտրականությունը, հարյուրամյակներ շարունակվելով, Անդրկովկասի տարբեր հատվածների Ռուսաստանի հետ միավորմանը նախորդող տասնամյակներում արդեն, առօրյա երևույթներ էին դարձել:

Նախորդ դարի վերջերից նոր թափ առած Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժումներն ու Ռուսաստանի հետ միավորվելու ուղղությամբ կատարված գործնական քայլերը, զուգորդված ռուսական զենքի պարբերական հաջողությունների հետ, XIX դարի սկզբներին արդեն նշանավորվեցին պատմական նոր հեղաբեկումներով և սոցիալ-քաղաքական արմատական տեղաշարժերով: Այս իրադարձությունները եկան երկրի ներսում առավել ևս սրելու ներքին հակասությունները, տեղի տալով արևելյան բռնատիրությանը բնորոշ անձի և գույքի մինչ այդ էլ անհանդուրժելի անապահովությանը սաստկացմանն ու բնակչության կողոպուտի և հարստահարության սանձազերծմանը:

Հայկական պատմողական և դիվանական աղբյուրներին զուգահեռ, երկրում տիրող ծայրահեղ ծանր կացության և բնակչության անապահով վիճակի վերաբերյալ ուշագրավ տվյալներ են պարունակում նաև պարսկալեզու դիվանական վավերագրերը: Այդ վավերագրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում, մի կողմից հայ հոգևոր առաջնորդների և աշխարհիկ գործիչների, և մյուս կողմից

Երևանի Մուհամմադ խան Կաջարի (1784—1805), Հուսեյնկուլի խանի (1807—1827) կամ նրա եղբոր՝ Հասան խանի և հատկապես զահաժառանգ և փոխարքա Աբբաս-Միրզայի միջև փոխանակված պաշտոնական փաստաթղթերն ու առաքված գրությունների պատճենները:

Այս ուշագրավ վավերագրական նյութի քննական-համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս հավաստելու, ինչպես դարասկզբին, այնպես նաև 1804—1813 թթ. պատերազմական գործողություններին, Գուլիստանի պայմանագրին հաջորդած տարիներին իրանական իշխանությունների կողմից ազգաբնակչության տարբեր խավերի նկատմամբ Արևելյան Հայաստանում և հատկապես Արարատյան երկրում սանձաղերծված հարստահարությունների զանգվածային բնույթը:

XIX դարի առաջին քառորդի մի քանի հարյուր դիվանական վավերագրերի մեջ, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Ներսես Աշտարակեցու գրությունները, հատկապես 1823 թ. Աբբաս-Միրզային ներկայացված բողոքագիրը, որտեղ մանրամասն նկարագրված են 1798—1822 թթ. Երևանի սարդար Հուսեյնկուլի խանի, նրա եղբոր՝ Հասան խանի և նրանց ստորադասների կողմից էջմիածնի միաբանության նկատմամբ զրսևորված ոտնձգությունները, պարբերաբար կրկնվող ինչքի և ունեցվածքի հափշտակումներն ու մեծագումար դրամական բռնազանձումները, որոնք այդ տարիներին աննախընթաց շահիերի էին հասել, վանքին կանգնեցնելով ահռելի պարտքերի առաջ:

Մանրեցնելով վավերագրի բովանդակությանը, ակամա հիշում ես Խ. Աբովյանի անմահ երկի այն տողերը, երբ էջմիածնի հոգևորականները, պատմելով իրենց վիճակի մասին, եզրակացնում են. «Ախր, մեզ որ էջ են անում, ձեզ ինչ կանեն»: Իրոք, եթե այդպիսին էր դարեր շարունակ սեփյան արքաների հրովարտականերով, իսկ առավել ևս ժամանակակից արքայի և զահաժառանգ ու փոխարքա Աբբաս-Միրզայի հրամանագրերով, իբրև թե բարձրագույն հովանավորությանը ենթակա, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կենտրոնը հանդիսացող էջմիածնի վիճակը, ապա պարզ է, թե ինչքան ծանր են եղել հարկատու ժողովրդի և աշխատավորական զանգվածների ուսերին բարդվող հարկապահանջության ու կեղեքումների լուծն ու որքան ապերասան ընշաքաղց խանի և նրա մերձավորների ու ստորադաս ոհմակի բռնություններն ու կամայականությունները:

Երկրում մոլեգնող անիշխանության և կամայականությունների, ինչպես նաև էջմիածնի վանքի և միաբանության նկատմամբ գործադրվող բռնությունների վերաբերյալ տեղեկություններ կան ցրված պատմողական և դիվանական աղբյուրներում, որոնց ճշմարտացի գեղարվեստական արտացոլումը գտնում ենք Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպում: Ներսես Աշտարակեցու սույն բողոքագիրը, սակայն, հանդիսանալով ժամանակի խոշորագույն ազգային, եկեղեցական և հասարակական-քաղաքական գործչի կողմից շարադրված պաշտոնական փաստաթուղթ, ուր մանրամասնորեն նկարագրված են նշված տասնամյակներին վանքում տեղի ունեցած դեպքերը, որպես առավել հավաստի սկզբնաղբյուր, ավելի ամբողջական պատկերացում է տալիս այդ թվականներին Արևելյան Հայաստանում տիրող սոցիալ-քաղաքական ծանր իրադրության մասին:

Բողոքագիրը շարադրված է դիվանագիտական ոճով, արքունի գրագրությունների էտիկետին համապատասխան: Նույն այդ թվականներին, ծավալե-

[illegible]

2008
第 1 卷
第 1 期
总第 1 期

լով բուռն քաղաքական գործունեություն և լայնորեն համագործակցելով Անգլերկովկասի ռուսական հրամանատարության և պետական գործիչների հետ, իրանական բռնակալության լծից Հայաստանի ազատագրման և Ռուսաստանի հետ միավորման համար զինված պայքարի կոչ անող ներսես Աշտարակեցին, հարկադրված էր ծալրից ծալր իրանական իշխանությունների դաժանության, բռնությունների ու հարստահարության մասին պատմող իր բողոքագրում, Ֆաթհ-Ալի շահին և Աբբաս-Միրզային հիշելիս, ակամա նրանց անվանել «ողորմած և բարեխնամ», վանքի և հոգևորականության նկատմամբ «հոգատար և բարյացակամ» և այլն։ Արտահայտություններ, որոնք ղիվանագրական (ղիպլոմատիկական) ձև են միայն, և, ինչպես ասվեց, տրամագծորեն միանգամայն հակառակ՝ բողոքագրի ոգուն ու բովանդակությանը և հեղինակի մտածողությանն ու քաղաքական աշխարհայացքին։

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժնի կաթողիկոսական ղիվանում պահպանվել է բողոքագրի պատճենը՝ բաղկացած երեք թերթից։ Առաջին թերթի սկզբում մակագրված է՝ «Օրինակ խնդրագրոյ ներսէս արքեպիսկոպոսի առ արքայորդին պարսից, յամի 1823 հոկտեմբերի» և ապա պարսկերեն, միայն *از نرسس ارکمار بشاهزاده* (ներսես արքեպիսկոպոսից—արքայորդուն)։ Ընդօրինակությունը կատարված է ոչ հմուտ պարսկագետի ձեռքով, բազմաթիվ քերականական և ուղղագրական սխալներով։

Բողոքագրում առկա փաստական նյութը հայագիտական լայն շրջանակներին մատչելի դարձնելու նպատակով, ստորև հրապարակում ենք վավերագրի հայերեն թարգմանությունը։

Ներսես Աշտարակեցու 1823 թ. Իրանի փոխարքա Աբբաս-Միրզային ներկայացրած բողոքագրի հայերեն թարգմանությունը

(Մատենադարան, կաթողիկոսական ղիվան, թղթ. 1 ե, վավ. 707)

Շատ տարիներ էջմիածնի վանքը գտնվելով Իրանի արքաների հովանավորության ներքո ազատորեն գոյատևել է ու պահպանվել, իսկ նրա հուշակոթարածվել է բոլոր ժողովուրդների մոտ։

Սակայն հիշրեթի 1212 (1797—1798) թ. Երևանի Մուհամմադ խանը, շանսալով նորին արքայական մեծության հրամանին և առանց հաշվի առնելու նախկին արքաների կողմից էջմիածնի վանքի հարկային արտոնությունների և հայկական համայնքների իրավունքների վերաբերյալ տրված հրովարտակաները, ինչպես նաև արհամարհելով այլ պետությունների հովանու տակ ապրող հազարավոր հայերի կամքը, վանքի հարստությունը հափշտակելու նպատակով, բռնացավ հայ հոգևորականների ու ժողովուրդի վրա և, հակառակ ընդունված կարգի, ըստ որի կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվում է՝ հաշվի առնելով Իրանի, Թուրքիայի և Ռուսաստանի սահմաններում բնակվող բոլոր հայերի ցանկությունն ու միաձայն որոշումը, և հաստատվում է հիշյալ երկրների արքաների ու կայսրերի հրովարտականերով, կըզըլբաշ ղինվորների միջամտությամբ, իր ցանկացած մարդուն դարձրեց էջմիածնի կաթողիկոս և, յուրացնելով էջմիածնի հարստությունը, նրան ետին թշվառության մատնեց։

Եթե չլինեք Ռուսաց կայսրի հոգատարությունը իր երկրում ապրող հայ հպատակների և Օսմանյան կայսրության մեջ կամ այլուր գտնվող հայերի

նկատմամբ, ինչպես նաև մեծազոր Ֆաթհ-Ալի շահի և բարձրապատան Արքայորդու և փոխարքայի ցուցաբերած հովանավորությունը, որ հակադրվեց Մուհամմադ խանի շարամտությանը, երբեք հնարավոր չէր լինի վերստին փոխել կաթողիկոսին և հեռացնել նրա մերձավորներին: Նորին մեծություն Շահի և Արքայորդու բարեխնամ ողորմածության շնորհիվ էր, որ զսպվեց Մուհամմադ խանի անհնազանդությունը և ողջ հայոց ազգի ընտրյալ Դանիել կաթողիկոսը Մարաղայից ետ ուղարկվեց ու նստեցվեց իր գահին: Դրանից հետո էր, որ վանքը նորից սկսեց հետզհետե բարեկարգվել և վերագտնել իր նախկին պայծառությունը:

Սակայն այս վիճակը մեկ տարուց ավելի չտևեց: Շուտով Երևանի տիրակալները նորից սկսեցին բռնություններ գործադրել և ոտնձգություններ թույլ տալ և վանքի հետ վարվել այնպես, որ հակասում էր մեր վանքի նկատմամբ Նորին գերազանցություն Արքայորդու ունեցած ազնիվ և բարեխնամ վերաբերմունքին:

Որպես էջմիածնի միաբաններից մեկը ես չեմ կարող շատահոգվել վանքի ներկա անմխիթար դրությամբ և վեհափառ կաթողիկոսի ու հայ ժողովրդի, ինչպես նաև մեր հոգևորականների՝ իմ եղբայրների վիճակով, շատածելու նրանց նկատմամբ գործադրվող բռնություններն ու ոտնձգությունները կանխելու և Ձեզ հայտնի պարտքերից ազատելու մասին:

Իմանալով Ձերդ գերազանցության էջմիածնի նկատմամբ ունեցած հոգատարության մասին և համոզված որ Դուք միայն ի զորու եք պաշտպանության տակ առնել և ազատել վանքը հսկայական պարտքերի ծանր բեռից ու անընդմեջ ոտնձգություններից, Տաթևի գերաշնորհ առաջնորդ, ղարաբաղցի Մարտիրոս արքեպիսկոպոսին ուղարկում եմ ներկայանալու Ձերդ գերազանցությանը և հանձնելու սույն խնդրագիրը, որով Ձեր ուշադրությանն եմ ներկայացնում էջմիածնի վանքի և անձամբ վեհափառ կաթողիկոսի ու միաբանության նկատմամբ վերջին 15 տարիների ընթացքում կատարված բացահայտ բռնությունների ու ոտնձգությունների մանրամասն նկարագրությունը՝ հուսալով, որ այն Նորին գերազանցություն Արքայորդու արքայական բարեխնամությանն ու հոգատարությանը կարժանանա:

Հիշրեթի 1224 (1809) թ., երբ լուրեր էին տարածվել, թե ռուսաց զորքը շարժվում է դեպի Երևան, և երբ Դանիել կաթողիկոսը ծանր հիվանդ էր, Երևանի սարգարը էջմիածնի վանքից ավելի քան 12500 թուման կանխիկ դրամ և մի քանի ժամացույց է վերցրել, իսկ երբ կաթողիկոսը վախճանվեց և ռուսաց զորքը վերադարձավ, սարգարը նորից ավելի քան 1000 թուման դրամ վերցրեց էջմիածնի վանքից: Հասան խանն էլ իր հերթին մի քանի կըզըլբաշ հարկահանների ձեռքով որոշ հոգևորականների կալանքի տակ վերցրեց: Ստիպված եղանք ավելի քան 500 թուման վճարել և մեծ դժվարությամբ ազատել նրանց: Հասան խանը միաժամանակ վանքում եղած ամբողջ ցորենն ու գարին, որ մասը 47 փարաջով մեծ դժվարությամբ ու շարշարանքով գնվել և բերվել էր հեռու վայրերից, վերցրեց, խոստանալով, իբր ռուսաց զորքի հեռանալուց հետո յուրաքանչյուր մանի դիմաց 5 ման վերադարձնել, և այսպիսով վանքը մինչև նոր բերքը զրկվեց հացահատիկի պաշարից:

Հիշրեթի 1226 (1811) թ. Թաղի խանի եղբայրն իր խմբով բռնանալով վանականների վրա, պահանջեց, որ որբանոցի կույս աղջիկներից մեկին ուղարկեն իր տունը և այնպիսի բռնություններ գործեց, որ Երևանի խաններից ոչ մե-

կը երբեք չէր համարձակվել: Այդ ժամանակ սարդարը Թավրիզում էր գտնվում: Մենք էլ բողոքեցինք Հասան խանին, իսկ խանը փոխանակ վանքն իր պաշտպանության տակ վերցնելու և Թաղի խանի եղբորն հեռացնելու, նախ զաղտնաբար վանականներից մեկին զխատել տվեց, իսկ հետո ինձ 16 օր մի սենյակում արգելափակեց՝ սպառնալով հրանոթի բերանին կապել: Այնուհետև մի այլ վանականի, վանքի երկու սպասավորների հետ, մեծ նեղությունների ենթարկելով, հանցագործներին հատկացված բանտում բանտարկել տվեց և 400 թուման անձամբ, 50 թուման էլ յուրաքանչեքը ստանալուց հետո միայն ազատ արձակեց:

Սակայն, երբ այս դեպքերն էին տեղի ունենում, էջմիածինն առանց կաթողիկոսի էր մնացել և վանքի միաբաններն ու հոգևորականները այն հույսն ունեին, որ կաթողիկոսի ներկայության դեպքում, Նորին մեծություն Շահն ու մեծափառ արքայորդին, Իրանի նախկին արքաների ժամանակներում եղածից ավելի հոգատարություն կցուցաբերեն և էջմիածնի նկատմամբ թույլ տրվող բռնությունները, անիրավություններն ու ոտնձգությունները վերջ կգտնեն:

Նրբ կաթողիկոսը Նորին գերազանցության պալատապետ ընդունելությանը արժանացավ, պատշաճ չհամարեց անցյալում տեղի ունեցած բռնությունների ու անիրավությունների մասին զեկուցել: Մենք զոհացանք միայն այն հույսով, որ այսուհետև և՛ վանքը, և՛ մենք բոլորս միշտ հովանավորյալ ու ապահով վիճակում կլինենք: Հատկապես որ Նորին գերազանցությունն իր արքայական բարի և ճշմարիտ խոսքով, անձամբ կաթողիկոսին հավաստեց էջմիածնի վանքի և բոլոր հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդների նկատմամբ իր կողմից ցուցաբերվելիք հարատև հովանավորության և բարյացակամ վերաբերմունքի մասին: Հատուկ հրովարտակով նաև էջմիածնի վանքի գյուղերն ու այլ գանձագին կալվածները արքունի հարկերից ազատ հռչակվեցին, և դեռ ավելին, պետական դանձարանից տարեկան 400 թուման կաթողիկոսին ուճիկ նշանակվեց: Նորին գերազանցությունը իր մոտ կանչեց սարդար Հուսեյն խանին և կաթողիկոսի ներկայությամբ հանձնարարեց ուշադիր լինել նրա նկատմամբ և այնպես պահպանել վանքը, որ էջմիածնի վրայով թույլ անգամ չըհամարձակվի թռչել: Այս բոլորից հետո մոռացվեցին անցյալում վանքի և մեր դեմ թույլ տրված բռնություններն ու անարդարությունները և պատճառած վնասները:

Իրողությունն այն է, սակայն, որ այդ օրվանից մինչև օրս և՛ անձամբ կաթողիկոսը, և՛ մյուս հոգևորականներն ու հայոց ազգը բախտ չեն ունեցել անմիջապես Նորին գերազանցության հովանու տակ գտնվելու, կամ գործադրված տեսնելու բարձրապատան արքայորդու բարեխնամ կարգադրությունները: Նորին գերազանցության կողմից սարդարին արված աջակցի որոշակի հանձնարարությունից հետո, իհարկե օգում թույլ թուլուններից էջմիածնի վանքը վնասներ չկրեց, սակայն Նորին գերազանցությունը մոռացել էր սարդարին հանձնարարել, որ թուլուններից ավելի անհրաժեշտ էր զգույշ լինել վիշապներից և թույլ չտալ, որ նրանք ներխուժեն վանք և կաթողիկոսի և բոլոր հոգևորական ու աշխարհիկ մտավորականության ոսկորներն ու ողնաշարը ջարդուփշուր անեն և դրանով ավելի մեծ ավերածության ենթարկելով էջմիածնի վանքը, ծանր վիշտ պատճառեն հազարավոր հայերի:

Այս բոլորի արդյունքն եղավ այն, որ էջմիածնի վանքը չկարողացավ ազատվել անընդհատ ոտնձգություններից ու նեղություններից և ոչ միայն

կորցրեց իր ազատությունն ու անդորրը և զրկվեց եկամուտներից, այլ նաև հեռու մնաց Նորին գերազանցություն փոխարքայի հոգատար, բարեխնամ և բարեբախտ ուշադրությունից:

Հիշրեթի 1226 (1811) թ. Նորին գերազանցությունը, ելնելով էջմիածնի վանքի նկատմամբ իր գթառատ և բարեխնամ վերաբերմունքից՝ հարգելով կաթողիկոսի խնդիրը, իր մեծագոր հրովարտակով հրահանգեց վանքին վերադարձնել, ի բնե վանքի սեփականությունը հանդիսացող գանձագին Աշտարակ գյուղը, որը ժամանակին Մուհամմադ խանի հայր Հուսեյն-Ալի խանը բռնի սեփականել էր: Սարգսրը խոստացավ վերադարձնել, պահանջելով, սակայն, որ դրա համար իրեն 1000 թուման փիշքաշ (նվեր) տրվի, և, քանի որ, առ այսօր վանքը չի կարողացել այդ գումարը վճարել, ուստի սարգսրը գյուղը վերադարձնելու ցանկություն չի ցուցաբերում: Այսպիսով ահա, 13 տարի է, որ վանքն սպասում է Նորին գերազանցության բարեբախտ հրամանի իրագործմանը, իսկ այդ ընթացքում հիշյալ գյուղից ստացվող եկամուտը սարգսրն է յուրացնում:

Հիշրեթի 1228 (1813) թ. սարգսրը բերեց ռայաթներ բնակեցրեց Նղվարդ գյուղում, իսկ այդ գյուղի վեց դանգի (մաս) 4,5 դանգը էջմիածնի վանքին է պատկանում: Սակայն սարգսրը սեփականել է գյուղի ամբողջ եկամուտը և վանքին ոչ մի բաժին չի տալիս:

Նույն թվականին էջմիածնի դպրեվանքի աշակերտներից Հարունին սարգսրը կանչեց տարավ իր տունը և բռնի թլպատել տվեց:

Հիշրեթի 1231 (1816) թ. Նորին գերազանցությունը էջմիածնի վանքի նրկատմամբ իր հոգատարությունը արտահայտելով, հատուկ հրովարտակով վանքապատկան բոլոր գյուղերն ազատեց արքունի հարկերից: Սակայն սարգսրը, արհամարհելով այն, ամեն տարի կապալային կարգով, էջմիածնի վանքից 400 թուման է վերցնում, իսկ զանազան պարհանների ու մուրհակների (հավալե) ձևով, հիշյալ գյուղերի բնակիչներից 400 թումանից ավելի գումար է գանձում:

Հիշրեթի 1232 (1817) թ. էջմիածնի վանքի հոգևորականների և միաբանության կողմից խնդիրը ներկայացվեց, որպեսզի մուղանլուեցիները հեռանան վանքապատկան հողերից և այդ հողերը նորից հանձնվեն վանքի ժողովրդին: Սակայն սարգսրը այդ բանին համաձայնվեց միայն վանքից 500 թուման ստանալուց հետո:

Հիշրեթի 1234 (1819) թ. խիստ հրահանգով, սարհանգ (գնդապետ) Մուհամմադ խանը մտել է էջմիածին և ցանկացել է մի քանի անվանի, բարձրաստիճան հոգևորականների և գյուղի ավագների մի տան մեջ արգելափակել և դուռը քարով շարել, որպեսզի նրանք այնտեղ մեռնեն, պատճառաբանելով, իբր իրեն տեղեկացրել են, որ նրանք կաթողիկոսին չեն ենթարկվում: Չնայած այն բանին, որ կաթողիկոսն ու շատ ուրիշներ թախանձագին խնդրելով պընդել են, որ նրանց նման արարքի մասին ոչ ոք ոչինչ չի լսել և նման բան չի եղել, սարհանգը ոչ մի կարևորություն չտալով, մեկ ամսից վերադարձնելու խոստումով, 1000 թուման է վերցրել և, որպես խիղմաթանն (ծառայության վարձ), այն բանի համար, որ հոգևորականներին ազատ արձակի, բռնագանձել է ևս 100 թուման:

Հիշյալ թվականին, նույն վանքի որոշ մարդկանց, իրենց ցանած բամբակը վաճառելու համար, խանը բռնել էր և գանակոծման ենթարկել և որպեսզի

թույլատրի իրենց խանութներից օգտվել, նրանցից 200 թուման էր բռնագանձել:

Հիշրեթի 1236 (1821) թ., կաթողիկոսը ռուսաց մեծազոր Կայսրի համալիլով և շքանշանով ներկայացել էր սարգարին. մի շքանշան, որի ստացման ժամանակ, նախկին սարգարի ներկայացմամբ, նորին գերագանցությունը մեծ ուրախությամբ, հատուկ հրովարտակով արտոնել էր, որ կաթողիկոսն այն իր վզից կախի: Հաշվի չառնելով այն փաստը, որ ռուսաց մեծազոր Կայսրի զորավարներ՝ նորին գերագանցությունն Նիկոլայ Ֆեոդորովիչ Ռտիշևն ու Ալեքսեյ Պետրովիչ Նրմոլովը և ռուսաց բանակի այլ զինեիրալներ ու աստիճանավորներ, մեծազոր Կայսրի ենթակաները լինելով Իրանի մեծաշուք արքա, նորին մեծություն Ֆաթհ-Ալի շահի համալիլներն ու շքանշանները ընդունված կարգով կախում են իրենց վզից, երբ կաթողիկոսը վանք էր վերադարձել, սարգարը հանձնարարել էր հայտնել նրան, որ եթե մի անգամ ևս նա այդ շքանշանով ու համալիլով իրեն ներկայանա, թող հաստատ իմացած լինի, որ ներս մտնելուն պես այդ լանջակապով նրան խեղդամահ անել կտա:

Հիշրեթի 1237 (1822) թ., երբ կաթողիկոսը Ղարաբաղում էր գտնվում, էջմիածնի վանքի մեծ վանականներից երկուսը՝ գանձատան պետ, գերաշրենորդ Գրիգոր եպիսկոպոսն ու Փրիլպոս եպիսկոպոսը, որոնք Իզմիրից նոր էին եկել, և նրանց հարստության մասին լուրեր էին տարածվել, վախճանվեցին: Վաղ ժամանակներից վանքում ընդունված կարգ կա, որ այսպիսի դեպքերում, ճանաչված վանականներից ոմանք նրանց սենյակը կնքում են և մի քանի օրից, ընտրված հարգարժան վանականների ներկայությամբ, նորից բացում են և ինչ որ նրանցից հարստություն կամ անձնական իրեր է մնացած լինում, ցուցակագրում են և վերցնում ու պահում որպես էջմիածնի վանքի սեփականություն: Այս դեպքում, սակայն, երբ սարգարն իմացավ հիշյալ երկու վանականների մահը, անմիջապես Ջաֆար խանին ուղարկեց և հանգուցյալ վանականների սենյակը իր կնիքով կնքել տվեց: Մի քանի օր հետո սարգարն անձամբ եկավ էջմիածին և հիշյալ Ջաֆար խանին կարգադրեց բացել հանգուցյալ վանականների դուռը և այնտեղ եղած հարստությունն ու անձնական իրերը ցուցակագրել և ցուցակը ներկայացնել իրեն: էջմիածնի վանականները թախանձագին խնդրելով փորձեցին բացատրել, որ նախկինում երբեք տեղական իշխանությունները վանքի այս կարգի գործերին չեն միջամտել և կարգադրություններ չեն արել, և որ այդպիսի միջամտությունը ստորացուցիչ է և անհանդուրժելի մեր հոգևորականության և ամբողջ հայ ազգի համար, քանի որ այդ լուրը կտարածվի ամենուրեք:

Ջաֆար խանը այս բողոքներն ու խնդիրները հաղորդեց սարգարին: Իսկ նա բոլորովին հաշվի չառնելով վանքի շահն ու վնասը և հոգևորականության ու հայ ազգի ակնկալությունները, կարգադրեց, որ կամ վանքի վերակացուները ի դիմաց հանգուցյալ վանականների ունեցվածքի և իրերի 15000 թուման վճարեն և ապա նրանց սենյակի դուռը բացեն, կամ էլ սարգարի կարգադրությամբ Ջաֆար խանը դուռը բանա և եղածը ցուցակագրի:

Երբ Ջաֆար խանը իր բոլոր ծառաների հետ գնաց հանգուցյալ վանականների սենյակը բացեց, նախ բոլոր ոսկեղենն ու արծաթեղենը հավաքեց երկու արկղիկների, իսկ մատանիները, ժամացույցները և այլ ավանակուտ իրերը մի այլ արկղի մեջ և ապա մնացած ապրանքների մի մասը գաղտնի, մյուս մասը բացահայտ կերպով, ինքը և իր ծառաները վերցրին և նոր միայն ինչ

որ մնացել էր, ցուցակագրեցին և հայերեն ու պարսկերեն առանձին արձանագրություններ կազմեցին: Դրանցից հետո վանքի վերակացուներին կարգադրեց գնալ իրենց տները, իսկ հիշյալ երեք արկղերը, առանց նրանց միջի եղածները ցուցակագրելու, ինքը՝ Զաֆար խանը վերցրեց տարավ իր տունը: Այնտեղ նա նախապես դրանք բացելուց և ցանկացածը վերցնելուց հետո, գիշերը վանքի վերակացուներին կանչել տվեց իր մոտ և որպես թե առաջին անգամն է արկղերը բացում, նրանց ներկայությամբ բացեց դրանք և ինչ որ այնտեղ մնացել էր, ինչպես ոչխարից միայն ականջները մնացած լինե՞ր, արձանագրեց և հաջորդ օրը դրանք հանձնեց վերակացուներին:

Այնուհետև այն պատրվակով, թե իբր հանգուցյալ վանականների սենյակում ինչ որ բաներ պակաս են եղել, գիշերաժամին իր մոտ կանչեց Իզմիրից եկած հանգուցյալ վանականի ենթականերից Ստեփան վարդապետին և երկու ծնկների արանքը քար դնելով, ոտքերը պարանով այնքան ձգել տվեց, որ ծնկների հատվածները իրարից անջատվեցին և ապա երեսի վրա պառկացնելով փայտով խիստ ծեծել տվեց՝ պահանջելով, որ նա ասի, թե վախճանված վանականի իրերից ինքը շատ բաներ տվել է վանքի վերակացուներին: Հետո կարգադրեց շամփուր տաքացնել և նրա մարմինը խարանել, բայց երբ նրանից 40 թուման կանխիկ դրամ և 60 թումանի մուրհակ վերցրեց, կարգադրեց չխարանել և ազատ արձակեց:

Զաֆար խանը այնուհետև մտավ տաճարը և կարգադրեց բացել ներքին խցի դուռը, որտեղ պահվում են Լուսավորչի աջն ու Ս. Սարգսի մասունքներն ու այլ սրբություններ, և ցանկացավ մտնել այնտեղ և ներսում եղած իրերը վերցնել: Նրան ասացին, որ բացի կաթողիկոսական տեղապահից ուրիշ ոչ ոք իրավունք չունի այդ խուցը մտնել և թախանձելով ու խնդրելով, մեծ դժվարությամբ կարողացան համոզել նրան, որ ներս չմտնի և քանի որ նա շարունակում էր պնդել իր ուզածը, ի վերջո համաձայնվեց, որ իր բարեկամ վանականներից մեկը ներս մտնի և այնտեղ պահվող արկղը դուրս բերի: Երբ արկղը բերին, նա բացեց և միջից մի զանգով ժամացույց վերցրեց և մնացած իրերի մեջ իրեն վայել բան չգտնելով, թողեց ու հեռացավ:

Հիշրեթի 1228 թ. զհհաջա ամսի 7-ին (1813 թ. դեկտ. 20) սարգարի մուտերիմներից Միրզա-Ջաբբարը մտել է վանք և ձեռքն անցածը հափշտակելուց հետո, իր ծառաներին հրամայել է այնտեղ եղածներին բոլորին կոտորել, երկու վանականներին՝ մեկին երկու տեղից, մյուսին մեկ տեղից ծանր վերքեր են հասցրել: Մի ուրիշին էլ սրով հարվածել են գլխին, վեղարը պատռել և միայն տակից ծածկած բամբակյա գլխարկն է նրան մահից փրկել: Մի վանականի էլ փայտով ծեծելով ջարդուփշուր են արել, իսկ մի ուրիշի այնքան են ծեծել, որ շունչը կտրվել է: Հետո ուզել են նրան սպանել, սակայն այդ պահին սարգարի ծառաներից մեկը եկել է ու նրանց ձեռքից ազատել: Վանքի դռնապաններից մեկին էլ այնքան են ծեծել, որ շունչը փչել է:

Պետք է ասել, որ նման բացահայտ բռնություններն ու ոտնձգությունները և վանքի ավերման գիտավորությունները երբեք չեն նվազել: Այսպես օրինակ, արդեն քանի տարի է, որ Զաֆար խանը, իր սեփական զինին վաճառելու համար, էջմիածնի վանքի փոքր կարավանատանը 13 խանութ է դբաղեցրել և վանքի մարդկանց արգելել է իրենց ալգինների զինին անձամբ վաճառել, որպեսզի ինքը ռալաթներից չնշին գնով գնի և երկու-երեք անգամ ավելի թանկ իր խանութներում վաճառի: Այս պատճառով էլ էջմիածնի վանքի հոգևորա-

կանությունն ու ամբողջ միաբանությունը տարեկան շուրջ 1500 թուման վնաս է կրում, քանի որ գինու վաճառքը նրա մենաշնորհն է դարձել:

Նման անարդար կարգերի հետևանքով, էջմիածնի վանքն, ընդհանրապես, այս հինգ տարիների և հատկապես վերջին երկուսուկես տարիների ընթացքում, մինչև կաթողիկոսի փախուստն այնտեղից, 33684 թուման 5900 դինար պարտքի տակ է ընկել: Այս միջոցում թեպետ պարտատերերին վճարված է 35536 թուման 3500 դինար* և սակայն այժմ էլ վանքը 32000 թումանից ավելի պարտք ունի, քանզի վեց ամիսը մեկ, մուրհակներին 10-ին 3 տոկոս է բարդվել, բացի շատերի կողմից հարուցված զանազան վեճերը: Ինչպես երևում է ներկայումս մեր ձեռքում գտնվող մի մուրհակից, սարդարը նույնպես նպաստել է, որպեսզի վանքի պարտատերերը ավելի մեծ կորուստ և վնաս պատճառեն վանքին, որով և բացատրվում է վանքի պարտքերի և ներկա անմխիթար վիճակի պատճառը:

Բոլորին հայտնի է, որ հայոց վանքի եկամուտները գոյանում են հայ համայնքների կամավոր նվիրատվություններից, ինչպես նաև սեփական գանձագին կալվածներից ստացվող արդյունքներից, որոնցով հոգում են բոլոր ծախսերը, և առկա պահանջները բավարարելուց հետո վանքը միշտ ունևոր վիճակում է լինում: Ներկա պայմաններում, այդ եկամուտները ծախսերը չեն փակում, և վանքը մեծագումար, ծանր պարտքերի տակ լինելով, կաթողիկոսն ու հոգևորականությունը դժվարին ու անել վիճակի են մատնված: Կաթողիկոսը հիմա մեր կողմերն է եկել, որպեսզի այդ պարտքերի ծանր բեռից ազատվելու միջոցներ գտնի ու ետ վերադառնա և շարունակի իր ջանքերը վանքը վերոհիշյալ ոտնձգություններից ու ճնշումներից ազատելու ուղղությամբ:

Բայց ահա, երբ կաթողիկոսը գնաց Ղարաբաղ, դրանից անմիջապես հետո բոլոր հայերն ու մյուս ազգերը իմացան, թե ինչպես հիշյալ երկու վանականների մահից հետո սարդարը վանքից 15000 թուման է պահանջել և թե ինչպես Զա'ֆար խանը եկել է նրանց խուցը և յուրացրել ունեցվածքը և ինչպիսի բռնությունների ու տանջանքների են ենթարկվել վանքում գտնվող հոգևորականներն ու բոլոր վանականները:

Լսելով այս մասին, ինչպես հայերը, այնպես նաև մյուս քրիստոնյաները, եկան այն համոզման, որ այս պայմաններում էջմիածնի վանքը հալիտյան պարտքերից չի կարող ազատվել և չի կարող հիշրեթի 1212 (1798) թ. առաջ ունեցած իր պատիվն ու փառքը վերականգնել:

Ներկայումս, երբ բոլորը մեկուսացել են ինձանից և չեն ցանկանում որևէ ձևով օժանդակել, աղոթարարս, որ այս գործերի առնչությամբ իմ ուժերի առավելագույն չափով ջանացել եմ էջմիածնի վանքին և կաթողիկոսին օգտակար լինել, սույն խնդրագրի հետ նորին գերազանցությանն եմ ներկայացնում նաև Զա'ֆար խանի ինձ գրած նամակի պատճենը, որից Զեղ պարզ կդառնա էջմիածնի զաբիթի (հարկերի կապալառու) մտադրությունն ու ցանկությունները և վերաբերմունքը կաթողիկոսի և ընդհանրապես բոլոր հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների, այդ թվում նաև աղոթարարիս նկատմամբ, որ երկար ժամանակ է, ինչ նրանցից հետո եմ գտնվում:

Իսկ եթե, աստծո ողորմածությամբ, նորին գերազանցություն Արքայորդին բարեհաճի էջմիածնի վանքի, կաթողիկոսի, հոգևորականության և աղո-

* Բնագրում սխալմամբ՝ շահի:

թարարիս մասին, իրեն հետաքրքրող մանրամասնություններ իմանալ, որպիսությունը ամենայն ճշգրտությամբ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը կպատմի:

Ելնելով Նորին գերազանցության էջմիածնի վանքի նկատմամբ ցուցաբերած բարեխնամ վերաբերմունքից, Ձեր ազդեցությունը լիահույս է, որ նկատի ունենալով մինչև այժմ տեղի ունեցած ոտնձգություններն ու բռնությունները, միջոցներ ձեռք կառնվեն, որպեսզի վանքն ազատվի վերահիշյալ պարտքերից:

Միշտ եղել և մնում ենք Նորին վսեմության կենաց և իշխանության հաճախման համար աղոթողներ:

А. Д. ПАПАЗЯН

ПИСЬМЕННЫЙ ПРОТЕСТ НЕРСЕСА АШТАРАКЕЦИ, 1823 г.

(Резюме)

В фонде «архив католикоса» Матенадарана им. Маштоца сохранилась копия пространного письменного протеста на персидском языке видного церковного и общественно-политического деятеля Нерсеса Аштаракеци. В протесте, направленном в 1823 г. наместнику Ирана, наследному принцу Аббасу-Мирзе, подробно описаны посягательства и акты насилия, которые совершали в 1797—1822 гг. ханы Еревана Мухаммад хан (1784—1805), сардар Хусейнкули хан (1807—1827), брат последнего Хасан хан и подчиненные им чиновники в отношении Эчмиадзинского монастыря и его братин. Периодически повторявшиеся хищения и насильственное взывание больших сумм денег привели к огромной задолженности монастыря.

Написанный хорошо осведомленным и авторитетным лицом этот архивный документ является достоверным историческим источником и представляет как таковой определенную источниковедческую ценность, пополняя наши представления об анархии и произволе, которые царили в Восточной Армении накануне ее присоединения к России.

Целью настоящей публикации является ознакомление широких кругов научной общественности с содержанием этого интересного документа.

H. PAPAZIAN

LA LETTRE DE PROTESTATION DE 1823 DE NERSES ACHTARAKETSI

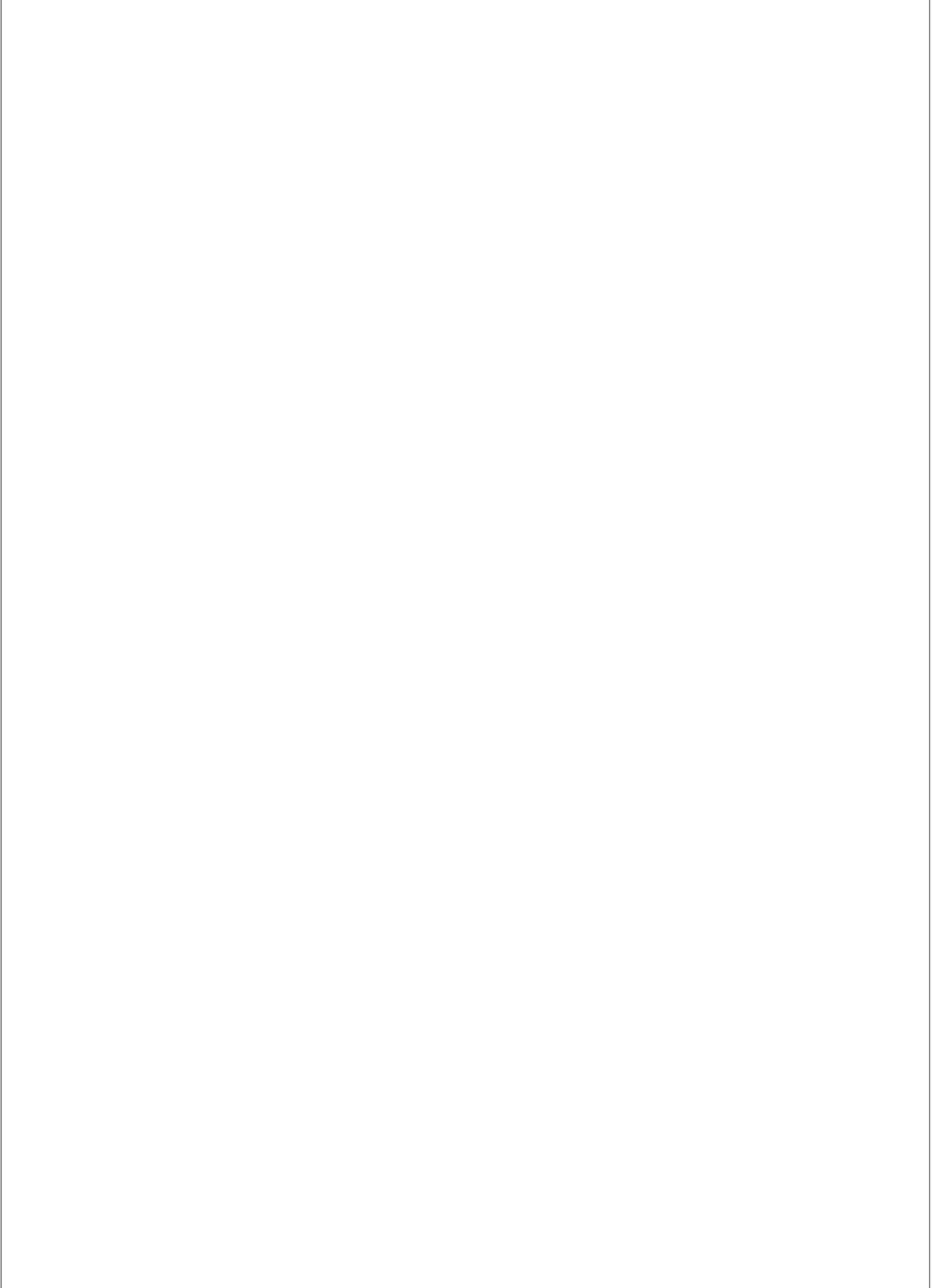
(Résumé)

Les „Archives du catholicos“ du service des Archives du Maténadaran Machtotz conservent la copie d'une longue lettre de protestation écrite en 1823 par le célèbre ecclésiastique et homme politique Nerses

Achtarakétsi au vice-roi et héritier du trône de l'Iran Abbas-Mirza, où il donne une description détaillée des attentats et des persécutions perpétrés par les khans Mouhammad (1784—1805) et Sardar Houssein Kouli (1807—1805) d'Erévan, le frère de ce dernier, Hassankhan, et leurs subordonnés contre le monastère et la congrégation d'Etchmiadzine, de même que les vols périodiquement renouvelés et les énormes sommes d'impôts exigées qui à cette époque avaient atteint des dimensions sans précédent réduisant le monastère à des dettes exorbitantes.

Ecrit par une personnalité compétente et bien informée, ce document historique est digne de foi et présente une valeur déterminée du point de vue de l'étude des sources; il vient compléter nos notions relatives aux abus de pouvoir et à la tyrannie régnant en Arménie Orientale aux décennies précédant son rattachement à la Russie.

Dans le but de rendre les faits contenus dans la lettre de protestation accessibles à un plus large auditoire scientifique l'auteur de l'article publie la traduction arménienne du document.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ВОСТОК
ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
Москва, изд. "Наука", 1980

А. Д. Папаян

**ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТУРЕЦКИХ
ДОКУМЕНТОВ МАТЕНАДАРАНА**

Особое место в архивном фонде "Католикосский диван" Института древних рукописей им. Месропа Маштоца при Совете Министров Армянской ССР — Матенадарана занимают примерно 300 официальных документов на турецком языке, которые датируются начиная с 1586 г. по начало XX в. Эти документы хранились в архивах различных монастырей и со временем были собраны и сосредоточены в "Католикосском диване".

Оценивая должным образом политическое и юридическое значение османских указов и других документов и заботясь об их сохранении в будущем, католикос Симеон Ереванци (1763–1780) наставлял своих преемников в своем ценном труде: "Хотя лица, выдавшие эти документы, чужды нам и враги нашей веры, однако их деяния и приказы в мирском отношении полезны и предохраняют от бед. ...Я потому так много говорю об этом, чтобы ты бережно сохранял то, что у тебя осталось. Ты не говори, что тот или другой рагам бесполезен, или что самих-то шахов нет больше и их указы ни на что не пригодны. Ибо они часто оказываются полезными, каждый имеет ценность в известное время, как мы в том убеждались не раз"¹.

Симеон Ереванци классифицировал документы, написанные как на персидском, так и на турецком языках, исходя из их официального характера. Султанским указам он посвятил 22-ю главу, другие турецкие документы описаны в следующей, 23-й главе, "в которой перечислены важнейшие грамоты турецких пашей, шейхуль-исламов и других властей ..." ².

При жизни Симеона Ереванци 88 документов, написанных на турецком языке и хранившихся в "Католикосском диване", относились исключительно к Эчмиадзину. Документы утверждали католикосов и их права, излагали решения по вопросам, относившимся к землевладению монастыря, предоставленным ему налоговыми льготам. Следовательно, их классификация и изучение указанным выше образом были вполне обоснованными.

Прочие дошедшие до нас в большом количестве документы разнообразны и с точки зрения времени и места написания и по своему содержанию.

Среди них — султанские указы и бераты, которые особенно интересны в научном отношении благодаря широкому кругу затронутых в них вопросов, особой форме изложения.

Бераты публиковались главным образом на основании поданных султану петиций или заявлений об определении на должность или утверждении права просителя. Существовала заранее утвержденная форма для бератов, даруемых католикам. В течение веков были выработаны все титулы и эпитеты, а также последовательность подлежащих утверждению вопросов.

Сравнение бератов, подтверждавших права армянских католиков, с ферманами той же эпохи, которыми утверждались в Турции зиаметы, тимары, пашалыки, назначения на должность правителей областей, дает возможность выявить общие черты и особенности используемого в них стиля дипломатики.

Бераты, даровавшиеся католикам, выделяются как документы, отражающие, в частности, юридическое положение церкви и церковной общины, помогают выяснению пределов компетенции церковных властей. В бератах нашли отражение выработанные в течение веков Османской империей принципы признания внутренней автономии церковной общины и проводившейся в отношении ее налоговой политики.

Знакомясь с указами, которые по своему содержанию большей частью повторяют друг друга, нетрудно заметить также, что государственная казна в Османской империи имела определенные доходы и от церковных общин (как и от ряда других категорий феодальных собственников). Духовные предводители, стоящие во главе епархий и монастырей, были обязаны вносить в государственную (султанскую) казну определенную часть из сумм, взимаемых ими с верующих и поступающих им в виде ренты.

В бератах ясно сказано, что суммы, взысканные с католиков, записаны "в дефтерах епископских мукати'а"³. Суммы этих церковных податей были обусловлены размером поступлений церкви с данной епархии или с епархий. Это ясно видно из следующего факта: когда после длительных споров с армянскими патриархами Константинополя (Стамбула) при Акопе Шамахечи (1759 — 1763) епархия Смирны вновь была включена в число епархий, непосредственно подчиненных Эчмиадзину, к заранее обусловленному католико-сскому налогу — макту' прибавляются также записанные в дефтерах мукати'а 4000 акче епархии Смирны, после чего католико-сский макту' составляет 10 800 акче⁴. "К махте католика (6800 стаков), — пишет католикос Симеон Ереван-ши, — мы прибавили махту епархиального начальника Смирны — 4000 стаков, т.е. 33 пиастра, что вместе составляет 10 800 стаков или 90 пиастров. Затем, изменив берат католика Акопа,

включили в него и Смирну. С тех пор стало правилом, что в католикосском берате особо упоминается и Смирна и махта определяется в 90 пиастров или 10 800 стаков⁵.

Указом султана Абдул-Хамида I от 1774 г. подтверждается, что монастыри Сурб Егиа (или Хытыр Иляз) в Шорагяльском селе Агарак и монастырь Хачваник, находящийся на границе Чылдырской и Карсской каза, подчинены Эчмиадзину. Получаемый от них макту⁶ в 1000 акче был записан в качестве дохода в дефтере епископских мукати⁷ а как царский налог, или ⁸мири пиш-каш⁶.

Другим указом того же султана от 1775 г., с согласия Константинопольского патриарха Закарии, монастырь Мутурку Сурб Лусаворич, находящийся в Эрзерумской каза, был передан после смерти настоятеля — вардапета Багдасара — под власть Эчмиадзина и согласно тому же дефтеру в царскую казну в качестве ⁹мири пишкаш⁷ было внесено 7200 акче⁷.

Несмотря на однотипность бератов на имя католикосов в них нашли своеобразное отражение многие события в жизни армян и армянской церкви. Бераты рассказывают, в частности, о столкновениях, которые имели место между эчмиадзинскими католикосами и константинопольскими патриархами и принимали иногда очень острый характер, а также о спорах и разногласиях вокруг католикосского престола.

Борьба между католикосами и патриархами Константинополя велась в основном за раздел епархий и округов в пределах Османской империи, в которых имелись армяно-григорианские общины. Патриархи пытались вмешиваться в дела Эчмиадзина и стремились добиться того, чтобы переговоры между Эчмиадзином и султанским двором велись при их посредничестве, а бераты о назначении новых католикосов и об их правах на территории Османской империи составлялись в присутствии патриархов и под их диктовку. Естественно, эти стремления были тщетны, пока Эчмиадзинский католикосат находился в подвластной Сефевидскому Ирану Араратской области. Однако в 1726 г., когда турецкие войска заняли Араратскую область и большую часть Закавказья и Южного Азербайджана, константинопольские патриархи получили право на приобретение бератов Эчмиадзинских католикосов. В том же году в указе, данном султаном Ахмедом III католикосу Карапету Улнеци (1726–1729), Ереванская провинция считается ¹⁰завоеванной у Ирана и присоединенной к безопасным Османским землям⁸.

Неожиданно примитивно истолкование этого факта Симеоном Ереванци, который объясняет ограничение прав Эчмиадзина только личными качествами константинопольского патриарха Ованнесса Багишечи и новопосвященного католикоса. Он особо подчеркивает, что это произошло вследствие того, что ¹¹упомянутый католикос был сторонником западного духовенства, особенно духовен-

ства Сисского католикосата, и совершенно не был знаком с положением, почетом и властью, присущими св. Престолу; притом он был стар и простосердечен. Вардапет же Ованнес Багишечи, константинопольский патриарх, был человек хитрый, кляузный, лицемерный и лживый, как свойственно жителям Багеша (Битлиса) и тех мест⁹.

При этом Симеон Ереванци оставлял без внимания то обстоятельство, что на оставшийся вакантным после смерти Аствацатура Амаданци католикосский престол Эчмиадзина был назначен находившийся в то время в Константинополе предводитель епархии Энкюрии Карапет Улнеци. Не следует забывать также, что согласно исстари установленному порядку Константинопольский патриарх являлся представителем всех армяно-григорианских общин, населявших империю.

Исключительно важным источником по административной, экономической и налоговой политике, проводившейся турецкими властями в завоеванных краях, являются указы и приговоры (бююрулду и фетва), изданные в 1590–1605 и особенно в 1725–1735 гг. находившимися в Восточной Армении военачальниками, начальниками крепостей, пашами или назначенными ими судьями – кази и шейхульисламами.

Документы, относящиеся к последнему десятилетию ХУІ и началу ХУІІ в., крайне малочисленны и касаются преимущественно монастырей Таде, Дарашамба, Астапата, а также некоторых других, находящихся поблизости от них, отчасти же – сельских общин в Маку, Чорсе, Нахичеване, Гохтне.

Большую ценность представляют документы 20-х – 30-х годов ХУІІІ в. Подтверждая права предводителей и настоятелей монастырей, вакфную собственность на села, хутора, воду и другие виды недвижимого имущества, они сообщают одновременно важные сведения о земледелии, формах эксплуатации, внутренней торговле, таможенных сборах и деятельности торгового и ростовщического капитала.

Самыми ценными документами этого времени являются Вагаршапатские налоговые реестры 1725–1739 гг., которые взяты в качестве извлечений из общей налоговой книги Ереванской ливы (дефтери муфессел)¹⁰. На основании уникальных по своему значению данных, содержащихся в налоговых реестрах, установлено, что турецкие власти, едва овладев частью Закавказья, стали вводить налоговую систему, существовавшую в Османской империи; они провели всеобщую перепись населения и составили "про-
странные налоговые реестры".

Следующая перепись населения и общин, а также всех подлежащих обложению объектов была произведена в 1728 г., когда турецкие войска, перейдя в общее наступление, проникли в Арцах, отчасти – в Сюник и захватили главные укрепления Закавказья. В новом налоговом реестре взимаемые с населения нало-

ги были существенно увеличены и добавлены новые. Если общий денежный эквивалент налогов, взимавшихся с сел, составлял в 1725 г. 91 515 акче, то в 1728 г. он достиг 211 322 акче, т.е. возрос примерно в 2,5 раза¹¹.

Документы периода турецкой оккупации 1725–1735 гг. позволяют выяснить также и сферу влияния турецкого режима в пределах Закавказья этого времени. Большая часть документов относится к Араратской области, Еревану и ближайшим к нему районам; значительное число документов – к Нахичевану, Акулису, Ордубаду и некоторым другим районам, где оккупационная власть была сравнительно устойчива.

Известно, что в это же время турецкие власти составили налоговый реестр Гянджинского вилайета¹². В Гандзасарском архиве сохранились некоторые документы, написанные после 1729 г., в том числе приказ Мустафа-паши, изданный 14 февраля того же года, которым на место скончавшегося католикоса Есан назначался католикосом его брат Григор¹³. Это означает, что Карабах, хотя и в течение короткого времени, также был подчинен турецким властям.

Заслуживает, однако, внимания тот факт, что среди иноязычных документов Татевского монастыря, находящихся в настоящее время в "Католикосском диване" (где сохранились даже старинные указы XV в., изданные султаном Джиханшахом Кара Коюнлу и его сыном Хасаном-Али¹⁴), мы не обнаружили ни одного турецкого документа. Это говорит о том, что туркам никогда не удавалось добиться в Кафане более или менее длительного господства. В противном случае настоятели Татева, так же как и духовные предводители Эчмиадзинского, Гандзасарского, Астapatского, Акулисского и других монастырей, должны были бы получать адресованные им указы турецких властей, и в архиве сохранились бы какие-либо турецкие документы, утверждающие права земельной собственности и "муафство" монастырей.

Если извлечения из пространных налоговых реестров этого периода позволяют уяснить налоговую политику турецких властей в Закавказье, то другие официальные документы того же периода являются чрезвычайно важными первоисточниками по исследованию экономической, административной и особенно аграрной политики тех же властей в завоеванных областях.

Как буюрулду (указы) военных командиров и пашей, так и протоколы, составленные по поводу хозяйственных сделок, которые заключались в шариатских присутствиях и нотариальных конторах относительно сел, хуторов и иных видов земельного недвижимого имущества, показывают, что в период военной оккупации 1725–1735 гг. не произошло существенных изменений в характере аграрных отношений по сравнению с предшествующим периодом иранского владычества.

В нескольких шариатских протоколах 1725–1728 гг. и ука-

зах, изданных на их основании пашами Еревана Раджабом и Мустафой, райатам сел Вагаршапат, Ошакан, Мастара и других, которые, восстав, не выполняли своих обязанностей и требовали пересмотреть размер выплачиваемой ими ренты, было строжайшим образом предписано выплатить владельцу села положенную ему ренту в соответствии с истари установленным порядком и не поступать вопреки "священному указу"¹⁵.

К этому периоду относятся также указы, изданные пашами Абдуллой и Али, и протоколы, составленные в присутствии Ереванского шар'а, связанные с урегулированием споров между Эчмиадзинским монастырем и сельскими общинами района Карби относительно использования водных ресурсов¹⁶. Изданные приказы и принятые решения сводятся к тому, что хотя каналы и были очищены и отремонтированы на средства Эчмиадзина, однако лишь половина текущих по ним вод принадлежит Эчмиадзину, другой же половиной должны орошаться поля и луга тех двадцати сел, в пределах которых проходит канал¹⁷.

Документы свидетельствуют, что находящиеся как в области Еревана, так и в других районах Закавказья села "дивани" и "халисе", являвшиеся государственной собственностью, в период турецкой оккупации непосредственно подчинялись чиновникам, назначавшимся правителями, представителями военно-феодалной знати, и были зачислены в разряд земель "мири". Были обращены в "мири" земли и другое недвижимое имущество иранской феодальной знати, в том числе и государственных чиновников, которые либо оказали туркам сопротивление, либо эмигрировали после завоевания последними Закавказья.

Из купчей, составленной в 1729 г., мы узнаем, что имения, объявленные собственностью "мири", часто продавались турецкими властями, а в роли покупателей выступали и местные землевладельцы, и представители торгового сословия, и турецкие военные и административные чиновники, и отдельные духовные лица¹⁸.

Благодаря купчим, а также налоговым реестрам становится очевидным, что в течение указанного десятилетия происходила деградация хозяйства многих областей Закавказья. Резко сократилась продукция земледелия, ухудшилось положение различных социальных слоев и прежде всего — крестьян и городского люда. Одновременно падали цены на земельную недвижимость при продолжавшемся росте цен на продукты питания, сокращении товарообмена и острой нехватке наличных денег.

В этих условиях турецкие власти стремились обеспечить пополнение султанской казны посредством таможенной политики, которая заключалась в наложении высоких пошлин на импортируемые товары при одновременном снижении их на вывоз некоторых товаров¹⁹, прежде всего шелка-сырца, поскольку вывоз этого важного сырья приносил казне существенную прибыль.

В "Католикосском диване" сохранился оригинал договора, заключенного в 1729 г. между пашой Тавриза и группой турецких

кушсов, который скреплен печатями последних и утвержден резолюцией паши. По этому договору было заключено соглашение о том, чтобы с тюков шелка, перевозимого из Гилана в Турцию, таможенная пошлина взималась лишь в Ардабиле и Тавризе; в других городах Южного Азербайджана предписывалось не налагать более пошлин с этого товара²⁰.

Факт сохранения оригинала договора, заключенного в 1729 г., в "Католикосском диване" Эчмиадзина говорит, возможно, о том, что турецкие власти желали осведомить о новом порядке взимания таможенных сборов также и купцов-армян, которые в течение ряда столетий играли ведущую роль в экспорте шелка и Закавказья и Ирана.

Не имея возможности остановиться на всех турецких документах "Католикосского дивана" и раскрыть источниковедческое значение каждого из них, мы попытались лишь дать краткую характеристику документов, относящихся к ограниченному отрезку времени и трактующих лишь определенные вопросы.

Однако хотелось бы отметить, что как бераты и буюрулду, купчие и шариатские протоколы иного рода, так и послания пашей Карса, Ахалциха, Эрзерума и Вана армянским католикосам и другим лицам содержат заслуживающие внимания многообразные сведения, которые могут способствовать освещению различных вопросов, волнующих историческую науку.

Ниже мы публикуем турецкий текст и русский перевод изданного в 1726 г. ереванским пашой Раджабом указа, подтверждавшего право Эчмиадзина на его имения, а также освобождение от налогов монастыря и членов конгрегации.

Указ написан за два года до второй из произведенных оккупационными властями в Закавказье всеобщих переписей населения. В нем подтверждено данное согласно султанскому указу право на налоговые льготы — мукати'а, которое было обусловлено ежегодным взносом определенной суммы в государственную казну.

Указ хранится в Институте древних рукописей им. Месропа Маштоца — Матенадаране. Фонд "Католикосский диван", папка 1 г, док. 317; размер листа 30,5 x 22,5 см; оригинал.

Турецкий текст указа

هو
[مهر]
رضيت بما قسم الله لي
فوصيت امرى الى خالقي
عبد رجب
سنة ١١١٥

روان قاضى فضيلتو افتدى حضرتلى و قدوة الاماجد
والاقران روان خزينسى دفتردارى زيد مجده انها اولنور

قضاء مزبوره تابع کربی ناحیه سنده واقع اوچ کلیسا دیمکله معروف کلیسائک اراضی و سایر خصوصلری استفسار و تفصیل اوزره آستانه سعادته اعلام اولنان ایچمیا زین نام کلیساده ایکی کوتان تعبیر اولنور یولوق جفت ایله قریه مزبوره طپراغنده کلیسالری فئوانسه موقوف اولان حدود و سنوری و قطعہ سی اہالی بیننده معلوم بیک بشیوز صومار بقدا ایستیعاب ایدر تارلارینی زراعت و حراثت ایلایوب اراضیلری و [ز]مینلری اولمقلہ تارلار و باغلردن عشر و رسم نامیلہ برنسنه ویرلمیوب و ذکر اولان اوچ کلیسا قریه سی و قربنده واقع اوشکان قریه سی و مصدره قریه سی اراضیلری دخی ذکر اولنان کلیسا فئوانسه موقوف اولمقلہ اہالیلری حاصل ایلدکلری حبوباتک اعشار شرعیہ و رسوماتلرینی جانب میریہ ویردکلرندک صکرہ اوچ کلیسا قریه سی اہالیسی و اوشکان قریه سی اہالیسی حاصلکلرندک اوندہ بر و مصدره قریه سی اہالیلری اون ایکی ده بر عشر نامنه کلیسا فئوانسه رضالریله ویرہ گملریله و کلیسای مزبوره تابع دوت عدد کلیسالرده دخی بو وجه اوزره کندی زراعتلریله وقف اولمق اوزره متصرف اولدقلری اراضیلرینی زراعت و مجموعندک حاصل اولان محصولاتنی آینده و یونده یه و کلیسالرده اولان رهبانلره و قرہ باش فئوانسه صرف اولنوب و بشیوز رأس مقداری وقف قیونلریندک دخی رسم طلب اولنمیوب و ذکر اولنان کنایسلر سگانندن عمل و کارہ قدرتی اولنلردن ماعدا کار و کسبه قادر اولمیوب فقیر الحال اولان راہبلر و قرہ باشلر و صغارندک جزیه و اسپنجه و سایر رسومات طلب اولنمیوب و ایکی بذرخانه و ایکی دنگ دگرمانلرندن و متصرف اولدقلری باغلرندن عشر و رسم طلب اولنمیوب و کلیسالرنده بلاوارث هالک اولنلرک اشیا قریبه اخردن مداخله اولنمیوب عجم وقتنده روان خانلرینه سنده ویرہ گلدکلری اوچیوز اللی غروش بهرسنه روان خزینہ سنہ ادا ایلملری شرطیلہ معافیتلرینه مراعات اولنوب بونک خلافنه رنجیده و تعدی اولنماملری بابتده یدلرینه ویریلدگی امر شریف عالیشان موجبنجه بیورلدی التماس اتملریله تحریر و اصدار اولنمشدر گر کدر که بر موجب امر شریف بهرسنه اوچیوز الیشر غروش روان خزینہ سنہ ادا ایلدکدنصرہ معافیتلرینه مراعات اولنوب خلاف شرع و قانون و مفایر امر هایون رنجیده و تعدی ایتدرمیوب مضمون امر هایون ایله عمل و بیورلدی خلافتدن بغایت احتراز و اجتناب اوزره اولالردیو

فی ۱۷ محرم سنہ ۱۱۳۹

Перевод указа

Он есть

[Печать Раджаб-паши:]

"Доволен я уделом, который даровал мне бог.

И создателю своему предоставляю я распоряжаться моей судьбой.

1115 (1703)"

Доводится до сведения украшенного добродетелями эфенди, его светлости кази²¹ Еревана и прославленного и избранного дефтердара²² казны — да будет вящей слава их! — что на основании проверки и переписи земель и иной собственности церкви, известной под именем Учкилиса, находящейся в Карбинском нахье²³ упомянутой казы²⁴, Порогу счастья (т.е. султану) было сообщено, что церковь, называемая Эчмиадзин, располагает двумя плугами. На отданных в вакф²⁵ бедствующим [служителям] церкви полях упомянутого села²⁶, площадь, границы и наделы которых — 1500 сомаров²⁷ посевной земли — известны местным жителям, [служители церкви] могут пахать, сеять и обрабатывать [землю] своими упряжками, не будучи обязанными платить за эти полученные в собственность земли, пашни и поля ничего под видом ушр²⁸ или ресм²⁹.

Отданы в вакф бедствующим [служителям] упомянутой церкви также земли сел Ошакан и Мастара, находящихся близ упомянутой Учкилисы. Следовательно, по уплате шариатской десятины (а'шар-и шар'ийе) с выращенного ими зерна и государственных (мири) податей (русумат), жители сел Учкилиса и Ошакан должны добровольно платить бедствующим [служителям] церкви ушр [в размере] 1/10, а жители села Мастара 1/12 выращенного ими урожая.

Четыре другие церкви, подчиненные упомянутому выше монастырю, должны весь урожай, получаемый с находящихся в их владении в качестве вакфа и обрабатываемых своими средствами земель, на том же основании тратить на посетителей, пребывающих там монахов и бедствующих черноголовых³⁰.

Не следует требовать ресма также с принадлежащих им [в качестве] вакфа 500 голов овец.

За исключением трудоспособных, не требовать джизье³¹, иппендже³² и иных податей (русумат) с нетрудоспособных и не могущих заработать [деньги] жителей упомянутых церквей, а также с неимущих монахов, черноголовых и младшего [духовенства]. Не требовать ушра и ресма и с двух маслобоен и с двух мельниц дингов³³. Не позволять никому вмешиваться в [дела об] имуществе умерших в [этих] церквах без наследника.

Уважать их право на "муафство"³⁴ [при] условии, что они будут ежегодно платить в ереванскую казну 350 куршей, которые во время владычества персов они давали ереванскому хану.

На основании данного им верховного и священнейшего приказа они просили указ о том, чтобы, вопреки изложенному выше,

их не притесняли и не совершали посягательств на них. Вот дается и издается [сей указ] о том, что на основании священного приказа, после уплаты в ереванскую казну 350 курушей, уважалось их "муафство", и что вопреки шар'у³⁵, закону и августейшему указу, их не притесняли и не совершали посягательств [на них].

Пусть поступают, как сказано в августейшем приказе, и опасаются, избегают несоблюдения указа.

17 мухаррама 1139 г. (14 сентября 1726 г.)

ПРИМЕЧАНИЯ

1 Симеон Ереванци. "Джамбр" М., 1958 (далее — Джамбр), с. 283.

2 Там же, с. 324.

3 См.: Католикосский диван, папка 1 г, док. 448, 479: **بیسلبوس مقاطعسی دفترلی**

4 Католикосский диван, папка 1 г, док. 439.

5 Джамбр, с. 312.

6 Католикосский диван, папка 1 д, док. 479.

7 Католикосский диван, папка 1 д, док. 480.

8 Католикосский диван, папка 1 г, док. 308, 309, 310, 316:

ممالك ایراندک فتح و تخیر و ضایم ممالك محرومة السالمک قلنان

9 Джамбр, с. 311.

10 Католикосский диван, папка 1 г, док. 293, 316, 320, 332.

11 Подробнее об этих налоговых реестрах см.: А. Д. Папазян. Турецкие налоговые реестры села Вагаршапат 1725–1728 гг. (на арм. яз.). — "Вестник Матенадарана". № 5. Ер., 1960, с. 431–464.

12 Ö.L. Barkan. XV. ve XVI. nci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraat ekonominin hukukî ve mali esasları. Cild 1. Kanunlar. İstanbul, 1945, с. 195–197.

13 ЦГИА АрмССР, ф. 52, д. 52, док. 1.

14 Персидские документы Матенадарана. 1. Указы. Вып. 1. Сост. А. Д. Папазян. Ер., 1956, док. 1, 2, 4.

15 Католикосский диван, папка 1 г, док. 298: **گرکدر که بر موجب بیورلدی شریف قدیمدن نه گونه ویره گلمشلا رایسه اولمنوال اوزره ویردوب خلاف شرع و خلاف بیورلدی شریف حرکت ایتما مک اوزره تنبیه اکید ایلیمسز**

16 Католикосский диван, папка 1 г, док. 304, 339, 340, 344 и т.д.

17 Католикосский диван, папка 1 г, док. 304, 344: **حرق مزبورک موئی جمله معرفتیه تنصیف اولنوب نصفی اوچ کلیسایه و نصف اخری یگریمی پاره قریده و یریلوب نزاعلری قطع اولندی**

18 Католикосский диван, папка 1 г, док. 324.

19 Католикосский диван, папка 1 г, док. 308, 310, 311, 325, 343, 347 и т.д.

20 Католикосский диван, папка 1 г, док. 325. См. об этом также: А. Д. Папазян. Роль армян в производстве шелка в Турции и договор, заключенный в 1729 г. в Тавризе. — "Вестник Матенадарана". № 9. Ер., 1969, с. 241–253.

21 Судья, стоявший во главе административно-судебного округа (каза). См. терминологический комментарий в кн.: Аграрный строй Осман-

ской империи XV–XVII вв. Документы и материалы. Составл., пер. и коммент. А.С.Тверитиновой. М., 1963. Объяснение турецких терминов, встречающихся в нашем документе, в основном дается нами по указанной книге.

22 Чиновник государственного казначейства, ведавший той или иной статьей дохода.

23 Административная единица, входящая в состав вилайета.

24 Судебно-административная единица, являющаяся местом пребывания кази, т.е. судьи.

25 Движимое или недвижимое имущество, доходы с которого предназначались на религиозные или благотворительные цели.

26 Имеется в виду село Вагаршапат, в котором находится Эчмиадзинский монастырь, именуемый турками Учкилиса.

27 Мера зерна, в Араратских землях равная 48 кг.

28 "Десятина", основной подоходный налог с крестьян-райатов.

29 Общее название податей, взимаемых с населения в пользу государства и чиновничества главным образом наличными.

30 Чернецы, безбрачное духовенство, монахи.

31 Подушный налог, взимаемый с немусульманского мужского населения дифференцированно, согласно имущественной принадлежности налогоплательщика.

32 Подушный налог с немусульманского мужского населения, взимаемый вне зависимости от имущественного и семейного состояния в количестве 24 акче.

33 Толчая для очистки риса.

34 Налоговый иммунитет, освобождение от государственных налогов, иногда частично.

35 Здесь имеется в виду мусульманское законодательство.

ԱՅԳԻՆԵՐՆ ՈՒ ԱՅԳԵՏԵՂԵՐԸ ԸՍՏ ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ
ԿԱԼՎԱԾԱԳՐԵՐԻ

ՀԱԿՈՒ ՓԱՓԱՋՅԱՆ

Գյուղական համայնքի տնօրինությանը ենթակա մշակելի հողային տարածությունների, համայնքի անդամ առանձին տնտեսությունների միջև կատարվող բաշխումների ու վերաբաշխումների և դրանց նկատմամբ սեփականատիրական իրավունքի գիտական ուսումնասիրության ուղղությամբ դեռևս շոշափելի արդյունքներ չեն արձանագրված: XIII—XIV դդ. Իրանի հողագործության և ագրարային հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ծավալուն աշխատության մեջ բազմավաստակ արևելագետ Ի. Պետրուշևսկին շատ շնչին տեղ է հատկացրել այդ հարցերի լուսաբանմանը: Այդուհանդերձ, աղբյուրների համակողմանի ուսումնասիրությունը նրան բերել է այն եզրակացության, որ քանի դեռ գյուղական համայնքը շարունակել է գոյատևել, մշակելի հողերը որոշ չափով ենթակա են եղել վերաբաժանման՝ նույն համայնքում ընդգրկված առանձին տնտեսությունների միջև: Ինչ վերաբերում է գյուղացիների տներին, տնամերձ տնտեսությանը, պտղատու և խաղողի այգիներին, ապա Ի. Պետրուշևսկու կարծիքով, «դրանք համարվել են գյուղացիների անձնական սեփականությունը և որոշ դեպքերում դիտվել են որպես նրանց մուլքը»¹: Խոսքն այստեղ, անշուշտ, այդ հողերի օգտագործման ժառանգական սեփականության իրավունքի մասին է:

Աղբյուրներում ուշագրավ տեղեկություններ կան այն մասին, որ գյուղի ընդհանուր հողային տարածության մեջ որոշակի ոռոգվող հողակտորներ, որոնք մեծ մասամբ տրամադրված էին այգեգործությանը, սերնդից-սերունդ փոխանցվելով տվյալ ընտանիքի անդամներին, դարձել էին նրանց սեփականությունը և որպես այդպիսիք օտարվում էին ու փոխանցվում այլ սեփականատիրոջ: Առանձնապես ուշագրավ են հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերի համարժեք տվյալները, որոնց զուգահեռ ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ավելի հստակ զաղափար կազմելու հողօգտագործման այդ ինքնատիպ բնագավառի առանձնահատկությունների մասին:

Որոշակի հողային տարածություն զբաղեցնող այգիների նկատմամբ այս կամ այն անձնավորության սեփականատիրական իրավունքները հաստատող կալվածագրերում կամ այգիների տարբեր կարգի օտարումներին վերաբերող նոտարական արձանագրություններում առաջին հերթին նշվում էր այգու տեղը և ապա նկարագրվում էին նրա շորս սահմանները: «Ջամբոռ» տեղ դրած նման վավերագրերի հիման վրա Ս. Երևանցին գրում է. «Ե Յօշական զայգի մի առնու ի գեղականացն... որոյ կողմունքն են ճանապարհն, Ուլուբեկի

¹ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М.—Л., 1960, с. 288.

այգին, Պետրոսի և Պողոսի այգիքն, որ Բոսմենց այգի ասի»²։ Հ. Աբրահամյանի հրատարակած «Կալվածագրերում» հանդիպում ենք ավելի մանրամասն նկարագրությունների. «...իւր շորից հատերովն (սահմաններ), Սորայ առաջի հատն (սահման) է Մոնթէնց Ավաքի այգոյ ճանապարհն և այգին, Բ (2) հատն՝ Թամեշէնց այգին, Գ (3) հատն՝ Փանոսի այգին, Դ (4) հատն՝ էլի ջատահն (հասարակաց մայրուղի), որ և կատարեալ եղև Դ (4) կողմի սարահատներն (սահմանագլուխներ) թամամ»³։ Ռաշիդ-էդ-գինի կողմից հիշերթի 709 (1309—1310) թ., իր հիմնադրած կրոնական, կրթական և բարեգործական հաստատություններին նվիրված այգիները ևս թվարկված են շորս սահմանների մանրամասն նկարագրությամբ։ «Կասըմի» կողմող այգու մասին, օրինակ, ասված է, որ այն «երկու կողմից սահմանակից է Մազա կոշվող առվին ու ճանապարհին, իսկ մյուս երկու կողմից՝ Սեյդ Ծարաֆ-էդ-գին Ալի բին-Մուրթուզայի այգուն, Կաջղադ բին-Աբդուլլա Կութբիի ժառանգների այգուն և ճանապարհին»⁴։

Պարսկերեն կալվածագրերում հաճախ շորս սահմանները թվարկելիս նշվում են նաև կողմերը։ Նախիջևանում 1738 թ. գրված մի կալվածագրում վաճառվող այգու սահմանները թվարկելիս ասված է, որ «նրա շորս սահմաններն են, արևելքից՝ Յարամիշ կոշվող այգին, արևմուտքից՝ զիմմի խոջա-բեկի այգին ու փողոցը, հարավից՝ Բիլկան գյուղի ճանապարհը, հյուսիսից՝ գնորդի այգին»⁵։ Առուծախի և այլ կարգի օտարումների ենթարկվող այգիների սահմանների նման ճշգրտված նկարագրությունն ավելի բնորոշ է վաղ շրջանի կալվածագրերին, ինչպիսիք են, օրինակ, XIII—XIV դդ. Բուխարայի կալվածագրերը, որոնց մեջ կան այսպիսի նկարագրություններ. «առաջին՝ արեւելյան, սահմանը միացած է մի այգու, որը հիշյալ Դուլադայի սեփական մուլքն է, երկրորդ՝ հյուսիսային, սահմանը միացած է նույն, վերոհիշյալ Դուլադայի այգուն և տանը պատկանող ճանապարհին, երրորդ՝ արևմտյան, սահմանը միացած է հասարակաց ճանապարհին և այս գյուղի ջրատարին, չորրորդ՝ հարավային, սահմանը միացած է այն ճանապարհին, որով գյուղից գնում են դեպի գյուղի այգիները և որին կպած է նաև [այգու] ուղին և մուտքը»⁶։

Չորս կողմից սահմանագծված յուրաքանչյուր այգի դիտվում էր որպես մեկ միավոր և անվանվում «մեկ կտոր» — պրսկ. «եք կաթա» (یکقطعه)։ Իսկ եթե այգին պարսպապատված էր և ուներ դուռ, ասում էին «մեկ դուռ այգի» — պրսկ. «եք դար բադ» (یکدرباب) կամ «եք բաբ» (یکباب)⁷։

² Ս ի մ ե ո Ն Ե ր և ն ց ի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 173։

³ «Կալվածագրեր», կազմեց՝ Հ. Բ. Աբրահամյան, պրակ 1, Երևան, 1941, էջ 77 (այսուհետև՝ «Կալվածագրեր»)։

⁴ فضل الله رشيد الدين، وقفاً ربع رشیدی تهران، ۱۳۵۰ (պրսկ. բնագրի նմանահանություն) էջ 94 (այսուհետև՝ Ռաշիդ-էդ-գին)։

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան (այսուհետև՝ Կթղկ. դիվան), թղթ. 1գ, վավ. 365։

⁶ О. Д. Чехович, Бухарские документы XIV века, Ташкент, 1965, с. 74 (այսուհետև՝ «Бух. док.»).

⁷ Կթղկ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 360, 362, 365, 394, 464, թղթ. 1է, վավ. 1069, 1141 և այլն. հմմտ. «Զամբո», էջ 167, 177 և այլն։

Սովորական պտղատու այգիների զբաղեցրած տարածության չափի մասին կալվածագրերում նշումներ չեն հանդիպում: Բավարարվում էին միայն շորս կողմերի նկարագրությամբ: Սակայն խաղողի այգիների ընդհանուր մակերեսը չափելու տարբեր սկզբունքներ կային: Մեծ մասամբ չափի միավորը եղել է «տախտակը» — պրսկ. «թախթե» (تخت): Նախապես, հավանաբար, «տախտակ» ասելով հասկացել են խաղողի այգիներին հատուկ, որոշակի հեռավորությամբ զուգահեռ ձգվող հողի թմբաշարքերը, որոնց միջոցներն անվանվում էին «առու» (պրսկ. «ջուլ» — جوی):

Գյուղի մշակելի հողատարածությունների մեջ յուրաքանչյուր տնտեսությունը տրված այգետեղերը որոշակի մեծություն են ունեցել: Ուստի պետք է ենթադրել, որ խաղողի այգիների թմբաշարքերը ևս տվյալ վայրում որոշակի հեռավորություն պետք է ունեցած լինեն: Ամեն դեպքում, միջնադարում, ինչպես բոլոր չափ ու կշռի միավորները, այնպես նաև հողի տարածքային չափերը յուրաքանչյուր վայրում տարբեր են եղել: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Արարատյան դաշտի այգիների մեկ տախտակը և թավրիզում կամ Սպահանում, իսկ առավել ևս Բուխարայում գտնվող այգու մեկ տախտակը նույն մեծությունները չեն: Բայց որ տախտակը յուրաքանչյուր կոնկրետ վայրում որոշակի չափ է ունեցել, պարզ երևում է Վաղարշապատում գտնվող Ղևոնդի այգու՝ «Ջամբոում» տրված նկարագրությունից, որտեղ այգու տարածքը հաշվված է «եօթն տախտակ և երկու քաչ և տասն և երկու շուան»⁸: Իսկ «չվանը» — պրսկ. «թանաբ» (طناب) — հողաչափության ամենատարածված միավորն էր, որը նույնպես յուրաքանչյուր վայրում տարբեր մեծություն է ունեցել⁹:

Աղբյուրներում հանդիպում են նաև խաղողի այգիների ոչ միայն թմբաշարքերով կամ տախտակների քանակով, այլև դրանց արանքներում գոյացած «առուների» քանակով կատարված չափումներ: Սյունյաց Սուփան իշխանի 901 թ. նվիրատվական մի արձանագրության մեջ ասված է. «ետու և 5 կուղպակ ի յԱնի և 5 այգի յերևան և 500 առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի և 2 այգի յՆղեգիս»¹⁰: Դժվար չէ նկատել, որ այն վայրերում (երևան և Նղեգիս), որտեղ այգիների քանակը մեծ չէ (2—5), նշված է այգիների թիվը, իսկ Գառնիում տրված է նվիրվող բոլոր այգիների առուների քանակը միասին վերցրած: Միջթմբային առուների քանակով այգիների տարածքը չափելու պրակտիկայի մասին վկայություն կա նաև Ռաշիդ-է-դ-դինի վերոհիշյալ «Վակֆնամեում», որտեղ այլ նվիրատվությունների շարքում հիշված է նաև 700 աուլից բաղկացած «Նով-մով» (նոր որթ) կոչվող այգին¹¹: Ավելի փոքր տարածություն զբաղեցնող այգիների միջթմբային առուների քանակի մասին նշումներ հանդիպում ենք նույնիսկ XVIII դ. սկզբին գրված հայերեն կալվա-

⁸ «Ջամբո», էջ 167:

⁹ W. Hintz, Islamische Masse und Gewichte, Leiden, 1955, էջ 63—64:

¹⁰ «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սրնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 179:

¹¹ Ռաշիդ-է-դ-դին, էջ 367—368. تمامت باغ مشهور بنو مو هفتصد جوی

ծագրերում. «Մասնացի իմ մայրենիքն բերած այգին, որ է հինգ յառու տեղ մալում», կամ «Ժախսցի իմ հայրենիք այգին մալում, որ է ութ յառու տեղ»¹²:

Տվյալներ կան նաև խաղողի այգիների տարածքն ըստ որթատունկերի քանակի որոշելու մասին: Արճեշի ս. Աստվածածին եկեղեցուն կատարված նվիրատվությունների մասին պատմող 1291 թ. մի վիմագրում, մասնավորապես ասված է, որ «ես հաշիկն զայգին ի Գողիսն Վ (3000) տակ, ետ Աւտարշախն և Մեթարն զԻտեանց այգին ի Գողիսն Ր (5000) տակ»¹³: Կարծում ենք, որ «տակը» պրակ. tāk (تاك) բառն է, որ նշանակում է «որթատունկ», «խաղողի վազ»: Խոսքը, հավանաբար, խաղողի ընդարձակ այգիների մասին է, որոնք 3000—5000 տունկ են ունեցել: 1634 թ. շահ Սաֆիի հրովարտակով հաստատված, մակվեցի մելիք Կոստանտինին պատկանող 500 որթատունկից բաղկացած այգու սեփականատիրական իրավունքների մասին Դիվան-ալ սադարաթի հրապարակած վճիռը թույլ է տալիս ասելու, որ ըստ տնկերի քանակի, այգիների տարածքի որոշման պրակտիկան առկա է եղել նաև ավելի ուշ ժամանակներում¹⁴:

Այգիներին վերաբերող վավերագրերում մյուս կարևոր հանգամանքը տվյալ այգու ոռոգման հնարավորությունների հարցն է: Դրանցում հատկապես նշվում էր, թե խնդրո առարկա այգին ո՞ր առվից, աղբյուրից կամ քահրեղից, ի՞նչ պայմաններով է օգտվում: Հաճախ որոշվում էր նաև ջրի քանակը կամ ըստ հոսքի տեղողության (շաբաթական մեկ օր, երկու օր և այլն, կամ այսքան օրը մեկ, այսքան ժամ և այլն) և կամ ըստ շարունակ հոսող ջրի տրամագծի (բաժին, բահ, թուփս, լուլա և այլն): Ահա մի քանի օրինակ XVII—XVIII դդ. հայերեն կալվածագրերից: Ազամի որդի Հակոբն իր մայրենիք այգին վաճառում է Սիմոնի որդի Մուրելին. «նորահանի գահրէզէն Բ (2) գլուխ ջուր վերէն, օրն Ե շաբաթ (հինգշաբթի)»: Այվազի որդի Էվանեսն իր հայրենիք այգին վաճառում է Սարգսի որդի Ստեփանին «Մակարի քահրէզէն մեկ գլուխ ջուր վերէն, օրն Ե շաբաթ»: Մի այլ կալվածագրում ասված է. «եսու յիշատակ վերոյիշեալ այգին ...ի միասին 2 (6) գլուխ ջրի հետ, վերոյ յիշեալ Գողէզի կամ Քուսանի քահրէզիցն, վաղէն շաբաթ էր»¹⁵:

Ռաշիդ-է-դ-դինի վերոհիշյալ «Վակֆնամեում» Թավրիզի մոտ գտնվող մի այգու մասին ասված է, որ նրա մի կողմում է գտնվում ամիր Ալա-է-դ-դին Ֆալաքիի ակունքից հոսող ջուրը, ամբողջ երեք քահրեզների հետ, որոնք նա հանել և կառուցել է հատկապես այս այգու համար¹⁶:

¹² «Կալվածագրեր», էջ 76, 77, 97:

¹³ Ն. Ս ա Ր զ Ի ս յ յ ա ն, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 268—269:

¹⁴ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք», պրակ Բ, կազմեց Հ. Դ. Փ ա փ ա զ յ ա ն, Երևան, 1959, վավ. 21, يکقطعه باغ معينه موازی پانصد ساقه کروم واقع در قصبهٔ ماکو

¹⁵ «Կալվածագրեր», էջ 76, 77, 97 և այլն, հմմտ. «Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը», Երևան, 1938, էջ 141: Ջրօգտագործման կարգի մասին, տե՛ս Հ. Փափազյան, Ջրատիրության մասին դիվանական վավերագրերը և Շահ Սաֆիի 1638 թ. հրովարտակը («Բանբեր Մատենադարանի», № 11, Երևան, 1973, էջ 223—231):

¹⁶ Ռաշիդ-է-դ-դին, էջ 382, بابیاری قناتی امیر علا الدین فلکی باتمامت سه کاریز که جهت این باغ انشاء و احیاء کرده است

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի պարսկերեն կալվածագրերում ևս պարտադիր կարգով նշված են այգիների ոռոգման իրավունքների մասին: Ազոլեցի խոջենց Մեհրաբի որդի Թումանին պատկանող այգու վաճառքին վերաբերող, հիշրեթի 1080 (1670) թ. Օրդուբադի Շար 'ի հոգևոր ատյանում գրված կալվածագրում ասված է, որ վաճառվում է «ամբողջ մի կտոր խաղողի այգի, իր ջրի իրավունքով, որ ընդհանուր ութսուն ժամի վաթսուն երկու ժամն է»: Նույն կալվածագրում մի այլ այգու մասին գրված է. «քսանչորս ժամ ջրով, իր շինած աղբյուրից»¹⁷: Նախիջևանում վաճառված վերոհիշյալ այգու կալվածագրում նույնպես շեշտված է, որ խաղողի այգին վաճառվում է «իր ընդունված ջրի իրավունքի հետ միասին»¹⁸: Իսկ Դուխարում գտնվող էջմիածնապատկան երկու այգիների վերաբերյալ հիշրեթի 1148 (1735) թ. Նադիր շահին ներկայացված խնդրագրի և վերջինիս հրամանագրի մեջ ընդգծված է, որ այգիները իրենց որոշյալ ջրաբաժիններն ունեն¹⁹:

Բուխարայի XIII—XIV դդ. կալվածագրերում ևս անխտիր անվանված է այն առուն, որից հոսող ջրերով պետք է ոռոգվի խնդրո առարկա այգին. «Շեյխզադե Մուին-էդ-դինի այգին, որ ոռոգվում է Ֆաշուն [գյուղի] առվից», կամ «մյուսը մի այգի է, որ հիշյալ վակիֆի (նվիրողի) սեփականությունն է և ոռոգվում է նույն Ֆարաբան [գյուղի] առվից», կամ «այգի, որ Մուրադ-շահն է մշակում և ոռոգվում է Շարիբան [գյուղի] առվից» և կամ «ևս մի այգի, որ Նաջիբի որդի Յուսուֆն է մշակում և ոռոգվում է Ֆադիթասին և Շարիբան [գյուղերի] առուներից»²⁰ և այլն:

Կալվածագրերում կարևոր տեղ է զբաղեցնում խնդրո առարկա այգու ներկա վիճակի նկարագրությունը. շեհն է արդյոք թե անմշակ, ի՞նչ ծառեր կան, ի՞նչ մասերից է բաղկացած, ունի՞ արդյոք հարակից շինություններ և այլն: Այդ տեղեկությունները երբեմն լինում են շատ համառոտ, մի քանի բառով, ինչպես, օրինակ, «մեկ կտոր այգի ծառերով և որթատունկերով», կամ «Դոնիս գյուղում մի այգի իր բոլոր ծառերով», «մեկ կտոր այգի խաղողի որթերով և ծառերով, բաղկացած վեց տախտակից», «Երևանի Դարաքյանդի

¹⁷ Կթղկ. դիվան, Թղթ. 1բ, վավ. 171, تمامت و همگی یکقطعه باغ معنب مشجر باحقابه تابعه آن که شصت و دو ساعت بوده باشد از اصل هشتادساعت . بابیست و چهار ساعت آب قنات احدائی خود

¹⁸ Նույն տեղում, Թղթ. 1գ, վավ. 365. یکقطعه باغ مشجر و معنب و مکروم مع حقابه مستمری

¹⁹ Նույն տեղում, Թղթ. 1է, վավ. 1178. دو قطعه باغ و رسد آب قنات

²⁰ „Бух. док.“, էջ 44, 60—61, 74, 75 և այլն. * * * Баг شیخ زاده معین الدین * * * آبخوار جوی فاشون . دیگر باغ است ملک و افق مذکور آبخوار از همین جوی فارکن . دیگر باغی است که بکدیوری در دست مردانشاه است آبخوار جوی شریکان . دیگر باغ است که بکدیوری در دست یوسف بن نجیب است آبخوار جوی فعیطسین و جوی شریکان

գյուղում (Ձորագյուղ) գտնվող մեկ դուռ այգի, որթերով և ծառերով», «մեկ կտոր ավեր այգի, որ նախապես ծառ ու որթատունկեր է ունեցել»²¹։ Հավելյալ մանրամասներ պարունակող ձևերից են, օրինակ, «Մեկ կտոր այգի ծառերով և խաղողի տունկերով, որ գտնվում է Ուշքիլիսա (Վաղարշապատ) գյուղում, որի վեց տախտակը մշակված է, մեկ տախտակը ավեր (անմշակ)», «Ուշքիլիսայում գտնվող մեկ կտոր այգի, ծառերով և խաղողի տունկերով, բաղկացած ութ տախտակից, մեկ դուռ հնձանի հետ միասին», «Մեկ կտոր այգի խաղողի որթատունկերով և մեկ ավեր հնձան»²²։

Առավել ուշագրավ են այգիների նկարագրությունները Օ. Չելսովիչի հրատարակած՝ Շելյա Յահյա Բախարզիի 1326 թ. Բուխարայի «Վակֆնամեում»։ Այստեղ մանրամասն նշվում են այգու պտղատու և անպտուղ ծառատեսակները, խաղողի որթատունկերի զբաղեցրած տախտակների քանակը, այգում ջրավազանի կամ այլ շինության առկայությունը և այլն։ Հաճախ նշվում են նաև թե այգին ո՞ւմ է տրված մշակելու։ Կարևոր հանգամանք է եղել նաև խնդրո առարկա այգու տվյալ տարվա բերքի նկատմամբ սեփականության իրավունքի հաստատումը, որն արտահայտվել է «այգու երես» (روى باغ) տերմինով։ Ստորև բերում ենք այգիների նկարագրության մի

քանի բնորոշ օրինակներ։ «Այս այգին բովանդակում է այգու երեսը (դուռն էլ բաղ), մեկ ջրավազան, տարբեր պտղատու և ոչ պտղատու ծառեր և երեք տախտակ խաղողի այգի», «Մյուսը մի այգի է, որ պատկանում է վակֆ անողին (նվիրատուն), որը տվյալ վակֆի մեջ չի մտնում՝ տրված է մշակելու Մահմուդ Մա'րաշին, և որը բովանդակում է այգու երեսը, երկու ջրավազան, տարբեր պտղատու և ոչ պտղատու ծառեր, ուռենիների պուրակ, մեկ մեծ աղավնատուն և երկու տախտակ խաղողի այգի», «Մյուսը Մահմուդ-բեկի որդիներ Մուհամմադ-բեկի և Նիքփեյի այգին է, որը ոռոգվում է Ֆադիթասին [գյուղի] առվից և բովանդակում է այգու երեսը, մեկ ջրավազան, շորս հրապարակ բարդի, հինգ տախտակ խաղողի այգի և մեկ նուսն այգի»²³։

²¹ Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 171, թղթ. 1գ, վավ. 395, 423, թղթ. 1է, վավ. 1069, 1141

և այլն. یكقطعه باغ معنب و مشجر و مكروم • يکقطعه باغ معنب و مشجر. ۱. مشتمل بر شش تخته • قریه در نسله بر قطعه باغ بالتام مشجره سیله • یکدر باغ معین و معنب مشجر واقع در دره کندی ایروان • یكقطعه باغ خراب که ایضاً قد مشجر و تاک داشته •

²² Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 373, թղթ. 1դ, վավ. 489, 483, թղթ. 1ե, վավ. 756

և այլն. باغ معنب و مشجر واقعه در قریه اوج کلیسیا مشتمل بر شش تخته معمر و يك تخته خرابه • یكقطعه باغ معنب و مشجر مشتمل بر هشت تخته واقع در قریه اوج کلیسیا بایکباب هنزان • یكقطعه باغ معنب و مشجر و یکباب هنزان خرابه

²³ Տե՛ս «Бух. док.», էջ 41—45, 76, 79—85 և այլն. این باغ مشتمل است بر روی باغ و حوض و درختان مختلف میوه دار و غیر میوه دار و سه تخته رز • دیگر باغ است که ملک و اقی است و داخل و قی نیست و بکدیوری

Նույն կալվածագրում այգիներից (բաղ) բացի նաև թվարկված են դեռ չմշակված կամ, թերևս, նախկինում, մշակված, սակայն վավերագրի (վակֆ-նամե) շարադրման ժամանակ անմշակ ու ավեր վիճակում գտնվող այգեսեղեր (պրսկ. բաղքանդե—باغکند): Այս տերմինը լիովին համապատասխանում է հայերեն «այգեսեղ» տերմինին և բաղկացած է «բաղ» (այգի) գոյականից և «տեղ» նշանակող «քանդե» վերջածանցից: Պարսից լեզվի հանրագիտական բառարանում (Լողաթնամե), անձամբ Ալի-Աբբաս Դեհխոդայի կողմից կատարված նշումներում, «քանդեն» (کند) թվարկված է տեղ կամ վայր նշանակող գերջածանցների շարքում (مزید) (مؤخر امکانه) և բերված են բաղմաթիվ օրինակներ, երբ այն վերջից միանալով որևէ գոյականի, նրան տեղի կամ վայրի իմաստ է տալիս²⁴:

Նույն «Վակֆնամեում» զուտ խաղողի այգետեղերը ևս նույն ձևով կոչվում են «ռազքանդե»: Վերոհիշյալ բառարանում պարսից գրականության դասականներ Ֆիրդուսուց, Մանուկհերիկից և Սուզանիից կատարված մեջբե-

بمحمود معروفش داده شده است و مشتمل است بر روی باغ و دو حوض و درختان مختلفي مثمره و غير مثمره و سبیدارستان و کبوترخانه بزرگ و دو تخته رز . دیگر یکی باغ محمدیگ و نیکپی پسران محمودیگ است آبخوار جوی فعیطسین که مشتمل است بر روی باغ و حوض و چهار میدان سر و پنج تخته رز و نارستان .

Օ. Զեխովիչի մոտ անբացատրելի մնացած **رفى باغ** «այգու երես» հասկացությունը նշանակում է այգու տվյալ տարվա բերքը: Բախարգիի «Կակֆնեամեն» գրված է հիշերթի 726 թ. ռամազան ամսին, որ համապատասխանում է 1326 թ. օգոստոսին, երբ այգիների բերքը դեռ լրիվ հավաքված չէր և հարկ էր շեփտել, որ սեփականություն մեջ մտնում է նաև տվյալ տարվա բերքը: Մեզանում ևս ընդունված է եղել այգու բերքը կոչել «այգու երես»: Այգին կարող էր օտարվել տվյալ տարվա բերքով (երեսով) հանդերձ, կամ կարող էր օտարվել այգին, իսկ տվյալ տարվա բերքը մնար նախկին տիրոջը: Դա կախված էր նաև այն բանից, թե այդ գործարքը և՛որ էր տեղի ունենում: Պատահում էր նաև, որ վաճառվում էր միայն բերքը: Այսպես, օրինակ, Օշական գյուղի բնակիչ Հարությունի կաթողիկոսի լիազոր տիրացու Նիկողոսի միջև կնքված պայմանագրի մեջ ասված է. «ես Յուշականցի Թումանի որդի Յարու-թիմս, իմ կամսու իմ հայրենական Բ (2) տախտակ յայգին երեսն ծախեցի, որքան որ խոտըն և իւր ծառն կան ի մէջ նորա, ծախեցի սրբազան վեհին ըսպասատր տիրացու Նիկողոսին մէկ թումանի, որ կէսն կանայ ԵՄ (5000) դիան, թամամ, քամիլ (լրիվ) մէկ թուման առի, այսու պայմանաւ, եթէ ես ի հոկտեմբերի ամսէն մինչի քսանն մարտի հատուցանեմ իւր փողն, յայգին առնում ի նմանի, եթէ ոչ կարիցեմ հատուցանիլ, նոր արեկ տարին ևս լիցի նմայ: Ապա վերոյ գրեալ իրողարովս (պայմանով), այնքան կերիցի զայգին իմ, մինչև ես փողն հատուցանեմ» («Կալայիծագրեր», ԿՄՎ. 64): Այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են—Հ. Փ:

²⁴ Ալի-Աբբասը Դեհլուդան ճշգրտել է, որ کت که کند کند کنه վերջացածները նույն իմաստն ունեն և տուն, տեղ կամ վայր են նշանակում։ Այսպես, օրինակ, դանազան մրգերով առատ վայրերը կոչվել են ալու-բանդ (սալորի տեղ), բեհթանդ (սեբիկիլի տեղ), հեկքանդ (հեիլ տեղ), ոսկով առատ վայր՝ զարբանդ, փիրուդայով հարուստ վայր՝ ֆիրուդբանդ, փշուր վայր՝ սամիլ քանդ, աղվենների շատ եղող վայր՝ լուս քանդ և այլն (տե՛ս բառարանին նշված հոդվածներ)։

րումներով ցույց է տրվում, որ «ռազ» թեև նշանակում է «խաղողի որթ», «վազ», սակայն ընդհանրապես, «ռազ» են կոչվել նաև խաղողի այգիները:

Բաղքանդենների նկարագրության մեջ տվյալ տարածքում եղած ծառերի և բուսականության, ինչպես նաև որևէ մեկի կողմից մշակվելու մասին ոչ միայն խոսք չկա, այլև հաճախ նշվում է, որ այն գտնվում է ավեր վիճակում: Հատկանշական է, որ բաղքանդեններին կից միշտ հիշված են նաև այլ հողակտորներ (զամին) և նշված, թե այդ բաղքանդեններն ու հողերը ո՞ր ջրանցքի ոռոգման սիստեմի մեջ են գտնվում: Բերենք մի քանի օրինակ. «Մի բաղքանդեն և նրան կից 16 փարե (կտոր) հող, իշավաճառ Սուքման Սուֆիի ժառանգների սեփականությունը, որ հայտնի է բոլորին, ոռոգումը Ախուրբադին և Խունբուն [գյուղերի] առկից»: «Մյուսը մի բաղքանդեն է երկու փարե հողի հետ, որ նույն, վերոհիշյալ խոջա Մուհամմադ վաքիլի սեփականությունն է, և որտեղ կա մեկ ավեր ավազան և մեկ ավեր շենք: Այս բաղքանդենի ոռոգումը ևս նույն Ֆարաբան [գյուղին] պատկանող առկից է»: «Մյուսը մի ավեր բաղքանդեն է և նրան կից վեց փարե հող, որ Կազի Արվահի ժառանգների սեփականությունն է և հայտնի է բոլորին: Սրա ոռոգումը ևս նույն Ֆարաբան [գյուղի] առկից է»²⁵:

Այսպիսով, թվարկված բաղերի և բաղքանդենների նկարագրությունների համեմատությունները պարզ ցույց են տալիս, որ վերջիններս գործող, շեն այգիներ չեն, այլ, ինչպես հաստատում է նաև բառի ստուգաբանությունը, անմշակ կամ ավեր այգետեղեր են:

Այգետեղը որոշակի հողատիրական կատեգորիա է եղել և որպես մասնատիրական հողային սեփականություն աղբյուրներում հիշվել է այլ կարգի սեփականությունների շարքում ու գոյատևել մինչև մեր օրերը: Ս. Երեմյանին, իր «Ջամբու» աշխատության 16-րդ գլուխը վերնագրել է. «Յաղագս թէ սուրբ Աթոռս զո՞րքան ունի զայգիս, զպարտէզս զայգետեղս և զայլս այսպիսիս, և ո՞ւր և ո՞րպէս, տես ի ստորևդ»²⁶: Այս գլխում թվարկված այգետեղերից են, օրինակ, 1745 թ. Հովսեփի որդի տիրացու Նիկողոսից գնված՝ Փարաբարում և Թիֆլիսում գտնվող այգետեղերը: Վերջինիս մասին նա գրում է. «Ի ՌՄԺԶ (1767) թուռն մերում Թիֆլիզեցի Լօյինենց Բէժանի հանգուցեալ Սիմէօնի կողակից Խանումն, գոլով ինքն այրի և անզաւակ, զիր մէկ այգետեղն, որ Թիֆլիզ, ի Տափի թաղ կոչեցեալ մահէն ետ յիշատակ սրբոյ Աթոռոյս»²⁷: Վաղարշապատում գտնվող մի այլ այգետեղի մասին նա հետևյալ

²⁵ „Бух. док.“, էջ 42—45, 54—57, 67. یکی باغکنده است و شانزده پاره زمین متصل وی ملک و رثه سوکمان صوفی خرفروش که جمله معلومند آبخوار جوی آخوربدین و خنبون + دیگر یکی باغکنده است یاد و پاره زمین ملک همین خواجه محمد و کیل مذکور در وی یکی حوض خراب و یکی کوشک خراب آبخوار این باغکنده از همین جوی خاص فارکن + و دیگر باغکنده خراب و شش پاره زمین متصل وی که ملک و رثه این قاضی ارواح است که جمله معلومند آبخوار همین جوی فا رکن +

²⁶ «Ջամբու», էջ 164:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 185—186:

մանրամասնություններն է հաղորդում. «Ի ժամանակս Օսմանցուց ի կողմն Ղուին (այգու անուն—Հ. Փ.) այգույ տեղ մի կայր անշէն, որ էր Տէր Մկրտչի որդի Սահակին, զայն տեղին ևս էառ սուրբ Աթոռս ձեռամբ վէթիլ Ալէքսանին, յիսուն դուռուշի, և Մեսրոպէ վարդապետն (որ էր գործակալ և վեթիլ ի վերայ այսպիսեաց գործոց) նա ետ տնկել որթ և այգի շինել և խառնել ի սոյն այգիս ի ՌՃՂԼ (1729) թուին մերոյ»²⁸:

Այգետեղերի և նրանց շուրջ կատարվող դանազան գործարքների մասին ուշագրավ մանրամասնություններ են գրանցված XVIII—XIX դդ. հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերում, որոնք մեծ մասամբ խոսում են դրանց վերստին այգու վերածելու կամ դանազան պայմաններով մշակութային տալու և հասույթ ստանալու մասին: 1815 թ. Գեղարդավանքին նվիրված մի այգու սահմանների նկարագրության մեջ ասված է, օրինակ, որ «այգուս մեկ կողմն է Զանգու գետոյ բաղն, երկրորդն՝ Աշտարակու ճանապարհն, երրորդն Մուղասի բաղառեղն, որ այժմ այգի է, չորրորդն՝ դուրս քաղաքն»²⁹: Իսկ 1823 թ. գրված մի կալվածագրից իմանում ենք, որ աշտարակցիներ էվանի որդի տեր Ղազարն ու նրա եղբորորդի Մանվելը Ձորահորի կողմով վայրում գտնվող իրենց մեկ տախտակ այգետեղը նվիրել են էջմիածնի վանքին³⁰. 1766 թ. թավրիզեցի Միրզա Շաֆին էջմիածնի կաթողիկոսին առաջարկում է Թավրիզում տարիներ շարունակ անմշակ մնացած վանքապատկան այգետեղը

(زمین باغ), որը 100 ման ցորենի ցանքատեղ է, տարեկան այդքան ցորենի հատուցման պայմանով 99 տարով վարձով տալ իրեն, որպեսզի այն միացնելով կից գտնվող իր այգուն, ծառեր տնկի և շենացնի: Առաջարկությունն ընդունվում է և նույն թվին պայմանագիր է կնքվում³¹: Աշտարակցի վարդապարի որդի Հովսեփը 1798 թ. էջմիածնի մայր աթոռին տված պարտավորագրում գրում է. «Աշտարակցի դալլաք Վարդապարի որդի Յոսէփս իմ յօժար կամաւս յանձս առի այս խամ տեղն, որ է կոչեցեալ Սաղմոսավանից այգոյ տեղ, որ շինեմ նորատունկ յայգի, որ ժամանակն, որ մասիլ (բերք) տայ կատարեալ, այն ժամանակն ի սուրբ Աթոռն մեր էջմիածնայ հետ կես բաժին անենք»³²: 1771 թ. գրված մի այլ կալվածագրում կարդում ենք. «Ես սրբոյ հորվիրապու վանից առաջնորդ Աւետիք վարդապետս, մեր Չարեքանոց կոչեցեալ այգոյ տեղն, որ ի գեօղն նորգ, ետու նորգի Ղազարի որդի Մարկոսին, այսու պայմանաւ, որ իւր բոլոր խարճովն և մասրաֆովն նորապէս այգի և ծառ տնկեսցէ ի նմա, յորժամ պտուղն հասանիցի և այգի շինեսցի, այգույ կէսն Սրբոյ հորվիրապու վանիցն լինիցի և կէսն վերոյ յիշեալ Մարկոսինն եղիցի, որքան այգին շէն մնացէ և պտուղ բերցէ, և ի միասին, ըստ օրինի հարակաշի զխարճն հոգասցուք և զպտուղն կիսեսցուք, իսկ եթէ չկարիցէ թամամ և կատարեալ այգի շինել, վերստին բոլոր այգետեղն Սրբոյ հորվիրապու վանիցն է և եղիցի»³³: Պարզ է, որևէմ, որ այգետեղերը որոշակի ոռոգման հնարավորություն ունեցող այն-

²⁸ Նույն տեղում, էջ 167:

²⁹ «Կալվածագրեր», էջ 102:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 104:

³¹ Կթղկ. գիվան, թղթ. 1դ, վավ. 457, հմմտ. «Ջամբու», էջ 185:

³² «Կալվածագրեր», էջ 100:

³³ Նույն տեղում, էջ 92:

պիսի հողամասեր էին, որոնք կարելի էր մշակել և այգի գցել: Դրա համար էլ ամենուրեք շեշտված է, թե այն ո՞ր ջրանցքի ոռոգման սխեմայի մեջ է գտնվում: Սակայն, ինչպես որ այգետեղերը մշակվելով վերածվում էին այգու, այնպես էլ տարբեր պատճառներով անխնամ թողնված, լքվալ այգիներն ավերվելով դառնում էին այգետեղեր: Այս տեսակետից առավել հատկանշական է Յահյա Բախարզիի «Վակֆնամեն»: Այդ վավերագրի ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սեյֆ-էզ-դին Բախարզիի դամբարան-մենաստանին նվիրվող Բուխարայի շրջակա գյուղերում լքվալ և անմշակ տարածություններն ու բաղքանդները մեծ թիվ են կազմել: Եղել են նույնիսկ ամբողջական ավեր վիճակում գտնվող գյուղեր, ինչպես, օրինակ, Ուշմիուն գյուղը, որը հետևյալ կերպ է նկարագրված. «[Վակֆ է տրվում] նաև ամբողջ Ուշմիուն գյուղը, որը Բուխարային ենթակա գյուղերից է և ոռոգվում է նովխաս [գյուղին] և նույն Ուշմիուն [գյուղին] պատկանող առուներից, իր բոլոր դաստակերտներով և հանդակներով: Դաստակերտները մի բարձր բլրի [վրա են], որն այժմ ավերակ է, իսկ հնում նրա վրա շինություններ են եղել, մզկիթ, շենքեր, պահեստատներ և հողագործների տներ: Այժմ, սակայն, ամբողջ ամայի տարածության է վերածվել: Իսկ հանդակները ավեր բաղքանդներ են և մեկ շեն աղավնատուն: [Գյուղի] հողերը շատ են և հնարավոր չէ դրանք թվարկել՝ շատ լինելու և սահմանանիշերի անհետացման պատճառով»³⁴:

Անդրադառնալով այս և այլ գյուղերի ավերածության հանգամանքներին, Օ. Չեխովիչը գրել է. «Այս բոլորը, ըստ երևույթին, մոնղոլական արշավանքների և խաների միջև երկպառակտչական պատերազմների հետևանքով առաջացած սարսափելի ավերածությունների հետքերն են: Չէ որ Բուխարայի վերջին ավերումը մոնղոլների կողմից տեղի է ունեցել 1316 թ., այսինքն ներկա փաստաթղթի կազմվելուց ընդամենը տասը տարի առաջ»³⁵: Այստեղից էլ նա «քանդեն» դիտել է որպես «քանդան» (փորել, քանդել, արմատախիլ անել) բայի հարակատար դերբայ և «բաղքանդեն» պայմանականորեն թարգմանել է «ব্যкорчёванный сад»: Սակայն 1979 թ. լույս տեսած «Բուխարայի XVIII դ. վակֆի» թարգմանության մեջ, ըստ երևույթին իր հեղինակակիցների (Ա. Արենդս և Ա. Խալիլով) խորհրդով, հարկադրված է եղել վերանայիլ այն և այդ բնագրում հանդիպած «բաղքանդենները» թողնել առանց թարգմանության: Այս առթիվ տրված ծանոթագրության մեջ փորձ է արված ստուգա-

³⁴ „Бух. док.“, էջ 46: همگی دیه اشمیون را که از دیههء بخارا است از عمل در آبخور جوی نوخس و جوی خاص این اشمیون باهمگی عقارات و ضیاعات وی اما عقارات وی یکی تل است عالی که اکنون خراب است و در قدیم بروی عمارات بوده است از مسجد و سرائها و انبارخانهها و خانهاء کدیوران و اکنون جمله ساحات شده است و اما ضیاعات وی باغکندهاء خراب است و یکی کبوترخانه آبادان وزمینهاء بسیار که در عدد نمی آید بسبب کثرت و اندر اس نمرزهای وی

³⁵ Նույն տեղում, էջ 14: Առաջաբանում ընդգծված է նաև, որ «Վակֆնամեում» արժեքավոր տվյալներ կան ավերածությունների հետևանքով լքված ու կորցացման մատնված հողերի ու այգետեղերի, «Վակֆնամենի» շարագրմանը նախորդող տարիներին վերստին մշակման ու ծառատնկումների, ինչպես նաև մշակման ձևերի ու պայմանների մասին:

բանել և տալ այդ տերմինի հնարավոր բոլոր մեկնաբանությունները, որոնք, սակայն, հեղինակներին որոշակի եզրակացության չեն հանգեցրել, որքանով որ հաշվի են առնված «քանդեի» միայն այն իմաստները, որոնք կապված են «քանդան» (քանդել) բայի կամ, առավել ևս, միանգամայն անհարիր «քոնդե» (կոնդ) բառի հետ³⁶:

Կարծում ենք, որ Յահյա Բախարզիի 1326 թ. «Վակֆնամեի»՝ Օ. Չեխովի թարգմանության մեջ այնքան էլ սխալ չէ ներկայացված խնդրո առարկա հոդամասերի՝ բաղբանդների, ընդհանուր վիճակը՝ «Վակֆնամեի» շարադրման ժամանակ, մանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում է خراب باغکند (այվերակ այգետեղ) արտահայտությանը: Սակայն հայերեն ու պարսկերեն կալվածագրերի զուգահեռ տվյալների հիման վրա վերը կատարված հետազոտությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ «բաղբանդեն» ոչ միայն հայերեն «այգետեղ» տերմինի պարսկերեն համարժեքն է, այլև նրա վերաբերյալ Բուխարայի վերոհիշյալ «վակֆնամեներում» առկա փաստական նյութը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի հողային սեփականության այս ինքնատիպ կատեգորիայի որոշակի առանձնահատկությունների ուսումնասիրության համար:

Ներկա հոդվածը մեծ մասով շարադրված էր արդեն, երբ «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» լույս տեսավ Պ. Մուրադյանի «Պարսկական kandak/kande տերմինն ըստ հայկական և վրացական աղբյուրների» խորագիրը կրող հոդվածը³⁷, որտեղ փորձ է արված մեկնաբանել «բաղբանդեն» տերմինը: Ագրարային հարաբերությունների մասնագիտական իրազեկության բացակայությունը չի խանգարել հոդվածագրին նաև զարմանալի ինքնավստահությամբ «շտկումներ» կատարել միջազգային ճանաչում ունեցող սովետական արևելագետների թարգմանություններում և պարսկերեն ուսուցանել մեծավաստակ պարսկագետ-արաբագետ տեքստաբաններին, որոնք տասնամյակներ շարունակ ուսումնասիրել, վերծանել և թարգմանել են X—XVII դդ. կարևորագույն պատմական սկզբնաղբյուրներ և ֆեոդալական հողատիրությանն ու ագրարային հարաբերություններին վերաբերող արխիվային պաշտոնական փաստաթղթեր: Անտեղյակ «բաղբանդեն» տերմինի երկրորդ բաղկացուցիչ մասի՝ «քանդեի» վերջածանցային (مزید موخر امکنده) նշանակությունը՝ նա ջանքեր է թափում ապացուցելու, որ դա պահլավական «քանդակ» (փոս, փոսորակ, ջրփոս, պաշտպանական նպատակով փորված խրամ) բառն է, այն դեպքում, երբ ամեն մի իրանագետի քաջ հայտնի է, որ նոր պարսկերենում այդ բառը դառնում է «քանդե»: Թեև իր իսկ հոդվածագրի կողմից հայկական և վրացական աղբյուրներից կատարված մեջբերումներում ևս քանդակ-խանդակը, հետևաբար և քանդեն, միայն պաշտպանական նպատակով փորված փոսորակի կամ խրամի իմաստ ունի, սակայն նա ենթադրում է, որ այն կարող է հետագայում որոշ իմաստային փոփոխություն կրած լինել և նշանակել «առու»³⁸: Այս ենթադրությունը հաստատելու համար, նա վկա-

³⁶ «Бухарский вакф XIII в.», изд. текста, перевод, введение и комментарий А. К. Арендса, А. Б. Халидова, О. Д. Чехович, М., 1979, с. 86—88.

³⁷ П. М. Мурадян, Персидский термин kandak/kande по армяно-грузинским источникам («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, № 4, էջ 262—263).

³⁸ Նույն տեղում, էջ 267:

յակոչում է նորագույնի «Հաղախաչի» 1225 թ. արձանագրության մեջ հիշատակված «փասիլ» բառը, որը հմուտ վիմագրագետ Ս. Ավագյանի ենթադրությամբ նշանակում է ամբարտակ, իսկ ըստ Պ. Մուրադյանի՝ ջրամբար, և քանի որ զուգահեռ հիշված է նաև «խաղակ» (խանդակ) բառը, ապա դա թույլ է տալիս խանդակը հասկանալ որպես ոռոգման նպատակով փորված առու։ Եվ արդ, քանի որ «բաղ» նշանակում է այգի, իսկ «քանդե» նշանակում է առու, ապա այդ երկու բառերի միացումից Պ. Մուրադյանը ստանում է «առու-այգի» տերմինը, որն իբր նշանակում է «միջմարգային առուներ ունեցող այգի»³⁹։ Այնուհետև «մեկնաբանելով» այս նորաստեղծ տերմինը, հոգվածագիրը հայտարարում է, թե «բաղքանդեն սովորական բաղից-այգուց տարբերվում է իր միջշարքային, միջմարգային ոռոգման սխեմով»⁴⁰։ Իր այս «թեզը» հաստատելու համար նա նույնիսկ գտել է այդ տերմինի հայերեն համարժեքն ու Սյունյաց Սուփան իշխանի 901 թ. մեզ ծանոթ նվիրատվական արձանագրության «ետու Շ (500) առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի» հատվածից «առու» և «այգի» բառերի արանքում մի գծիկ դնելով ստացել՝ «առու-այգի» ինքնակերտ տերմինը⁴¹։

Բանասեր Պ. Մուրադյանը կարող էր, իհարկե, չիմանալ, որ «առուն» այգիների տարածքի չափ է, բայց մի՞թե դժվար էր մտածել թե Գառնիում այդ ժամանակ քանի հազար այգի կարող էր լինել, որից միայն 500-ը Սուփան իշխանը նվիրել է Մաքենոցաց ս. Աստվածածին եկեղեցուն։

Այսպես, հոգվածում մեկը մյուսին են հաջորդում անհիմն մտքեր և ոչ մի տրամաբանության չենթարկվող հայտարարություններ։ Զարմանում ես, օրինակ, թե երբ հոգվածագիրն այգիները բաժանել է երկու խմբի (միջմարգային առուներ ունեցող և չունեցող), չի՞ մտածել արդյոք, թե այդ անառու այգիները ինչպես պիտի ոռոգվեն և առհասարակ կարելի՞ է պատկերացնել այգի՝ առանց ներքին միջմարգային առուների, որոնցով ջուրը հոսում և հասնում է պտղատու կամ այլ ծառերին ու տնկիներին, հատկապես խաղողի որթերին, էլ չասենք, որ հոգվածագրի տրամաբանությամբ ստացվում է այնպես, որ Բախարղիի «Վակֆնամեում» թվարկված բոլոր այգիները (բաղ), որոնք մշակվում էին հայտնի այգեպանների ձեռքով և որտեղ կային մրգերով ծանրաբեռ ծառեր և խաղողի վազեր, զուրկ էին միջմարգային ոռոգիչ առուներից, իսկ ահա, ամայի, ոչ մի բուսականություն չունեցող և մեծ մասամբ ավեր վիճակում գտնվող (խարաբ) այգետեղերը (բաղքանդե) օժտված էին ոռոգման այգորինակ հարմարություններ։

Թող այն տպավորությունը չստեղծվի, թե այս եզրակացությունները հեղինակն արել է հենց այնպես, առանց «հիմնավորման»։ Հոգվածագիրն ունի աղբյուրներից օգտվելու և գրականության վկայակոչման իր մեթոդը, որի մի քանի օրինակների հետ արժե ծանոթանալ։ Վերջենք, օրինակ, «Հաղախաչի» վիմագիր արձանագրության վկայակոչման փաստը։ Ըստ Ս. Ավագյանի ճշգրտած բնագրի, այդ արձանագրությունը հետևյալն է. «Անուամբն ալ, ՈՂԵ թվիս, լիշխանութեան աթարակին Իւանի, Աւագին, Շահնշահի, ես մեփորելս, Խոշաքին սնուցածս, նորատուս կացուց զիս, որժամ աստուծոյ բարկութե շար-

³⁹ Նույն տեղում։

⁴⁰ Նույն տեղում։

⁴¹ Նույն տեղում։

ժեցաւ, սուլտանն խորասանու կոտորածս բազում արար: Մեփորեալս շինիս, խաղակս հանի, փասիլս շինեցի, խաշս կազնեցի ի փկութիւն ինձ, ծնողաց իմոց, յեզր մեզանիս: Որք երկպագեք...»⁴²:

Ս. Ավագյանը ցույց է տվել, որ ինչպես «կազնեցի», «փկութիւն», «մեղանիս», «երկպագեք» բառերում բաց են թողնված, կամ չեն փորագրված ն, ը, յ տառերը, այնպես էլ «խաղակ» բառում պետք է վերականգնել «ն» տառը և կարդալ «խանդակ»: Ուրեմն, արձանագրության հեղինակը հայտնում է, որ աթաբեկ Իվանեի և շահնշահ Ավագի իշխանության օրոք, հայոց ՈՀն (1226) թ., այն ժամանակ, երբ աստծու զայրույթը շարժվեց և խորասանի սուլթանը շատ կոտորած արեց, իրեն կարգել են նորատուսի մեփորեկ (կառավարիչ), և քանի որ ինքը շենի մեփորեկ էր, խանդակ է հանել, փասիլ է շինել, ինչպես նաև իր և յուրայինների փրկության համար խաշ է կանգնեցրել գյուղի հրապարակի եզրին:

Ս. Ավագյանի առաջ քաշած այն միտքը, թե արձանագրության «խաղակս հանի, փասիլս շինեցի» հատվածը պետք է հասկանալ, այնպես, որ նորատուսի մեփորեկը ոռոգման նպատակով ջրանցք կամ առու է հանել և ամբարտակ է կառուցել⁴³, Պ. Մուրադյանին հիմք է տվել ասելու, որ «խանդակն» իրոք այս բնագրում առվի իմաստ ունի, իսկ «փասիլը» ոչ թե ամբարտակ է նշանակում. այլ դա արաբերեն «սաբիլ» բառի ազգականացված ձևն է, որն, իբր վ. Մինորսկու թարգմանությամբ նշանակում է «ջրամբար»⁴⁴:

Մի կողմ թողնելով այն հարցը, թե տառադարձման այդ ո՞ր օրենքներով է «սաբիլը» դարձել «փասիլ» (քանի որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, դա գործի հետ ոչ մի առնչություն չունի), ասենք անմիջապես, որ «սաբիլ» (سبیل) արաբերեն նշանակում է ճանապարհ, ուղի: (Սեմական լեզուներից փոխառնված այս բառը հայերենում պահպանվել է «շափիղ» ձևով): Սակայն ինչպես մի շարք լեզուներում, արաբերենում ևս այն ունի «համար», «հանուն» իմաստ: Որևէ բարեգործություն կատարելիս՝ ասում էին «Ֆի սաբիլ-ալլահ» (աստծո ճանապարհին), որ նշանակում է «ի սեր աստծո», «հանուն աստծո»: Զբաղվորներին ողորմություն տալը կամ հանրային օգտագործման համար որևէ բան կառուցելը, որ հավատացյալներն անում էին «աստծու ողորմությանը արժանանալու համար», այդպես էին անվանվում: X—XIV դդ. պարսկալեզու աղբյուրներում հանդիպում են անցորդների համար բարեգործական նպատակով ազատ տարածություններում կամ ճանապարհների եզրին տնկված պտղատու և անպտուղ ծառերի (թութ, ուռենի և այլն) մասին հիշատակություններ⁴⁵: Սակայն առավել տարածված էր հանրային օգտագործման

⁴² Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 232—234:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 238:

⁴⁴ Պ. Մուրադյան, Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն (գրախոսություն), («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1979, № 2, էջ 203): Թերևս գրախոսության մեջ արաբերեն «սաբիլ» բառի արված լինելը տպագրական վրիպակ համարենք, այլպես դժվար թե որևէ տեղմանի մեկնաբանությամբ զբաղվող ծանոթ ընթերցողի ուղղագրությունը:

⁴⁵ X դ. պարսկերեն աշխարհագրության անանուն հեղինակը նկարագրելով Աղվանքի մայրաքաղաք Բարդա (Պարտավ) քաղաքը, նշում է նաև, որ այնտեղ շատ կան ընդհա-

աղբյուրների կառուցումը, որ մինչև օրս էլ շարունակվում է: Այդ երևույթն այնքան էր տարածված, որ մինչև մեր օրերը թուրքիայում հասարակաց աղբյուրները կոչվում էին «սաբիլ-խանե» կամ պարզապես «սաբիլ»: «Սաբիլ էթմաք» նշանակում էր «ծրի բաշխել», «սաբիլչի»՝ ծրի ջուր բաշխող⁴⁶: Սակայն սաբիլի բուն իմաստը, ինչպես վերը տեսանք, հասարակության օգտին որևէ բարեգործություն կամ նվիրատվություն կատարելն է⁴⁷: Անվանի արեւելեագետ Վ. Մինորսկին հենց այդ իմաստով էլ հասկացել է Անիի Շեղդադյան սուլթանի հիշրեթի 595 (1198—1199) թ. պարսկերեն արձանագրության այն հատվածը, որ *ل. Գյուզալյանի կողմից ընթերցված է* *آيين سرکه مسجد ابوالمعمر ان است تايدكان کو سبيل است*՝ from this point which is the mosque of the Abul-Ma'maran, down to the shop which is a pious foundation. («Աբուլ-Մուամմարանի մզկիթից մինչև այն խանութը, որը բարեգործական հաստատություն է»)՝ Սուրբ սոսկ անգլիկների թերիմացության հետևանք պետք է համարել «pious foundation»-ի «ջրամբար» հասկանալը, թե պարզապես Պ. Մուրադյանին պետք է եղել, որ որևէ հեղինակավոր արեւելագետ «սաբիլ-ը» թարգմանի «ջրամբար»:

و آينجا درختان تود *նուրի օգտագործման համար (սաբիլ) տնկված թթի ծառեր.* *سبيل است بسيار* (В. В. Бартольд, Худуд-Ал-Алем, Рукопись Туманского, Л., 1930, с. 65): Շելի Յահյա Բախարզիի հիշրեթի 726 (1326) թ. ընդարձակ «Վակֆնամեում» աղբիւրներից մեկի սահմանները նկարագրելիս նշված է, որ արևելյան սահմանի վրա է գտնվում ուռենիների մի ծառաստան, որը դրված է հանրային օգտագործման *پیوسته* *بیلستان زیر تل دیه است که سبیل عامه است* примыкает к новым зарослям у подножия холма деревни, которые находятся в общем пользовании (Бух. док. էջ 73 և 152):

⁴⁶ Պետրոս Զեքի Կարապետյան, Մեծ բառարան օսմաներեն հայերեն, Կ. Պոլիս, 1912, տե՛ս նաև Ալի-Աբբաս Դեհլուդայի բառարանում *سبيل և سبيل* հոգվածները:

⁴⁷ Յու. Ռուբինիկի ղեկավարությամբ, հեղինակային կոլեկտիվի աշխատանքությամբ, 1970 թ. Մոսկվայում լույս տեսած պարսկերեն-ռուսերեն ընդարձակ բառարանում սաբիլի երկրորդ նշանակության տակ ասված է. «1. подаяние, раздача (чего-либо даром, как доброе дело); 2. разг. бесплатный, обильный (о пище), *سبيل کردن* — раздавать даром»:

⁴⁸ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 101: Այս առիթով ավելորդ չենք համարում նշել, որ խնդրո առարկա պարսկերեն արձանագրության բովանդակությունը գիտական շրջանակներին մատչելի դարձավ միայն Լ. Գյուզալյանի միանգամայն համոզիչ վերծանությամբ: Ի նկատի ունենալով արձանագրության ոչ այնքան զրազեղ շարադրանքը և փորագրության ընթացքում թույլ տրված աղավաղումներն ու տարբերիչ նշանների ու կետերի անճշտությունը, Լ. Գյուզալյանը իրավացի ճշգրտումներ է կատարել և պարզել, որ արձանագրության նպատակն է եղել հայտարարել, թե Անիի կենտրոնական փողոցի ո՞ր մասում է թույլատրվում դրադիլ բամբակի առևտրով և բամբակագործությամբ: Կարծում ենք, սակայն, որ այդ տարածության վերջին սահմանը ցույց տվող բառաշարը ոչ թե պետք է կարդալ *بدكان کوسبتیل است*՝ *այլ՝ بدكان کوسبتیل است*՝

թարգմանել՝ «Այս ծայրից, որ Աբուլ-Մուամմարանի մզկիթն է մինչև Կոստանտինի խանութն է»: Այսինքն բամբակի վաճառքն ու բամբակագործությունը թույլատրվում է կրպակա-

«Հազախաշի» արձանագրությունից պարզ երևում է, որ այնտեղ նկարագրված շինարարական աշխատանքները պաշտպանական նշանակություն ունեն: Այդ թվականին, ինչպես այդ մասին հիշված է նաև արձանագրության մեջ, Խորեզմշահ սուլթան Ջելալեդդինի զորքերը ներխուժել էին Անդրկովկաս և ասպատակ սփռելով, առ ու ավարի էին մատնել բազմաթիվ շեներ ու քաղաքներ, այդ թվում նաև մայրաքաղաք Թիֆլիսը: Ահա այս օրերին, Նորատուսի մեփորել նշանակված անձնավորությունը, հավանական հարձակումներից պաշտպանվելու նպատակով, բնակավայրի շուրջը խանդակ է փորել և նրան զուգահեռ պարիսպ՝ փասիլ, է կառուցել: Փասիլ, արաբերեն՝ ֆասիլ շարքի այն մասում, որն սկսվում է Արու-Մուլամարանի մզկիթից և հասնում մինչև Կոստանտինի խանութը: کوسبیل ընթերցման ո՛չ ի. Գյուզայանի թարգմանությունը (Մարիլի փողոց) և ոչ էլ Վ. Մինորսկու մեկնաբանությունը, որը کو և کی և ا کی դերանունների միացում (որը, ի դեպ, որպես հարաբերական դերանուն գործածվում է միայն չափածո խոսքում) և թարգմանում «որը», համոզիչ չեն և հակասում են պարսից լեզվի քերականությանը, խանութին փոխարինում է ոչ թե ا (նա), այլ آن (այն) դերանունը, Իսկ کوسبیل است کان հատվածը իզաֆեթով կարգալու դպրում նախ պահանջվում է, որ լինի کوی և ոչ کو, և ապա թարգմանվում է «Մարիլի փողոցի խանութը» և ստացվում միանգամայն անորոշ և անիմաստ մի նախադասություն: Ավելի անհասկանալի է Վ. Մինորսկու վերը նշված «shop which is a pious foundation» թարգմանությունը: Արձանագրության՝ ի. Գյուզայանի ընթերցման համաձայն ուսուղ աղված լուսանկարի վրա պարզ երևում է, որ سجدل տառաշարքի վերևում ևս կետեր կան, որը պահանջում է -ից հետո երկու -ի և մեկ -ի առկայություն, իսկ -ին հաջորդող ատամների քանակը՝ պարզ չէ, քանի որ, ինչպես ասվեց, այն ունուղ է աղված ըստ ի. Գյուզայանի ընթերցման: Ուստի միանգամայն հնարավոր է այդ տառաշարքը կարգալ کوسبتیل: Իսկ «Կոստանտին» անվան նման տառադարձումը ամենուրեք կիրառական է եղել միջնադարյան պարսկալեզու մատենագրության մեջ և դիվանական վավերագրերում, որը հավանաբար դալիս է վրացերենից: XVI—XVII դդ. վրաց արքունիքի հրովարտակներում ևս հանդիպում ենք յոստանդ, երբեմն նաև Ե-ին հաջորդող Ե-ի ձայնկազման հետեվանքով, յոստանդո ձևերին («Грузино-персидские исторические документы», изд. В. С. Пугуридзе, Тбилиси, 1955, с. 136, 343, 350, 353, 359, 362), Այս հնչյունափոխությունը կա նաև պարսկերենում. անունը հանդիպում է և՛ کوسبتیل, և՛ ավելի շատ առանց ۛ-ի کسبتیل ձևով («Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտակներ», պրակ Բ, կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1959, վավ. 21, Իսթադար Սոմշի, Թարիխ-ե ալամարա-յի արբասի (պրակ. բնագիր), Թեհրան, 1956, էջ 271, 648, 670, 671, 679—681, 688—695, 700, հմտ. «Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии», кн. I, вып. I, изд. В. С. Пугуридзе, Тбилиси, 1961 էջ 57):

Կարծում ենք նաև, որ արձանագրության երկրորդ տողի جلد տառաշարքը ոչ թե պետք է կարդալ جلد (պապ), այլ պետք է ուղղել և կարդալ خود (իր), քանի որ սուլթանը այդ թուլյությունը կարող էր շնորհել իր և զավակների երկարակեցության համար և ոչ թե պապի ու զավակների: Ուրեմն պետք է լինի برای جانداری خود و فرزندانم Արձանագրության մեջ կան ի. Գյուզայանի կողմից կատարված այդ կարգի միանգամայն իրավացի այլ սրբագրություններ, ինչպես օրինակ Ծ-դ և Ծ-դ տողի گرفتار — گرفتار ուղղումը:

(فصيلة) են կոչվել այն պարիսպները, որոնք իրենց մեջ էին առնում քաղաքի բնակելի մասը և առջևում ունեին անանցանելի խրամ-խանդակ⁴⁹:

Ուշագրավ այս արձանագրությունը գալիս է հաստատելու, որ ամրացված քաղաքներից բացի, բոլոր քիչ թե շատ խոշոր բնակավայրերը ևս օժտված էին նման պաշտպանական միջոցներով, և դրսից կատարվող հարձակումների ժամանակ մոտակա այլ բնակավայրերի ժողովուրդը ևս ապաստանում էր այնտեղ: Այս իրողությունը հաստատող մեկ այլ վկայություն վերաբերում է 1401 թ., երբ դեպի Միջագետք կատարած արշավանքից վերադառնալիս լանկ Թեմուրի հրոսակները ասպատակ էին սփռել Վասպուրականի և Սյունյաց մերձակա գավառներում: Այդ ժամանակ նույնպիսի ամրացված վայր է եղել Նախիջևանի Ճահուկ ավանը, որտեղ ապաստանած գրիչ Հովհան Քոնեցին իր չափածո հիշատակարանում գրում է.

«Յաղագս դառն ժամանակիս,
Որ էր ի Ճահուկ փապըլիս,
Յորժամ ՊԾ (1401) էր Հայոց թվիս
ի յօգոստոս՝ փոխման տօնիս»⁵⁰:

Հասկանալի է ուրեմն, որ փասիլը որևէ բնակավայրի շուրջ կառուցված պարիսպն է, իսկ նրան զուգահեռ փորված խանդակը (կամ քանդեն)՝ պաշտպանական նպատակով փորված խրամ:

Ահա և մի երկու նմուշ Պ. Մուրադյանի թարգմանական «ճշգրտումներից»։ Յահյա Բախարզիի 1326 թ. ընդարձակ վակֆնամեում հիշվող մեծ ու փոքր ջրանցքներն ու առուները (نهر، جوی، کام، افق) առավելապես անվանվում են այն գյուղի անունով, որին պատկանում է տվյալ ջրանցքը (Ֆաշուն, Ուշմիուն, Ֆարիշուն, Աքքա, Հովզ-ե արուսան, Ֆարաքան, Շարիքան, Ֆաղիթասին և այլն)։ Ուստի, երբեմն առվի տվյալ գյուղին պատկանելը շեշտելու համար գործ է ածված «խաս» (خاص—հատուկ, սեփական) բառը (جوی خاص فارکن، جوی خاص اشمیون)։ Իր թարգմանությունների մեջ Օ. Չեխովիչը «խասսը»-ը դիտում է որպես տերմին և զգուշավորությամբ թարգմանում է «особый» («сад снабжается водой из того особого канала форакан»). Եթե դա հասկանանք «տվյալ գյուղին հատուկ» առվի իմաստով, ապա կարելի է ասել, որ դա ընդհանուր առմամբ ճիշտ է։ Սակայն կոնտեքստից միանգամայն պարզ երևում է, որ այդ բառով շեշտված է առվի՝ տվյալ գյուղին պատկանելը։ Այսինքն՝ բառն օգտագործված է իր միանգամայն պարզ իմաստով և ոչ թե որպես տերմին։ Դա հաստատվում է այն իրողությամբ, որ ընդհանուր օգտագործման առուներն անվանված են جوی عام (ընդհանրական, հասարակաց առու)⁵¹, «խաս» են

⁴⁹ Տես Սլի-Աբրար Դեհիոդաի բառարանում նույն հոգվածը, որտեղ վկայակոչված են հատվածներ Զոլվենիի «Թարիխ-ե ջհանգոշայից» և Նարշախիի «Թարիխ-ե բուխարայից»։

⁵⁰ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժն դ.», մասն Ա, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 16։

⁵¹ «Бух. док», с. 47, 69, 208.

կոչվում նաև միայն դեպի տվյալ վայրը կամ գյուղը տանող ճանապարհները (راه خاص که بدیه کوشک آسیامی درآید) — այն հատուկ ճանապարհը, որ գնում է դեպի Քոշե-հ ասյա գյուղը կամ دلداي خاص باغ و سراي دلداي — հատուկ դեպի Դուլադալի այգին ու ապարանքը տանող ճանապարհը⁵²; իսկ մյուս մայրուղիները անվանվում են راه عام կամ արաբերեն عامه شارع (ընդհանրական, հասարակաց ճանապարհ) (راه عامه که بنخشب و غیروی) (հնդհանրական (հասարակաց) ճանապարհը, որով դեպի նախ-շաբ և այլ վայրեր են գնում)⁵³; Նույն ձևով են անվանվում նաև ջրաղացներին հատկացված առուները (نهر خاص این آسیا از این جوی آسیا آب) — այս ջրաղացի առուն, նույն այս Ասյա [գյուղի] ջրանցքից է ջուր վերցնում)⁵⁴:

Պ. Մուրադյանը, սակայն, անհրաժեշտ է գտել, «բառացի դարձնելու նպատակով» վերանայել Օ. Չեխովիչի թարգմանությունը և «особый» բառը փոխարինել է «лучший»-ով, միաժամանակ ընթերցողին խորհուրդ տալով «խաս» տերմինի մասին կարդալ Ն. Մառի Аркаун, монгольское название христиан, հոդվածի 45—51 էջերը, որտեղ իբր «հանգամանորեն ուսումնասիրված է խաս տերմինը»: Բացում ենք նշված աշխատությունը և տեսնում, որ ոչ միայն մատնանշված էջերում, այլև ոչ մի էջում խաս-ի մասին մեկ բառ անգամ չկա գրված: Ն. Մառը ոչ թե հանգամանորեն ուսումնասիրել է «խաս» տերմինը, այլ, վկայակոչելով Ս. Մարտինին և Քատրմերին, ճշգրտել է հայերեն «տէրունի» համարժեք, մոնղոլական «խաս-ինջու» տերմինը⁵⁵:

Պարզ երևում է, որ այդ հղումը անելիս Պ. Մուրադյանը Ն. Մառի նշված աշխատության հետ չի առնչվել: Այդ վրիպած վկայակոչումը առանց բուն աղբյուրը ստուգելու նա վերցրել է Ս. Ավագյանի «Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն» գրքից⁵⁶, և քանի որ հայկական մի քանի վիմագիր արձանագրություններում հանդիպող «խաս» բառը մեկնաբանելիս Ս. Ավագյանը գտնում է հնարավոր այն թարգմանել «ընտիր»⁵⁷, Պ. Մուրադյանը միջին ասիական վավերագրերում առվի տվյալ գյուղին պատկանելը ցույց տվող նույն բառը թարգմանում է «лучший» և ստանում «ընտիր առու» անհեթեթությունը:

Շարունակելով Օ. Չեխովիչի թարգմանության «վերանայումները», Պ. Մուրադյանը Յահյա Բախարզիի «Վակֆնամեում» գլխավոր ջրանցքի իմաստով հիշվող «քամ» (کام) բառն, իր բառացի իմաստով թարգմանում է «пасть [канала]»⁵⁸, անտեղյակ այն իրողությանը, որ գետերից հատուկ բանդով

⁵² Նույն տեղում, էջ 74, 79:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 60, 62, 73, 74 և այլն:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 77:

⁵⁵ Н. Я. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб., 1893, с. 78—80.

⁵⁶ Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978, էջ 119:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, № 4, էջ 207:

(بند), որը համարվում էր առվի «բերանը», անմիջապես վերցվող գլխավոր առուն կամ ջրանցքը հենց այդպես էլ կոչվում էր՝ «քամ»։ Պ. Մուրադյանի թարգմանությամբ, սակայն, ստացվում է, որ այգին ոռոգվում էր ոչ թե այդ գլխավոր ջրանցքից, այլ՝ ջրանցքի գետից դուրս գալու տեղից։ Նա նեղություն չի կրել նայելու այն սկզբնաղբյուրները, որոնցից վերցված են «Վակֆնամեի» այդ հատվածները և որոնց հրապարակմանը առնթեր Օ. Չեխովիչը առանձին ծանոթագրությամբ (ծան. 50) բացատրում է «քամ»-ի իմաստը որպես «большой магистральный канал», վկայակոչելով նաև այլ աղբյուրներ ու հեղինակներ, և այստեղից էլ ահա ծագել է երկրորդ անհեթեթությունը։

Կարելի էր շարունակել Պ. Մուրադյանի ուսուցողական «ճշգրտումների» շարքը։ Սակայն կարծում ենք, որ այսքանն էլ բավական է նրան հիշեցնելու Սաադիի խրատական երկտողը.

ترسم نرسی بکعبه ای اعرابی کین ره که تومیروی بترکستان است

(Վախենում եմ Քաաբա (Մեքքա) չհասնես ո՞վ արաբ,

Քանզի այն ճամփան, որ դու գնում ես, դեպ թուրքեստան է տանում)։

САДЫ И САДОВЫЕ УЧАСТКИ ПО АРМЯНСКИМ И ПЕРСИДСКИМ КУПЧИМ

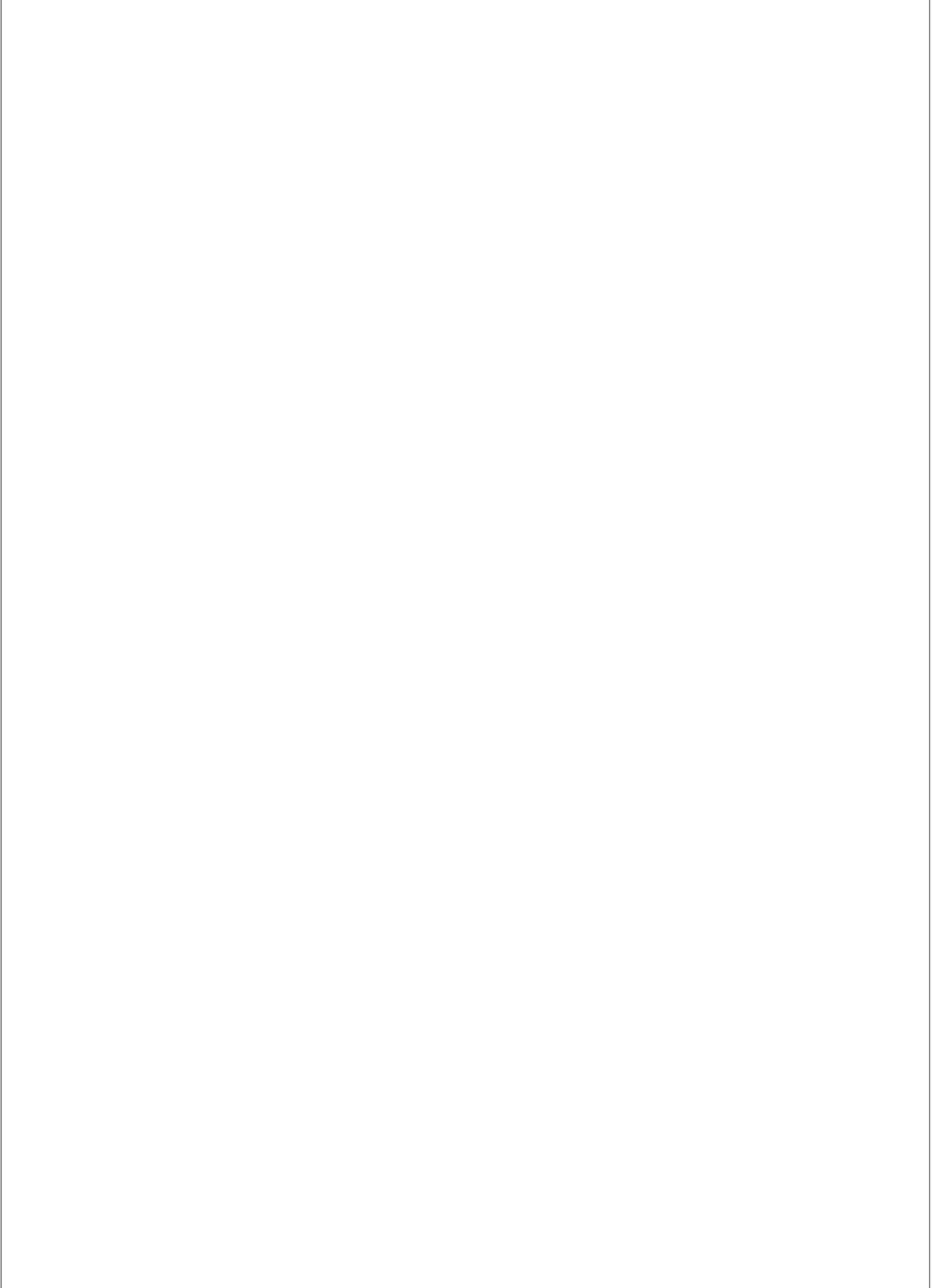
АКОП ПАПАЗЯН

Резюме

Фактические данные армянских документальных источников и, особенно, персидских шариятских-нотариальных актов XIV—XIX вв. позволяют уточнить обстоятельства собственности на сады и виноградники, находящиеся во владении крестьян-земледельцев, членов сельской общины или других лиц, занимавшихся садоводством.

Описания как возделываемых и благоустроенных, так и невозделываемых садов, переходящих от одного собственника другому путем передачи в наследство или посредством других видов отчуждения, позволяют уточнить определенные особенности этой специфической области землепользования.

В статье обсуждаются параллельные данные о собственности, на следовании и различных видах отчуждения садов в Армении, Азербайджане, Иране и Средней Азии и уточняются армянские и персидские эквивалентные термины, относящиеся к разновидностям, размещению, системе водоснабжения, принципам измерения площади садов.

**НОВЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ
О ПОСЛЕДНИХ ОТПРЫСКАХ АРМЯНСКОЙ ФЕОДАЛЬНОЙ ЗНАТИ
В СЮНИКЕ**

Доктор ист. наук А. Д. ПАПАЗЯН

Издательство АН Азербайджанской ССР выпустило в свет книгу сотрудницы Института истории, доктора исторических наук М. С. Нейматовой «Мемориальные памятники Азербайджана», которая содержит расшифровку и переводы на русский язык 143 надгробных надписей, охватывающих период с XII по XIX вв. В конце книги на 75 таблицах даны также фотографии большей части публикуемых надписей, а в отдельных случаях и рисунки¹.

Издание само по себе интересно и похвально с точки зрения изучения традиций и особенностей исламской эпиграфики вообще и специфики азербайджанских надгробий в частности.

В кратком предисловии (с. 3—12) автором сделана попытка сгруппировать надписи по отдельным эпиграфическим школам, что, по нашему мнению, нуждается в некоторых уточнениях. Публикуемые надписи настолько разнообразны и пестры, они охватывают настолько обширный период, что трудно прийти к определенному выводу по этому вопросу. В предисловии также дана общая характеристика публикуемого изобразительного материала и подчеркнуто его познавательное значение. Кажется, однако, что автору необходимо было исследовать и попытаться уточнить принадлежность отдельных собственных имен, используя соответствующую литературу. Думается также, что без знания исторических источников данного района соответствующего времени, без сравнительно-критического изучения этих источников невозможна точная расшифровка надписей, тем более на надгробиях.

Оставляя общую критику и оценку проделанной эпиграфической работы специалистам, занимающимся собственно эпиграфическим материалом, мы хотели бы остановиться на некоторых очевидных ошибках, возникших в основном из-за неучета исторической реальности и палеографических данных. Речь идет о надгробиях кладбища села Урут Сисянского р-на АрмССР, которые, будучи весьма сходны по форме, строительным особенностям и рельефам бытового содержания с армянскими надгробиями того времени², несут на себе арабские или написанные арабскими буквами надписи, характерные для мусульманских надгробий.

Сюжеты и содержание рельефов дают все основания утверждать, что здесь похоронены представители местного княжеского сословия. Достаточно просмотреть «Историю области Сисакан» историка XIII в. Степаноса Орбелияна, чтобы убедиться, что начиная еще с XI века кре-

¹ М. С. Нейматова. Мемориальные памятники Азербайджана (XII—XIX века). Баку, 1981.

² Գ. Հ. Կարախանյան. Հայաստանի միջնադարյան կենցաղային բանավեճերը (15—16-րդ դդ.).—ՀՍՍՀ ԳԱ «Իրարեւ հաս. գիտ.» 1975, № 8, էջ 31—47. См. также Դիվան հայ վրձարարության. Գ. 1—6, Երևան, 1966—1982 (далее Դիվան):

пость Оротн (совр. Урут) с округой, вместе с другими крепостями Сюника, находилась в пределах владений князей Орбелянов³. Известно также, что в период владычества монгольских ильханов весь Сюник, включая крепость Оротн, представлял инджу Орбелянов.

Однако памятные записи армянских рукописей XIV в. сообщают, что крепость и провинция Оротн с давних времен до 30-х годов XIV в. находились во владении потомков древнего княжеского рода Сисакианов, вассалов Орбелянов, бывших в свойстве с последними. Как показал акад. Л. С. Хачикян, представитель этой семьи Иване, сын Хасана Дленяна, назывался «храбрым и благородным Иване, который был амиром и владыкой страны Оротн».

По свидетельству памятных записей и согласно Товме Мецопеци, знаменитый ученый и философ Иоанн Оротнеци—сын «храброго Иване, властителя Оротна», «из провинции Оротн, из села Вагадин, сын великого князя Иване, который был из рода первых князей Сюника, из которого был Васак»⁴. Из этих свидетельств явствует, что, хотя Иване считался князем Оротна, местом жительства его семьи было Вагадин (Вагуди). Данные последующих памятных записей указывают на то, что начиная с XIV в. сфера влияния этого княжеского дома постепенно ограничивалась. Согласно этим данным в 1385 г. во время нашествий хана Тохтамыша князем Оротна был Смбат, сын Иване (Инаник), из семьи Буртеянов, рода Орбелянов: «...пришли и захватили крепость Оротн и лишили родных поместий господина Смбата, сына Наника...»,— читаем в записи⁵.

Товма Мецопеци свидетельствует, что сын Тимурланка Омар-мирза, назначенный наместником Азербайджана, насильственно обратил в ислам Смбата и брата его Буртея и отправил их вместе с семьями в Самарканд. Эта ссылка, однако, длилась недолго; вскоре они возвратились в Сюник и вновь обратились в христианство. Спустя некоторое время, в 1407 г. умирает во время эпидемии Буртел, Смбат же продолжает править родными поместьями. Но его за содействие султану Ахмеду Джедайириду преследует Кара Юсуф Кара-коюнлу, который захватывает крепость Оротн. Смбат с семьей находит приют в Грузии, где и умирает в 1412—1415 гг.⁶

Продолжая свое исследование, Л. С. Хачикян показал, что при сыне Кара Юсуфа, Искандаре Кара-коюнлу (1420—1437), Буртеянам удалось восстановить свои поместья. В 1428—29 гг. сын Смбата Бешкен был уже в Сюнике, а его сын Рустам занимал высокие посты при дворе Искандара⁷. Однако в 1435 г., во время нашествий Шахруха, сына Тимурланка, Сюник снова подвергается набегу и Бешкен с тысячами беженцев перебирается в Лори, ища убежища у своего зятя грузинского царя Александра, который его предательски убил.

³ Ստեփաննու Օրորելյան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական. Թիֆլիս, 1910, էջ 397, 411.

⁴ Լ. Խաչիկյան. Սյունյաց Օրորելյանների Բուրթելյան ճյուղը.—«Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1969, էջ 178; Թովմա Մեծոփեցի. Պատմութիւն Հանկ Քամուրայի խաղողադիրոց. Փարիզ, 1860, էջ 14—15.

⁵ Լ. Խաչիկյան. նշվ. աշխ., էջ 180.

⁶ Там же, с. 180—181.

⁷ Там же, с. 182—183, см. также Զ. Փափաղյան. Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.). 1955, № 8, էջ 83—100.

В персидских шариятских документах и купчих имеются свидетельства о том, что сын Бешкена Рустам в 1450-х годах снова находился в Сюнике, но здесь его имени уже не предшествуют пышные титулы, а только упоминается его княжеское происхождение: «Армянский амирзаде, сын Смбата, сын Бешкена—Рустам»⁸. В памятных же записях 1470-х годов встречается лишь имя Смбата, сына брата Бешкена—Иване-Степаноса, после чего уже не встречаем никаких упоминаний о Буртелях.

Как показано в наших прежних исследованиях, XV в. был порой роковой борьбы и агонии для армянской феодальной знати⁹, которая, по образному выражению Товмы Мецопеши, «оставалась подобно веточке виноградной грозди среди народа»¹⁰. Все памятные записи в один голос сообщают о принуждении (особенно при падишахе Якубе Аккоюнлу, 1479—1490) армянской феодальной знати к вероотступничеству и о случаях мученичества при этом. В памятной записи Айсмавурка, написанного в 1485 г. в Котайке, читаем: «...при владычестве Ягуба-бека была религиозная нетерпимость (*թաւաթախութիւն — تعصب*), так как кади был татарин, и преследовали христиан в городе Тавризе, ибо некий мусульманин по имени Мехди убил большого защитника армян хаджа Мирака за веру Христову». Тот же переписчик, возвращаясь к теме вероотступничества, пишет: «Время было горестное, и от иноземцев потерпели мы много притеснений, а в году этом схватили 40 человек из знати (азаторди), принуждая принять ислам»¹¹. И хотя автор записи добавляет, что после семимесячного заключения армянская знать сумела сохранить веру, заплатив большой выкуп, тем не менее в последующие десятилетия нет упоминаний об армянских князьях, владевших целыми провинциями и крепостями; это говорит о том, что гонения продолжались и многие из преследуемой, знати в конце концов отступились от веры, не желая лишаться своих владений.

Нам уже приходилось замечать, что в купчих татевских монастырских сел XVI в. из Оротна выступают мусульманские свидетели, среди которых встречаются и потомки Буртеянов. Таков Сохраб, сын Смбата, из Урута¹², который, как отметил Л. С. Хачикян, мог быть сыном Иване-Степаноса, упомянутого в памятной записи 1470 г. Некоторые факты дают основание Л. С. Хачикяну предположить, что утрата Буртеянами своего армянства начинается именно с этого Смбата¹³.

Мы видели, что начиная с 1380-х годов крепость и село Оротн вышли из-под власти представителей древнего княжеского рода Сюника и находились в руках Буртеянов, а потомки дома Сисакянов жили в ближайшем селе Вагадин (Вагуди). Они, вместе со своими прежними

⁸ Персидские документы Матенадарана. Купчие. Вып. 1. Сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1968, док. 7 (далее Купчие).

⁹ См. З. Դ. Փափազյան «Բելթ-ու-մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հոգերի բնագործունեությունը XV դ.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 193—203; նույնի Դ. Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1960, № 7—8, էջ 21—40, Բ. Ա. Դ. Պապաջյան. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII вв. Ереван, 1979, гл. III.

¹⁰ Մեծ ժողովուրդի, էջ 67, Բ. Փ. Մետսոփսկի. История Тимурланка. Перевод Т. И. Тер-Григоряна. Баку, 1957, с. 67.

¹¹ Դ. Հովսեփյան. Խաղրականը կամ Պոռշյանը հայոց պատմության մեջ. Անթիլիաս—Լիբանան, 1967, էջ 127.

¹² См. Купчие, док. 4, 7, 14, 18.

¹³ Լ. Խաչիկյան. Կշի. աշխ., էջ 137.

сюзеренами, подверглись принудительному обращению в ислам. Характерно, что эти потомки древних и новых армянских феодальных домов занимали места уже в сословии меликов и кетхуда. В одной из купчих того времени сын Смбата Сохраб назван под заверительной надписью просто «мелик Сохраб»¹⁴. А в надгробиях Урута, как увидим ниже, имени принявших ислам потомков княжеского дома Сюника предшествует слово «кетхуда». Мы убедимся, что надгробия Урутского кладбища, как каменные свидетели, рассказывают о роковых перемещениях и обстоятельствах утраты своего национального облика последними представителями армянской феодальной знати Сюника и подвластными им армянскими сельскими общинами деревень Оротн (Урут), Вагадин (Вагуди), Агверц (Дарабаз) и др.

Армянские орнаменты на надгробных плитах и выполненные на них орфографически неграмотные арабские надписи свидетельствуют, что погребенным и их родственникам были чужды язык и орфография надписей. Характер графических и орфографических ошибок этих надписей со всей очевидностью указывает на то, что это не описки каменотеса, но результат очевидной неграмотности составителей текстов. Однако автор рассматриваемого издания недостаточно осведомленный в вышеизложенных исторических событиях, сделал попытку «расшифровать» надпись, предлагая читателю необоснованное и противоречащее данным палеографии и эпиграфики прочтение, снабженное русским переводом.

Вот пример прочтения М. С. Нейматовой текста эпитафии № 53, дошедшего до нас совершенно неповрежденным, легко читаемого и состоящего из двух строк:

الله محمد على امر و سل ولد كتخودا...
فی شهر رمضان / سنه ۸۸۳ من اولاد اغوان

В сноске отмечены только орфографические ошибки в словах «кетхуда» и «рамазан» и дан перевод: «Аллах, Мухаммад, Али, Амрусал сын кетхуды... в месяц рамадан 883, из рода агван». Ясно, что за группой *الله محمد على* должно следовать имя погребенного, которое М. С. Нейматова прочла как *امر و سل* (Амрусал). Подобное имя не известно ни в армянском, ни в азербайджанском, ни в каком-либо другом языке. Следовательно, нужно было искать более убедительное чтение, чтобы установить это личное имя. К тому же очевидно, что после слова «кетхуда» также должно следовать имя собственное, а поскольку вторая строка, оканчивающаяся сочетанием *سنه ۸۸۳*, предназначена для даты, то имя упомянутого «кетхуды» нужно было искать в конце первой строки. Исследователь, обладающий определенными знаниями в области арабской палеографии, не может не заметить грубых ошибок и искажения текста, допущенных при прочтении эпитафии, где следующие за буквенным сочетанием *اولاد* знаки *قم* (следом за словом *كتخودا*) приняты за предлог *من*, исполненный графикой шикасте, которая в исследуемый период не использовалась в лапидарных надписях. Далее этот мнимый предлог *من* переставлен с конца сочетания *اولاد* в начало его, с тем чтобы получить сочетание *من اولاد*. Затем, пренебрегая непонятыми знаками *دلو*, следующими за сочетанием *و عو*,

¹⁴ Купчие, док. 7.

автор произвольно прибавил к последнему по алифу в начале и на конце; в результате изобретено слово *اوغوا* («авгва» или «аугуа»), более непонятное, нежели предшествующее ему «Амрусал». Прodelано все это с целью получить перевод «из рода агван»¹⁵.

Вместо того, чтобы установить имя отца захороненного, именованного ею «Амрусалом», автор предполагает его агванское происхождение, чтобы заявить, что, дескать, некогда в Сюнике жили агваны, которые впоследствии, став тюркоязычными, слились с азербайджанцами (предисловие, с. 11—12).

Что же на самом деле представляет собой текст эпитафии и как его следует читать? На фотографии надгробия, помещенной в конце книги на табл. 31, справа налево, в правильной последовательности написано следующее¹⁶.

الله محمد على امير و سلك ولد كتخودا اولافم وعودلو
تحریر آفی شهر رمران سنه ۸۸۳

что следует читать так:

الله محمد على امير و سلك ولد كتخودا اولافم وعودلو
تحریر آفی شهر رمضان سنه ۸۸۳

«Аллах, Мухаммед, Али. Амир-Васак, сын кетхуды Авлакума Вагудинского. Написано в месяце Рамазане 883 года (26. XI—26. XII. 1478)» (см. рис.).

Оба имени, упомянутые в надписи, переходили из поколения в поколение среди представителей родов Орбелян и Сисакян. Имя Авлакум и его варианты Еликум, Эликум, Элакум, Алукум, Алакум и Айлакум известны в роду Орбелянов в XII—XIV веках как по историческим источникам, так и по лапидарным надписям¹⁷. Что касается имени Васак, то

¹⁵ Примечательно, что ложному прочтению сопутствует неправильный перевод.

Слово *اولاد* — форма множественного числа от *ولد*, которое в первой строке этой же надписи переведено М. С. Нейматовой как «сын». Следовательно, оно должно было бы быть переведено словом «сыновья» или «потомки», но никак не «род», которому в арабском соответствует слово *ال*. Наконец, после предполагаемого автором сочетания могло следовать имя, но никак не этноним.

Нелишне заметить, что в автореферате докторской диссертации М. С. Нейматовой неверное чтение *اوغوا* еще не интерпретируется как «агван» (см. М. С. Нейматова. Эпиграфические памятники и их значение в изучении социально-экономической истории Азербайджана XIV—XIX вв. Автореферат докт. дисс. Баку, 1968, с. 85).

¹⁶ В результате ретуширования надпись на публикуемом снимке несколько искажена. При сравнении с имеющейся у нас фотографией (см. рис.) выяснилось, что в первой строке вместо *مر* нужно читать *میر*, а вторая строка начинается с *تح*, а не *نح*. На снимке отчетливо видны три точки над сочетанием *مر* второй строки, из которых одна относится к этому сочетанию, а две — к слову *میر* первой строки.

¹⁷ См. *Օրբելիան*, тт. 344, 353, 355, 361, 362, 390, 392, 396 и др., а также индексы собственных имен в *Գ. Հովսեփյան. Խաղրակյանք...* и в *Ն. Ս. Խաչկյան. ժԴ և ժԵ դարերի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, ср. *Դիվան*. Հ. 3, *երևան*, 1967, էջ 211—230:

оно начиная еще с V века одно из наиболее традиционных имен Сюникского царского и княжеского дома. В более позднее время оно часто сопровождается титулом «амир»¹⁸, что полностью соответствует форме Амир-Васак рассматриваемой нами надписи. Можно с уверенностью утверждать, что Амир-Васак, отец которого был кетхудой в своем селе

Вагадин (Вагуди) и именовался Авлакум Вагудлу (Вагудинский), был представителем одной из ветвей Сюникского княжеского дома, обосновавшейся в Вагадине, родственной ветви Буртелян из рода Орбелянов и принявшей ислам в XV веке¹⁹.

В связи с этим заслуживает внимания надпись на правой стороне надгробия № 66 (памятник в виде барана; фото—таблица 41), где также довольно неграмотно высечено:

الله محمد على
آولاد فغو ل

К сожалению, это надгробие, как и четыре других, подобных ему (№№ 58, 60, 68, 69), исчезли со своих прежних мест, поэтому трудно проверить, была ли надпись искажена при ретушировании или нет. Как уже говорилось при разборе предыдущей надписи, после слов *الله محمد على* должно следовать имя погребенного, который, по нашему мнению, не кто иной, как отец того же Амир-Васака—Авлакум Вагудинский²⁰. Доволь-

¹⁸ Հ. Աճառյան. Հայոց տեղեկությունները քրիստոնեության 4, 5, երկուսի, 1962, էջ 43—53; Ղ. Ալիշան. Սիսական վանքի, 1893, էջ 17:

¹⁹ Вероятно, в Оротне (Уруте)—родовой вотчине Сюникских князей, находились родовые усыпальницы последних, куда привозили для захоронения и их исламизированных потомков.

²⁰ Как ни странно, и здесь М. С. Нейматова, без всяких на то оснований, добавила в начале второй строки предлог *من* и получила такое же лишнее смысла прочтение *من اولاد فغو ل*, как в № 53, совершенно не считаясь с тем, что

но четко высеченная крупная мадда над начальным алифом показывает, что его нужно читать только как а. За ним следуют ۞ и довольно отчетливое ۞, после чего искаженные ق и م. Как и в предыдущей надписи, здесь видно, что составитель текста плохо знал правила соединения арабских букв; последние буквы не соединены друг с другом, так же, как в слове تحریرا начала второй строки предыдущей надписи. Затем следует дефектное сочетание وغل, которое с помощью первой надписи можно восстановить как (اولا۞م وغلودلو) — وغل[د]ا[و].

Вообще бросается в глаза то, что надпись № 66 не только менее подробна и менее соответствует традиции, чем № 53, но и выполнена более безграмотно: очевидно, что составитель, с трудом приставляя одна к другой арабские буквы, кое-как воспроизвел имя усопшего. Это также подтверждает наше мнение, что надгробие № 66 действительно стоит над могилой отца Амир-Васака, скончавшегося раньше своего сына, причем на могиле сына, скончавшегося, по всей вероятности, позже, имя его передано уже более грамотно и полностью (اولا۞م).

Мы убеждены, что другие надписи (без даты или датированные 986 г. хиджры = 1578—79), вырезанные (в отличие от разбираемой нами—рельефной) на других сторонах того же надгробия № 66 иным почерком и на тюркском языке (их снимки не опубликованы), изготовлены не менее чем сто лет спустя. Сам же памятник относится к тому же периоду, что и № 53, и под ним покоится отец Амир-Васака—Авлакум Вагудлу.

Архивные документы последующих веков свидетельствуют о том, что, действительно принявшие ислам отпрыски рода Буртелянов, к которым примкнули обедневшие потомки Сюникского княжеского дома, вместе с подвластными им исламизированными и отуреченными сельскими общинами, продолжали именовать себя Буртелянами—по-турецки «Буртеллу» (برتللو). В Матенадаране им. Маштоца сохранилось несколько датированных 70-ми годами XVII века жалоб настоятеля Татевского монастыря Ованеса вардапета (Шабаноглы), адресованных шаху Сулейману Сефеву, и полученные в ответ на них указы (хукм). Настоятель жалуется как на ущерб, причиняемый монастырским посевам, выгонам и хозяйству кочевыми племенами²¹ при их перекочевках на летние кочевья, так и, в особенности, на враждебные действия со стороны общины Буртеллу, утвердившейся в селении Дарабаз (Агверц), и ее претензии на монастырские владения. В протесте от 1679 г. читаем: «Вот уже четыре года, как община Буртеллу, проживающая в селе Дарабаз, привязалась к нам с целью отнять у нас несколько вакуфных мулъков, принадлежащих монастырю... для подтверждения своей клеветы они составили подложный мирской приговор и представили местному хакиму и бекларбеки. По этой причине были посланы

алиф в слове اولاد не требует мадды и что после слов «Аллах, Мухаммед, Али» должно следовать имя погребенного, но никак не этноним.

²¹ Матенадаран, Католикосский Диван, п. 2а, док. 65. Упомянуты племена Дживаншир, Огузики, Кячгарлу, Ширваншахлу, Сахиблу, Ходжа Абу-Исхаклу, а также курдские племена Карачорлу и Песнан и туркменские племена (таракама) из Карабаха, перекочевывавшие на высокогорные пастбища Сюника с равнинного Карабаха из Баргушата и других местностей.

должностные лица, которые прибили и преследовали монахов и, засеяв в монастыре, взимали алафе, и улуфе, мохлатане, хидматане и другие подати, требуя воздаяний за каждый день»²².

Сохранились также мирские приговоры (махзар), составленные Ованесом вардапетом, и шариатские решения (худджат), на которых имеются многочисленные свидетельства мусульман по спорным владениям—о том, что они были переданы в свое время в вакф монастырю²³. Возможно, этот спор возник вокруг земель, пожертвованных (отданных в вакуфное владение) монастырю христианскими предками Буртелеянов почти за два столетия до этих событий; в сочетании с яркой ненавистью по отношению к покинутой религиозной общине он принял столь резкую форму²⁴.

История ассимиляторской политики мусульманских правителей в XV—XVIII вв. по отношению к немусульманским общинам и частного или массового вероотступничества в результате этой политики как представителей армянской феодальной знати, так и подвластных им армянских общин представляет определенный научный интерес. Она является особым предметом исторической науки, для исследования которого можно найти большой фактический материал в нарративных источниках и памятных записях рукописей, в армянских, персидских и турецких архивных документах и других первоисточниках.

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՍՅՈՒՆՅԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՅ ՀԵՌՈՒԱԼԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՄՆԱՅՈՐԳՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

(Ա. մ. փ. ո. փ. ո. մ.)

Աղբրեջանական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչությունը լույս է բնծայել Պատմության ինստիտուտի աշխատակցուհի Մ. Ս. Նեյմաթովայի «Мемориальные памятники Азербайджана» գիրքը, որտեղ հրապարակված XII—XIX դդ. 143 տապանաքերի մեջ ընդգրկված են նաև ՀՍՍՀ Սիսիանի շրջանի Ուռուֆ գյուղի գերեզմանատան արարերեն, պարսկերեն և թուրքերեն տապանաքերի վերծանություններն ու բուսական թարգմանությունները:

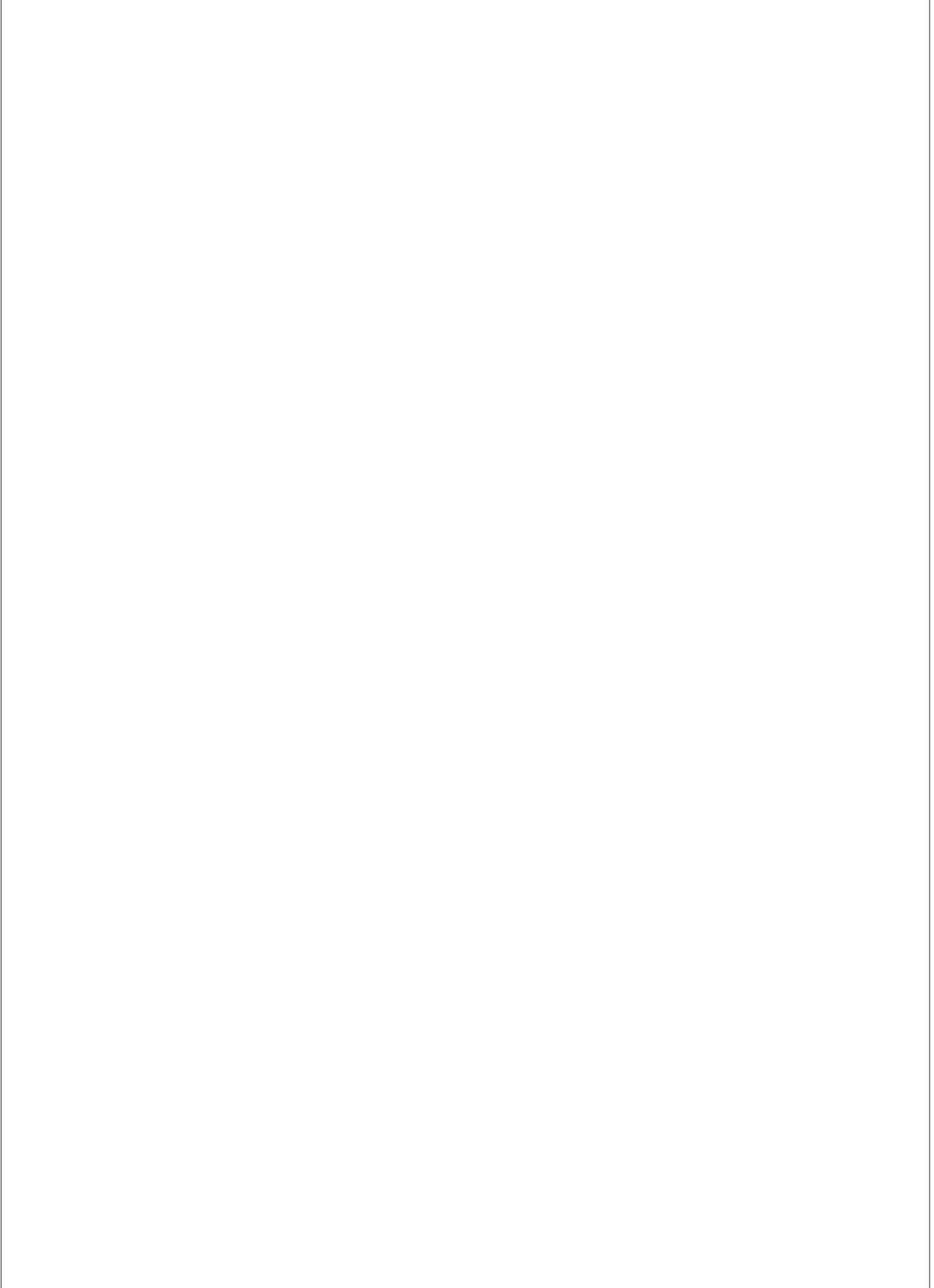
Անհաղորդ լինելով Սյունյաց աշխարհի Որոտն գավառի և բերդի ու տեղական իշխանական տների պատմության սկզբնաղբյուրներին, Հրատարակիչը չի կարողացել հաղթահարել տապանաքերում հիշվող անձնանունների ընթերցումը և թույլ տալով պալեոգրաֆիական վրիպումներ, ընթերցողին է ներկայացրել գիտականորեն չհիմնավորված, սխալ վերծանություն, որին և հաջորդել է այն տեսակետը, թե այդ շիրիմների տակ թաղվածները Սյունիքում բնակվող աղվաններն են, որոնք XV դարում թուրքացվել են ու դարձել աղբրեջանցիներ:

Ներկա հոդվածում, սկզբնաղբյուրների տվյալներով և արաբական պալեոգրաֆիայի հանրահայտ սկզբունքների կիրառմամբ ցույց են տրված վերծանության ընթացքում թույլ տրված վրիպումները և ապացուցված, որ հրապարակված № 53 և 66 գերեզմանաքերի վրա փորագրված են XV դարում մահմեդականություն ընդունած, Որոտնի Օրբելյանների Բուրթլյան ճյուղի վերջին ներկայացուցիչների հետ խնամիական կապերի մեջ գտնվող և նրանց վասալ, Սյունյաց հին իշխանական տան՝ Սիսականների մահմեդականացած շառավիղներ՝ Վաղաղնեցի Ավլակումի (Էլիկում) և նրա որդի Ամիր-Վասակի անունները: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի պարսկերեն վավերագրերի հիման վրա ցույց է տրված նաև, որ ազգային դիմահերման ենթարկված Բուրթլյանների ճնշողները և նրանց պատկանող Որոտն (Ուռուֆ), Վաղաղին (Վաղուդի), Էղվերծ (Դարարաղ) և այլ գյուղերի մահմեդականացված համայնքները XVI—XVII դդ. բազմիցս հիշատակվում են որպես «Բուրթլյանների համայնք» (շամաթ-և Բուրթլյու):

²² Матенадаран, Католикосский Диван, п. 2а, док. 69, 70а, 70б, 70г, 70д и др.

²³ Там же, док. 71, 74, 75, 79, 80, 81, 85 и др.

²⁴ В жалобах Ованеса вардапета содержатся также описания насилия, неслыханных пыток и других омерзительных действий, совершенных представителями общины Буртеллу над армянским духовенством Татевского монастыря.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

169

րուստ ժողովածուներ կան Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքարանների արխիվներում, որոնք ցարդ մասնագիտական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Իսկ բուն Հայաստանի կրոնական հաստատությունների, թեմական առաջնորդարանների ու վանքերի արխիվները մեծ մասամբ ոչնչացան մեծ եղեռնի օրերին:

Մեծ է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի Արքունի դիվանատներում հայրերամյակների ընթացքում կուտակված վիթխարի քանակությամբ վավերագրերի⁴ նշանակությունը, որի արխիվային մշակման ենթարկված փոքր մասից կատարված հրապարակումները թեև, ինչպես տեսանք, բավական շատ են, սակայն առկա նյութի շատ շնչին տոկոսն են կազմում: Պետք է նշել նաև, որ արխիվային գրանցման ենթարկված վավերագրերից օգտվելու հնարավորությունները ևս խիստ սահմանափակ են և աշտարակ գրությունները դրանցից օգտվելը մեծ զոհաբերությունների հետ է կապված:

Իրերի բերմամբ, օսմանյան Արքունի դիվանատան վավերագրերի մի մեծ զանգված, 1920-ական թթ. խառը տարիներին, պատահականորեն հայտնվել է Բուլղարիայում և պահ տրվելով Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանին, տեղ գտել Արևելյան բաժնի արխիվում: Այս վավերագրերի նկատմամբ գիտական հետաքրքրությունը սկսվեց 1950-ական թթ. հետո, երբ Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետության կառավարության հոգատարության շնորհիվ Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանը ընդարձակվելով դարձավ երկրի մշակութային և գիտական խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Այստեղ հավաքված երիտասարդ թուրքագետներին հանձնարարվեց փնտռման առիթ արխիվային մշակման ենթարկել և ցուցակագրել հայրեր հազարավոր փաստաթղթերի ժողովածուներ: 1960-ական թթ. վերջերին միայն ի մի բերվեցին կատարված աշխատանքները, որից հետո հնարավոր դարձավ դասակարգել վավերագրերն ու կազմել համառոտ ցուցակներ:

Անհրաժեշտ դարձավ Բուլղարիա գործողիչ մասնագետ թուրքագետների՝ սկսելու համար այդ հարուստ արխիվային ֆոնդերի աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունը: 1982 թ. հուլիսին կրտսեր գիտաշխատող Ն. Գեոքզյանի ընկերակցությամբ մեկնելով Բուլղարիա, մենք հնարավորություն ունեցանք գրադարանի Արևելյան բաժնի վարիչ Ս. Անդրեևի և սպասարկող անձնակազմի փրկարար գործակցությամբ տեղում ծանոթանալու վավերագրերի՝ այս մեծածմբ ժողովածուի հետ:

Մի քանի հարյուր հազար պատմական վավերագրերի այս հսկայական զանգվածում առկա են Օսմանյան կայսրության, Հյուսիսային Աֆրիկայից մինչև Արևմուտքում ու Հյուսիսային Կովկաս և Գնեստրոնական Եվրոպայից ու Բալկաններից մինչև Պարսից ծոց ու Արաբական թերակղզին ձգվող ամբողջ տարածքին վերաբերող բազմապիսի վավերագրեր, որոնք, բաժնի աշխատակիցների երկարամյա ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ, աշխարհագրական խմբավորման են ենթարկված և ամփոփված առանձին ֆոնդերում: Դա հնարավորություն տվեց մեզ կարճատև ժամանակամիջոցում աչքի անցկացնել արաբական բազմապիսի խրթին գրություններով զբլված ավելի քան 6000 տարբեր բովանդակության վավերագրեր (շուրջ 10 000 թերթ), տեղում վերծանելով և ընդօրինակելով բազմաթիվ կարևոր վավերագրեր և կատարելով առավել արժեքավորների պատճենահանումներ:

Մոտավոր ճշգրտությամբ կատարված հաշվումներով, տարբեր ֆոնդերում գրանցված մեզ հետաքրքրող վավերագրերի ընդհանուր թիվը մոտ 30 000 է (շուրջ 76 000 թերթ), որից 11 500 արխիվային միավորներ (30 000 թերթ) անմիջապես վերաբերում են Պատմական Հայաստանին (հերապալ նաև Արևելյան Հայաստանը), իսկ 18 000 միավոր (46.000 թերթ) Կիրիլիային և Օսմանյան կայսրության այլ հայաշատ նահանգներին: Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող վավերագրերը կենտրոնացված են Էրզրումի, Վանի, Կարսի, Չլդրի, Բոքսի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Իսթրաբուլի, Մարաշի, Մարաշի, Ադանայի, Ալեքսանդրի, Ամասիայի, Անտիոքի, Եդեսիայի, Իկոնիայի, Հալեպի, Տրապիզոնի, ինչպես նաև Բյոթանահիայի, Արևմտի, Զյուռնիայի, Թեբրիզի (Թոգոստո), Երուսաղեմի և այլ ֆոնդերում:

XVI—XIX դդ. ավելի քան 300-ամյա մի ժամանակաշրջան ընդգրկող բազմաճաղար վավերագրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառներին վերաբերող փաստաթղթերը: Առանձնապես կարևոր են պետական պաշտոնեությունն ու զինվորականությունը զբաղեցնող ղեկավարների «գլխավորները» և «թիմարները» համանազաններն ու «գեթթերները», որոնց մեջ մանրամասն թվարկված են գյուղական համայնքներից և հարկատու օրյակներից դանձվող հարկերի ընդհանուր գումարները կամ «մուկաթիա»

⁴ Մասնագետների կարծիքով Ստամբուլի պետական արխիվներում գտնվող վավերագրերի թիվն անցնում է 1,5 միլիոնից:

ները»։ Աղբյուրագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում XVI—XIX դդ. էրզրումի, Ղարսի, Վանի, Մուշի, Դերջանի, Բիթլիսի և այլ քաղաքների արհեստավորներից և առևտրական դասից գանձվող հարկերի ցուցակները և մեծածախ ու մանրածախ գների ռեկամենտներն ու հարկային տարիֆները, ինչպես նաև մաքսատների, փողերանոցների և այլ պետական եկամտաբեր հաստատությունների վարձակալմանը վերաբերող պայմանագրերն ու պարտավորագրերը։ Առանձին ուշադրություն արժանի են նաև բերդապահ կայազորների ուժեղացումներն ու ռոմիկների հատուցման հանձնարարագրերը։ Մեծ է հատկապես զլխահարկին կամ ջիլդային վերաբերող վավերագրերի նշանակությունը թե՛ հայ ազգաբնակչության վրա դրված հարկային այդ ծանր ու մեծագույն պարտավորության հարստահարիչ բնույթի ուսումնասիրության և թե՛ առանձին վարչական միավորների սահմաններում հայության ընդհանուր թիվը պարզելու տեսակետից։

Արխիվում ուրույն տեղ են զբաղում Իրանի, Թբիլիսիի և Երևանի ֆոնդերում գրանցված, XVIII դարում օսմանյան զորքերի կողմից Անդրկովկասի և Իրանի հյուսիս-արևմտյան նահանգների նվաճման շրջանի (1724—1736 թթ.), ինչպես նաև 1780-ական թթ. պաշտոնական վավերագրերը, որոնք նոր լույս են սփռում դարաշրջանի պատմության վրա և չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժումների և Ռուսաստանի հետ միավորման համար մղած հերոսական պայքարի պատմության բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման համար»։

«Հանդերս» էջերում հնարավոր չէ սպառիչ խոսք ասել հիշյալ ֆոնդերի՝ Արևելյան Հայաստանին վերաբերող բոլոր արխիվային միավորների մասին։ Ստորև կփորձենք բնութագրել միայն 1724—1736 թթ. նվաճումների շրջանի վավերագրերը՝ կանգ առնելով հատկապես Արարատյան երկրում թուրքական իշխանությունների ռազմաքաղաքական և ֆինանսահարկային համակարգի առանձնահատկությունների լուսաբանմանը նպաստող առավել կարևոր մի քանի վավերագրերի վրա։

Այս ֆոնդերի ընդհանուր բնութագիրը տալիս հատկանշական պետք է համարել այն փաստը, որ այնտեղ գրանցված վավերագրերը վերաբերում են օսմանյան զորքերի կողմից տարբեր ժամանակամիջոցներում նվաճված Թբիլիսիին, Երևանին, Նախիջևանին, Օրդուբադին, Գանձակին, Շամախուն և շրջակա վայրերին, իսկ Ղարաբաղին ու Զանգեզուրին վերաբերող մեկ փաստաթուղթ անգամ գոյություն չունի։ Իսկ դա հաստատում է այն իրողությունը, որ նույն ժամանակահատվածում գերազանց ուժերին, նվաճողներին չի հաջողվել տեականորեն ընկճել Սղնախների և Ղափանի դինավառ հայության հերոսական դիմադրությունը և թափանցել Սյունյաց և Արցախի ներքին գավառները։ Ուշագրավ է նաև, որ Օրդուբադին վերաբերող վավերագրերի առկայությունը և կից գտնվող Մեղրուն և շրջակայքին վերաբերող վավերագրերի իսպառ բացակայությունը զայն է հավաստելու Դավիթ-Բեկի պատմության որոշակի վկայությունը այն մասին, որ 1727 թ. Մեղրին գրաված օսմանյան զորքերին չախչախիչ պարտության մատնելուց, կոտորելուց և Մեղրու բերդը գրավելուց հետո Դավիթ-Բեկի զինվորները այրել ու ոչնչացրել են նաև թուրքական օկուպացիոն իշխանությունների կազմած Մեղրու և մոտակա շրջանների հարկացուցակները։

Արևելյան Հայաստանին վերաբերող վավերագրերի բնութագրության մեջ առաջին հերթին անհրաժեշտ է ընդգծել դրանց րացատիկ նշանակությունը որպես օսմանյան իշխանությունների որոշակի նվաճողական նկրտումների և նվաճված վայրերի բնակչության նկատմամբ կիրառվող համատարած կոդապուտի և հարստահարության հետևողական քաղաքականության մասին վկայող անհերքելի փաստաթղթեր։ Այս առումով հատկանշական է հիշերթի 1135 թ. շաբան ամսի 29-ին

5 Առկա են սահմանամերձ էալեթների փաշաների՝ Անդրկովկասի քաղաքական իրավիճակի մասին Արբունի դռանը ներկայացված մանրամասն զեկուցագրեր, որոնց մեջ ուշագրավ տվյալներ կան Հեբակ 11-ի կամ սահմանամերձ խանությունների ու ռուսական արքունիքի միջև տեղի ունեցող բանակցությունների, Դաղստանի թուրքամետ իշխողների միջոցով օսմանյան գործակալների ծավալած հակառուսական ակտիվ գործունեության վերաբերյալ։ Ուշադրության արժանի են նաև խաներին հղված գրությունների պատճեններն ու դրանց պարսկերեն պատասխանների բնագրերը և այլ փաստաթղթեր։ Նախատեսված է առաջիկայում առանձին ուսումնասիրության ենթարկել վավերագրերի այս խումբը և տպագրության պատրաստել մի քանի առավել արժեքավոր վավերագրերի բնագրերն ու թագրմանությունները։

6 Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխատասիրեց Հ. Սամուել վրդ. Արամյան. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1978, էջ 172—173 «...դրեռն հարկահանին բացին և անդ էրեսուն և երկու հազար թուղթս հարկաց գտին և զայն ամենայն ի հուր այրեցին»։

(1723 թ. հունիսի 4) դեպի Թբիլիսի արշավող օսմանյան զորաբանակի հրամանատար, էրզրումի իբրահիմ փաշայի շտաբին առնթեր, Շարի ատյանում կազմված արձանագրությունը, ըստ որի Զըլղըրի էյալեթի Օրուջայա կոլվող բանակատեղում փաշային են ներկայացել Կայդուլիի մահալի (ՀՍՍՀ Ամասիայի և Ղուկասյանի շրջաններ) 31 գյուղերի հայ քաղաքացիները և պարտավորվել նույն թվականից սկսած, երեք տարի շարունակ ստորին շափով չիզյա (գլխահարկ) վճարել օսմանյան իշխանություններին, որից հետո արդեն պիտի վճարեն ընդունված կարգով, այսինքն երեք՝ ստորին, միջին և բարձր սակերով: Բացի դրանից հիշյալ գյուղերի հայ համայնքներին պարտադրվել է հողային հարկի (խարաջ-ի մուվազզաֆա) և օրինական տուրքերի (ռուսում-ի կանունիյա) պարբերական հատուցումը, որից հետո միայն նրանց «աման» է շնորհվել, այսինքն կանխվել է այդ շրջանի ասպատակումը, կողոպուտն ու գերեվարությունը դեպի Թբիլիսի արշավող զորքերի կողմից⁷:

Շարիաթական այս արձանագրությանը կամ մահզարին առնթեր պահպանված են նաև Իբրահիմ փաշայի՝ այս կապակցությամբ արբունիքին ներկայացրած զեկուլագրին ու սուլթանական դիվանից ստացված արտոնագիր-հրովարտակը (բերաթ): Վավերագրերի շարադրման եղանակից և բովանդակության ընդհանուր տրամադրությունից պարզ երևում է, որ Անդրկովկասի նվաճման նպատակով արշավանքի ելած օսմանյան զինվորականությունը գերագույն հրամանատարությունը, սկզբնապես վարելով մեղմ քաղաքականություն, դիվանագիտորեն ձգտում էր առերևույթ դիզողական վերաբերմունքով կանխել բնակչության հավանական դիմադրության փորձերն ու խռովությունները: Նույն ժամանակների այլ վավերագրերի համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի որոշակիորեն խոսելու հրամանատարության վարած այդ-օրինակ քաղաքականության մասին:

Ինչպես տեսանք, Կայդուլիի հայ համայնքների հետ համաձայնությունը կայացել է օսմանյան զորքերի հարձակման հենց առաջին օրերին (1723 թ. հունիս), որով և կանխվել է դիմադրությունն ու ուղի հարթվել դեպի Թբիլիսի զորքերի անարգել առաջխաղացման համար: Իսկ ահա, 1725 թ. դեկտեմբերին, երբ արդեն զբաղված էին Թբիլիսիի և Երևանի բերդերը և օսմանյան հրամանատարությունը պատրաստվում էր վճռական գործողությունների անցնել՝ ճնշելու համար Սոնախների ու Ղափանի զինվորված հայության դիմադրությունը, Արբունի դիվանին ուղղված պաշտոնական ղեկուցագրով Երևանի դեֆթերդարը հայտնում է այն մասին, որ «Երևանի ենթակա վայրերից Զարուգբիլի նահիան (ՀՍՍՀ Վարդենիսի շրջան), նախապես սանջաքի իրավունքով տրված է եղել Օմար փաշային: Սակայն, երբ Աստու կամքով պատահափ ենթարկվեց, ռայաթները սարսափի ներքո միացան Սոնախի անհավատներին ու թեև հետո նորից հնազանդվելու ցանկություն ունեցան, սակայն, քանի որ նրանց խրտչումն ու կատաղությունը դեռ չի անցել, առայժմ նպատակահարմար է դիտվել նրանցից պահանջվող ուշուրն ու ռեսմը (տասա-նորդ ու տուրք) անտես առնել և բավարարվել միայն չիզյայի գանձումով»⁸:

Պատմական կարևոր այս փաստաթուղթը, որ վերաբերում է Գեղարքունիաց երկրի հարավ-արևելյան շրջաններին, մեծ արժեք է ներկայացնում նաև XVIII դարի առաջին կեսի հայ ազատագրական կռիվների ծավալման ու աշխարհագրական սահմաններին վերաբերող հարցերի լուսաբանման տեսակետից:

Պարզ է, որ 1725 թ. վերջերին, երբ Արցախում ու Սյունիքում կռիվները դեռ շարունակվում էին, հսկայական զոհեր խլելով և ծանր կորուստներ պատճառելով նվաճողներին, կիսով չափ հնազանդեցված շրջաններում օսմանյան հրամանատարությունը հանդես էր գալիս խաբուսիկ, մեղմ հարկային քաղաքականությամբ: Նպատակ ունենալով այդ ձևով աստիճանաբար համոզել մարտնչող զանգվածներին՝ վերջ տալու դիմադրությանն ու ապավինելու նվաճողների ողորմածությանը:

Կարծում ենք, որ բոլորովին էլ պատահական չէ Արարատյան երկրի կենտրոնական գավառների և Երևանի վերաբերյալ այս կարգի փաստաթղթերի բացակայությունը: Դեռևս 1960 թ. Մատենադարանի «Ֆաների» 5-րդ հատորում հրապարակված Վաղարշապատի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակներից պարզ երևում է, որ Երևանի էյալեթի մանրամասն աշխարհագիրը կատարվել է Երևանի գրավումից հետո միայն, որը տեղի է ունեցել 1724 թ. հունիսին⁹,

⁷ Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի արխիվ (այսուհետև ԿՄԺԳԱ), ֆոնդ ДАК, վավ. 193/14:

⁸ Նույն տեղում, վավ. 268:

⁹ Զ. Փափյուզյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները.— «Ֆաների Մատենադարան», № 5, Երևան, 1960, էջ 437:

Քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության հերոսական դիմադրությունը արյան մեջ խեղ-դեղուց հնտո էր, որ գործի որվեց դաժան հարկապահանջության հարյուրամյակների մեծ փորձ ունեցող ֆինանսական-հարկային ապարատը, կաղմելու համար հպատակեցված գյուղերի ու ավանների մանրամասն հարկացուցակները:

Բնորոշ է, որ հենց սկզբից էլ կիրառվել է կայսրության բոլոր հերթամասերին հատուկ հարկային համակարգը, հաշվի առնելով նաև տեղական առանձնահատկություններն ու ավանդույթները¹⁰: Այս հանգամանքը հաստատվում է նաև Օ. Լ. Բարքանի հրատարակած՝ Գանձակի վիլայեթի նույն թվականների «Կանոննամեում» նշված մանրամասներով, որտեղ վկայակոչված են կըզըլբաշների օրոք ընդունված հարկային նորմերը¹¹:

Ինչպես ժամանակին նշել ենք, այստեղ ևս խիստ հատկանշական է, որ ընդամենը երեք տարի անց, երբ օսմանյան զորքերը որոշ հաջողություններ ունեցան Սղնախների և Դավիթ-Բեկի դեմ մղված կռիվներում, ձեռնարկեցին նոր աշխարհագրի և 1728 թ. վերջերին կաղմեցին նոր ընդարձակ հարկացուցակներ (զեֆթեր-ի մուֆեսսե), որտեղ բնակչությունից գանձվող հարկերի ու տուրքերի ընդհանուր գրամական համարժեքը, 1725 թ. հարկացուցակի համեմատությամբ, ավելացված էր 2,5 անգամ:

Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Երևանի ֆոնդում պահվող, Արարատյան երկրից ստացվող եկամուտների մասին 1725—1731 թթ. Երևանի բերդի ղեֆթերդարների կողմից Արքունի դիվանատան գլխավոր հաշվապահությանը (բաշ մուհասիբա) ներկայացված ելումուտի հաշվեկշիռներն ու զեկուցագրերը բացառիկ արժեքավոր մանրամասնություններ են հաղորդում բնակչության տարբեր խավերից և եկամտաբեր հաստատություններից գանձվող հարկերի ու տուրքերի և գյուղական բնակչության վրա բարդված հացահատիկի և այլ սննդամթերքների պարբերական մատակարարումների վերաբերյալ:

Չհաշված բազմաթիվ ստացական-անդորրագրերն ու շրջակա գյուղական համայնքներից Երևանի բերդի պահեստները կատարված մթերումների մասին եղած տեղեկանք-վկայագրերն ու հարակից այլազան գրությունները, պահպանվել են բերդի գանձատան (խաղիսա) ելից և մտից մի քանի հանգամանալից ցուցակներ (զեֆթեր-ի մուկաթիաթ), որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի որոշակիորեն բնութագրել նորանվաճ վայրերում օկուպացիոն իշխանությունների վարած տնտեսական-հարկային քաղաքականությունը: Այս առումով, առավել պերճախոս տվյալներ է պարունակում հիշերթի 1137 և 1138 (1724—1726) թթ. Երևանի բերդի մուհաֆիզ (բերդապահ կայազորի հրամանատար) Ռաջաբ փաշայի, ղեֆթերդար Սուլեյման էֆենդիի և ռուզնամչի (հաշվետար) Մուհամմատ էֆենդիի կողմից Արքունի դիվանի գլխավոր հաշվապահությանը Մուֆրադաթի ղեֆթերի (մայր հաշիվ) հիման վրա ներկայացված՝ հիշյալ թվականների ելից և մտից մանրամասն հաշվեկշիռը, որն ինչպես ասվեց, ընդունված էր կոչել «Դեֆթեր-ի մուկաթիաթ»¹²:

Դեֆթերը բաղկացած է երեք մասից. ա) Մուկաթիաների եկամուտները (իրադ-ի մուկաթիաթ), բ) ծախսեր (մեսարիֆ), գ) մուծումներ պետական զանձարան (հեալաթ ան մալ-ի իրսալա-ի խաղիսա): Եկամուտների մասում նախ տրված է առաջին մուհաֆիզ վեդիր Ահմադ-փաշայի օրոք 1724 թ. հաստատված մուկաթիաների ցուցակը, ըստ որի պարզ է դառնում, որ Երևանի գրավումից անմիջապես հետո, սկզբնապես հաշվառման են ենթարկվել միայն Կըրխ-բուլազի, Կարպիի, Գառնիի, Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաշիլազի, Դարալազազի նահանգների մուկաթիաները, և ապա մուկաթիաներ են նշանակվել նաև Սադարակի ու Աղադալայի մաքսատներում ու Կողբի աղահանքերում, որոնց ընդհանուր գումարը կազմել է 55870 ղուրուշ կամ ասլանլու («զոլթ-ի ասադի» — առյուծով զլոտա): Այնուհետև տրված է 1725—1726 թթ., հաջորդ մուհաֆիզ վեդիր Ռաջաբ-փաշայի օրոք կազմված մուկաթիաների ցուցակը, որտեղ նախորդ ցուցակում հիշված մուկաթիաներին ավելացել են Գուգլայի օջաթլըքի, Նախիջևանի կաղայի, Աստապատի, Շորապայի, ինչպես նաև միրաբության (չրբաշխության), Երևանի մաքսատան (գյուլմարուզի), ներկատան, օճառանոցի, սպանդանոցի և էջմիածնի վանքի մուկաթիաները, որով ընդհանուր գումարը դարձել է 197370 ղուրուշ, այսինքն նախորդ մուկաթիաների գումարից շուրջ 3,5 անգամ ավելի:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 439:

¹¹ Օ. Լ. Բարքան, «Kanunlar», s. 195—197.

¹² ԿՄԺԳԱ, ֆոնդ 327, վավ. 37:

Հայերից գանձվող գլխահարկը՝ ջիզյան, տրված է առանձին, որի ընդհանուր գումարը առաջին գանձման ժամանակ եղել է 36915, իսկ երկրորդ գանձման ժամանակ՝ 75080 ասլանլու։ Երկու գանձումների ընդհանուր գումարն է 111995 ասլանլու։ Այս գումարից 5490-ը վճարել են ունեւորները, 3460-ը միջակները, իսկ 103045-ը՝ չքավորները։ Զիզյայի գումարների մանրամասն վերլուծությունը կարող է առանձին ուսումնասիրության։ Այն կարևոր է հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակին և սոցիալական վիճակին վերաբերող հարցերի պարզաբանման համար։ Սակայն առաջին հայացքից դժվար չէ նկատել, որ եթե սկզբնական գանձման ժամանակ, ջիզյա վճարող շափահաս հայերի թիվը 14317 շունչ էր, որից 79-ը ունեւոր, 212-ը միջակ և 14026-ը չքավոր, ապա երկրորդ գանձման ժամանակ 28138 շնչից 470-ը ունեւոր են, 480-ը միջակ և 27188-ը չքավոր։ Այսինքն երկրորդ ցուցակագրության ժամանակ ունեւորների թիվն աճել է վեց անգամ, միջակներինը՝ 2,26 և չքավորներինը՝ 1,22 անգամ։ Ըստ որում, հշտվում են նաև ջիզյայի վերին, միջին և ստորին (ալա, օվսաթ, ադնա) նորմերը՝ տարեկան 10, 5 և 2,5 ասլանլու կամ դուրուշ։

Այնուհետև եկամուտների մեջ նշված են նաև Երեւանում և Նախջևանում սեփականատերերի բացակայության պատճառով պետականացված (միրի դարձված) կալվածների վաճառքից գույացած գումարները՝ 27521 դուրուշ, վախճանված քյաթիր Մուհամմադ էֆենդու մոտ հայտնաբերված, բնակչությանից գանձված գումարների մնացորդը՝ 14608 դուրուշ, ինչպես նաև տեղում հավաքագրված շարքային զինվորների (երևու նաֆարաթ) համար նախատեսված, սակայն չհատուցված ռոճկագումարները՝ 13317 դուրուշ, որոնց գումարը լինում է 57496, իսկ եկամուտների ընդհանուր գումարը դառնում է 412005։ Սրանից տեղում կատարված ծախսերի ընդհանուր գումարը կազմում է 16677 դուրուշ, որի 2/3-ից ավելին բերդապահ կայազորի ռոճիկներն են և անուղի համար (միս, հաց, գարի և այլն) հատկացված գումարները։ Գրանցումները կատարված են բավական մանրամասն, նշելով զորքերի բոլոր տեսակներն ու յուրաքանչյուրի ռոճիկների հատուցման չափն ու ժամանակը։ Կան նաև նշումներ Ղարսում գնված հացահատիկը Շորապյալի վրայով Երևանի բերդի պահեստները տեղափոխելու համար սալլապաններին տրված փոխադրավարների մասին։

Մնացյալ գումարի 80 տոկոսից ավելին բերդի վերանորոգման, խանդակների փորման և այլ ամրացումների՝ զորանոցների, պահեստների ու պահակատների (չեբեխանե, կարաուլխանե) կառուցման, ինչպես նաև հրետանու պարագաների (լեվազիմ-ի թոփխանե) հայթայթման համար կատարված ծախսերն են։ Հիշվում են տարբեր մասնագիտության շինարարներ, մի՛մար (ճարտարապետ), բաննա (որմնադիր), դաշքյասան կամ դաշլի (քարգործ), նաջլար (հյուան), ահնեղեր (երկաթագործ), սեւագործ բանվորներ (ռանջբարան) և այլն։ Շինարարական աշխատանքները ղեկավարել է արբունի ճարտարապետ (մի՛մար-ի խասոա) Մուստաֆա-աղան։

Հաշվետվության երրորդ և վերջին մասն, ինչպես ասվեց, վերաբերում է Արրոնի գանձատուն կատարված մուծումներին, որոնք հիմնականում իրացվել են վերուստ կատարված ցուցումների համաձայն՝ փոխանցումներով (էվամիր-ի ալիյե իլե հեալե օլունան)։ Հաշվապահական ճշգրտությամբ և մանրամասն բացատրություններով կատարված ելից գրանցումները ցույց են տալիս, որ Երևանի գանձատան (խազինա) վրա ծանրացած է եղել ոչ միայն Երևանի բերդապահ կայազորի, այլև էրզրումի, Վանի, Թբիլիսիի, Գորիի, Լոռու և այլ բերդերի ենիլերական բերդապահ զորամասերի (մուհաֆիզին-ի կալա) ռոճիկների հատուցման պարտավորությունը։ Ավելին, հրահանգված է եղել Երևանի գանձատան գումարներով տեղում կատարել հացահատիկների և այլ մթերքների մեծաքանակ գնումներ՝ ապահովելու համար էրզրումի բերդի ձմեռային պաշարները (զախիրարիհա-ի զիմեթանի)։ Բազմաթիվ հանձնարարագրերով գումարներ են հայտնացվել նաև Անատոլիի և էրզրումի վալիներ, սարապարներ՝ Մուստաֆա փաշաների հրամանատարության ներքո գտյի Թավրիզ, Համադան, Սպահան և Գանձակ արշավող զորաբանակների ռոճիկների հատուցման և պարենամթերքների ձեռք բերման համար։

Ի մի բերելով հաշվեկշռի տվյալները, ղեկավարի եզրափակել զննույցում ասված է, որ Երևանի գանձատան 1137 և 1138 (1724—1725) թթ. եկամուտներից բերդապահ կայազորի անձնակազմի ռոճիկների և այլ ծախսերի հաշվին զրանցված 166777 դուրուշից բացի, թեև նախապես արված հրամանի համաձայն որոշված է եղել մնացյալ 245228 դուրուշը մուծել պետական գանձարկղ, սակայն այս ընթացքում ստացված հանձնարարականների և հրահանգների հիման վրա 241810 դուրուշ վերը նշված կարգով փոխանցվել է ուր որ անկ է և այժմ դրամարկղում կանխել կա միայն 2400 դուրուշ։

Ինչպես տեսանք, Երևանի նվաճումից ընդամենը մեկ ու կես տարի հետո, Ռաշաբ փաշայի

մուհաֆիզության օրոք կազմված ելից և մտից (իրադաթ վե մասարիֆ) դեֆթերը օսմանյան օկուպացիոն իշխանությունների՝ նվաճված երկրամասերում վարած հարկային բաղաձայնությունների հարստահարիչ բնույթը բացահայտող եզակի մի փաստաթուղթ է, որը, միաժամանակ, շարադրված լինելով վարչական ապարատում հարյուրամյակներ ի վեր կիրառվող հաշվապահական սկզբունքներով, կայսրության վարչատնտեսական համակարգի ուսումնասիրության առավել հավաստի սկզբնաղբյուրների շարքը կարող է դասվել:

Նույնքան բովանդակալից և խոսուն են նաև 1730-ական թթ. մուկաթիայի դեֆթերներն ու հարկերի հատուցմանը վերաբերող մյուս պաշտոնական վավերագրերը, որոնց մեջ ավելի մանրամասն են արձանագրված Արարատյան երկրի գյուղական համայնքներից գանձվող բնամրթերների քանակն ու դրանց դրամական համարժեքները: Ուշագրավ տվյալներ են հաղորդված հատկապես Ուլսիխայի (Վարաշապատ), Փանաբեռի, Բջնիի, Աղզականի, Ջազավանի, Առինջի, Արզնիի, Գյամբեզի, Զաթղուանի, Սամաղարի, Աղավնատան, Նազրեանի, Գյոզ-գյումբեթի, Գառնիի, Ջոլմազլիի (Նորթ), Նորազեզլի, Շենգավիթի, Կարպիի, Սաֆիարադի, Մոլլաբայազիդի, Բաթինջի, Ելզովանի, Արալզի, Ակոռու, Նալափարաի, Հաջի-իլյադի, Մեհմանդարի, Ջանֆիդայի, Ջաֆարաբադի (Աղզավանդ), Հաջի-բեկլուի, Ղամարլուի (Արտաշատ), Դավալուի (Արարատ), Խոլլասարի, Եղվարդի, Դվինի և բազմաթիվ այլ մեծ ու փոքր գյուղերի համայնքների վրա դրված հարկային պարտավորությունների մասին:

Կասկածից դուրս է, որ խնդրո առարկա վավերագրերի ճշգրիտ վերծանված գիտական բրնագրերի և դրանց թարգմանությունների՝ անհրաժեշտ ծանոթագրություններով օժտված հրապարակումները, մեծ չափով կարող են նպաստել նշված ժամանակաշրջանի և՛ սոցիալ-տնտեսական, և՛ քաղաքական պատմության առավել հանգամանալից հետազոտության կարոտ էական հարցերի լուսաբանմանը: Այդպիսի աշխատանքներ արդեն իսկ նախատեսված են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի առաջիկա տարիների գիտահետազոտական պլաններում:

Գիտական ավելի լայն շրջանակներին մատչելի դարձնելու նպատակով ստորև աղբյուրագետ-պատմաբանների ուշադրության ենք ներկայացնում, մեզ արդեն ծանոթ, Երևանի բերդի 1724—1725 թթ. մուկաթիաների Արբունի դիվանին ներկայացված ելից և մտից դեֆթերի թուրքերեն բնագրի լիակատար վերծանությունն ու հայերեն թարգմանությունը: Կից տրվում է նաև վավերագրի նմանահանությունը, որը մի քանի անգամ փոքրացված լինելու պատճառով, առավել դժվարեթեքների լինելով հանգերձ, կարող է օգնել որոշակի զաղափար կազմելու այս կարգի հաշվետվությունների և օսմանյան պետական գրասենյակային հաշվապահական համակարգի մասին:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Դ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

Մ ա տ յ ա ն

1137 և 1138 թթ. վերաբերող Երևանի մուկաթիաների

Երևանի մուհաֆիզ, մեծարգո Ռաջաբ փաշայի ծանուցմամբ, որ համապատասխանում է Երևանի ուղղնամշի Մուհամադ [էֆենդիի] և դեֆդերդար Սուլեյման էֆենդիի [գրանցումներին] և գերագույն հրամանագրի բովանդակությամբ:

1139 թ. ուրբի՝ I ամսի 12-ին (1726 թ. նոյեմբերի 7)

1137 թ. վերաբերող Երևանի մուկաթիաների եկամուտները

նախորդ մուհաֆիզ մեծարգո վեզիր Ահմադ փաշայի օրոք

Կրթբուլադի նահիայի մուկաթիան՝	9500 առյուծով	
	զլոտա	
Կարպիի նահիայի մուկաթիան՝	7000	»
Գառնիի նահիայի մուկաթիան՝	7700	»
Շարուրի նահիայի մուկաթիան՝	15000	»
Սուրմալուի և Արալզիի նահիայի մուկաթիան՝	5400	»
Կողբի աղահանքերի մուկաթիան՝	6000	»
Դարաչիշազի մուկաթիան՝	1500	»

Դարալագյաղի մուկաթիան՝	3000	»
Սադարակի մուկաթիան՝	380	»
Աղջաղալայի մուկաթիան՝	390	»
Գումարը՝	55870	»
Երևանի դեֆեբերդարի լիազոր Ադհամ Իբրահիմ	3000	»
էֆենդիի ստացածը՝	52870	»
Երևանի դեֆեբերդար Ահմադ էֆենդիի բարաթով	7726	»
ստացածը՝	45144	»

1138 թ. վերաբերող Երևանի էյալեթի մուկաթիաների եկամուտը
Երևանի մունաֆիզ, մեծարգո վեզիր Ռաջաբ փաշայի օրոք՝

Կըրիբուլաղի մուկաթիան՝	14500	»
Կարպիի նահիայի մուկաթիան՝	13060	»
Գառնիի նահիայի մուկաթիան՝	11980	»
Շարուրի նահիայի մուկաթիան՝	8000	»
Սուրմալիի և Արալըղի մուկաթիան՝	29500	»
Դարալագյաղի օջաքլըքի մուկաթիան՝	15500	»
Գյոզչայի օջաքլըքի մուկաթիան՝	18000	»
Աստապատի խասերի մուկաթիան՝	37500	»
Նախչեևանի կաղայի մուկաթիան՝	20230	»
Դարաշիշազի մուկաթիան՝	2820	»
Շորագյալի մուկաթիան՝	1280	»
Աղջաղալայի մուկաթիան՝	1800	»
Կողբի աղահանքերի մուկաթիան՝	8100	»
Սադարակի մուկաթիան՝	1850	»
Միրաբուլյան մուկաթիան՝	3000	»
Ներկատան և օճառատան մուկաթիան՝	900	»
Երևանի մաքսատան մուկաթիան՝	8500	»
Երևանի սպանդանոցի մուկաթիան՝	350	»
Ուշքիլիսայի (էջմիածին) մակթուի մուկաթիան՝	350	»
Գումար՝	197370	»

Սիլահդարի ֆարսուղար, հանգուցյալ Մունամադ էֆենդիի
ձեռքով եկած բերքիկներից, 1137 թ. բաժանված ջիզայի բերքիկները՝

Վերին՝ 79 հատ	790	»
Միջին՝ 212 հատ	1060	»
Ստորին՝ 14026 հատ	35065	»

Ջոկդար Անմադ-աղայի ձեռքով եկած,
սույն օրհնյալ տարում բաժանված բերքիկները՝

Վերին՝ 470 հատ	4700	»
Միջին՝ 480 հատ	2400	»
Ստորին՝ 27188 հատ	67980	»

Սիլահդարի քարտուղար Մուհամադ էֆենդիի մա-
հից հետո Շարի գիտությամբ հաշիվները ստուգելիս
պարզվեց, որ նրա կողմից գանձված է՝

14608 »

Երևան քաղաքում, Միրիի կողմից վաճառված սեփականատեր շունեցող մուլքերի գինը՝	17521	»
Նախջեանում Միրիի կողմից վաճառված սեփականատեր շունեցող մուլքերի գինը՝	10000	»
Երևանի փողերանոցի կապալառուից 1138 թ. մուհառամ ամսի սկզբից մինչև նույն թվականի վերջը (1725 թ. սեպտ. 9—1726 թ. օգ. 28)	2050	»

Նախապես օրապահիկ (ուլուֆե) տրված լինելու պատճառով, զաիմ Մուհամադ-աղայի ձեռքով եկած տեղի զինվորականության ռոճիկների [գումարից] նրանց միայն 4451 դուրուշ, 1137 թ. զիհաջայի ամսականը բաժանվեց, մնացյալ գումարը մուտք եղավ Երևանի գանձատանը.	13317	»
	412005	»

Մրանից՝ Լեբեդնիշյալ ծախսերը՝

Հստ մայր մատյանի, բարձրագույն հրամանով կափուկուլիների տեղացի զինվորների (երլուներ) և ալլոց մսի, հացի և գարու հատկացումների համար, 1137 թ. սաֆարի 22-ից մինչև 1138 թ. սաֆարի վերջը (1724 թ. նոյ. 10—1725 թ. նոյ. 6) 361 օր	34000	»
Հստ հանդիպակաց մատյանի, տարբեր տոկոսներով, տեղացի զինվորականության ռոճիկների համար 1138 թ. մուհառամի սկզբից մինչև հիշյալ տարվա վերջը (1725 թ. սեպտ. 9—1726 թ. օգ. 28)	55551	»
Միրիի լեվենդների օրապահիկի (ուլուֆե) և հատկացումների համար, 1138 թ. մուհառամի 15-ից մինչև 1138 թ. զիկա՛ղայի 15-ը (1725 թ. սեպտ. 23—1726 թ. հուլիս 15) 10 ամիս, 400 հոգի՝	23639	»
Հստ մայր մատյանի, Ղարսից գնված պաշարների, Շորագլայի պահեստից Երևանի պահեստը տեղափոխելու դրաստների վարձի համար՝	12024	»
Բարձրագույն հրամանով, Երևանի օթևանի ու կարավանատան համար, 1138 թ. մուհառամի սկզբից մինչև նույն տարվա վերջը (1725 թ. սեպտ. 9—1726 թ. օգ. 28)	200	»
Նասսեյի ճարտարապետ Մուստաֆա-աղայի ներկայացմամբ և կնքյալ մատյանով, խանդակի փորման և նոր զինանոցի ու պահակատների կառուցման, ճարտարապետի, որմնադրի, քարհատների և բանվորների վարձի համար, 1137 թ. սաֆարի 22-ից մինչև 1138 թ. զիհաջայի 11-ը (1724 թ. հոկտ. 11—1725 թ. օգ. 21) 110 օր՝	12413	»
Նախապես փորելու և պարիսպներ կառուցելու համար, բանվորների, քարհատ վարպետների և հյուանի տրված վարձն ու երկաթագործների ծախսի ու կարիքների գինը, 1138 թ. ռաբի՛ II-ի 12-ից մինչև 1138 թ. զիկաղայի վերջը (1725 թ. դեկտ. 17—1726 թ. հուլ. 30)	25950	»
Հրետանու որոշ կարիքների ծախսի և պետական պահեստների տեղեկագրերի համար՝	1200	»
	Գումարը՝ 166777	»
Մնացյալը՝ Երևանի գանձատան առաքած մալը՝	245228	»

Մրանից, զանձման բարձրագույն նրամանով, Երևանի զանձատնից
առաքվող մալի փոխանցումներ՝

... ⁹ [Երևանի] բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների ռոճիկների հատուցման համար՝	10000	»
Թիֆլիսի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	10000	»
Թիֆլիսի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների ակզեի հատուցման համար՝	10521	»
Էրզրումի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. ձմեռային պաշարների գինը՝ 10 փարա	1116	»
Ձմեռային [կարիքների] գինը	451	»
	1567	»
Էրզրումի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	3182	»
Երևանի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	5000	»
Երևանի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	3868	»
Երևանի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	5000	»
Գորիի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	2913	»
Վանի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ենիչերիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	1789	»
«Պատճառ գրույս» 10 հրամանագրերով կատարված փոխանցումների գումարը՝	53841	»

Այնուհետև «պատճառ գրույս» և «արժույթի օրհաշվի պատճենով»
կատարված փոխանցումներ

Երևանի բերդի պահպանության, բարձրագույն սեմի ջեբեջիների 1138 թ. երրորդ և չորրորդ եռամսյակների ռոճիկների հատուցման համար՝	2000	»
Անատոլիի վալի, մեծարգո վեզիր Մուստաֆա փաշային փոխանցելու համար, որը Թավրիզի վրայով գործուղված էր Համադանի ուղղությամբ առաջացող սարսակար Ահմեդ փաշայի մոտ, ինչպես նաև դեպի Գանձակ, 1139 թ. (1726—1727)	7500	»
Գումար՝	9500	»

* Բնագիրը պատված է:

Այնուհետև, բարձրագույն հրամանագրով կատարված փոխանցումներ

Անատոլիի վալի Մուստաֆա փաշայի ցուցմունքով, Սպահանի ուղղութիւնով առաջացող զինվորականությունների կատարված անհրաժեշտ հատկացումների գծով, 1139 թ. Երևանի էյալեթում պաշարներ գնելու համար՝

50600 »

Նորին սրբութուն, բարձրագույն սադրի աղաների աղա, Քուրդ Օսմանի վերակացութեամբ, Արդաբիլի էյալեթում ձեռք բերված պաշարների գնի [հատուցման] համար՝

25000 »

Համադանի և Սպահանի ուղղութիւնով նշանակված սարասկարի մոտ գործուղված, Անատոլիի վալի, մեծարգո վեզիր Մուստաֆա փաշայի ցուցմունքով, զինվորականության ռոճիկների հատկացումների գծով, պաշարների և անասունների գնի [հատուցման] համար, որի հաշիվ 1139 թ. տրված է էմին-ի նազը Իբրահիմ աղային՝

25000 »

Գանձակի ուղղութիւնով սարասկար նշանակված, էրզրումի վալի, մեծարգո վեզիր Մուստաֆա փաշային ենթակա զինվորականության ամենօրյա անհրաժեշտ հատկացումների գծով, պաշարների գնի [հատուցման] և այլ կարևոր ծախսերի համար, գանձատան 1139 թ. փաստաթղթերով հանձնված է Գանձակի դեֆթերդարի լիազորին՝

25000 »

Գանձակի ուղղութիւնով սարասկար նշանակված մեծարգո վեզիր Մուստաֆա փաշային ենթակա, բարձրագույն սեմի ենիչերիների, ջեբեջիների, հրետանավորների և հրետանու սալլապանների (արաբաջի), ինչպես նաև կոռիի բերդի պահպանության բարձրագույն սեմի ջեբեջիների 1139 թ. ռոճիկների [հատուցման] համար՝

53469 »

Հինգ բարձրագույն հրամանագրերով կատարված փոխանցումների գումարը՝

178469 առյուծով
դուրուշ

«Պատճառ գրույս», «արքունի օրհաշվի պատճենով» և բարձրագույն հրամանագրերով կատարված փոխանցումների գումարը՝

241810 »

Վերոհիշյալ փոխանցված գումարը ամբողջությամբ հատուցվելուց հետո, Երևանի գանձատան առկա մնացորդն է՝

2418 »

Երևանի մուհաֆիզ, մեծարգո վեզիր, հանգուցյալ Ռաշաբ փաշայի դեֆթերդար Սուլեյման էֆենդու և ուղնամշի Մուհամադ էֆենդու կնիքներով կրնրված, նախապես արձանագրված մալր մատյանի համաձայն, 1137 և 1138 թթ. Երևանի գանձատան բուն եկամուտներից 160777 դուրուշ, Երևանի բերդի տեղական զինվորականության ռոճիկներից ու նախատեսված այլ ծախսերից բացի, Արքունի գանձատուն հանձնվելիք 245228 դուրուշի վերաբերյալ, նախապես սրբազան հրամանագիր էր ստացվել, որպեսզի ուղարկվի և հանձնվի գանձատուն, որից հետո, նշված ուղարկվելիք գումարից, այս կողմերում անցկացվող փոխադրումների վրա ծախսելու նպատակով, «պատճառ գրույս» հրամանագրերով, «արքունի օրհաշվի պատճենով» և բարձրագույն հրամանագրով 241810 դուրուշ, փոխանցումներով ուղարկվել է մատյանում գրանցված վայրերը, որից հետո գանձարկղում մնացել է 2418 դուրուշ, որի մասին և անհրաժեշտ համարվեց սույն պատճենը ներկայացնել:

1139 շավալի 17-ին (1727 թ. հունիս 7)

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

الحمد لله الذي جعل القرآن
مكتوبا وسموا به
الكتاب

دفتر مقاطعات ایالت روان واجب سنه ۱۱۳۷ و سنه ۱۱۳۸ بر موجب
اعلام وزیر مکرم رجب باشا محافظ روان ۰۰۰ را نه دفتر محمد روزنامچی
روان و سلیمان افندی دفتر دار روان و تلخیص فرمان عالی فی سنه ۱۱۳۹

ایراد مقاطعات ایالت روان در زمان محافظ سابق وزیر مکرم
احمد باشا واجب سنه ۱۱۳۷

مقاطعة	ناحية	قرق بولاق	۹۵۰۰	زولت اسدی
مقاطعة	ناحية	کربی	۷۰۰۰	" "
مقاطعة	ناحية	کارنی	۷۷۰۰	" "
مقاطعة	ناحية	شرور	۱۵۰۰۰	" "
مقاطعة	ناحية	سورملو و ارهلق	۵۴۰۰	" "
مقاطعة	مملحة	قلب	۶۰۰۰	" "
مقاطعة	دره	چیچک	۱۵۰۰	" "
مقاطعة	دره	الاکر	۳۰۰۰	" "
مقاطعة	صدرک		۳۸۰	" "
مقاطعة	اقچه قلعه		۳۹۰	" "
		یکون	۵۵۸۷۰	" "
		مقبوضی ادهم ابراهیم افندی وکیل دفتر دار	۳۰۰۰	" "
		روان	۵۲۸۷۰	" "
		مقبوضی برانی احمد افندی دفتر دار روان	۷۷۳۶	" "
			۴۵۱۴۴	" "

ایراد مقاطعات ایالت روان در زمان وزیر مکرم رجب باشا
محافظ روان واجب سنه ۱۱۳۸

مقاطعة	قرق بولاق	۱۴۵۹۰	زولت اسدی
مقاطعة	ناحية	کربی	۱۳۰۶۰
مقاطعة	ناحية	کارنی	۱۱۹۸۰

"	"	8000	مقاطعة ناحية شرور
"	"	29000	مقاطعة سرملی و ارهلق
"	"	10000	مقاطعة دره الاكر اوچلق
"	"	18000	مقاطعة كوكجه اوچلق
"	"	37000	مقاطعة خواص يزدآباد
"	"	20230	مقاطعة قضاء نخجوان
"	"	2820	مقاطعة دره چيچك
"	"	1280	مقاطعة شوره كل
"	"	1800	مقاطعة اقچه قلعه
"	"	8100	مقاطعة مملحه قلب
"	"	1800	مقاطعة صدرک
"	"	3000	مقاطعة ميرابلق
"	"	900	مقاطعة بويه خانه و صابونخانه
"	"	8000	مقاطعة کيرک روان
"	"	200	مقاطعة قصابخانه روان
"	"	300	مقاطعة مقطوع اوج کليسا
"	"	19370	يکون

ساحدار کاتبی متوفی محمد افندی یدیلہ کلان اوراقدن یوز
اوتوزیدی نه سنده توزیع اولنان جزیه اوراقی

زولت اسدی	790	اعلا - 79 عدد
" "	1060	اوسط - 212 عدد
" "	3060	ادنی - 14026 عدد

حوفدار احمد اغا یدیلہ کلان اوراقدن ایشو سنه مبارکده
توزیع اولنان اوراق

زولت اسدی	4700	اعلا - 470 عدد
" "	2400	اوسط - 2400 عدد
" "	27980	ادنی - 27188 عدد

- سلحدار کا تبی محمد افندی فوت اولوب معرفت
 شرعله صاحبی کورلرکن ذمتنده ظهور ایدوب مقبوضی
 اولان ۱۴۶۰۸ غروش اسدی
 مدینه روا نده میریدن فروخت اولنان بلا صاحب
 " " ۱۷۵۲۱ املاک میری بهاسی اولمق اوزره
 نخچوانده طرف میریدن فروخت اولنان بلا
 " " ۱۰۰۰۰ صاحب املاک بهاسی اولمق اوزره
 قابض ضربخانه روان واجب عن غره محرم سنه
 " " ۲۰۵۰ ۱۱۳۸ الی غایه سنه مزبور
 زعیم قره محمد اغایدیلہ برلو نفراتلرینک
 مواجبی کلدکدن نفرات مذکورہ نک علوفہ لری مقدم
 ویرلمش بولنوب فقط اوتوزیدی ذی الحجه آیلغنه
 مستحق اولنلریله درت بیک درتیوزاللی برغروش
 برآیلق علوفہ لری توزیع وقتیلہ قالوب روان
 " " ۱۳۳۱۷ خزینہ سنه ایراد اولان
 " " ۴۱۲۰۰۵ یکون

منها مصارف مذکورین

- برای تعیینات گوشت و نان و شعر قپوقولی
 و برلویان و سائرہ با امر عالی بر موجب مفردات
 عن ۲۲ ص سنه ۱۱۳۷ الی غایه ص سنه ۱۱۳۸
 " " ۳۴۰۰۰ ایام - ۳۶۱
 برای مواجب نفرات برلویان یا فوارع مختلفه
 بر موجب دفتر مقابله عن غره محرم سنه ۱۱۳۸ الی
 " " ۵۵۵۵۱ غایه سنه مزبور
 برای علوفه و تعیینات لپندان میری عن ۱۵
 محرم سنه ۱۱۳۸ الی ۱۵ د سنه ۱۱۳۸ - ۱۰ شهور
 " " ۲۳۶۳۹ - ۴۰۰ نفر
 برای اجرت مکاری در نقل نخا یرمبا یعه قارص
 عن انبار شوره کل الی انبار روان بر موجب
 " " ۱۲۰۲۴ دفتر مفردات

- برای منزل روان و کاربای برای با امر عالی عن
 غره محرم سنه ۱۱۳۸ الی غایه سنه مزبور ۲۰۰۰ " "
 برای اجرت معمار و بنا و طاش کسن ورنجبران
 در حفر خندق و بناء چیه خانه جدیده و قراولخانه
 ها با معرفت معمار خاصه مصطفی اغا و یاد دفتر
 میپور عن ۲۲ ص سنه ۱۱۳۷ الی ۱۱ د سنه ۱۱۳۸
 ایام - ۱۱۰ " " ۱۲۴۱۳
 برای اجرت رنجبران و طاشچیان و نجار و بهاء
 خرج و لازمه آهنگران در حفر خندق و بناء دیوارها
 عن ۱۲ ر سنه ۱۱۳۸ الی غایه ذ سنه ۱۱۳۸ - ایام
 ۲۵۱- " " ۲۵۹۵۰
 برای مصارف بعض لازمه طویخانه و تقریرات میری ۱۲۰۰ " "
 یکون ۱۱۶۷۷۷ " "
 الباقی مال ارساله خزینه روان ۲۴۵۲۳۸ " "

منها الحوات عن مال ارساله خزینه روان با حکم سنیه تحریر

- برای اداء مواجب یکجریان درگاه عالی در
 محافظه قلعه روان ... ۱۰۰۰۰ زولت اسدی
 برای اداء مواجب یکجریان درگاه عالی در
 محافظه قلعه تعلیس واجب رشن لذ سنه ۱۱۳۸ " " ۱۰۰۰۰
 برای اداء اقع مواجب یکجریان درگاه عالی در
 محافظه قلعه نفلیس واجب رشن لذ سنه ۱۱۳۸ " " ۱۰۵۲۱
 برای نخیره بهاء زمستانی یکجریان درگاه
 عالی در محافظه قلعه ارض روم واجب سنه
 ۱۱۳۸ ۱۰ پاره - ۱۱۱۶ " "
 بهاء زمستانی ۴۵۱ " "
 ۱۵۱۷ " "

برای اداء مواجب یکجریان درگاه عالی در
 محافظه قلعه ارض روم واجب مصر رج رشن اسد

00000	زولت اسدی	جانب اصفهان بامعینه مصطفی پاشا والی اناطولی در سنه ۱۱۳۹
20000	" "	برای بهاء نغا پیر عن جانب ایالت اردبیل و بمباشرت کورد عثمان اغا اعیان حضرت صدر عالی در سنه ۱۱۳۹
20000	" "	برای بهاء نغا پیر و اغنیام برای تعیینات موجب عسکریه که بامعینه وزیر مکرم مصطفی پاشا والی اناطولی به نزد سرعسکر همدان و اصفهان مأمور شدگان در سنه ۱۱۳۹ تسلیم به ابراهیم اغا امین نزل
20000	" "	برای بهاء نغا پیر لازمه تعیینات روزمره طوایف عسکریه در نزد وزیر مکرم مصطفی پاشا والی ارض روم سرعسکر جانب کنجه و مصارف مهمه سایر به وکیل دفتر دارکنجه با تسلیم سند خزینه در سنه ۱۱۳۹
03469	" "	برای موجب یکجریان و جبهجیان و طوبجیان و عربجیان طوب درگاه عالی در نزد وزیر مکرم مصطفی پاشا سرعسکر جانب کنجه و جبهجیان درگاه عالی در محافظه قلعه لوری واجب سنه ۱۱۳۹
178469	غروش اسدی	یکون بش قطعه اوامر علیه ایل حواله اولنان یکون سبب تحریر احکامی و صورت روزنامه همایون و اوامر علیه ایل حواله اولنان
241810	" "	الباقی حواله اولنان مبلغ مزبور بالجمله ادا اولند قده موجود خزینه روان اقتضا ایدن
2418	" "	روان محافظی متوفی وزیر مکرم رجب پاشا نیک و دفتر دار سلیمان افندی و روزنامه محمد افندی نیک مهر لریله مهور مقدم کلوب قید اولنان مفردات دفتر موجب کنجه بیک یوزا و توزیدی و یوزا و توز سکر سنه لری روان خزینه سینک اصل حاصل اولان ایرادنک روان قلعه سی یرلو نفراتی موجب و سایر مصارف مقرر اوزره یوزا التمس التي بیک یدیوز یتیمیش یدی غروشدن غیری خزینه عامر به ارساله اقتضا ایدن

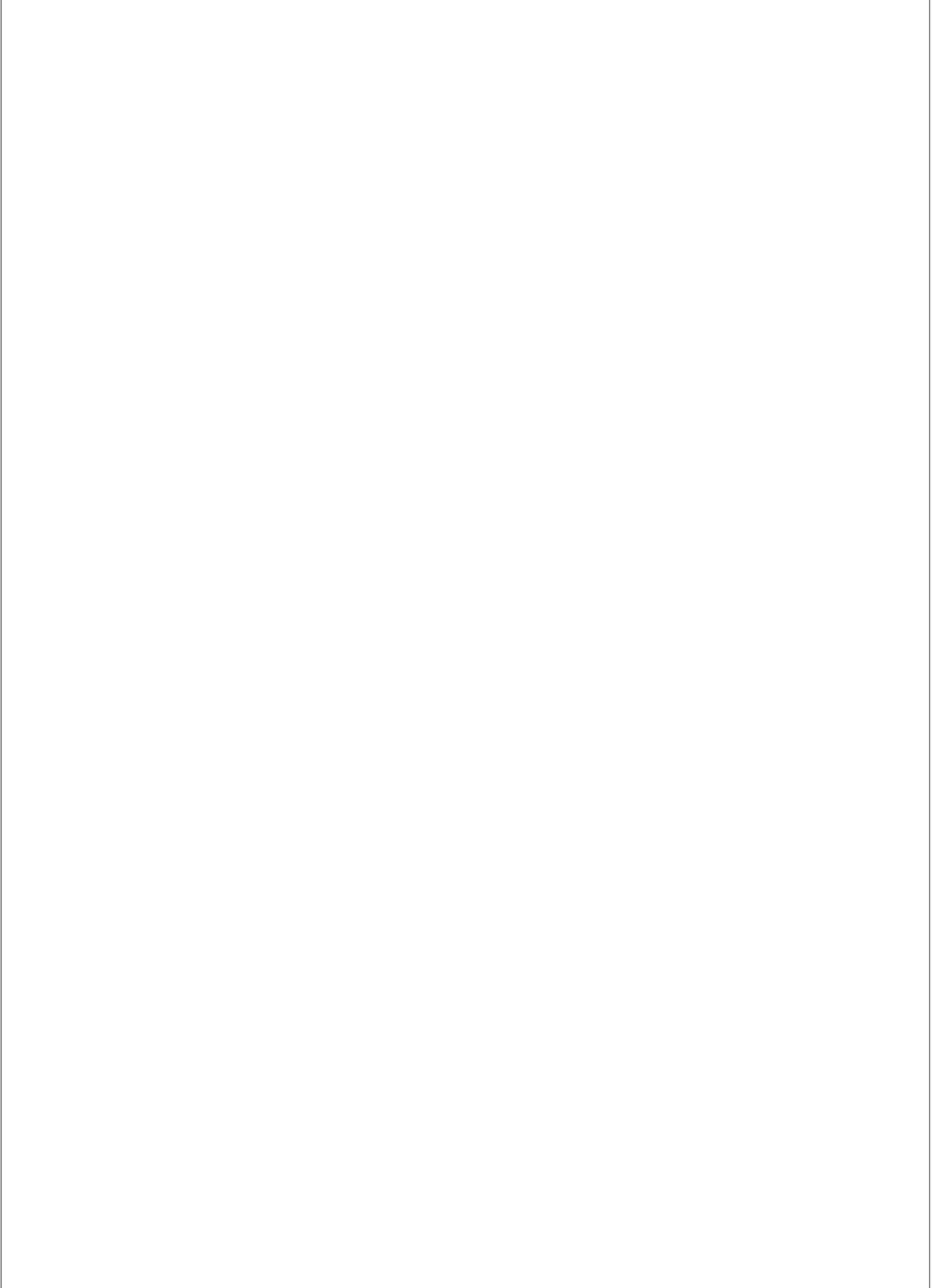
ایکیبوز قرق بش بیک ایکیبوز یگر می سکز غروش استا نه خزینه سنه ارسال
و تسلیم خزینه ایتردر لکم اوزره بوندن اقدام امر عرف کوتدر لمشیدی
بعده ارساله اقتضا ایدن مبلغ مزبور بو طرفه کلمش عبر و نقله مصرف
اقتضا ایلمکله سبب تحریر احکامی و صورت روزنامه هما یون و او امر
علیه موجب بنجه دفتر اولنان محللره ایکیبوز قرق بر بیک سکز یوز اون
غروش حواله اولنمقله ادا و تسلیم اولندقدن صکره [ایکی بیک در تیون]
اون سکز غروش یخی موجود خزینه اولمق لازم کلمکده اشبو صورت ورلدی
فی ۱۷ شوال ۱۱۳۹ [امضاء]

ОСМАНСКИЕ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ НАРОДНОЙ БИБЛИОТЕКИ КИРИЛЛА И МЕФОДИЯ В СОФИИ

Доктор ист. наук А. Д. ПАПАЗЯН

Резюме

В архивном фонде Восточного отдела Народной библиотеки Кирилла и Мефодия— крупнейшего культурного центра Болгарии, хранятся несколько сот тысяч архивных османских документов XVI—XIX вв.; в последнее десятилетие они привлекают к себе пристальное внимание источниковедов. Среди документов, касающихся различных стран, подчиненных Османской империи, в этом фонде около 30.000 имеют отношение к Армении и являются ценнейшими первоисточниками по истории политической, социально-экономической и общественной жизни Армении указанного периода. В настоящей статье вкратце излагаются результаты нашего исследования, проведенного в архиве Восточного отдела библиотеки во время научной командировки 1982 г. В архивном фонде хранятся также более тысячи документов, относящихся ко времени оккупации Закавказья турецкими войсками в 20—30-х гг. XVIII в. К статье прилагается полная расшифровка и армянский перевод турецкого текста отчета о доходах и расходах Ереванской крепости, отправленного в 1724—25 гг. в главное финансовое ведомство— Верховный Диван—командованием турецкими оккупационными войсками.

ՀԱՎՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԿՈՒԼԲԵՆԿԻ ՈՐԳԻՆԵՐ ԳՈՒԼԱԲԻԻ ԵՎ ԳԱԼՈՒՍՏԻ 1847 Թ.
ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՐԳՈՒԼ-ՄԵՋԻԳԻՑ ՍՏԱՅԱԺ ԱՐՏՈՆԱԳՐԵՐԸ

Օսմանյան պաշտոնական դիվանական վավերագրերի ցարդ կատարված աղբյուրագիտական ուսումնասիրություններն ու գիտական հրապարակումները, առավելապես ընդգրկում են ֆեոդալական իմունիտետի կամ մուաֆուսյան, ներքին վարչատնտեսական և հատկապես հարկային սխտեմին վերաբերող վավերագրերն ու հարկացուցակները¹: Ներքին և արտաքին առևտրին, ապրանքափոխանակությանն ու առևտրական հարկերին ու մաքսային գանձումներին վերաբերող նյութերը մեծ մասամբ վերաբերում են կայսրության նվաճողական մայր ցամաքում գտնվող նահանգներին: Ուշագրավ են հատկապես անվանի թուրքագետ պրոֆ. Լ. Ֆեքեթի 1550—1580 թթ. Բուդապեշտի և մերձակա շրջանների մաքսատնային մատյանների գիտական բարձր մակարդակով կատարված հրապարակումները²:

XVI—XIX դդ. Օսմանյան սուլթանների և նահանգային փաշաների կողմից հրապարակված հրովարտական և հրամանագրերի մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավում առանձին խոշոր վաճառականների և առևտրական ընկերությունների տրված բերաթներն ու բույրուլիթիները, որոնք կայսրության ներքին և հատկապես արտաքին առևտրի վերաբերյալ առավել հավաստի փաստական տվյալներ պարունակող վավերագրական սկզբնաղբյուրներ են հանդիսանում:

Մասնակի ծանոթությունը վերջերս կատարված մի քանի հրապարակումների հետ, թույլ է տալիս խոսելու, արտաքին առևտրի բնագավառում և վաճառականության նկատմամբ Օսմանյան պետության ընդգծված ուշադրության և շահախնդրության մասին: Այս առումով հետաքրքիր են հատկապես Մ. Գուր-օղլուի հրատարակած Ռումինական ժող. հանրապետության ԳԱ գրադարանում և Պետ. Արխիվում պահվող XV—XIX դդ. վավերագրերը: Հատկանշական է, որ Կոստանդնուպոլսի գրավումից ընդամենը երեք տարի անց (1456 թ.) հրապարակված հրովարտական, սուլթան Մուհամմադ 2-րդը գրում է. «Քանի որ Բողզանլի տիրոջ՝ Պետրի վոյեվոդի հետ հաշտություն եմ կնքել և մեր մեջ եղած թշնամությունը վերացրել եմ և հրամայել եմ, որ նրա երկրում՝ Ակկեր-

¹ O. L. Barkan, XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imperatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari, I cild "Kanunlar", Istanbul, 1945. H. Inalcik. Hicri 835 tarihli Sûret-i sancak-ı Arvanid, Ankara, 1945, Turk tarih Kurumu yayimlarindan XIV seri: Tahrir defterleri n. 1. Kaldy-Nagy. Gy. Kanuni Devri Budin Tahrir defteri Ankara, 1971. دفتر مفصل ولايت گورجستان، نور كجه متنى ترجمه تدقيق و تحشيه.

² Գալապալա, 2. ֆալագա, 1947. Գալապալա, 2. ֆալագա, 1947. Գալապալա, 2. ֆալագա, 1947.

Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենագրանի», № 5, Երևան, 1960:

³ Rechnungsbücher Türkischer finanzstellen in Buda (ofen) 1550—1580, herausgegeben von L. Fekete und Gy. Kaldy-Nagy, Budapest, 1962.

մանում գտնվող առևտրական նավերով մարդիկ զան և էղիրենում, Բուրսայում և Ստամբուլում ժողովրդի հետ առևտուր անեն ու վաճառականությամբ զբաղվեն, ուստի, երթևեկության ընթացքում իմ սուբաշիներից, սիփահիներից և ղուլերից ոչ մեկը նրանց անձին և ապրանքին վնաս չպատճառի, և եթե լսեմ, որ հրամանիս հակառակելով, նեղություն են տվել, թող իմացած լինեն, որ ղուլ կողարկեմ և նրանց մեծագույն աղետի կենթարկեմ»³:

Մ. Գուբոզլուի օսմանյան դիվանագրության և հնագրության ժամանակագրական ուսումնասիրությանը նվիրված մեծարժեք աշխատության մեջ կան վաճառականներին շնորհվող արտոնությունների վերաբերյալ նաև այլ հետաքրքիր հրովարտականեր ու հրամանագրեր⁴:

Օսմանյան տերության պետական բյուջեյում կարևոր տեղ էին զբաղում արտահանվող և ներմուծվող ապրանքներից կատարվող մաքսային գանձումները: Ղ. Ինճիճյանի հավաստի տեղեկություններով XVIII դ. վերջերին և XIX դ. սկզբներին կայսրության պետական բյուջեն գոյանում էր ա) ոսկու և արծաթի հանքերից, բ) նվաճված ժողովուրդների վրա դրված հարկերից, գ) հողային տիրույթներից (մալիքանե, մուգադա, զիամեթ, թիմար, սեհիմ և այլն) և ներմուծվող ու արտահանվող ապրանքներից գանձվող մաքսերից⁵: Լայնածավալ կայսրության նավահանգստային և սահմանամերձ մաքսատնային լայն ցանցը, ինչպես նաև ներքին կարավանային ուղիների վրա գտնվող ճանապահապաշտպան ծառայության կետերը, որոնք շատ հաճախ, արքունի գանձատուն կատարվող միանվագ մեծագումար մուծումների դիմաց կապալով տրվում էին առանձին վարձակալների, հսկայական եկամուտի աղբյուրներ էին, որոնց տեական գործունեությունը պայմանավորված էր միայն առևտրական կապիտալի անընդհատ և հարաճուն շրջանառությամբ:

Անընդմեջ պատերազմական գործողությունների ընթացքում նույնիսկ, ինչպես Արևմուտքում, այնպես նաև Արևելքում, թուրքական օկուպացիոն իշխանությունները նվաճված երկրների ընդհանուր մարդահամարին և հարկատու բնակչության ցուցակագրությանը զուգահեռ, շտապում էին կարգավորել նաև ներքին և արտաքին առևտուրը և ապահովել վաճառականական ապրանքներից կատարվող մաքսային գանձումները: 1729 թ., երբ օսմանյան բանակը ներխուժելով Անգրեկովկաս ու Ատրպատական ռազմակալման էր ենթարկել Արևելք-Արևմուտք առևտրական գլխավոր մայրուղու վրա գտնվող վաճառաշահ քաղաքները, Թավրիզի զինվորական նահանգապետը ջանքեր էր ներդնում վերականգնելու Իրանից արտահանվող մետաքսի դեպի Թուրքիա և Նվրոպա առաքումը: Հատուկ շրջաբերական-հրամանով նա տեղեկացնում էր երկրի վաճառականներին, որ նրանց ներկայացուցիչների հետ փոխադարձ պայմանավորվածությամբ մետաքսի բեռներից գանձվող մաքսի նոր սակեր են նշանակվել և սահմանվել է, որ մետաքսի առևտրով երթևեկողները մաքս վճարեն միայն Արդաբիլի և Թավրիզի մաքսատներում⁶:

³ M. Guboglu, *Paleografia și diplomatica Turco-osmana*, Editura Academiei Republicii Populare Romine, 1958, doc. 3.

⁴ Նույն տեղում, վավ. 15, 28, 89, 103, 115, 186 և այլն:

⁵ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն շորից մասանց աշխարհի, հ. Ե., Վենետիկ, 1804, էջ 45—49:

⁶ Հ. Փափազյան, Հայերի դերը Թուրքիայի մետաքսագործության մեջ և 1729 թ. Թավրիզում կնքված համաձայնագրերը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, Երևան, 1969:

Ապրանքափոխանակությունը հարեան և հեռավոր, արեւելյան և եվրոպական երկրների հետ, իրագործվում էր տերություն սահմաններում բնակվող, նվաճված, մեծ մասամբ քրիստոնյա վաճառականության միջոցով, որոնց համար սահմանված էին հատուկ օրենքներ և տրված՝ որոշակի իրավունքներ: Կար առևտրի առանձին միևնույնություն (Թիջարեթ նեղարեթի), որը վերահսկում էր այդ օրենքների կիրառմանը և հսկում, որ վաճառականների առևտրական գործունեությունը ընթանա այլ երկրների հետ կնքված առևտրական պայմանագրերի սահմաններում:

Սակայն պետության բնույթից բխող անհանդուրժողական վերաբերմունքը այլապես, հատկապես օտարերկրացի քրիստոնյաների նկատմամբ և դրա հետևանքով ստեղծված անապահով վիճակը դժվարացնում էր, երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող ապրանքափոխանակությունը եվրոպական երկրների հետ: խոսելով եվրոպական երկրների, Թուրքիայում ձեռք բերած «կապիտուլացիոն» իրավունքների մասին, 1854 թ. Կ. Մարքսը գրում էր. «Քանի որ Ղուրանը յուրաքանչյուր օտարերկրացու թշնամի է հայտարարում ոչ ոք չի համարձակվի գտնվել մուսուլմանական երկրում, առանց նախագ-գուշական միջոցներ ձեռք առնելու: Այդ պատճառով, առաջին եվրոպացի վաճառականները, որոնք համարձակություն են ունեցել առևտրական հարաբերությունների մեջ մտնելու այդպիսի մի ժողովրդի հետ, փորձել են նախ և առաջ անձամբ իրենց ապահովել բացառիկ պայմաններով և առանձնաշնորհումներով, որոնք, սակայն, հետագայում տարածվել են նրանց ողջ ազգի վրա: Այսպիսին է կապիտուլացիաների ծագումը»⁷:

Առաջին միջպետական համաձայնագիրը, որտեղ դիվանագիտորեն ձևակերպված են այլապես օտարերկրացիների վաճառականությանը տրվող արտերկրային (էքստերիտորիալ) առանձնաշնորհումները, դա 1535 թ. սուլթան Սուլեյման Կանունիի և Ֆրանսիայի կայսր Ֆրանսուա I-ի միջև կնքված պայմանագիրն է, որի օրինակով էլ հետագայում հար և նման պայմանագրեր կնքվեցին եվրոպական մյուս տերությունների հետ⁸:

Եվրոպացի վաճառականության արտոնյալ վիճակը զգալի չափով դժվարացնում էր տեղական, հատկապես հայ վաճառականության գործը: Ինքնին հասկանալի է, որ առևտրում անխուսափելի մրցակցության մեջ, այս պարագաներում նրանք առավել անբարենպաստ պայմաններում էին գտնվում և պարզ է, որ պիտի ուղիներ որոնեին դուրս գալու անիրավահավասար վիճակից և ձեռք բերելու որոշ իրավունքներ, մրցակցությանը դիմանալու և արդյունավետ առևտրական գործունեություն ծավալելու համար:

Օսմանյան կայսրության արտաքին առևտրում հայ վաճառականության գրաված տեղի և իրավական վիճակի մասին ուշագրավ մանրամասներ են պարունակում նշանավոր Կյուլպենկյան առևտրական տան նախնիների 1847 թ. սուլթան Աբդուլ-Մեջիդից ստացած երկու արտոնագիր-հրովարտակաները: Այդ հրովարտակաների (բերաթ, ֆերման) վավերական պատճենները պահպանվում են Կյուլպենկյան հաստատության Լիսաբոնի կենտրոնում, որոնց լուսանկարները հրապարակման իրավունքով տրամադրել է մեզ հաստատության տնօրեն Ռ. Կյուլպենկյանը⁹:

7 К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 10, М., 1958, стр. 168.

8 История дипломатии, т. I. М. 1959, стр. 258.

9 Ցավոք, այդ լուսանկարները հաջող չեն Ուստի, կից հրապարակվող հրովարտակաների

Պատճենները հանված են Կ. Պոլսի Մահմուդ-փաշա թաղամասի Շարի ատյանում (մահքամե), պահպանելով բնագրի ձևն ու շափը, ոսկեզօծված և զարդանկարված են բնագրերին համանման և հաստատված՝ «Իսկականին համապատասխան է» մակագրությամբ և գրասենյակի պետ, գործավար Սեյիդ Իսմայիլի կնիքով: Ընդօրինակությունը կատարված է, նման բերաթնեթին բնորոշ, գեղեցիկ «ռիկ'ա» գրությամբ: Վավերագրերի ընդհանուր վիճակը գոհացուցիչ է, վնասված են միայն առաջին հրովարտակի 40 և 41-րդ տողերը:

Բերաթնեթը թեև տրված են Կեսարիայում հիմնված Կյուլպենկյան առևտրական տան արտոնատեր Կուլպենկի որդի Գուլաբին և որպես լիազոր (վեթիլ) հանդես եկող եղբորը՝ Մալուստին, սակայն դրանց մեջ որոշակիորեն ուրվագծված են Օսմանյան Թուրքիայում բնավիվող հայ վաճառականության իրավունքները:

Նախապես նշելով սուլթանի հատուկ ուշադրությունը առևտրի ու վաճառականական դասի նկատմամբ, բերաթում ասված է, որ «անհրաժեշտ է բարձր տեղության զիմմի ռայաթների առևտրական գործունեությունը որոշակի կարգ ու կանոնի ենթարկել և այսպիսով ապահովել դրանից գոյացող բազմապիսի շահն ու օգուտը»:

Հրովարտակներից պարզ երևում է, որ եվրոպական երկրների հետ առևտուր անող զիմմի վաճառականության իրավունքները սահմանելիս, նկատի են առնված այդ երկրների քաղաքացիներ հանդիսացող վաճառականներին Թուրքիայի սահմաններում շնորհված արտոնությունները, «Որքանով որ վերոգրյալ մարդկանց (զիմմի վաճառականներ) առևտուրը բացառապես եվրոպական երկրների հետ է, ուստի օտար (մուսթեմին) թարգմանիչներին և գործակատարներին շնորհվող արտոնությունները, ապահովությունը, օժանդակությունն ու հովանավորությունը, նրանց և երկու գործակատարների նկատմամբ ևս, առանց խտրության գործադրվում է»:

Դժվար է ասել, թե այս արտոնությունները ո՞ր ժամանակից և ո՞ր սուլթանի օրոք են շնորհվել եվրոպական երկրների հետ առևտուր անող հայ վաճառականներին: Գիտենք միայն, որ յուրաքանչյուր նոր սուլթանի օրոք վերանորոգվում էին նախորդի կողմից տրված բերաթները: Ինչպես որ այս բերաթները ևս տրված են հիշք. 1249 (1833) թ., նախորդ սուլթան Մահմուդ II-ի բերաթի հիման վրա, և առևտրի միևնույն տրության կողմից ստուգվելուց (յոքլամա) հետո, նախորդ բերաթը վերցվել ու անվավեր (բատալ) է դարձվել: Ուրեմն միշտ ուժի մեջ է եղել գահակալ սուլթանի բերաթը, իսկ նախորդինը որպես հիմք վերցվել և պահպանվել է արքունի դիվանում: Հետևաբար պարզ է նույնիսկ, թե Կյուլպենկյաններին տրվող նմանատիպ առաջին բերաթը երբ և որ սուլթանի կողմից է հրապարակված:

Եվրոպական երկրների քաղաքացիները բերաթներում անվանվում են Մուաբեմին բեքզումալար, որ բառացի նշանկում է «աման» կամ ապահովություն վայելող թարգմանիչներ: Խոսքը վերաբերում է արքունի ծառայության մեջ գտնվող եվրոպացի թարգմանիչներին, որոնք օժտված էին դիվանագիտական մարմիններին հատուկ արտերկրային իրավունքներով: «Մուաթեմին թեքզումալար» տերմինի կիրառումը առևտրականներին տրվող արտոնագրերում, գալիս է հաստատելու, որ կապիտուլացիոն արտոնություննե-

հայերեն թարգմանությամբ առնթիվ տալիս ենք միայն Թուրքերեն վերծանված բնագիրն, առանց լուսանկարների:

րը, ըստ էության նույն այդ իրավունքներն էին բովանդակում: Հետևաբար հենց այդ իրավունքներից էր, որ պիտի օգտվեին Առևտրի միջնորդությունում գրանցված հայ վաճառականները, որոնք անվանված են «ղեկավարող թաղեր»:

Այսպես, օրինակ, ազատ երթևեկության մասին, բերաթում ասված է. «օտարներին և նրանց վերաբերող մարդկանց տրվող հրամանագրերի նման, սրանց ևս, նույնօրինակ առևտրական պայմանների նշումով: ճամբորդության հրամանագրեր տրվեն» և ապա մանրամասնելով նշված է. «Ինչպես որ օտար թարգմանիչների և նրանց զավակների ու կանանց սնունդի ու հագուստի նկատմամբ միջամտություն և ոտնձգություն չի թույլատրվում, այնպես նաև սրանց և իրենց զավակների ու կանանց սնունդի ու հագուստի նկատմամբ որևէ միջամտություն և ոտնձգություն չպետք է լինի»: Այնուհետև յուրաքանչյուր արտոնության մասին նշելիս միշտ վկայակոչվում է մուսթեմիններին տրված արտոնությունները:

Բերաթներում ուշագրավ մանրամասնություններ կան ներմուծվող և արտահանվող ապրանքներից գանձվող մաքսերի տարբեր սակերի և իրացման կարգի, գիմմիներից գանձվող գլխահարկի կամ ջիզլայի հատուցման ձևերի, առևտրական բազմաբնույթ վեճերի քննության համար սահմանված օրենքների, վախճանված վաճառականների ունեցվածքի տնօրինման կամ ժառանգության, ինչպես նաև վաճառականական դասի համաքարական կազմակերպությունների ու ավագների (կոշաբեկի) ընտրության կարգի վերաբերյալ: Խստագույն հրամանով, բոլոր հրահանգների ճշգրիտ կիրառությանը հետևելու պարտավորությունը դրվում է պետական բարձրատիճան պաշտոնեական՝ վալինների, հաբիմների, զաբիթների և այլոց վրա, զգուշացնելով, որ բերաթ ունեցող վաճառականների նկատմամբ «նոր հաստատված օրենքներին հակասող ոտնձգություններ թույլ չտան, նեղություն չպատճառեն, այլ արքայական բարեխնամ իշխանության պահանջով, բոլոր դեպքերում հովանավորեն և պաշտպանություն ցույց տան»: Միաժամանակ շեշտված է նաև, որ «նշված առանձնաշնորհումները միայն անձամբ վերագրյալ վաճառականներին և ներանցից յուրաքանչյուրի երկու գործակալատարներին է վերաբերում: Իսկ ներանցից զավակների, աղզականների և տեղում մեծաշուք հրամանագիր չունեցող գործակալատարների նկատմամբ, պետք է վարվել այնպես, ինչպես վարվում են մյուս ռայաթների նկատմամբ»:

Ստորև հրատարակվող հրովարտականներից առաջինը սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի բերաթն է տրված Կուլբենկի որդի Գուլաբին, իսկ երկրորդը նույն բերաթի հիման վրա, Կեսարիո Շարի նախին ուղղված ֆիրմանն է (հրաման), որով հայտնում է ի գիտություն, որ Կուլբենկի որդի Գալուստը ևս, սահմանված կարգով ջիզլա վճարելուց հետո, որպես Գուլաբի երկու գործակալատարներից մեկը, օժտված է նույնպիսի արտոնություններով:

I

Բարձրագույն իսկականին համապատասխան է:

Հնդգրինակվեց բարձրագահ մայրաքաղաքի Մահմուդ-փաշայի ատյանի (մահքամա), լիազոր-փոխարինող, նվաստագույն ժառա Անիդ-Իսմայիլ Ֆահիմի կողմից:

Տերն է տնօրինում Անիդ-Իսմայիլ ֆահիմի գործերը:

— ԿՆԻԲ —

ԲԱՐՁՐԱՇՈՒՔ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄԸ

Օսմանյան բարեբախտ զահի արքայական գերերջանիկ զահակալությանը արժանանալուց հետո, մեր մեծաշուք տերության ընթացիկ օրենքներին համապատասխան, ձեռնարկեցինք հրովարտականքի ու հրամանագրերի նորոգմանը և տիրոջ օգնությամբ ձեռնամուխ եղանք երկրի բարեկարգմանն ու առևտրի ծավալմանը, ուշադրության առնելով հատկապես վաճառականների և ռայաթների վիճակի կարգավորումը:

Այս տեսակետից հարկ համարվեց, գործի ղեկավարման կատարելությանն ու արդյունավետությանը նախանձախնդիր և պետությունների օրենքների և բոլոր ազգերի միջև ընդունված կարգի համաձայն, նույն օրենքներին ենթարկվելով, թե ցամաքային և թե ծովային ուղիներով եվրոպայի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հետ առևտուրով զբաղվող և վաճառականական դասի շարքերում լինելու և ընկերակցելու ցանկություն ունեցող մեր բարձր տերության զիմմի ռայաթների առևտրական գործունեությունը որոշակի կարգ ու կանոնի ենթարկել և այդպիսով ապահովել դրանից գոյացող բազմապիսի շահն ու օգուտը:

Արքայական պետության համոզմամբ, այս գործի անհրաժեշտ նախապայմաններից է հիշյալ վաճառականների վերաբերյալ, արքունական հրամանագրով հաստատված կարգի համաձայն, իրենց կողմից ընտրված վստահելի մարդկանցից բարձրագույն հրամանով, երկու հոգու որպես լիազոր նշանակումը:

Այս լիազորները ամեն տարի կարող են փոխվել և նրանց տեղը, կրկին բոլորի ներկայությամբ ու ընտրությամբ, ուրիշներ կարող են նշանակվել:

Որքանով որ վերոգրյալ մարդկանց առևտուրը բացառապես եվրոպական երկրների հետ է, ուստի օտար (մուսթեմին) թարգմանիչներին և գործակատարներին շնորհվող արտոնությունները, ապահովությունը, օժանդակությունն ու հովանավորությունը, նրանց և երկու գործակատարների նկատմամբ ևս, առանց խտրության գործադրվում է:

Եվ քանի որ վերոհիշյալ վաճառականներին և սրանց երկուական գործակատարներին առևտրի վերը նշված նախապայմանների և այլ իրավունքների մասին այլևայլ բարձր հրովարտականք և հրամանագրեր են տրվում, նույն հիմունքներով մեր բարձր տերության ռայաթներից, եվրոպական երկրների հետ առևտրով զբաղվող Կեսարիո բնակիչ և արքայական բարձր հրովարտակ ստացող Կուլբենկի որդի Գուլաբի կոչվող վաճառականին 1249 թվականի ռաբի II ամին (1833 թ. սեպտ. 11—14) տրված բարձր հրովարտակը նորոգված լինելու պատճառով և Առևտրի մինիստրության կողմից կրկին ստուգվելուց հետո վերոհիշյալ հին հրովարտակը վերցված և անվավեր դարձված լինելու պատճառով, սույն արքայական հրովարտակը շնորհեցի:

Միաժամանակ հրամանագրեցի, որ հիշյալ Կուլբենկի որդի Գուլաբին այսուհետ ևս ճանաչվի որպես զրանցված (դեֆթերու) վաճառական և եթե ընդունված կարգով նշված եվրոպական վաճառականներից մեկը կամ նրանց գործակատարն ու պաշտոնյան պետք ունենան առևտրական նպատակներով որևէ տեղ գնալ, վերոգրյալ լիազորներից կնքյալ խնդրագրեր ներկայացնելու դեպքում, օտարներին և նրանց վերաբերող մարդկանց տրվող հրամանագրերի նման, սրանց ևս, նույնօրինակ առևտրական պայմանների նշումով, ճամ-

բորգություն հրամանագրեր տրվեն, և ինչպես որ օտար թարգմանիչների և նրանց զավակների ու կանանց սնունդի և հագուստի (ուտելիք և հագնելիք) նկատմամբ միջամտություն և ոտնձգություն չի թույլատրվում, այնպես նաև սրանց և իրենց զավակների ու կանանց սնունդի ու հագուստի նկատմամբ որևէ միջամտություն չպետք է լինի:

Հրովարտակ ունեցող վաճառականների իրենց եղած վայրում, այլևայլ հրովարտակներով նրանց հատկացված երկուական գործակատարները ևս թող նույն առանձնաշնորհումներին արժանի համարվեն: Այդ երկու գործակատարներից մեկը անհրաժեշտության դեպքում իրավունք ունի Իզմիրում, կամ առևտրական կենտրոն հանդիսացող այլ վայրում հաստատվելու:

Հրովարտակ ստացողներից որևէ մեկը եթե ստորագրված և վճարման ենթակա մուրհակի համաձայն կամ լիազորների ու համաքարության (էսնաֆ) անդամների բանավոր վկայությամբ հաստատված պահանջ ունենա, ձեռքում եղած մուրհակը դատավորին (հաքմիին) ցույց տալուց և ապացուցելուց հետո, պահանջված գումարը ենթակա է գանձման և հարյուրին երկու տոկոսից ավելի տուրք (ռեսմ) չպետք է պահանջվի:

Հիշյալ վաճառականներից մեկը, լինի դա մուսուլմաններից, թե ռայաթներից, իր իրավունքները պաշտպանելու համար դատարան կամ բարձրագույն դուռը ուղարկելու նպատակով...*

Հաստատված վաճառականներն ու նրանց գործակալները առևտրի միևնիստություն կողմից վերակացունեն...** կողմից վերակացու շնշանակվի: Իսկ եթե հարկ լինի նրանց կալանքի տակ վերցնել, հիշյալ միևնիստության հանձնարարությամբ միայն կարելի է այդ անել:

Որքանով որ սրանք մեծ մասամբ եվրոպական ապրանքների առևտրով են զբաղվում, թե՛ օտարների, թե՛ մահմեդականների կամ այլ ազգությունների ներկայացուցիչների հետ վեճ ու տարաձայնություն առաջանալու դեպքում, հիշյալ միևնիստության համաձայնությամբ, վաճառականների և նրանց կողմից ընտրված, ճանաչված, վստահելի ու արժանահավատ մարդկանց ներկայացմամբ, վաճառականաց օրենքների համաձայն, առևտրական տանը գործին վերահասու լինեն ու վեճը հարթեն: Իսկ եթե հարկ լինի դիմել սրբազան Շարի-ին, այլ վայրում հարցը չքննեն, միայն շեյխ-ուլ-իսլամի ներկայությամբ, Շարի օրենքների համաձայն գործին նայեն և հարցը լուծեն:

Սրանից բացի, այդ վաճառականներին վերաբերող այլ կարգի գործերը ևս առևտրական փաստաթղթերում, հատկապես հաշվապահական մատչաններում թող մուտք արվի, և քանի որ դրանք հիշյալ միևնիստությանը վերաբերող գործեր են, որպիսությունը վերոգրյալ ձևով և հիշյալ վաճառականների ընդհանուր վիճակը հաշվի առնելով, նույն միևնիստության կողմից, ըստ ժամանակի պահանջների վերանայվի, և այդ ձևով միայն պատահող գործերը, միևնիստության վերահասությամբ նայվի և կարգադրվի:

Ինչպես որ պայմանագրում նշված կարգով 4000 ալլեից ավելի գումարների շուրջ եղած վեճերը կարգադրված է լսել միայն մեր երջանիկ սեմում, այնպես նաև այս վաճառականների օտարների հետ ունեցած վեճերը նույն ձևով թող ներկայացվեն երջանիկ սեմին: Ի նկատի պետք է ունենալ, որ մեր

* երեք տող չնջված է:

** երեք բառ չնջված է:

բարձր տերության բերաթավոր ռայաթներին և այլ պետության վաճառականների միջև վեճեր ծագելու դեպքում, պետք է հաշվի առնել երկու պետությունների միջև կնքված պայմանագրերում նշված պայմանները և դրանց հակասող ոչինչ թույլ չտալ:

Այս դասի մարդկանց, նման իրավունքներ տալու նպատակն է դուրսբերել ստեղծել: Ուստի այդ վաճառականների միջոցով օտար երկրներից մեր ապահով երկրները բերվող ապրանքներից և իրերից, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և որոշ այլ բարեկամ պետությունների հետ վերջերս կնքված առևտրական պայմանագրերի և սահմանված սակագների համաձայն, ներմուծվող ապրանքներից, որպես մուտքի (ամադիյյե) հարկ հարյուրին 3%, իսկ ելքի (ռաֆթիյա) թամդայի և այլ տուրքերի դիմաց, հավելյալ, հարյուրին 2% մաքսատուրք պետք է վճարել: Իսկ մեր արքայական ապահով երկրներում արտադրվող ապրանքները, իրենք ու մթերքները արտահանելիս, տեղում վաճառողի տասնորդից և պահանջվող թամդայի տուրքից բացի, ըստ վերոհիշյալ սակագնի, նավահանգստում ապրանքն իջեցնելիս, հարյուրին 8% մուտքի տուրք, իսկ շրջանները տանելու համար հարյուրին 3% ելքի տուրք թող վերցնեն: Մեր արքայական ապահով երկրներում արտադրվող ապրանքների, երկրի ներսում կատարվող առևտրի ժամանակ նմանապես, բոլոր, տեսակի ապրանքներից, իրերից և մթերքներից գանձվող տուրքերը ևս սահմանված կարգով առանց հարկադրանքի և խախտումների պետք է հատուցվի:

Երբ հիշյալ վաճառականները, նշված կարգով, պահանջվող մաքսատուրքը վճարած և վճարումը հաստատող անցաթուղթ ձեռք բերած կլինեն, նրանցից կրկին հավելյալ մաքս չպահանջեն և գանձումներ չկատարեն, և եթե մաքսատան լիազորները հավելյալ կամ կրկնակի մաքսի անվան տակ դրամ գանձած լինեն, անմիջապես ետ վերադարձնեն:

Վալիները, հաքիմները և այլ պաշտոնյաներն ու զաբիթները հիշյալ վաճառականների նկատմամբ սրբազան Շարիին հակառակ և նոր հաստատված օրենքներին հակասող ոտնձգություններ թույլ չտան և նրանց նեղություն չպատճառեն, այլ արքայական բարեխնամ իշխանության պահանջով բոլոր դեպքերում հովանավորեն և պաշտպանություն ցույց տան:

Բերաթ ունեցող վաճառականների և նրանց գործակատարների նահանգային գործերին և ավագության (կոջաբաշիլը) հարցերին ոչ մի դեպքում չմիջամտեն, նախապես եղած արտոնություններով և կարգով թող լինի: Հակառակը չի թույլատրվում: Միայն եթե որոշ երկրներում բերաթավորներից զատ, լավատեղյակ անձանց մեջ ավագության պաշտոնին հարմար մարդ չլինի և կարիք լինի այդ վիլայեթի ռայաթներին ղեկավարելու և գործերին հասնելու համար, բերաթավոր վաճառականներից ավագ նշանակել, և եթե այդ երկրում գտնվող բոլոր ռայաթները ցանկանան, այդպիսի վայրում կարելի է միայն նրանց թույլատրել ավագության պաշտոնը վարել:

Սակայն ավագության պաշտոնը վարող անձնավորությունը, այլևայլ առանձնահատկություններից զերծ լինելու պատճառով, ռայաթների նկատմամբ ջիզայի օրենսդրությանը հակառակ, որևէ բռնություն կամ անվայել արարք թույլ չտա, իսկ եթե թույլ տա, նրա նկատմամբ պետք է գործադրել պատժական օրենսգրքով նախատեսված պատիժները:

Վերոհիշյալ վաճառականներից եթե մահացողներ լինեն, նրանց խա-նութները, գրասենյակները և այլ ստացվածքները Շարիի և հիշյալ միևնու-

տրրությունից բացի ոչ ոք իրավունք չունի կնքել: Նրանց թողած անշարժ կայքն ու կալվածները և այլ մեծ կամ փոքր իրերն ու կանխիկ դրամը, եթե ժառանգներ կան, պետության (միրի) կողմից միջամտության, կնքման և գրավման ենթակա չեն: Եթե տղա կամ աղջիկ անշահաճառ ժառանգներ կան, օրենքով հաշվառման ենթարկվածներից հավելյալ տուրք պահանջելով նեղություն չպատճառեն, այլ ըստ սրբազան Շարի օրենքների, հիշյալ մինիստրության իմացությամբ, բաժանեն ժառանգների միջև: Իսկ անշահաճառ կամ բացակա որդիներ և դուստրեր չլինելու դեպքում, բաժանման չենթարկվող ժառանգությունը ստիպմամբ կամ խնդրանքով գրանցման չենթարկեն:

Ջիզյայի առավելագույն չափը 12 ղուրուշ է, որ 8 ղուրուշ միրի եկամուտի հավելյալ գումարով դառնում է 20 ղուրուշ: Բերաթ ունենալու մասին փաստաթուղթ ներկայացնելուց հետո 1232 (1817), 1240 (1824—1825) և 1243 (1827—1828) թվականների հավելումներից բացի, այդ 20 ղուրուշ ջիզյան 1250 (1834—1835) թ. մուհառամ ամսից սկսած, կատարված ընդհանուր նոր հավելումներով մեկտեղ, մեր արքայական բարձր կամքով հաստատված օրենքներին համապատասխան, ամեն տարվա մուհառամ ամսի սկզբին իրենց տեղում հատուցեն:

Իսկ մեր բարձր հրամանագրերով գործակատար եղողները, կանոնադրության պայմաններին համապատասխան, վճարելիք միջին չափի չորս ղուրուշ ջիզյան [12]32(1817), [12]40 (1824—1825) և [12]43 (1827—1828) թվականների հավելյալ գումարից բացի, նորերս կատարված հավելումի հետ միասին, թող ամեն տարի որոշված ժամկետին հատուցեն:

Նշված առանձնաշնորհումները միայն անձամբ վերոգրյալ վաճառականներին և նրանցից յուրաքանչյուրի երկու գործակատարներին է վերաբերում, իսկ նրանց զավակների, ազգականների և տեղում մեծաշուք հրամանագիր չունեցող գործակատարների նկատմամբ, պետք է վարվել այնպես, ինչպես վարվում են մեր մյուս ռայաթների նկատմամբ:

Բերաթներ և հրամանագրեր ձեռք բերած վաճառականներն իրենց հերթին պետք է մեր բարձր պետության ռայաթը լինելու արժեքը հասկանալի և իրենց պատիվն ու հարգանքը բարձր պահեն և ռայաթների սովորույթին հակասող արարմունք թույլ չտան և ջանադիր լինեն իրենց շնորհված այս օժանդակությունն ու ողորմածությունը, հանապազ փառաբանությամբ և մեր թագավորական փառապանծ տերությանը երկար կյանք ու արևշատություն մաղթելով հատուցելու:

Թող այսպես իմանան և վստահեն սրբազան գրությունը:

Գրվեց 1263 թվականի ջումադի II ամսի սկզբներին (1847 թ. մայիս 17—22), ապահով Կոստանդնուպոլսում:

II

Բարձրագույն իսկականին համապատասխան է:

Ընդօրինակվեց բարձրագահ մայրաքաղաքի Մահմուդ-փաշայի ատյանի (մահբումա) լիազոր փոխարինող, նվաստագույն ծառա Սեյիդ-Իսմայիլ Ֆահիմի կողմից:

Տերն է տնօրինում Սեյիդ-Իսմայիլ Ֆահիմի գործերը

— ԿՆԻԲ —

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ՀՐԱՄԱՆԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Կեսարիո Շարի վեհագույն տեղակալ (նաիր) մեվլանա ...ին,—թող ա-
վելանա նրա իմացությունը:

Արքայական բարձր հրովարտական ստանալիս թող հայտնի լինի Ձեզ, որ
Օսմանյան բարեբախտ զահի արքայական գերերջանիկ զահակալությունը ար-
ժանանալուց հետո, մեր մեծաշուք տերության ընթացիկ օրենքներին համա-
պատասխան, ձեռնարկեցինք հրովարտականների և հրամանագրերի նորոգմանը,
նպատակ ունենալով Եվրոպայի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հետ առևտրով
զբաղվող և վաճառականական դասի շարքերում լինելու և ընկերակցելու ցան-
կություն ունեցող, մեր բարձր տերության ռայաթների առևտրական գործու-
նեությունը որոշակի կարգ ու կանոնի ենթարկել:

Ըստ այդմ կարգադրվեց, որպեսզի օտար (մուսթեմին) թարգմանիչների
և նրանց գործակատարների նկատմամբ գործադրվող առանձնաշնորհումները,
ապահովությունը, օժանդակությունն ու հովանավորությունը, առանց խտրու-
թյան, ամբողջությամբ, սրանց նկատմամբ ևս կիրառվի: Դրա համար էլ Եվ-
րոպայի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հետ առևտրով զբաղվող վաճառ-
կաններին և նրանց գործակատարներին առանձին-առանձին հրովարտական
ու հրամանագրեր շնորհվեցին:

Այս ուրույն կարգից ելնելով, գրանցված (դեֆթերու) վաճառականներից,
ընդարձակ և մանրամասն վաճառականական հրովարտակի արժանացած,
Կեսարիո բնակիչ, Կուլբենկի որդի Գուլարի անունով վաճառականի երկու
գործակատարներից, Կուլբենկի որդի Գալուստ անունով գործակատարի հո-
վանավորության և պաշտպանության մասին հրովարտական նշված պայման-
ներով, նախապես ստացած բարձր հրամանագիրը նորոգելու առնչությամբ,
առևտրի միևնույնության կողմից ստուգում է կատարված և նշված է Արքունի
դիվանում պահվող հրովարտակի վերաբերյալ: Ուստի ելնելով այն բանից,
որ վերոգրյալ վաճառականը Եվրոպայի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հետ
առևտուր անող վաճառական է, նրան ևս սույն բարեբախտ տարվա ջումադի II
ամսից, մեր հրովարտակը տրվելու մասին գրվել և նշվել է և վերոգրյալ գոր-
ծակատարից վերցվել է այդ հին հրամանը, անվավեր դարձվել և ապա սույն
սրբազան հրամանն է նրան շնորհվել:

Այժմ արդեն վերոգրյալ վաճառականի երկու գործակատարներից, վերո-
գրյալ Կուլբենկի որդի Գալուստը, առաջվա պես կարող է նրա մոտ ծառայել
և օրինական պայմաններով, հրամանագիր ունեցող գործակատարներից պա-
հանջվող միջին չափի ջիզյան, ընդհանուր կարգադրությամբ կատարված նոր
հավելումով և վերջերս հաստատված հիմունքներով, 1250 թ. մուհառամ ամ-
սից սկսած (1834 թ. մայիսի 10-հունիս 9), ամեն տարի, նշված ժամկետին
որոշված վայրում հատուցել, որից հետո այլևս նրանից վերստին ջիզյա չպետք
է պահանջվի և այլ ոտնձգություններ չպիտի թույլատրվի կամ նեղություն
տրվի: Այլ հարկ եղած դեպքում պետք է նրան հովանավորել ու պաշտպանու-
թյուն ցույց տալ:

Դու որ տեղի տեղակալն ես (նաիր), տեղեկանալով այս մասին, վերը
բացատրված ձևով պետք է վարվես և խուսափես ընթացիկ օրենքներին և պալ-

منمكن رافع توفيع رفيع الشان خاقاني گلابي ولد فول بنگ نام تاجر يديه ايديور
 فرق طنور سه سي اواخر ربيع الاخره ويرلش اولان برات عاليشان تحديد اولنشق
 اورره تجارت نظارتي طرفندن سو دفعه يوقلمه اولمش و دكر اولنان عتيق برات
 عالي احد و بطالك حفظ ايندرلش اولمعيله وجه مشروح اورره اشونشان همايون
 ويردم و سيوردومكه مرفوم كما كان دفترلو تحاردين اولمعي سروج نظام اشبو
 اوروبا تاجرلريدن حساب اقنصا نري باخود خدمتكار و آدملى لاهل التجاره بر
 محنه گتمك مراد ابدوت وكيلاں مرفومانك مهور عرض حاللريله استدعا اولندقد
 طبق ستامان و آدملىرله اعطا اولنديقى منللو تجارت شروطي درجيه يول امرلى
 ويرشه و ستامان ترحمانلريك كندولرك و اولاد و عياللرينك مأكولات و مشروبات
 و ملبوساتلريه نخل و تعرض اولنمديقى منللو سونلرك و گرگ عيال و اولادلرينك
 مأكولات و مشروبات و ملبوساتلريه يحي قطعاً نخل و تعرض اولنميه واصحاب بروات
 اولان تحارك سولدفلىرلى محله با نلريده بولشق شرطيك شقه شقه اوامر شريفه قلمه
 تحصيل قلنان ايكيشر نعر خدمتكارلى اشو امتيازاته عينيله نائل اولنلر و
 اشو ايكي محله اقامته مآدون اولنه واصحاب برواتندن سرينك هر كيমেده اولور
 ايسه اولسون مصي و معمول به نصك موجبحه وكيلىلري و اصنافندن تواتراً شها
 دتلىرله مثبت مطلوبى اولمعي بدنده اولان نصكى حاكمه ابرازگدن لدى الثبوت
 مطلوبى اولان سلع تحصيل اولوب يوزده ايكيدين رياده رسم مطالبه اولنميه و
 تحار مرفومندن سربى گرگ عيالاد سربى لاهل التدافع محكمه يه و يا خود باب
 عالي به گوندرمك مراديله السنه اعتبارحق بموجب اولمحق وضع قديم
 حفته او منللو معامله وقوع بولنه حسن فوايدنه
 براتلو تحار و خدمتكارلى تجارت نظارتي طرفندن مباشر تعيينيه
 طرفندن مباشر تعيين اولميه و حسلى اقتضا ايذر ايسه نظارت مشاراليه معرفتيله
 حس اولنه و سونلرك اكثر تجارتلى فرنگستان امتعه سنه متلق (!) اولنديغندن
 گرگ ستامان ايله و گرگ اهل اسلام و ملل سائرهدن هر كيملكه دعوا و شرعلى
 ظهور ايدرايسه نظارت مشاراليه انضمام رأى و تحار وكيلىلري و طرفندن
 بالانتخاب مأمور اولمحق معسر و موقوف تحار معرفتلى ايله قاعده تحار اوزره
 تجارتخانه ده رويت و قطع نزاعه مبادرت اولوب شرع شريفه مراجعتلى لازم
 گلدكدن آخر محله رويت اولمعيوب حضور شيخ الاسلامك شرعه گوريله رك فصل

خصوصاته وحباً من الوجوه مذاخلة ايلميه لر و بوصول اقدم اسباب امتياز و نظام
 اولمقله سروقته خلاقي تحوير اولمعه شو قدر كه اگر بعضى مملكتده سراتلو
 اولاندن ماعدا ارباب يقيندن قوجه ماشيلقه شايان كسمه بولمسيونك رعاياي وليتك
 حسن اداره و رؤيت امورات بچون سروات اصحابى اولان تحاردين سريتك قوجه شاي
 اولمى ضرورنى ايجاب ايدركى اول مملكتده اولان رعايانك عموماً استدعائى
 وقوعولوراييه فقط او مقله محلده سونلرك قوجه ماشيلقى رؤيا ايلمه حائر
 اولحق شخصى اشوا امتيارانه نيابت (٩) مسنى شائردن سربس اولمى
 سبيله رعايانك حنده خلاف تنظيمات حربه سرگوشه تعدى و اطوار ناشايسته
 وحباً من الوجوه تصدى ايلميه و ايدرايه سرموج فاسوسامه حرا تاديبات
 لازمى احرا قلنه و تحار مرقومه دن قوت اولنلرك دكان و اوطه و شائرا ملاكلرك
 حاسب شرعدن شفه و نظارت مشارالها طرفندن شفه صهيير اولمسيون املاك منروك
 و املاك و عقار و سائر جزوى و كلّى اشيا و نفودلرييه ورته لرى موجود اولدغه
 حاسب ميريدن تعرض و نهير و صط اولميه و صعيير و صعييره لرك بولوب شرعاً
 تحريرى لازم گلنلردن زياده رسم طلبيله نصيب بيدرلمسيون سرفقتضاي شرع شريف
 بين الورنه نظارت مشارالها معرفتيله تقسيم اينريله و صعيير و صعييره و عانت
 و غائنه سى اولمسيون بين الورنه تقسيمى مراد اولمسيان تركه نحى سدر لولو (!)
 حسر و اسرام ايله تحرير ايندرلميه و اعلى حربه اون ايكي عروش ايكن صعيماً
 للمعيرى سكر عروش صعيله اصحاب سروات سدى ويره حكله بيگرميش عروش حربه سى
 ايكيور او تورايكى و فرى و فرى اوج تاريخلرى صعيه سندن شفه اللى سى
 محرمندن اعتناراً عمومى واقع اولان صم حديد ايله معاً و توحراً اراده سسيه
 شاهانه مله تاسيس اولان اصوله تطبيقاً سهر سه عره محرمده محلته تسليم
 ايليه لر و اوامر عليه مله خدمتكار اولنلر نحى شروط نظاملرى مفتاحه
 درت عروش صعيماً ويره گلنكلرى اوسط جريه سى كدلك او تورايكى و فرى
 اوج سه لرى صعيه سندن ماعدا يگى اولان صم ايله براسر سهر سه وقت و
 زمانده تاديه ايده لر و اشوا امتيارات احق تجار مرقومه و ايكنر نعر
 خدمتكارلرينك كندو حقلرييه محصوص اولوب اولاد و متعلقاتلر ويره امر
 البتائى اولمسيان خدمتكارلرى حقلرنده سائر رعاياي دولت عليه نصل
 معامله اولنمقده ايه اولوجهله اجرا اولنه و يدلرينه بروات و اوامر شريف

وہر یکن تاجر لر دخی دولت علیہم رعیتینک قدرینی بیلوب ہر حالہ عرس و
ادبیریلہ مقید اولنہ مغایر رسم رعیت حرکاتہ بولنمیبوب حقلرنده سوچہلہ
ارزان قلنان مساعدات و عنایاتک شکرینی ادایہ دقت و دوام عمر و دولت
و قوام فر و شوکت شاہانہم بہ عوانن اشتغال و مواظبت ایلہ لر شویلہ بیلہ
لر علامت شریفہ اعتماد قیلہ لر۔

تحریراً فی اوائل شهر جمادی الآخرہ در سنہ ثلث و ستین و ماہین والہ
بیمقام المحروسہ قسطنطنیہ

ۛ ————— ۛ

طبق اصل العالی

نمقہ عن العمد الفقیر بدار الخلقہ العلیہ بمحکمہ محمود پاشا
المتولی خلقہ سید اسماعیل فہیم

- شهر -

رب مفصل امور سید اسماعیل فہیم

صورت فرمان عالیشان

قدوت النواب المتشرعیہ قیصریہ نائبی مولانا رید علمہ توقیع رفیع
ہمایوں واصل اولنچ معلوم اولاکہ تخت عالی بخت عثمانی اوزرہ جلوس
ہمایوں میا سمقرون ملوکانہم شرف وقوعنہ مبنی قاعدہ ہرعیہ سلطنت سنیہ مدن
اولدیغنہ اوزرہ عموماً تجدید بیروات و احکام اولنمقدہ اولدیغنہ و اوروپا و
عجم و ہندستان تجارتیلہ مالوف اولان و سلك تجارت اشراك خواہش و آرزو سندہ
بولنان دولت علیہم رعایاسی تجارتلرینک تحت رابطہ و نظامہ ادخالیلہ مستأمن
ترجمانلرک و خدمتکارلرینک تأمل اولدقلری امتیازات و امتیت و مساعدہ و حمایتہ
نظاماً بولنلرک حقلرنده بلا استثناء اجرا قلنمش و او مقولہ اوروپا و عجم و ہند
ستان فاجرلری و خدمتکارلرک بدلرینہ بشقہ بشقہ بیروات و اوامر اعطا اولنمش
خصوصلری نظامی مقتضاسندن اولندیغنہ بناۓ اولوجہلہ دقلرلو تجارندن اولنلوب
یدیغنہ مفصل و مشروح تجارت براتی اعطا قلنمش اولان قیصریہدہ متمکن گلابی ولد
قول بئک نام تاحرک ایکی نعر خدمتکارلرندن قالوس ولد قول بئک نام بر نعر

خدمتکاری عروط براتی موجب حمايت و صيانت اوليمو ناسعد .معدماً صادراً ولان
 امر عالی تحديداً اوليمقى اورره بخارجى نظارتى طرفىدىن بولمى اوليمى و ديوان
 حمايتومىده بحقوق بشان قىدىت مراحض اوليندىن تاجر مرفوم اورويلا و عجم
 و هندستان بخارىدىن اوليموا اورره اخير سى سرك اوائل حمادى الاخرى سندن
 بديتە تحديداً برات عاليشانم ويىلمى اولديقى سطور و مقعد بولنمى اولمقى
 خدمتكار مرفومك دى حى بديتە اولان عظمى امر عالی احد و طالب حفظ ايله
 تحديداً اخير امر غريم اعطا اولمىدىر ايمدى تاجر مرفومك ايكنى مرفومىدىنكار
 لرىدىن مرفوم فالوس وند قول سىك كىكار كىدىمىك خدمتىدىن اولمى سروط
 بظا ملرك موجبىده اوسط اعشاريله فرمانلىم خدمتكارلىك ويره گلدكلىرى جريدى
 اللى سىدى مرفومىدىن اعشاراً عمومى واقع اولان صر حديداً بىلە ميا و موخرأ
 تأخير فلان اصوله تطبيقاً سهر سىد و فى و زمانىدىن مرفوم بحى معلقه تسليم
 ايلدىكه مكرر حريه طلبى و دائر وجهله نعدى و رحيدى اندر لميوت سى موجب
 سروط حمايت و ميان اوليموا لارىدىن ايله دكى سرك نائى سومى اليه سى
 معلومك اوليندىن سى وجه مشروح عمل و حركت و معايير عروط نظام حالات
 بويىدىن ميان ايلي سى غويله بىلە سى علامت غريمه اعيان قىلە سى .
 تحريراً فى اوائل شهر حمادى الاخرى سى تلت حسمى و مابتنى و الف
 حمره سى قسطنطينه

А. Д. ПАПАЗЯН

ЛИЦЕНЗИИ, ПОЛУЧЕННЫЕ В 1847 Г. ОТ СУЛТАНА АБД-УЛЬ-
 МЕДЖИДА СЫНОВЬЯМИ ГЮЛЬБЕНКА ГУЛАБИЕМ
 И ГАЛУСТОМ

(Резюме)

Публикуемые здесь две лицензии—грамоты, полученные в 1847 г. жившими в Кесарии предками известного торгового дома Гюльбенкян от султана Абд-уль-Меджида, содержат заслуживающие внимания сведения о правовом положении и месте, которое занимало армянское купечество во внешней торговле Османской империи. Их заверенные копии хранятся в центре того же фонда, находящегося в Лиссабоне.

Дешифровка турецких оригиналов грамот осуществлена на основании любезно предоставленных директором фонда Р. Гюльбенкяном не очень удачных фотоснимков. Наряду с оригиналом вниманию специалистов предоставляется полный научный армянский перевод, сохраняющий формулировки и стиль, присущие османской дипломатике.

В кратком введении сделана попытка очертить источниковедческое

значение публикуемых документов, составленных по примеру экстерриториальных прав, даваемых европейским купцам.

Документы дают возможность изучить многие вопросы, связанные с деятельностью христианских купцов в Османской империи: привилегии, предоставляемые купцам-христианам, являющимися подданными империи (зимми), взыскиваемые с ввозимых и вывозимых товаров таксы пошлин и порядок оплаты, формы уплаты взыскиваемого с зимми подушного налога (джизья), порядок рассмотрения торговых споров, цеховую организацию, управление купеческого сословия и др.

H. D. PAPAŽIAN

LICENCES REÇUES EN 1847 DU SULTAN ABD-EL-MEDJID
PAR GULABI ET GALOUSTE, FILS DE GULBENK

(R é s u m é)

Les deux licences publiées, reçues en 1847 par les ancêtres résidant à Césarée de la célèbre maison de commerce Gulbenkian du sultan Abd el-Medjid, contiennent des données dignes d'attention sur la situation juridique et la place qu'occupaient les marchands arméniens dans le commerce extérieur de l'Empire Ottoman. Leurs copies certifiées sont conservées au Centre du Fonds Gulbenkian à Lisbonne.

Le déchiffrement des originaux turcs de ces licences a été effectué sur des photographies, d'ailleurs peu réussies, aimablement mises à notre disposition par le directeur du Fonds R. Gulbenkian. Outre l'original, les spécialistes pourront prendre connaissance de l'entière traduction arménienne scientifique qui conserve les formules et le style propres à la diplomatie ottomane.

La courte préface est un essai de mise en valeur de l'importance, du point de vue de l'étude des sources, des documents publiés, rédigés sur l'exemple des droits ex-territoriaux accordés aux commerçants européens.

Les documents donnent la possibilité d'étudier de nombreuses questions relatives au statut des marchands chrétiens dans l'Empire Ottoman: privilèges donnés aux commerçants chrétiens citoyens de l'Empire (zimmi), taxes des droits de douane perçus lors de l'importation et l'exportation des marchandises et leur paiement, formes de perception de l'impôt d'âme (djizzia) payé par les zimmi, examens des différents commerciaux, organisation syndicale ("esnaf"), administration des commerçants, etc.

ՄԵԼԻՔ ԵԳԱՆԻ ԸՆԴՈՒՆԱՐԱՆԻ ՄՈՒՏՔԻ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱԿՈՔ ՓԱՓԱՋՅԱՆ

Մեծավաստակ վիմագրացեալ Սեդրակ Բարխուդարյանի վերձանությամբ 1982 թ. հրատարակեց Դիզակի մելիք եգանի Տող ավանում գտնվող ընդունարանի մուտքի որմին փորագրված ընդարձակ արձանագրության բնագիրը¹։ Նույն արձանագրության խիստ աղավաղված ընթերցումն ու սխալ մեկնաբանությունը առաջին անգամ լույս էր տեսել Մ. Բարխուդարյանցի «Արցախ» աշխատության մեջ, ուր կային նաև մելիք եգանի և նրա որդիների՝ այժմ անհետացած շիրիմների, չափածո տապանադրերի վերձանությունները²։

1960-ական թվականների սկզբներին, երբ Ս. Բարխուդարյանը նոր էր վերադարձել դարաբաղյան գիտական գործունեության, իր հետ բերել էր միայն արձանագրության՝ տեղում մատիտով գրված ընթերցումը. քանի որ տեխնիկական դժվարությունների պատճառով հնարավոր չէր եղել, թեև ուղի հատվածաբար, լուսանկարել արձանագրությունը։ Ոչ այնքան անվնաս մեզ հասած այս արձանագրության լիակատար ճշգրիտ վերձանությունը գտնվածն է նրանով, որ գրված է կիսագրագետ, բարբառային լեզվով, առանց ուղղագրական որոշակի սկզբունքի և տառերի բազում բացթողումներով։

Քանիցս առիթ ենք ունեցել Ս. Բարխուդարյանի հետ մտորելու ձեռքի տակ եղած գրչագրի վրա, սակայն արդյունքը եղել է այն, ինչ որ հրատարակված է «Դիվանի» 5-րդ հատորում։

Այժմ, երբ անցել է շուրջ երկու տասնամյակ, որի ընթացքում նոր ուսումնասիրություններ են կատարվել, հրապարակի վրա է «Հայ ժողովրդի պատմության» քաղաքաշատրյակը և գիտական առավել համակողմանի լուսաբանման են ենթարկված մելիք եգանի անձնավորությանն ու հասարակական-քաղաքական գործունեությանը վերաբերող տվյալները, կարիք է զգացվում վերստին անդրադառնալու այդ արձանագրությանը, փորձելով հասնել առավել համոզիչ վերձանության։

«Դիվանում» արձանագրության զրչագիրը տրված է այն դասավորությամբ, ինչպես որ փորագրված է ընդունարանի մուտքի ճակատին և աջ ու ձախ կողմերի որմերի վրա։ Տպազրկված վերձանությունն արդեն հուշում է, որ արձանագրությունը սկսված է ճակատի վերին մասից, ապա 15 կարճ տողերով շարունակված է դրան աջակողմյան բարենեղ շրջանակի վրա, որին հաջորդում են աջակողմյան որմի վրայի 7 տողերը, այնուհետև մուտքի ձախակողմյան շրջանակի նեղ սյունակի 14 տողերն են, որոնց անմիջական շարունակությունն են կազմում, արձանագրության ավարտը պարունակող, ձախակողմյան որմի 11 տողերը (Արձանագրության գրչագրի պատկերը, նշված հերթականությամբ տե՛ս հաջորդ էջում)։

Ելնելով արձանագրության բովանդակությունից, որտեղ մելիք եգանը, տալով, իր հասարակական-քաղաքական գործունեության նկարագիրը, ավարտում է այն փաստի նշումով, թե նախորդ իրեն Ղարաբաղի վեջ մահանների խան և բեկլարեկի է նշանակել, հաստատապես կարելի է տեսնել, որ այդ մասին կարող էր գրվել 1735 թ. հետո միայն³։ Հետևաբար, տեղիքն է Ս. Բարխուդարյանի տարկուտանքը արձանագրության առաջին տողում իր վերձանած թվականի («Թ[ի]խն ՌժԺԶ—1667») վերաբերյալ։ Բանն այն է, որ ամբողջապես գիտադրելով փորագրված արձանագրության մեջ որոշ տառեր (շ, շ, զ, ձ) փորագրված են երբեմն մեծատառ, երբեմն էլ փոքրատառ. ինչպես, օրինակ՝ առաջին սյունակի «շԱՀ», «շԱՓ», «ԻնՁ», երկրորդ սյունակի՝ «Ի ձնի» «ԴիզԱԿ», երրորդ սյունակի՝ «Ինձ», «Ի ձնիէ», «շԱՓ» և չորրորդ սյունակի «շԱԲԱՅՊ» և «Ինձ» հատվածներում։ Պարզ է, որեմն, որ թվականի տասնավորը ոչ թե «Ժ» է կամ «Մ», ինչպես ենթադրել է Ս. Բարխուդարյանը, այլ փոքրատառ «ձ», որպիսին, ինչպես

¹ «Դիվան հայ վիմագրության» (այսուհետև՝ «Դիվան»), պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 180—181։

² Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 75—77։

³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 185—186։

տեսանք, մի քանի տեղ հանդիպում է արձանագրության շորս սյունակներում: Եվ իրոք, ՌՃՁԶ (1737) թվականն այն թվականն է, որից երկու տարի առաջ, 1735 թ. աշնանը, եղվարդի ճակատամարտից հետո, նադիրը մեկիք եգանին նշանակեց Արցախի հայկական մահալների կամ մեկիքությունների ընդհանուր կառավարիչ՝ կամ ինչպես արձանագրության մեջ է ասված՝ խան և բեկլարբեկի:

ՌԻՆ ՌՃՁԶ

ՅԻՇԱՏԱԿԷ ՌԱՆԱՊԱՅԱՍ

ԱՅՍԵՌԵՍՆԻԿԱԶՎԱԴԱՅԻՆԵՏԻՄԴ

ՌԵՒՄԱՆԱՆԱՄԵԿԱՆՈՒՄԱՌԱԶԵԻԻԵԼԻՆՉԱՍ

ԴԵՒԵՆՉԱԳԵՅԻՆԵՓԻՅԻՆՈՐԱՅ ՈՐՕԼԲԱՆ

ՆԱԼԵԴԻ	ԻՆՅԴՄ	ԴԵՒԵՆՉ	ԱՅՍԵՌԱՅԻՆ
ԱՆԱԼԱՍԻ	ՎԱՎԱՍԻ	ԻՍԱԶԿԻՍ	ԴԵՅՈՒՄԵԿԱՆ
ԼԼԱՆՆԻՍԷ	ՂԱՄԱԵՇԱ	ԱՍՇԱՄԵԿԱՆ	ԱՇՂԱՐԴԻՆ
ՂԱՅՏԻԱ	ՀՆԱՅԻՄ	ՀԱՆԱՄԵԿԱՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ
ՅՂԱՆՆԻՍ	ԲԶՈՐԵՂ	ՈՂԵԶՈՐ	ԵԿԱՅԻՆ
ԻՆԵՐԵՆ	ԱՄԲԱՍԻ	ԴՈՂԱՅ	ԻՍԱՆՂԱՅԻՆ
ՈՐԵՇՂԱՍ	ԿԱԶՈՐԻՍ	ԿԱՅՏԻՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ
ՓՂԱՆՂԱՍ	ԱՌԱՍԼԵ	ՈՐԼԱ	ՕՂԱՅԻՆ
ԵՐՊԻՐԱՍ	ԴԻՊԱԿ	ՈՂԱՅԻՆ	ԻՍԱՆՂԱՅԻՆ
ԻՆՅՏԻՆ	ԱՍՅԱՆԻ	ՈՂԱՅԻՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ
ԱՄԵԼԻԿԱՍ	ՍՕՍՄԱՆ	ՈՂԱՅԻՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ
ՈՂԱՅԻՆ	ՈՂԱՅԻՆ	ՈՂԱՅԻՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ
ՅԼՕՈՐԱՍ	ՆՈՂԱՅԻՆ	ՆՈՂԱՅԻՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ
ՆԵՐԱՆԵԿԱ	ԵՍԻՊԱՆԱՍ	ՆՈՂԱՅԻՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ
ՎԱՍԻԱՍ		ՆՈՂԱՅԻՆ	ԱՆՂԱՅԻՆ

Մեկիք եգանի ընդունարանի մուտքի վիճակի արձանագրության գրչագիրը

Անհրաժեշտ է նշել, որ կիսագրագետ, բարբառային լեզվով շարադրված խոսքում նկատվում են գրչության որոշ օրինաչափ շեղումներ և հնչյունային հասկանալիություն, որոնք և օգնում են ճշգրտել բնագիրը և հասկանալու շարադրանքի իմաստը: Այսպես, նկատվում է, որ երբ նախորդ բառի վերջն ու հաջորդի սկիզբը նույնահնչյուն են, գրանցից մեկը սղված է: Օրինակ, դռան վերին մասի արձանագրության 5-րդ տողում «Դեմին, ինձ ԿԱՐՔԵՅԻՆ»-ի փոխարեն փորագրված է «Դեմին ԶԱՐՔԵՅԻՆ» (մեկ ին սղված է) կամ առաջին սյունակի 7-րդ տողում «ՅԻՆԶ ԶԱՓ»-ի փոխարեն փորագրված է «ՅԻՆ ԶԱՓ»: Կան նաև առանձին ձայնավորների սղման և փակագրերի կիրառման փաստեր: Ինչպես, օրինակ, մուտքի վերին 4-րդ տողում ՄԵԼԻՓ-ի փոխարեն ՄԼՓ, 5-րդ տողում՝ ՔՈՆԱՅ-ի փոխարեն՝ ՔՈՆՅ, առաջին սյունակում՝ ՔՄՍԻՊԷ (փոխանակ՝ ՔԱՄԱՍԻՊԷ) և չորրորդ սյունակում՝ ՔՐՍԻՅ (ՔՐԻՍԻՅՆԱՅ), ԶԱՐՅՊ (ԶԱՐԱՅՊԵՐՔ), ՎԱՐՆԴԱՅ (ՎԱՐԱՆԴԱՅ), ԱՐ (ԱՐԱՐ): Իհարկե, կան նաև տառերի մաշվածություն, և վնասվածություն հետևանքով կատարված սխալ ընդօրինակություններ, ինչպես օրինակ, առաջին սյունակում «ՂԱԼ ՍՈՒԹԱՆ ՆՈՒՍԵԻՆՅԱՆ ՏՂԱՅ ՂԱԶԹՄԻՂ ԷՐԵՐՆ ՈՐ Ի» հատկաժող պարզ երևում է, որ պետք է լինի «ՂԱԶ ՍՈՒԹԱՆ ՆՈՒՍԵՅՆԻ ՏՂԱՅ, ՂԱԶ ԹԱՄԱՍԻՊԷ ԹԱՔԱՆՈՐԻ»:

Հաշվի առնելով ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ արձանագրության ընդհանուր ոճին ու լեզվին բնորոշ առանձնահատկությունները և նկատի ունենալով նաև հայ և պարսկալեզու աղբյուրներում ժամանակի իրադարձությունների ու մեկիք եգանի վերաբերյալ եղած տվյալները, կարծում ենք, որ արձանագրության ավելի ճիշտ ընթերցումը հետևյալն է.

Թ[Ի]Ն ՌՃՁԶ (1737), ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹԱՆԱՊԱՅԱՍ, ԱՅՍ Է, ՈՐ ԵՍ ՂՈՒԿԱԶ ՎԱՐԿԱՅՊԵՏԻ ՈՐԴԻ, ՈՐ Է ԻՄ ԱՆՈՒՆ Մ[Է]ԼԻՊԵ ԵԿԱՆ, ՈՐ ԱՌԱՋԵԻ ԽԵԼՆԻ ՋԱՄ ԴԵՌԻՆԻ ԻՆՁ ԿԱՐՔԵՅԻՆ ՔՈՆԱՅԻՆ: ՅԻՆ ՆՈՐԱՅ, ՈՐ ՕԼՔԱՆ ՂԱԼ ԴԵՌԱԵ, ՂԱԶ ՍՈՒԹԱՆ ՆՈՒՍԵՅՆԻ ՏՂԱՅ՝ ՂԱԶ

ԹԱՄԱՍԻՊԵՒԵ ԹԱՔԱՌԻՐ ՅԻՆ[Չ] չԱՓ ՂՈՒՂՈՒՂ ԱՐԿ]է, ՈՐ ՊԵՐԱԻ ԻՆՃ ՏՈՒՆՅԱՆ ՄԷԼԻՔՈՒ-
ԹՈՒՆ ԴՎԱՎ, ԱՅԼ ՕՍՄԱՆԼՈՒՆ ԵԿԱՎ ԱՌԱՎ Ի ՃԵՌ ՆՈՐԱՅՆՅՈՒՆ, ՈՐ ՍԱՆ ԷՆ ԱՍ ՉԱՓ ՂՈՒՂՈՒՂ
ԱՐԿէ, ՈՐ ՊԵՐԵՆ ԴԻՂԱԿ, ԵՍ ԹՈՂԵՑԻ ՈՆ ՉԱՅԱՍԴԱՆԱՍ ԵՍԻՐ ԴԵՆՅԱՆԼՈՒ, ԻՆՃ ԴՎԱՎ ՍՕՎԼՂ:
ԱՐԱԳԷ ՇԱՆ ՆԱՅԴԻՐ ԶՈՐԷՂ ԹԱՔԱՌԻՐ ԵԿԱԻ ԶՈՐՕՔ ԱՌԱԻ ՕԼՔԱՍ Ի ՃԵՌԵՍ ՕՍՄԱՆԼՈՒԷՆԱ-
ՆԱՅ: ՆՈՐԱՅ ԷՍ չԱՓ ՂՈՒՂՈՒՂ ԱՐԿէ, ՈՐ ԴՐԱԻ ԻՆՉ ԱՅԱՍԵՐ Զ (6) ՄՈՃԻՒՍ, ԱԶԿ ՔՐԻՂՍ-
Դ[ՈՆ]Ե[ԱՅ], ՈՐ ՄԷԿՆ ԹԱԼԻՇ, ՄԷԿՆ չԱՐՅՊ[Ր]Թ, ՄԷԿՆ ԽԱՉԱՆ, ՄԷԿՆ ՎԱՐԱՆԴԱՅ,
ՄԷԿՆ ՔՈՉԵՁ, ՄԷԿՆ ՏՈՒՉԱՂ, ԱՅ[Ս]ԴՈՒՆՅ ԽԱՆ-Ը ՊԱԿԼԱՐՊԷԿԱՅ ՏԵՂ ԱՐԱՐ ԻՆՃ. ՇԱ-
ՓԱՅՂԱ ԱՐԱԻ: ՕՎ ՈՐ ՅԵԴՕՎ ԿԱՐԹԷ, ԱՅՍ ԴԻՐԵՍ ԻՄԱՆԱՅ, ՈՐ ՄԵՐ ՈՐՊԷՍՈՒԹՈՒՆ ԱՅՍ-
ՊԷՍ ԻՎԱԻ, ՄԵՆ ՈՂՈՐՄԵԱ ԱՅՍԷ: ԵՂԵԻ, ԱՄԷՆ:

Ժամանակի խոսակցական լեզվում պարսկա-թուրքական բառերի առկայությունը (թաւա-
պա=ընդունարան, խեխ=ժողովուրդ, ջամ դեռիհ=հավաքվեցին, օլա=երկիր, դալ=խառնա-
կություն, դուրղ=ծառայություն, եսիւր=գերի, սովղ=հաշտություն, մոհիլ (մահալ)=գա-
վառ, խան-ը պակիարգեկ=բեկարբեկի պաշտոն ունեցող խան, շախադաթ=գթություն, շնորհ) թեև դժվարացնում է բնագրի և՛ ընթերցումը, և՛ ճշգրիտ ընկալումը, սակայն դրանով հանդերձ
դժվար չէ նկատել, որ արձանագրության մեջ ժամանակագրական հաջորդականությամբ նկա-
րագրված են մինչև 1737 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները, որը արդի հայերենով կկար-
դացվի այսպես.

«ԹՁՁ (1737) թ.: Այս ընդունարանը հիշատակ է: Այսպես է, որ ես Ղուկաս վարդապետի
որդիս, որ իմ անունն է Մեկիւր-Եզան, նախապես ժողովուրդը հավաքվեց և ինձ քոխվա (տա-
նուտեր) կարգեց: Դրանից հետո, երբ երկիրը խառնակության մատնվեց, շահ Սուլթան-Հուսեյնի
որդի շահ Թահմասպ թագավորին որոշ ծառայություն մատուցեցի, և նա բերեց սրանց [վրա]
ինձ մեկիւրություն տվեց: Այնուհետև օսմանցին եկավ և [երկիրը] նրա ձեռքից վերցրեց: Սրան
էլ այս չափ ծառայություն ցույց տվի, որ երբ բերին Դիզակ, ես ընդեցի, որ Հայաստանից գե-
րի գնան: Արագից (Կենտրոնական Իրան) շահ Նադիր զորեղ թագավորը իր զորքով եկավ, եր-
կիրը օսմանուդի ձեռքից առավ: Նրան էլ այնքան ծառայություն մատուցեցի, որ նա քրիստոն-
յա ազգի 6 մահալների՝ Թալիշի, Չարաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի, Քոչիղի և Դիզակի վրա,
ինձ որպես խան և բեկարբեկի կարգեց. շնորհ արեց: Ով հետո կարգա, այս գրությունից կի-
մանա, որ մեր որպիսությունը այսպես է եղել և թող մի ողորմի ասի: Եղավ: Ամեն»:

Պետք է ասել, որ դեպքերի այս հակիրճ նկարագրության մեջ կան ուշագրության արժանի
տվյալներ, որոնք որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում և կարող են օգնել XVIII դ.
20—30-ական թվականների բուռն իրադարձություններով հարուստ և բախտորոշ ժամանակա-
շրջանի պատմության առանձին հարցերի լուսարանմանը: Այսպես, օրինակ, պարզվում է, որ
Դիզակի նոր մեկիւրական տան հիմնադիր Ղուկաս վարդապետի որդի Եզանի մեկիւրական իրա-
վունքները նախապես հաստատված են եղել Սեֆյան վերջին շահ Թահմասպ II-ի կողմից: Ամե-
նայն հավանականությամբ, դա տեղի է ունեցել 1724—1725 թթ., երբ վերջինս, աֆղաններից
հալածված, եկել էր Աղբրբայջան և փորձում էր միավորել ընդդիմադիր ուժերը՝ դիմագրավելու
օսմանյան ներխուժմանը: Անդրեժովկաս և Ատրպատական: Ուշագրավ է նաև մեկիւր եզանի ոչ
այնքան պարզ ասած խոսքը օսմանցիների հետ լեզու դտնելու վերաբերյալ, որը նա փաստորեն
փորձում է արդարացնել այն իրողությամբ, որ նրանցից հաշտություն (սովղ) կորզելով, կա-
րողացել է կանխել բնակչության գերեվարումը: «Ես թողեցի ոչ Հայաստանս եսիր գնալու»,—
ասված է արձանագրության մեջ:

Կարծում ենք նաև, որ ուշագրության է արժանի արձանագրության այն մասը, որտեղ խոս-
վում է Նադիրի կողմից մեկիւր Եզանի տրված իշխանության և նրա աշխարհագրական սահ-
մանների մասին: Պարզվում է, որեմն, որ շրջակա բեկարբեկություններից անկախ, այդ հայ-
կական ինքնուրույն վարչական միավորման մեջ, հայտնի 5 մահալներից կամ մեկիւրություննե-
րից բացի, սկզբնապես մտնում էր նաև Քոչիղի կամ Քաշաթաղի մահալը, որտեղ վաղ ժամա-
նակներից իշխում էին մեկիւր Հայկազի սերունդները: Ուշագրավ է հատկապես «խան-ը պակ-
լարպէկի» արտահայտությունը, որը թույլ է տալիս ասելու, որ մեկիւր Եզանը արձանացել է
«խան» տիտղոսի, որով մեծարվում էին նաև Արևելյան Վրաստանի վալիները (Շահնավազ-
խան, Իրակլի-խան և այլն) և, որ կարևոր է, նա օժտված է եղել բեկարբեկիներին տրվող
իրավունքներով, ինչպիսիք էին, օրինակ, Երևանի, Գանձակի, Շիրվանի, Թավրիզի և մյուս բեկ-

5 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. V, Երևան, 1974, էջ 172:

լարրեկինները: Դա փաստորեն «Հայոց Արեւելից կողմանց» տարածքում հայկական ինքնավար իշխանության հանաչումն էր, որը ձեռք էր բերված սղնախների ու Ղափանի գինավառ հայության հերոսական պայքարի գնով: Այս իրողությունը հաստատվում է նաև մելիք Եգանի գերեզմանաքարի վրայի լափածո տապանագրով.

«Տիրապետեաց սալ ի երկրին
Ի Աղուանից ի հաճանդին
Յոյժ պատուեցաւ պարսից ազգին,
Քան զիշխանս Հայոց երկրին...»⁶

Այսպիսով, Անդրկովկասում, Քարթլի-Կախեթի վրացական վալիության կողքին, առաջին անգամ ստեղծվում էր նաև «Մահալ-ն խամսե» անվանվող հայկական առանձին բեկլարեկություն, որն ընդգրկում էր պատմական Արցախն ու մինչև Արտաշի ավեր ձգվող հարակից տարածքները. սակայն, ինչպես գիտենք, այն երկար կյանք չունեցավ: Մելիք Եգանի և նրան հաջորդած որդու՝ Արամի մահից հետո (1744 և 1745 թթ.), քառասնական թվականների վերջերին, Իրանում վերստին առաջացած անիշխանության և կենտրոնական իշխանության բացակայության շրջանում ներքին ֆեոդալական երկպառակություններից մելիքների միասնությունը քայքայվեց ու կազմալուծվեց, ենթարկվելով խաղաղաբնույթի միջադեպերի և սադրանքներով Շուշի բերդում հաստատված Զիվանշիր Փանահ-խանի հիմնադրած Ղարաբաղի խանությանը:

НАДПИСЬ НА ВХОДЕ В ПРИЕМНУЮ МЕЛИКА ЕГАНА

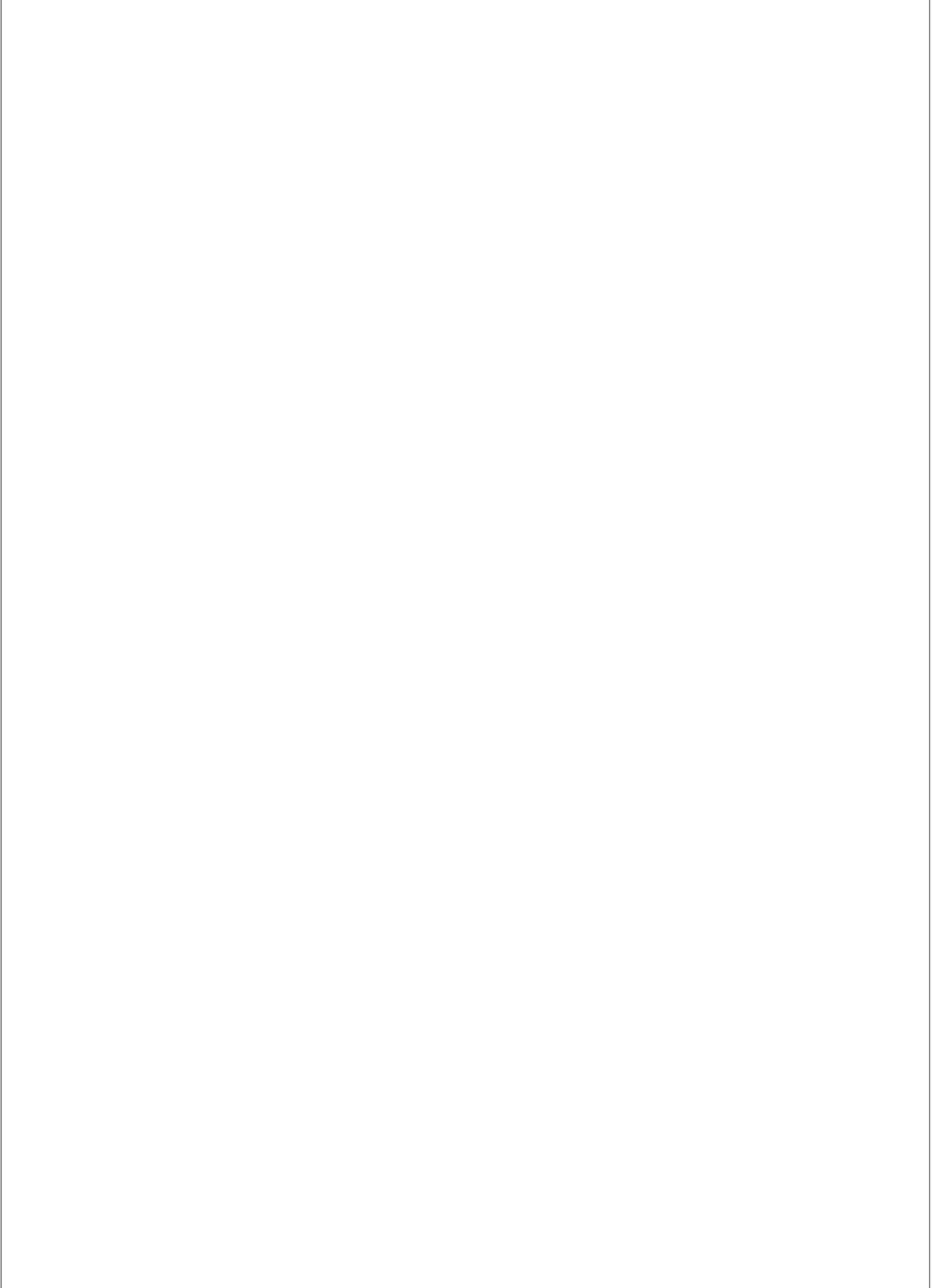
АКОП ПАПАЗЯН

Р е з ю м е

Надпись, сделанная на входе приемной Дизакского мелика Егана и опубликованная С. Бархударяном в 1982 г. в пятом томе «Свода армянских надписей», не могла войти в научный оборот как надежный и достоверный первоисточник. Наличие диалектизмов, орфографических погрешностей и грубых ошибок резчика надписи значительно затрудняют ее раошифровку.

Принимая во внимание особенности стиля и языка надписи, а также данные о мелике Егане, встречающиеся в современных ему армянских и персоязычных источниках, предлагаем новое, исправленное чтение надписи, что, на наш взгляд, может способствовать освещению отдельных вопросов, в частности, событий, имевших место в 20—30-ых гг. XVIII в.

⁶ «Դիվան», արաբ V, էջ 178, հմմտ. Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 75:

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐ
XIII, 1985

Հ. Դ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄՈՒՀԱՄԱԴ-ԽԱՆ ՂԱԶԱՐԻ՝ ՄԻՐԶԱ-ԱՂԱ ՍԻՊԿԻՆ ԵՎ
ԱՀՄԱԴ-ԱՂԱ ԶԻՎԱՆԻՆ ՇՆՈՐՀԱԾ ԱՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳՐԵՐԸ
(XVIII դ.)

Երևանի բեկլարբեկինների և խաների՝ XVII—XIX դդ. հրամանագրերը ու պաշտոնական գրությունները (հոքմեր և թա՛լիզաներ), որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ, որոշակի գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում և օգնում են Արարատյան երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության բազում հարցերի լուսաբանմանը: Այդ վավերագրերը ներկայումս հիմնականում պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, արխիվային բաժնի կաթողիկոսական դիվանի թղթապանակներում: Մինչև 1650-ական թվականներին վերաբերող մի քանի հրամանագրերի բնագրերը հայերեն և ռուսերեն թարգմանություններով և ծանոթագրություններով արդեն լույս են տեսել «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտականեր» շարքի Բ պրակում²: Իսկ հետագա դարերի հարյուրավոր հրամանագրեր, ժամանակագրական հաջորդականությամբ, կտպագրվեն հրատարակության պատրաստվող հաջորդ պրակներում:

Անշուշտ առավել մեծ թիվ են կազմում XVIII—XIXդդ. հրամանագրերն ու պաշտոնական այլ գրությունները, որքանով որ այդ շրջանում և հատկապես XVIII դ. երկրորդ կեսում, Երևանի խաներն ավելի ինքնիշխան էին և Իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայության պայմաններում հանդիսանալով իրենց ենթակա վիլայեթի (Արարատյան երկրի) լիիրավ տերը, բոլոր հարցերը անձամբ էին տնօրինում:

Ինքնին հասկանալի է, որ կաթողիկոսական դիվանում առկա փաստաթղթերը իրենց գերակշիռ մասով վերաբերում են էջմիածնի վանքին, ուստի նրանց մեջ արտացոլված են Հայոց եկեղեցու և հայ համայնք-

ների իրավական վիճակին վերաբերող հարցերը, որոնք որպես դիվանական նյութեր զգալի չափով օգնում են այդ խառնակ տասնամյակներում երկրի ընդհանուր իրավիճակի և արևելահայոց ազատագրական շարժումների պատմության գիտական վերամշակմանը:

Տնտեսական, վարչական և այլ հարցերին վերաբերող խանական հրամանագրերն ու պաշտոնական հրահանգներ կամ կարգադրություններ պարունակող փաստաթղթերը, մեծ մասամբ, չեն պահպանվել: Այդպիսի մի քանի փաստաթղթերի բնագրեր կամ շարիաթական պատճեններ կան առանձին ազնվականների կամ մելիքական գերդաստանների տոհմական արխիվներում³:

Այս բացը մասամբ լրացնում է Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի № 233 պարսկերեն ձեռագիրը, որի մեջ ընդօրինակված են 1780—90-ական թթ. Երևանում իշխած Հուսեյն-Ալի, Ղուլամ-Ալի և Մուհամադ խաների օրոք խանական դիվանատանը գրի առնված բազմազան պաշտոնական գրությունների և նամակների պատճենները: Ընդօրինակությունը կատարված է խանի գլխավոր գրագիր (մունշի բաշի) Միրզա-Մուհամադ-Մուսլիմ Երևանցու խմբագրությամբ, խանի պահանջով, որպես պաշտոնական գրությունների, հրամանագրերի, նամակների և այլ փաստաթղթերի դասական օրինակների ժողովածու:

Շուրջ 200 վավերագրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում ազդականներին և բարեկամներին, ինչպես նաև Ազերբայջանի խաներին ու վրաց շերակլ արքային, թագուհուն (ղեղոփալի) և գահաժառանգին, Թուրքիայի սուլթանին, մեծ վեզիրին և սահմանամերձ փաշաներին, Դաղստանի Ումմա-խանին, Ալի-Մուրադ խան Զանդին, Աղա Մուհամադ-խան Ղաջարին, Վրաստանում ռուսական զորքերի հրամանատարին և այլ պաշտոնական անձանց հղված բազմաբովանդակ նամակները: Կարևոր են հատկապես վրաց արքունիքի հետ տեղի ունեցած գրագրություններ⁴, ինչպես նաև խոյի Ահմադ-խան Դումբուլիին հղված նամակները: Վերջինիս հետ Երևանի խանը խնամիական կապեր ունեին և հաճախ հանդես էին գալիս որպես զինակիցներ:

Խանական հրամանագրերը կամ թա՛լիղաները, ընդամենը 14 հատ են, որոնց մեջ կան ինչպես տիտղոսների և պաշտոնների շնորհման, այնպես էլ կալվածատիրական իրավունքների մասին տրված թա՛լիղաներ և հորմեր: Հրամանագրեր են տրված խանի դիվանատան վեզիրին, գլխավոր աստղագետին, դատավորի (ղազի), պալատական արարողապետի (էշիգաղասի), էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսի (1780—1799 թթ.), խանի մզկիթի կալվածների վերակացուի, հոգևոր ղարոցի (մադրասե)

տնօրենի, պալատական բժշկի և վերջապես քրդական Սիպկի և Զիլան ցեղերի առաջնորդների անուններով, որոնցով նրանք նշանակվում կամ վերահաստատվում են իրենց պաշտոններում:

Արարատյան երկրի տարբեր գավառներում կամ մահալներում բռնակալող քրդական ցեղերի մասին առավել հավաստի տեղեկություններ վերաբերում են XIX դ. 30-ական թվականներին: Պետական խորհրդական Ի. Շոպենը Հայկական մարզին նվիրված մեծարժեք աշխատության մեջ. բավական մանրամասն տվյալներ է հաղորդում Ռուսական կայսրությանը միացված այս նոր երկրամասի շիա, սյուննի և եզիդի քրդերի մասին⁵:

Հայտնի է, որ քրդական ցեղերի՝ բուն Քուրդիստանի և պատմական Հայաստանի տարածքի վրա տեղակայման վերաբերյալ հանգամանալից տեղեկություններ հաղորդող հիմնական աղբյուրը XVI դարի հեղինակ Շարաֆ խան Բիթլիսիի «Շարաֆնամեն» է, որտեղ Արարատյան երկրի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա: Հայտնի է նաև, որ սահմանամերձ Ալաշկերտի և Բայազեդի շրջակայքում բռնի կերպով քրդական ցեղեր են բնակեցվել միայն XVI դ. սկզբում, սուլթան Սելիմ I-ի օրոք, մոլլա Իդրիս Բիթլիսիի նախաձեռնությամբ և հորդորներով: Շարաֆ-խան Բիթլիսիի վկայությամբ, այդ տարիներին «բազմաթիվ աշիրաթներ Սուլեյմանի քրդերից, որոնք բնակվում էին Միաֆարդինի կողմերում, գնացին բնակություն հաստատելու կրգըլբաշներից գրաված վայրերում, միաժամանակ հանձն տռնելով պաշտպանել սահմանները»⁶: Նույն քաղաքականությունը կիրառվում էր նաև շահ Իսմայիլի կողմից, որն իրեն հավատարիմ Մահմուդի և Փաղուկի քրդերին տիրույթներ էր տալիս Ալաշկերտի՝ դեռևս իր տիրապետության տակ գրտնըվող արևելյան հատվածում և Մակվի շրջակայքում⁷:

XVII դ. սկզբում արդեն, հիշատակություններ կան այն մասին, որ այդ ուղմիկ ցեղերը հաճախ ասպատակում էին Արարատյան դաշտի, Սուրմալուի և Շարուրի արգավանդ շրջանները. «Թողում ասել զՄարաց ազգացն, որ են Քրդաց,—գրում է Գրիգոր Դարանաղցին—որ սոքա մերձ լինելով վերին աշխարհացն, հանապազ ասպատակ առնելով ի վերա նոցա և գերի վարելով ի Բաղեշ, ի յԱրճէշ և ի Վան և յամենայն Ոստան: Եւ նոքա զՊարսից տէրութեանն հայքն հանապազ գերեցնելով, որ ահա երեսուն և երկու ամ է, որ հանապազ թշնամիք են միմեանց պարսիկք և տաճիկք»⁸:

Քրդական առանձին աշիրաթների՝ դեպի Արարատյան երկրի ներքին լեռնալիճ գավառները ներթափանցելու համար նպաստավոր պայման-

ներ ստեղծվեցին հատկապես շահ Աբբասի ձեռնարկած մեծ բռնագաղթից հետո, երբ ամայացած շատ գյուղերում և ալպյան արոտավայրերում կայուն բնակություն հաստատեցին կրգըլբաշ քոչվոր ցեղերից, ինչպես նաև շիա քրդերի ցեղային խոշոր միավորումներից անջատված առանձին համայնքներ⁹։

Որոշակի տվյալներ կան XVII դ. վերջերից և XVIII դարում արդեն Աղմաղանի կամ Գեղամա լեռների, Եղեգնաձորի և Բազարչայի արոտավայրերում քրդական ցեղերի ձեռք բերած յայլաղների, ինչպես նաև Ղափանում և Բարգուշատում բնակություն հաստատած քրդական քոչվորության մասին¹⁰։ Ուշագրավ է այս տեսակետից XVIII դ. սկզբներին արդեն թուրքացման ուղին բռնած Կարաչոռու շիա քրդերի Զանգեզուրի «Ուլթափա», ինչպես նաև «Քյուրդլար» կոչվող արոտավայրերում, Դավիթ Բեկի շարժման դեմ գրաված թշնամական դիրքորոշումը, որն, ինչպես գիտենք, ավարտվեց Կարաչոռուների գլխավոր պարտությամբ և այդ վայրերից արտաքսումով¹¹։

Ի. Շոպենի վկայությամբ XVIII դարում Հայկական մարզում ավելի բազմաթիվ էին շիա քրդերը և հատկապես Կարաչոռու մեծ աշիրաթի մեջ մտնող ցեղերը։ Սյունիների մեջ առավել բազմամարդ է եղել Զիլանի աշիրաթը (2000 տուն), որոնց մեծ մասը, սակայն, չի ցանկացել մնալ ռուսական տիրապետության տակ, քոչելով դեպի Թուրքաց տիրապետությանը ենթակա Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջաններ¹²։

Աղբյուրները, մեծ մասամբ, վկայում են, որ քրդական ցեղերը Արարատյան երկրում համեմատաբար մեծ թիվ են կազմել XVIII դարում։ Այս տեսակետից էլ որոշակի գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում Երևանի Մուհամադ-խան Ղաջարի՝ քրդական Սիպկի և Զիլան ցեղերի առաջնորդներին շնորհած հրամանագրերը, որոնք գալիս են հաստատելու նրանց տրված իրավունքներն ու քրդական ցեղերի վիճակը Երևանի խանության կամ Արարատյան երկրի սահմաններում։

Վավերագրերի պարսկերեն բնագրերը, ինչպես ասվեց, ընդօրինակված են Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի ժողովածուի № 233 մատյանի 177—178 և 377—378 էջերում, ընթեռնելի նախալիդ, մասամբ շիքասթե գրովյամբ, շարադրված են ժամանակի գրագրություններին բնորոշ վերամբարձ ոճով և ծանրաբեռնված խրթին ներբողագրական-այլաբանական արտահայտություններով։

Հրամանագրերի հրապարակումը կատարում ենք ընդօրինակությանը տրված վերնագրերով։

**Քուրդ մեծամեծներից, Միրզա-Աղա Սիպկիի աղայության
պաշտոնի վերաբերյալ շաբաղրված հրամանագիրը.**

Բարձր հրամանագիրս հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Որքանով, որ հավատարիմ մերձավորներից յուրաքանչյուրի նկատմամբ սերն ու հոգատարությունը միշտ եղել է մեր շնորհափայլ մըտքում, գթառատ սրտում և ուշադրության կենտրոնում, մերձավորներ, որոնք իրենց նվիրվածությամբ, անկաշառ ծառայությամբ և հարատև անձնվիրությամբ, շարունակ արժանի են եղել մեր հատուկ շնորհներին և ուշադրությանը և որոնց մենք իրենց դասից և մերձավորներից միշտ ջոկել ենք, բարձրացրել ու գերադասել, ուստի մեծափառ, բարձրագահ և բարձրաստիճան Միրզա-Աղա Սիպկիին, որի մեծատուն ցեղի հավատարիմ և բանիմաց մարդկանց մաքուր վարքն ու հավատարիմ աշխրթի ջանադիր անձնվիրությունը հանրահայտ իրողություն է, մեծարեցինք և նշանավորեցինք քրդական ամբողջ փառապանծ Սիպկի ցեղի աղայության պաշտոնով և այս մեծ պարգևով նրան իր դասի մեջ հարգարժան ու արժանապատիվ դարձրինք, որպեսզի ըստ իր կարողության և ինչպես որ հարկն է և իր բնությանը վայել ձևով, ջանա կարգավորել նրանց գործերը և հոգալ կարիքները և խնամք ու հոգատարություն դրսևորելով ոչ մի վայրկյան չթերանա և անտես չառնի: Անհրաժեշտ է նաև, որ փառապանծ Սիպկի ցեղի մեծապատիվ քյադխուդաները, ավագներն ու մյուս դասերի մարդիկ այդ բարձրաստիճան անձնավորությանը իրենց արժանավոր աղան և մեծավորը ճանաչեն և ոչ մի դեպքում նրանից երես չդարձնեն և չփորձեն խուսափել նրան հպատակվելուց և ծառայելուց և դուրս չգան նրան ենթարկվելու ու հնազանդվելու ճանապարհից և այս ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն, իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց [1199] թ. Ռաբի, II ամսին (1785 թ. փետրվ. 11 — մարտ 11):

(Մատենադարան, Արաբատառ րածին, ձեռ. 233, էջ 177—178):

**Հրամանագիր, որ նորին բարձրությունը շաբաղրել է Զիլանի քուրդ
Ահմադ-Աղայի աղայության և մեծավորության մասին**

Բարձր հրամանագիրս հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Որքանով որ այս վեհազնյա զարմի մեծաշուք անձանց և իշխանավայել ցեղի անվախճան գերդաստանի հանգրվանելու և քոչելու առաջին

իսկ օրից, միշտ նկատի ենք ունեցել և ուշադիր ենք եղել, որպեսզի իրենց հնազանդությամբ, անձնվիրությամբ և անկեղծ ու հավատարիմ ծառայությամբ առաջընթացներին, իրենց արժանիքներին և կարգին վայել աստիճաններով առավել արժանապատիվ դարձնենք և կշիռն ու աստիճանը բարձրացնելով և իր դասի մեջ մեծարյալ և ընտրյալ դարձնելով և նրանց նկատմամբ ցուցաբերվող անսպառ շնորհներով, բարերարությամբ, գթությամբ և ողորմությամբ իր դասակիցների և այլ ցեղերի բարի նախանձը շարժենք, ուստի մեծափառ, գերապատիվ և բարձրագույն, անկեղծ ու հավատարիմ քուրդ Ահմադ-Աղա Զիլանիին, որ նախնիներից սկսած, սերնդից սերունդ միշտ աչքի է ընկել հավատարմությամբ, վեհանձնությամբ, խելահասությամբ և գործիմացությամբ ու փայլել կարողությամբ ու ընդունակություններով, ի տրիտուր բարի ծառայությունների և հրամանաց հնազանդության, մեծարեցիք և նշանավորեցիք քրդական ամբողջ փառապանծ Զիլան աշիրաթների աղայության պաշտոնով և այս մեծ պարգևով նրան իր ժողովրդի մեջ հարգարժան ու արժանապատիվ դարձրինք և հրամայեցինք, որ ինչպես որ իր իմացությանն ու կարողությանը կվայելի, ուշադիր լինի հոգալու և կարգավորելու բոլոր ցեղերի գործերը և լուծելու բոլոր ցեղախմբերին վերաբերող հարցերը և հոգատարությամբ զբաղվի նրանց գործերի ու հոգսերի կարգավորմամբ և ոչ մի դեպքում անփութություն չցուցաբերի ու չթերանա: Անհրաժեշտ է նաև, որ ցեղի բոլոր քյադիսուդաներն ու ցեղախմբերի բոլոր ավագները վերոհիշյալ բարձրապատիվ անձնավորությանը բոլոր հարցերում ու խնդիրներում իրենց ազան ու մեծավորը ճանաչեն և ծառայություն մատուցելով՝ հնազանդվեն և ենթարկվեն նրան և այս ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն՝ իրենց պարտականությունը համարեն:

Դրվեց 1200 թ. սրբազան մուհարամ ամսի 22-ին (30 նոյեմբերի 1785 թ.):

(Մատենադարան, Արարատառ, բաժին, ձեռ. 233, էջ 377—378):

بعینه منصب قایمیه فارس سپید که از عهد نیرنگان بر روی کار آمد
 حکم عا شد انکه چون مکرر از خطه کربلای کربلای کربلای کربلای
 که هر یک از حیره نشینان عرصه علی الاوجه را بر یک یک و خلاص را که از آن
 الاشتهاد حسن عقیدت و قدرت که از دیر بر این دال صفت این روز
 طناب و در در طریقی استقامت و جان نثار که سوار در در طریقی
 با کلاه با لطاف و صفات خاص سرفروز و بزرگوار که کانون چن
 و الاوران سرحد و بن رب ربیم احمد ایمان منیع که از عهد نیرنگان
 میرزا اقا سپید که در حاشیای مدینه مدینه و کار و انیس حیدر مدینه
 و حاشیای مدینه مدینه و حاشیای مدینه مدینه و حاشیای مدینه
 منصب ان با عزم اندر حیدر اگر او سپید سرفروز از بن و بن
 عظمی و این الاصل مکرر در عهد سخته سرفروز و حاشیای مدینه
 و الاغراض و حاشیای مدینه مدینه و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه
 حیات و نظم و نسق امور و ضروریات الاصل مس عزم و حاشیای مدینه
 ظهور و انکشاف و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه
 که حاشیای مدینه و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه
 حیات این حاشیای مدینه و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه
 خود دانسته به سحر و دلوان و کردن از سر سکه از رتبه و حاشیای مدینه
 با هر چه در اطاعت و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه
 دانسته و در عهد سخته سرفروز و حاشیای مدینه و حاشیای مدینه

تسلیمه منصب آقایی میرزا آقا سبکی که از حمله نیرزان اکراد

سوده قلمی شده

حکم عالمی شد آنکه چون مرکوز خاطر خطیر مکرمت معون ضمیر منیر
مرحمت منحوس است که هر یک از خیمه نشینان غرضه غریب الارجای بکرنکی و اخلاص
را که اوتاد قرین الشداد حسن عفت و خدمت گذاری را بر زمین دل صداقت
آئین رده طناب وار در طریق استقامت و جان نثاری استوار و سرفراز اندمانند
هفت بارگاه بالکتاب و عنایات خاص سرفراز و سوارشات گوناگون بیس الاکفاء
والاشراف سربلند و معمار ماییم لهذا عالیشان معلى مکان منى المرتبه و
السمان میرزا آقا سبکی را که احنام عظیم الخیام خلوص کاروانسیر رحیل بیلای
ملهور و عتایر عفت سراسر معی و حان فنائین مسوطن فتلای وقوع و عذور
است بمنصب آقایی عموم ایل حلیل اکراد سبکی معزز و سربلند و مابین موهبت
علمی او را بین الامثال مکرم و ارجمند ساخته مقرر نمودیم که من حیث الامتداد
والانفراد چنانکه باید و باید و طریقیکه از جوهر او سزد و آید در رفتن و رفتن
مهمات و نظم و نسق امور و ضروریات ایشان ماعی جمیل و حسن اهتمام بمنصه
ظهور و انجام رسائیده دقیقه ار نعمت و مرحامی و صلاح دید ایشان فرو گذاشت
و مامری به نماید مقرر آنکه کدخدایان ذی شای و ریش سفیدان و سایر طبقات
ایل خلالت ننان سبکی عالیشان معزی الیه را بالاحتیاق آقا و بزرگ خود دانسته
به هیچوجه روگردان و گردن از خدمتگذاری و متابعت او در نکشیده باز از جاده
اطاعت و انقیاد او بیرون نگذارند و در این باب قدغن لازم دانسته و در
عهده بناسند.

نحریراً فی شهر ربیع الثانی (۱۱۹۹)

نقدی است به اهل ادب و دانش
 حدیثی که در بیان حق و باطل
 این این خاندان عظیم فرجام و درازای آن را بدست قریب
 و در آن ادبیت انعام منظر لطیفه اثر و در آن خفا و خیره حیرت
 داشت که هر یک از فرزندان بر آن جان نشاء و در آن کمال داشت
 و دیگر نشاء را که چند خیمه که نین مجاورت است چاکر و شمشیر
 نشینان قشوق حسن صفت و نه سکه از اند و از خود فرور و در
 مناصب از جمله سرور و برتر مرتبه و نقد از این الکاف مغرور
 سخته بر احم و الطاف بکمال محرو و اقران و باطن و غایت
 کارن خیر و قیام و در میان نیکو لایه ایشان رفیع و در آن
 و نقد نشاء آن جهان که با عجب و در آن این سکه از بسیار
 نوازش و در آن بر رشت و در آن از همین استعداد و در آن نشاء
 و در آن است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 اگر او دشت بر زبان مغرور و در آن و در آن و در آن و در آن
 الانام مکرم و در آن سخته فرمودیم که از رقی و خلق امور و در آن
 و در آن نظم و نسق و در آن مکرر و در آن و در آن و در آن و در آن
 که در آنش او آید و در آن حال رشت و در آن و در آن و در آن و در آن
 بعد از شربت و در آن که در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 مقدر آنکه که در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 ایشان سابق الکاف ب را در باب و در آن و در آن و در آن و در آن
 صواب و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 باب قرین لازم و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن

علیه که بندگان عالی در باب آقائی و بررگی احمد آقای
کرد ریلان قلمی نموده بوده

حکم عالی شد آنکه چون از بدو نزول احنام حنمت آئین این خاندان
عظمت فرجام و از آغاز ارتحال ایل ابالت فرین این دودمان اندیت احمام
منظور نظر خسته افتد و مکنون خاطر خطیر مرخصت گستر آنست که هر یک فرمان
پران جان نثار و اخلاص کیسان ارادت و یکرنگی شعار را که سرخیل عیبه گریسان
صحرای عقیدت و چاکری و بیشتر خوشنشینان فثلاق حسن صداقت و خدمتگذاری اند
فراخور قدر و رتبه بمناسب ارجمند سرفراز و بزمید مرتبه و مقدار بین الاکفا
معزز و ممتاز ساخته بمراحم و الطاف بیکران محسود اقران و باشفاق و عنایت
گونگون عطیه قبایل اهل جهان سازیم لهذا عالیشان رفیع القدر و المکان
اخلاص و عقیدت نشان (احمد آقای کرد ریلان را) که اباعنجد هواخواهی این
سلسله از سیمای سماحت نمایش ظاهر و آثار رشد و کاردانی ارجبین استعداد
و قابلیتش لامع و باهر اسد در ازا * نیکو خدمتیها و پذیرای فرمان منصب
آقایی عموم ایل جلیل اکراد و عنایر ریلان معزز و سربلند و باین موهبت
عظمی او را در بین الانام مکرم و ارجمند ساخته فرمودیم که از رتق و فتق
امور مجموع ایلات و از نظم و نسق مهام کل قبایل و الویات جنائکه از دست
فطانت و دانش او آید و بر کمال رشد و قابلیت او سزد و شاید متوجه و
سرخساب بوده در تعشیت و تدبیر کار و بار ایشان بهیچوجه مسامحه و تکاهل
چایر ندارد مقرر آنکه کافه کنحدایان ایل و قاطبه ریش سفیدان طوایف و
قبایل عالیشان سابق الالقاب را در هر باب و هر جهة آقا و بزرگ خود
دانسته در امر صواب و خدمتگذاری و سالک طریق اطاعت و انقیاد باشند و
در این باب قدغن لازم دانسته و در عهده شناسند *

تحریر آ فی ۱۲ شهر محرم الحرام ۱۲۰۰

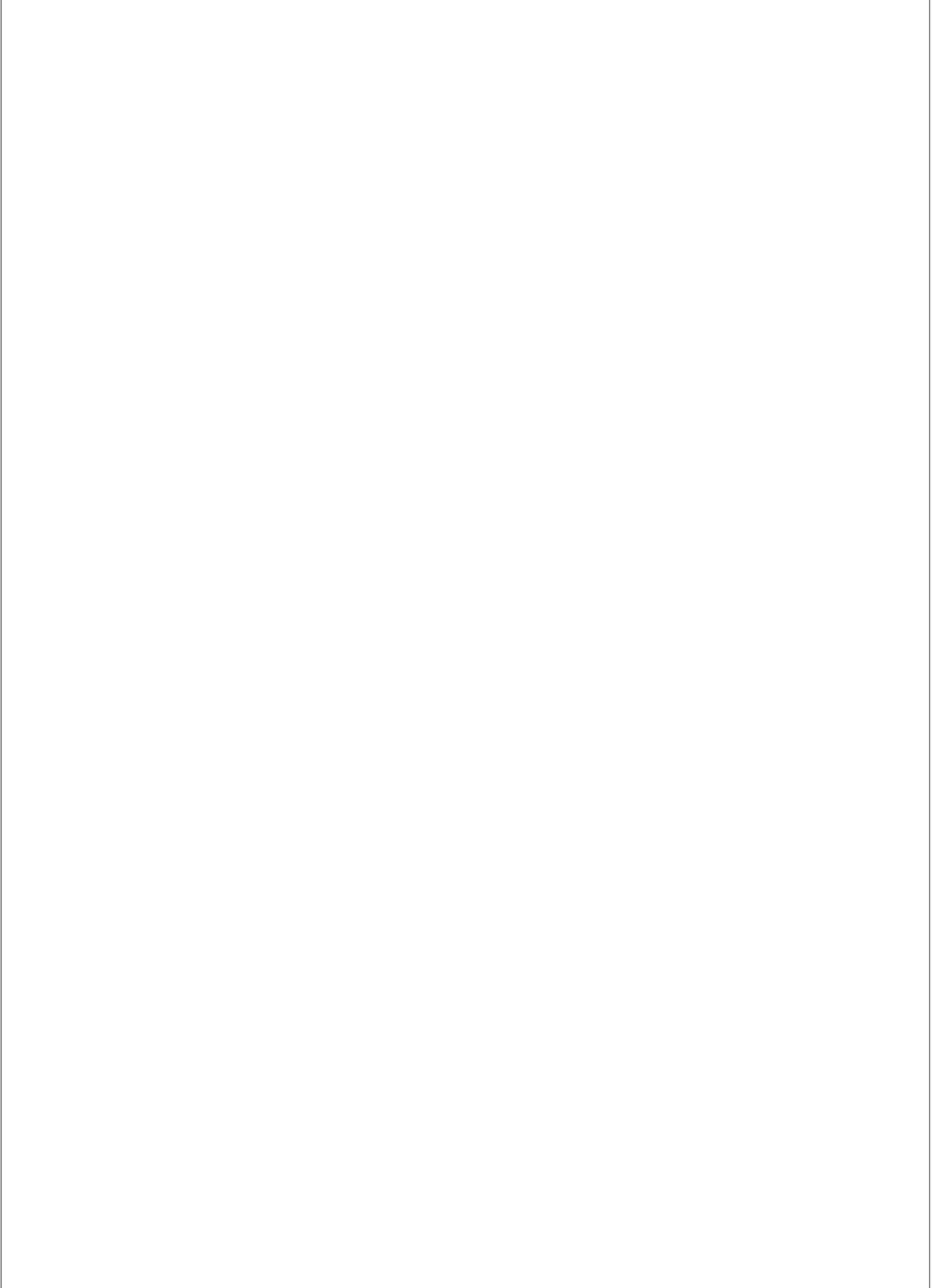
А. Д. ПАПАЗЯН

УКАЗЫ ЕРЕВАНСКОГО ХАНА МУХАММАД-ХАНА
КАДЖАРА О ВОЗВЕДЕНИИ МИРЗЫ-АГА СИПКИ
И АХМАДА-АГА ЗИЛАНИ В ДОЛЖНОСТЬ «АГА» (XVIII в.)

Резюме

Многочисленные копии официальных бумаг и писем, составленных в 60—80 гг. XVIII в. старшим секретарем (мунши-баши) Ереванских ханов Мирза-Мухаммад Муслимом Ереванским, в те же годы были включены в рукописный сборник, который ныне хранится в Восточном фонде Матенадарана им. Маштоца под номером 233. Сборник также содержит указы (та'лика) Мухаммад-хана 1199 и 1200 гг. о даровании вождям курдских племен Сипки и Зилани проживавших в пределах ханства (Арагатский край), должности «ага» (мансаб-и ага-йи) и утверждающих их права как племенных вождей с приказом о подчинении им старейшин этих племен.

Расшифровка и публикация персидского текста указов параллельно с армянским переводом имеют целью сделать его доступным для более широких кругов курдоведов.

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

**ՍՈՖԻԱՅԻ ԿԻՐԻԼ ԵՎ ՄԵՐՈՒԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ
ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԿԱՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ**

Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Արևելյան բաժնի արխիվում պահվող օսմանյան պատմական վավերագրերի աղբյուրագիտական արժեքը բաղմիցս ընդգծված է ուշ միջնադարի սովետական և արտասահմանյան պատմագիտական գրականության մեջ¹։

1982 թ. Բուլղարիա կատարած ուղևորության ընթացքում, անձամբ ծանոթանալով այդ մեծարժեք ժողովածուի հետ, առանձին հոգվածով փորձել ենք տալ խնդրի առարկա արխիվի, տարբեր ֆոնդերում խմբավորված բաղմահագար վավերագրերի ընդհանուր բնութագիրը, առանձնապես կանգ առնելով այն ֆոնդերի վրա, որոնք Հայաստանի և հայ ժողովրդի հատկապես արևմտյան, մասամբ նաև արևելյան հատվածների XVI—XIX դդ. սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության վերաբերյալ եզակի նշանակություն ունեցող փաստա-կան հարուստ տվյալներ են պարունակում²։

Ինչպես արդեն նշված է, Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող վավերագրերը խմբավորված են էրզրումի, Վանի, Կարսի, Զըլզըրի, Թոբաթի, իսթրաբուլի, Դիարբեքիրի և Քրզստանի ֆոնդերում, թեև հայերի մասին զգալի նյութ կա նաև Սեբաստիայի, Կեսարիայի, Մալաթիայի, Մարաշի, Ադանայի, Ալեքսանդրի, Ամասիայի, Եդեսիայի, Անտիոքի, Իկոնիայի, Հալեպի, Տրապիզոնի, ինչպես նաև Քյոնիսիայի, Ղրիմի, Զմյուռնայի, Թեքիրդաղի, Երուսաղեմի և այլ ֆոնդերում գրանցված վավերագրերում։

Առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում էրզրումի և Վանի ֆոնդերը, որոնք ընդգրկում են պատմական Հայաստանի Բարձր Հայքի, Տարոն-Տուրուբերանի, Մոկքի և հատկապես Վասպուրականի տարածքներին վերաբերող և նշված ժամանակահատվածի պատմության հիմնական հարցերի լուսաբանմանը նպաստող բաղմաբնույթ վավերագրեր։ Այս երկու ֆոնդերում առկա, ընդհանուր թվով 4683 վավերագրերից Վանի էյալեթին վերաբերող փաստա-

¹ Траянов Велков, Османо турски документи о финансово съдържание XVI—XVIII вв., София, 1977. Եսմալտուրի Դոզդեմենտուրի Մյարոցի անալիզիս և տեղիս ցիթեբի Մյեսիթե (XVII—XVIII), Զամուսալեմա մոաբա և ուդար Մենցելում, Եթիլիսի, 1982. Իլլուդիլիս, ցիալեթիս ցիա և զեթարի 1694—1732 թ. Մ. Զամուսալեմա մոաբա և ցիսանա անթլաթեմ, Եթիլիսի, 1979.

² Հ. Ի. Փափալյան, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, ՊՐՀ, 1984, № 3, էջ 195—214։

թղթերը 927 հատ են (1802 թերթ), որոնցից հնագույնը հիշքը. 985 (1577) թ. վանի, Արճեշի, Ադիլշավադի (Արծկե), Բիթլիսի (Բաղեշ), Բերկրիի և Քեսունի (Կեզան) լիվանների, միջին չափսի վեց թղթերի վրա, մեծ մասամբ մանր սիւրճաթ գրութեամբ գրված թիմարների ղեֆթերն է, որտեղ արձանագրված են այդ լիվաններին ենթակա Գավաշի, Արճեշի, Տատիկի, Օխկանի, Չուկուրի, Ամյուկի, Արգիլի, Մուշի, Ադիլշավադի, Կապանի, Բերկրիի և այլ նահիաներում գտնվող 104 գյուղերի ու ագարակների (կարիլյա և մաղրաա) թիմարների, ինչպես նաև հանքերի, ներկատների, գինեատների, անասունների և գերեվաճառութեան շուկաների, կաշվի դաբաղման արհեստանոցների (դաբաղխանե) և այլ եկամտաբեր օբյեկտների մուկաթիաների գումարները³:

Նույնպիսի մի ղեֆթեր պահպանված է նաև հիշքերթի 1012 (1603) թվականից⁴, որը հիմնականում համապատասխանելով 1577 թ. ղեֆթերին, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես Բիթլիսում իշխող Ռոժակի ցեղի առաջնորդների ֆեոդալական տան զիամեթների ու թիմարների մանրամասն նկարագրությամբ: Հայտնի է, որ դեռևս ամիր Շամս-էդ-դինի ժամանակներից (XV դ.) Բիթլիսի, հլաթի, Մուշի, Խնուսի շրջանները, որպես սոյուրդալներ, Բիթլիսի ամիրների ֆեոդալական տիրույթներն էին⁵, որոնք XVI դարի երկրորդ կեսում (1578 թ.) ժառանգաբար անցան նույն ընտանիքի նշանավոր ղեմքերից, մեծ ամիր և անվանի պատմիչ, «Շարաֆնամե» պատմական երկասիրության հեղինակ՝ Շարաֆ-խան Բիթլիսիին⁶: Սույն ղեֆթերում գրանցված են Բիթլիսի ամիրների թիմարներին սահմաններում գտնվող, ինչպես բուն Բիթլիս քաղաքից, այնպես նաև վերոհիշյալ կազաններին ենթակա Խուլփիկի, Խութի, Դատվանի, հլաթի, Տատիկի, Գավառի, Կարճկանի, Վանի, Մուշի, Ադիլշավադի (Արծկե), Արճակի, Արճեշի և այլ նահիաների հարյուրավոր գյուղերից ստացվող եկամուտները, որոնց ընդհանուր գումարը կազմում է 1415372 աքչե:

Վավերագիրը ուշագրավ մանրամասնություններ է պարունակում նաև Շարաֆ-խանի սպանությունից հետո նրա տիրույթների՝ շատ կարճ ժամանակով եղբորը Խալաֆ-խանին անցնելու, իսկ վերջինիս սպանությունից անմիջապես հետո նույն տիրույթների՝ Շարաֆ-խանի որդի Զիա-էդ-դինին տրվելու վերաբերյալ: Իսկ ղեֆթերի առաջին էջի վերի մասում, ավելի ուշ կատարված մակագրությունից պարզվում է նաև, որ հիշքը. 1028 (1619) թ. այդ նույն թիմարները տրվել են վախճանված Զիա-էդ-դինի որդուն՝ Շարաֆ-խանին⁷:

³ Կիրիւ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Արևելյան բաժնի արխիվ, ֆոնդ 223 Ա, վավ. 511 (Այսուհետև՝ ԿՄԺԳԱ).

⁴ ԿՄԺԳԱ, ֆոնդ ՕԱԿ, վավ. 162/36:

⁵ Scheref-nameh ou Histoire des kourdes, par Scheref, prince de Bidlis. Publiée par V. Véliamiof-Zernof, t. I, texte persan, 1ère partie, St. Pétersbourg, 1860, էջ 276—378 (Այսուհետև՝ Շարաֆնամե):

⁶ Նույն տեղում, էջ 454:

⁷ Ցարդ հայտնի չէ պատմիչ Շարաֆ-խան Բիթլիսիի մահվան թվականը: Վ. Վելյամինով-Զեռնովը հաստատում է, որ նա մինչև 1599 թ. ողջ է եղել (տե՛ս Շարաֆնամե, առաջաբան, էջ 16—17), որից հետո տեղեկություններ չկան, թե մինչև ո՞ր թվականն է ապրել: 1603 թ. կազմված սույն ղեֆթերում նկարագրված Բիթլիսի ամիրների հաջորդականությունից երևում է, որ նա սպանված պետք է լինի 1601—1602 թթ., որից հետո զիամեթներին տրե՛լ է նրա եղբայր Խալաֆ-խանը, որն այս ընթացքում սպանվել է իր իսկ աշխերթի քրոջի ձեռքով, և նորից այդ տիրույթները տրվել են պատմիչի որդիներից Զիա-էդ-դինին, ինչպես երևում է, երկու եղ-

Կան նաև XVIII դարի 30-ական թվականներին վերաբերող Վանի բերդի մոտքի և ելքի, խրթին սիակաթով գրված մանրամասն հաշվեկշիռներ (Դեֆթերի իրադ վե մեսարիֆ-ի խազինա-ի վան)⁸, որոնք Վանի մերձակա, ինչպես նաև Ռշտունիքի, Շատախի, Գավաշի, Արճակի և այլ շրջանների բազմաթիվ գյուղերից ստացվող հացահատիկի (ցորեն, գարի, բլդուր, ալյուր և այլն), յուղի, մանր եղջերավոր անասունների (արու և էգ ոչխար, գառ, այծ և ուլ) վերաբերյալ ուշագրավ տվյալներ են պարունակում։ Այս բնույթի վավերագրերը իրենց հարուստ բովանդակությամբ, որոշակի գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Վասպուրականի հիշյալ և այլ գավառների և նրանց, մեծ մասամբ հայկական անուններով պահպանված, հարյուրավոր գյուղերի տեղագրական ուսումնասիրության տեսակետից։ Վանի մերձակա Շուշանց, Ավանց, Արճակ, հառակոնիս, Ղալաջուկ (Լեսկ) և այլ գյուղերից բացի հիշատակված են նաև վերոհիշյալ նահանգների Միրաբ, Այանս, Բերդիկ, Կզզի, Անկշտան, Սբուրթան (Սուրբ Վարդան), Նորավանց, Զըվըն, Դոնաշեն, Փակիս, Դանբաթ, Գոմս, Սոսրաթ, Քյոշք, Իսբելե (Ախավանք), Իշխանի գոմ, Քարվանց, Շխենի, Արտավեզ, Թիմար, Խիարթան, Զուլալ, Խորավել, Անար, Մճառիզ, Փշրավանք և բազմաթիվ այլ գյուղեր։

Գյուղերի (կարիյա), ագարակների (մազրաա) և այնտեղ բնակվող ռայաթների վերաբերյալ վիճակագրական ուշագրավ տվյալներ կան մերթնդմերթ անցկացվող ընդհանուր գրանցումների (թահիր) և ստուգումների (յոբլամա) ժամանակ կազմված մեծ և փոքր ցուցակներում ու զեկուցագրերում։ Այսպես, օրինակ, XVII դ. 80-ական թվականների նման մի ցուցակում հանրագումարի են բերված 631500 մուլքեր և հողեր և 196784 ռայաթներ⁹։

Վանի ֆոնդում առկա են արքունի խասերի (խավասս-ի հումայուն), զիամեթների ու թիմարների, բերդի գանձատան ելքի ու մուտքի և զինվորականության ռոճիկների (իրադ վե մեսարիֆ, թա'յինաթ-ի ասաբիր), բանակի կարիքների համար բնակչությանից գանձված կամ գնված մթերքների և այլ նյութերի (զախար), զլխահարկի (շիդյա) և նահանգների, գյուղերի, ագարակների և այլ եկամտաբեր վայրերի ու հաստատությունների վարձակալման գումարների (մուկաթիաթ) դեֆթերներ։ Մեծ թիվ են կազմում հատկապես թիմարներին վերաբերող համառոտ և ընդարձակ ցուցակներն ու այլ պաշտոնական փաստաթղթեր¹⁰։

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ֆոնդում գրանցված մյուս բազմաբովանդակ տարաբնույթ գրությունները (բողոքներ, զեկուցագրեր, վիճաբանական գրություններ, ստուգումների արձանագրություններ, հրահանգներ,

բայրների միջև սպանությունների դրդող թշնամություն է եղել, որի ընթացքում, ամենայն հավանականությամբ, հոր հետ սպանվել է նաև մյուս որդին՝ Շամս-էզ-զիներ։ Քանի որ իր պատմության վերջում Շարաֆ-խանը նշում է, որ թեև 1578 թվականից նա տիրում էր իր ժառանգական տիրույթներին, սակայն, հավանաբար զբաղված լինելով իր երկի շարագրությամբ, կառավարչական գործերը թողել էր ավագ որդուն՝ Շամս-էզ-զիին (Շարաֆնամե, Շ. Ա., էջ 456)։ Թվում է, թե խալաֆ-խանի սպանությունից հետո, երբ կրկին տիրույթները ստանալ են Շարաֆ-խանի ուղիղ գծով ժառանգներին, պետք է իշխեք ավագ որդին, որը փաստորեն իշխում էր դեռ հոր կենդանության օրոք։

⁸ ԿՄԺԳԱ, ֆոնդ 0245:

⁹ Նույն տեղում, ֆոնդ 233 Ա, վավ. 74:

¹⁰ Նույն տեղում, վավ. 313—447:

վճռագրեր և այլն), որոնց համակողմանի համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու ինչպես սոցիալ-տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունների, այնպես նաև պետական, զինվորական, վարչական ու ֆինանսական համակարգի վերաբերյալ:

Պետք է ասել, որ XVIII—XIX դդ. վավերագրերը ավելի մեծ թիվ են կազմում, հարուստ են բովանդակությամբ և մեզ են հասել առավել անվնաս վիճակում: Դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են խաս, միրի և մալիքանե հողերի եկամուտների մոկաթիաներին, այդ վայրերի բնակիչներից ստացվող հարկերի ու տուրքերի գանձման իրավունքի աճուրդով վարձակալման կամ իթիզամով տիրելու համակարգին: Ուշագրավ մանրամասնություններ են պարունակում հատկապես Մոկսին, Սղերդին, Խիզանին, Սպարկերտին, Հաքքարիի շրջանում՝ Աղբակին, Շամդինանին, Զուլամերիկին, Գավառին և Կոթուրին, Աղիլջավազի յուրթլըքներին և օջաքլըքներին, Բերկրիի գյուղերին, ինչպես նաև Վանի սանջաքի զինապարտություն տուրքերին (բեդել ասկարի) վերաբերող վավերագրերը, որոնց մեջ արտացոլված է XVIII դ. երկրորդ կեսում և XIX դարում Օսմանյան կայսրության այս ժայռամասի տնտեսական անկումը, պաշտոնեություն և մուլթեզիմների հարստահարություններին ու քրդական աշիրեթների կողոպտիչ արշավանքներին ենթակա բնակչության աշխատավորական զանգվածների ծանր վիճակը: Առավել բնորոշ են այն վավերագրերը, որոնք վերաբերում են հողատիրության տարբեր ձևերին կամ վկայում են տեղական իշխանությունների զեկուցագրերի հիման վրա սուլթանական հրամանով հողերի սեփականատիրական կատեգորիաների փոփոխման մասին: Այս կարգի վավերագրերի, որպես բացառիկ արժեք ներկայացնող պատմական սկզբնաղբյուրների մասին գաղափար կազմելու համար բավական է ծանոթանալ Վանի սանջաքին և Բերկրիի, Ոստանի ու Գավաշի նահանգներին վերաբերող, հիշք. 1201 (1786) թ. բովանդակալից մի վավերագրի հետ, որը թեև ծավալով մեծ չէ, սակայն Օսմանյան կայսրության ավատատիրական համակարգի, պետական (խաս և միրի) և մասնատիրական (մալիքանե) հողատիրության և մանր ու խոշոր ավատատերերի հարստահարության ներքո հեծող ռայաթների ծանր վիճակի վերաբերյալ ուշագրավ տվյալներ է պարունակում:

Վանի մուհաֆիզ Թեյմուր փաշան վերոհիշյալ թվականին Բարձրագույն դռնը ներկայացրած զեկուցագրերից մեկում տեղեկացնում է, որ հիշքեթի 1187 (1773) թվականից ի վեր Վանի մուհաֆիզներին որպես ռոմիկ նշանակված որոշ խասեր ինչ-որ ձևով մալիքանե են արձանագրվել, որի հետևանքով մուհաֆիզության հասույթները պակասել են: Միաժամանակ մյուս խասերի ռայաթների վրա լրացուցիչ պարտականություններ են դրվել, որոնք նրանք ի վիճակի չեն հատուցելու, և այս պարագան կարող է պատճառ դառնալ ռայաթների ցրվելուն: Ուստի, վկայակոչելով Վանի կազիի և ժողովուրդի անունից ներկայացված գրությունը (թահիր), խնդրում է կարգադրել, որպեսզի մալիքանե դարձված գյուղերը վերստին վերականգնվեն որպես խասեր և դրվեն միրմիրանի (բեյլարբեյության) տրամադրության տակ: Զեկուցագրին առնթեր տրված է Վանի միրմիրանին ենթակա Զրվանդանց, Կղզի, Աթանանց և Գավաշ գյուղերի և Բենդ-ի մահի (ձկան ամբարտակ) կոչվող ձկնորսարանի, ինչպես նաև տեղի զինվորականության օջաքլըքների մեջ մտնող Օսման-բեկի ազարակի մոկաթիաների գումարներն ու դրանց վրա բերաթ ստացողների անունները:

Վավերագրի առաջին էջի վրա Թեյմուր փաշայի ղեկուցագրի քաղվածքն է և նշված վայրերի վերաբերյալ տրված տեղեկանքները: Երկրորդ էջի վերի աջ անկյունում գրանցված հարց ու պատասխանից պարզվում է, որ կատարված կարգադրությանը նախորդել է, որոշ քննություն պարզելու համար, թե նման այլ դեպքեր եղել են արդյոք: Թեև պարզ չէ, թե հարցն ում է ուղղված, սակայն պետք է ենթադրել, որ բացատրություն տվողը, հարցին լավատեղյակ, պատասխանատու պաշտոն զբաղեցնող անձնավորություն է եղել, որը պատասխանելով Բարձրագույն դռան հարցումին, նշել է, որ Վանի միրմիրանին պատկանող խասերը թեև ժամանակին մուհաֆիզների տնօրինվածքում տրվել են մասնավոր անձանց որպես մալիքանե, սակայն, որքանով որ մասնատիրական (մալիքանե) հողերի վերստին խաս կամ միրի դարձնելը հակասում է մալիքանեի օրենքներին, ուստի այդ կարող է տեղի ունենալ միայն սուլթանական հրամանագրով: Այս բացատրագրի հիման վրա էլ վավերագրի առաջին էջի կենտրոնական մասում, դիվանի խոշոր գրություն, կարգադրված է նշված մուկաթիաների եկամուտները նորից վերականգնել որպես անմիջապես միրիին, կոնկրետ դեպքում Վանի միրմիրանին պատկանող եկամուտներ:

Ինչպես տեսանք, XVIII դ. հողատիրության առանձնակի մի հարցի վերաբերելով հանգերձ, վավերագիրը պարունակում է տարբեր պաշտոնատար անձանց տարաբնույթ ղեկուցագրեր, տեղեկանքներ և մակագրություններ, և այդ առումով էլ առավել բնորոշ մի օրինակ հանդիսանալով, ըստ ամենայնի բացահայտում է վավերագրերի այս խմբի, որպես որոշակի գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող պատմական սկզբնաղբյուրների, ընդհանուր պատկերը:

Ստորև հրապարակելով վավերագրի բնագրի նմանահանությունը, վերծանությունն ու հայերեն թարգմանությունը, կարծում ենք, որ այն, վերը մասնակիորեն զնահատված փաստական նյութով, կարող է որոշակի գիտական ուղադրության արժանանալ ավելի լայն գիտական շրջանակների կողմից: Բնագրում տեղ գտած սոցիալ-տնտեսական, վարչական և այլ տերմինները, բավարար չափով հետազոտված և մեկնաբանված են մասնագիտական գրականության մեջ:

Ներկայումս Վանի մուհաֆիզ, մեծագույն վեզիր, նոբիլ վեսմուքյուն, գեներալ-մայոր Թեյմուր փաշայից ստացված գրության մեկ հոդվածի համառոտ շարադրանքն է:

1201 թ. սաֆարի 13-ին (1786 թ. դեկտ. 5):

Թեև հնուց ի վեր Վանի մուհաֆիզներին որպես ապրուստի միջոց և ռոճիկ նշանակված խասերն ու այլ եկամուտները ավելի քան 25000 զուրուշ է եղել, սակայն 1187 թվականից ի վեր, հիշյալ խասերից որոշ գյուղեր, ինչ-որ ձևով մալիքանե են արձանագրված, որի պատճառով վիլայեթի հասույթները նվազել ու պակասել են: Բացի այդ, հիշյալ խասերից, այն գյուղերի ռայաթներին, որոնք մալիքանե չեն արձանագրված, սովորական ձևով պարտադրվել են սե-

րայի (պալատական), ինչպես նաև վառելափայտի և այլ սովորութային ծախսերը, որոնք, ինչպես գեկուցված է, ռայաթները ի վիճակի չեն հատուցելու, և քանի որ պարզվում է, որ այս վիճակը շարունակվելու դեպքում, նշված ռայաթները թշվառության կմատնվեն և կցրվեն, ուստի պետք է վերոհիշյալ խասերի այն գյուղերը, որոնք մալիքանե են արձանագրված, վերցվեն և ինչպես առաջ էր, նորից խառն արձանագրվելով միացվեն միրմիրանին՝ Վանի կազին և ժողովուրդը իրենց գրությամբ խնդրում են, գերագույն հրամանի հրապարակումով և շնորհամով, պահպանության տակ վերցնել վերոգրյալ ռայաթ-ծառաներին և թույլ չտալ, որ նրանք թշվառության մատնվեն ու ցրվեն:

Վանի միրմիրանին ենթակա

Վանին ենթակա Զրվանդանց գյուղը 1189 թ. գանձատուն ուղարկվող, տարեկան՝ 1000 դուրուշ

Վալիի խասի համար՝ 45 »

Մուհամադ-Սադիկ էֆենդիի անունով, 1197 թ. շավալի 29-ին բերաթներ են տրված, կանխիկ առձեռն՝ 50 »

Հիշյալ գյուղը Վանի միրմիրանի խասերից լինելով, ամեն տարի մի մուլթազիմի էր տրվում, իսկ մուլթազիմները, անձնական շահերից զրկված, իրենց ռայաթների նկատմամբ ոտնձգություններ են թույլ տալիս և պատճառ դառնում մյուս միրմիրաններից ստացվող եկամուտների նվազելուն, որի համար էլ Վանի մուհաֆիզ Ահմադ փաշայի ներկայացմամբ, հիշյալ թվականին վաճառված է որպես մալիքանե:

Զվան ամբարտակի (բանդ-ի մահի) մուկաթիան, որը այսբան մալիքանեի հարկով (մալով) Վանի մուհաֆիզ Ահմադ փաշայի խնդրի հիման վրա վաճառվել է 1189 թվականին: Տարեկան՝ 200 դուրուշ

Դարվիշ սեյիդ-Մուհամադի, Մահմուդի և սեյիդ Ֆեյզուլլահի անուններով բերաթներ են տրված 1194 թ. շավալի 21-ին. կանխիկ առձեռն՝ 100 »

Տարիներ շարունակ որսավայր հանդիսացող գետի նախկին հունից շեղվելու հետևանքով, ձկան որսը վերացել է, որից և նվազել են միրմիրանի եկամուտները, և Վանի մուհաֆիզ Ահմադ փաշայի ներկայացմամբ, վերոհիշյալ թվականին վերավաճառվել է:

Վանի էյալեթի Ոստանի նահիայի Կղզի գյուղը 1189 թ., վալիի ներկայացմամբ, տարեկան՝ 50 դուրուշ

Սեյիդ Սուլեյմանի անունով, որպես մալիքանե բերաթ է տրված, 1192 թ. սաֆարի 18-ին կանխիկ առձեռն՝ 50 »

Հիշյալ գյուղին որպես մակթու տիրող Մուհամադի մահանալու պատճառով, Վանի մուհաֆիզի ներկայացմամբ, վերոհիշյալ թվականին որպես մալիքանե վաճառվել է:

Վանի էյալեթի Ոստանի նահիայի Աթլանանց գյուղը 1189 թ., տարեկան՝ 80 դուրուշ

Սեյիդ Սուլեյմանի անունով բերաթ է տրված, 1192 թ. սաֆարի 18-ին, կանխիկ առձեռն՝ 15 »

Մի քանի տարուց ի վեր ռայաթների ցրված լինելու պատճառով, վերստին շենացնելու նպատակով, Վանի մուհաֆիզի ներկայացմամբ, հիշյալ թվականին վաճառվել է որպես մալիքանե:

Վանի էյալեթի Գավաշ նահիայի Գավաշ գյուղը, Վանի մուհաֆիզ Թեյմուր փաշայի ներկայացմամբ, 1191 թ. ըստ ներկայացման 28000 փարա (°). տարեկան՝ 50 դուրուշ

Աղաների աղա Մուհամադ-Ամինի անունով, որպես մալիքանե բերաթ է տրված. 1191 թ., կանխիկ առձեռն՝ 50 »

Հիշյալ գյուղը միրմիրանի խասերից լինելով, մուլթազիմների շահատակության, ընշաքաղցության և ոտնձգությունների պատճառով, ռայաթները թըշ-վառության են մատնվել ու ցրվել. գյուղն ավերվել է, միրմիրանի եկամուտները նվազել են ու պակասել: Վանի մուհաֆիզ Թեյմուր փաշան, գյուղը վերստին որպես մալիքանե վաճառելու մասին զեկուցել է և նրա ներկայացմամբ, նշված թվականին, որպես մալիքանե, աճուրդով վաճառվել է:

Վանի զինվորականության օջափլբին ենթակա

Ֆրիդունի (°) կազային ենթակա Օսման բեկի ագարակի մուկաթիան. կես բաժնի մալը—տարեկան՝ 1000 դուրուշ

Հասանի որդի Աբդուլլայի անունով բերաթ է տրված. կես բաժնի դիմաց, կանխիկ առձեռն՝ 15 »

Հիշյալ գյուղի կես բաժնին մակթուի իրավունքով տիրող Հուսեյնի մահից հետո, այդ թափուր բաժինը, նշված թվականին, որպես մալիքանե, աճուրդով վաճառված է:

Ամեն տարվա մալը Վանի մուհաֆիզներին հատուցվող վերոհիշյալ վեց մակթուները, այս չափի ձևակերպումներով, մալիքանեի կարգով արձանագրված են վերոհիշյալ անձանց վրա: Հրամանը նորին սրբություն, վսեմաշուք սուլթանինն է:

1201 թ. սաֆարի 16-ին (1786 թ., դեկտ. 8):

— Այս ձևի այլ օրինակներ կա՞ն:

— Այս ձևը, միրմիրանի խասերից լինելով, իրենց դիմումների համաձայն, շենացման պայմանով, որպես մալիքանե, շնորհված է ռայաթներ խնամող որոշ մարդկանց, որից հետո, վերստին վերացնելու օրինակներ չինելուց բացի, հիշյալ մուկաթիայի հինգ կտորը Վանի նախկին մուհաֆիզների և մեկ կտորը ներկայիս Վանի մուհաֆիզ, վերոհիշյալ վեզիրի ներկայացմամբ, շնորհված լինելով, վերստին վերացումը, մալիքանեի պայմաններին հակառակ լինելու պատճառով, այժմ դրա վերացումը հաքիմների ցանկությունից է կախված. հրամանը վսեմաշուք և ողորմած նորին սրբություն սուլթանինն է:

(Ստորագրություն)

Հիշյալ թվականից ի վեր, միրմիրանի խասերից, Վանի էյալեթում գտնվող գյուղերի մալիքանե տրված այն մուկաթիաների մալն ու մուամիլաները, որոնք գրանցված են իրենց լիազորների վրա և արձակելով նորից մալիքանե են տրված, թող վերականգնվեն որպես միրի:

(Ստորագրություն)

حالا وان محافظی وزیر مکرم ساداتلو تیمورباشا حضرتلری طرفندن
وارد اولان تحریراتدن بر ماده نك خلاصه سیدر۰ فی ۱۲ ص سنه ۱۲۰۱

وان محافظلرینه از قدیم مدار و معاش تعیین اولنان خواص و
سایر ایرادات اتحق بکرمی بش بیک غروشه بالغ اولورایکن بیک یوز
سکسان بدی تاریخندن برو خواص مرقوم قرالردن بعضیلری برو تعزیر
مالکانه قید اولندیعبیه بناء حاصلات ولایه کسرو نقصان ترتب
ایلدگندن ما عدا خواص مذکور قرالردن مالکانه قید اولمیشان قرال
رعایا لرینه معتاد اولان سرائی مصارفی و حلب و سائر مصارفات عرفیه
طرح و تحمیل اولندقجه ادایه عذیم الاقتدار اولدقلرینی بیان و بو
صورنده قالورایسه رعایای مذکوره بر اکنده و بریشان اوله جقلر ظاهر
اولمقله خواص مرقومه دن مالکانه قید اولنلر رفع و ینده قدیمی اوزره
خاص قید اولنلوب کما فی الاول خواص میرمیرانه الحاق و اقتضا ایدن امر
عالی اعتبار و عنایت و بو وجهله رعایای مرقومه قوللری بریشا نیتندن
عیانت بیورلمسی مشارالیه وان قاضی و اهلایسی تحریر ایدرلر۰

تابع خواص میرمیران وان

قریه زیرواندانس تابع وان در سنه ۱۱۸۹

فی ارساله خزینه فی سنه ۱۰۰۰ غروش

برای خاص والی فی سنه ۴۵ غروش

بنام محمد صادق افتدی بروات داده فی ۲۹ ل سنه ۱۹۷

معجله ۵۰ غروش

قریه مزبور میرمیران وان خواصندن اولوب بهر سنه برر ملتزمه

ورلمک تقریبیله ملتزملر کندو نفعلری موداسیله رعایا سده تعدی

معجله ۱۵ غروش

قریه مزبورك برقاج سنه دن برو رعایای پراکنده و بریشان
اولمقدن سن و آبادان اولمقلعه وان محافظی عرضی موجبنه تاریخ
مزبوره ده مالکانه فروخت اولمشددر .

قریه کواش تابع تاحیه کواش در ایالت وان پرموجب عرض تیمور
باشا محافظ وان در سنه ۱۱۹۱

بر موجب عرض ۲۸۰۰۰ ماروب

فی سنه ۵۰ غروش

بنام محمد امین آغا اغایان وان پروچه مالکانه برات داده فی

سنه ۱۱۹۱

معجله ۵۰ غروش

قریه مزبوره خواص میر میراننده اولوب ملتوملری تغلیرجون
اکالیق و تعدیا نلرتدن ناشی رعایا پراکنده و بریشان وقریه مزبوره
اولندیغندن ایراد میر میران کسر و نقصان چاری اولمقلعه مرقوم مجدداً
مالکانه فروخت اولمشتی وان محافظی تیمور باشا عرضی اتمکله عرضی
موجبنه بالمزایده تاریخ مزبوره ده مالکانه فروخت اولتمشددر .

تابع اوچقلق نفقات واه

مقاطعه مزرعه عثمان يك تابع قضاء قریدون

مال نصف حصه فی سنه ۱۰۰۰ غروش

بنام عبدالله بن حسن پروچه مالکانه برات داده

نصف حصه معجله ۱۵ غروش

قریه مزبورك نصف حصه سنه پروچه مقطوع متصرف اولان حسین

فوت اولمغله حه بی مطولندن بالمزایده بروجہ مالکانہ تاریخ
مزبورہ مالکانہ فروخت اولنمشد .

بهر سنہ مالکین وان محافظلرینہ وریک التی مقطوعات مزبورہ
بو مقدار معاملات ابلہ مرقومونک بروجہ مالکانہ عہدہ لرنندہ اولدی
مقیددر - فرمان دولتلو سلطانم حضرتلرینگدر . فی ۱۶ ص سنہ ۱۲۰۱

- بو مقولہ نک امثالی وارمیدر دیه .
- بومقوله میرمیران خواصندن اولوب کندو عرضلری موجبنجه شنو
آبادان ایتمک شرطیلہ بعض رعایا برور کمنہ یه عمار شرطیلہ بروجہ
مالکانہ توجیه اولتدقدن صگرہ تکرار رفع اولندیقک امثالی بولنمہ
دیقندن باشفہ مقاطعہ مزبورک بش قطعہ سی سابق وان محافظلری عرضی
و بر قطعہ سی حالا وان محافظی وزیر منارالیه نک عرضی موجبنجه توجیه
اولنمش اولمغله تکرار رفعی شروط مالکانہ یه مخالف گورنمکله الحال
عده رفعی اراده حکامہ منوطدر - فرمان دولتلو عنا یتلو سلطانم حضر
تلیرینگدر . فی ۲۰ ص سنہ ۱۲۰۱ (امضاء)

تاریخ مذکوردن یرو خواص میرمیران اولوب وان ایالتندہ واقع
قرالرن مالکانہ وریلان مقاطعات مالی و معاملہ لری وکیللرک اوزرینہ
ایلدگی و بنه عتقته مبنی مالکانہ ورلمش اولندیغی میری وقرار
اولنہ .

صح

А. Д. ПАПАЗЯН

ОСМАНСКИЕ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ НАРОДНОЙ БИБЛИОТЕКИ КИРИЛЛА И МЕФОДИЯ В СОФИИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ВАНСКОМУ ЭАЛЕТУ

Резюме

В отдельном фонде Восточного архивного отдела Народной библиотеки Кирилла и Мефодия в Софии хранятся 927 документов, относящихся к Ванскому эалету Османской империи XVI—XIX вв., которые имеют значение важнейших первоисточников, освещающие социально-экономическую и политическую историю упомянутых веков.

Предварительное изучение документов показало, что среди них находятся большие и малые дефтеры знаметов и тимаров XVI—XVII вв., росписи прихода и расхода гарнизона Ванской крепости (ирад ве мезариф), перечни воинских жалований (та'йиннат-и асакир), документы о купле или изъятии у местного населения продовольствия и других продуктов на нужды армии (захаир). Кроме того, здесь находятся и списки поголовной подати (джизия), тексты контрактов об аренде доходов или предоставления во владение сел, хуторов (мазра'а) и других прибыльных мест и учреждений с илтизамом, а также другие документы, всестороннее изучение которых в большей степени будет способствовать освещению основных вопросов, связанных как с социально-экономической и политической историей Васпуракана в упомянутое время, так и с проблемами топографии и демографии этого региона.

В качестве примера, заслуживающего внимания, нами издается прочтение турецкого текста документа от 1201 г. х. (1786 г. н. э.) вместе с переводом его на армянский язык. Этот документ содержит разрешение султана, данного в ответ на докладную ванского Теймур паши о преобразовании ранее переведенных из категории «хасс» в «маликане», сумм «мукаг'а», сел Зрванданц, Кхзи, Атананц и Гаваш, рыбных угодий Бенд-и махи, находящихся в ведении мирмирана эалета (бейлербея), а также входящего в местный военный оджаклык хутора Османбека из категории «маликане» с переводом их снова во владение «мири».

H. D. PAPAZIAN

LES DOCUMENTS D'ARCHIVES OTTOMANS CONCERNANT L'EALET DE VAN DE LA BIBLIOTHEQUE CYRILLE ET METHODE DE SOFIA

Résumé

Le fonds privé des Archives orientales de la Bibliothèque Cyrille et Méthode de Sofia conserve 927 documents des XVIe-XIXe siècles concernant l'éalet de Van de l'Empire Ottoman, documents qui présen-

tent l'importance de sources précieuses éclairant l'histoire sociale, économique et politique des siècles mentionnés.

L'étude préalable de ces documents montre qu'on y découvre des *defters* grands et petits des *ziamets* et des *timars* des XVIe-XVIIe siècles, l'enregistrement des recettes et dépenses de la garnison de la forteresse de Van (*irad ve messarif*), l'énumération des soldes militaires (*ta'yinat-i assakir*), des documents relatifs à l'achat ou la confiscation de chez la population locale de vivres et d'autres marchandises pour les besoins de l'armée (*zakhaïr*). En, outre, on y trouve aussi les listes de la capitation (*djizia*), les textes des contrats de location de revenus ou de dons en propriété de villages, de métairies (*mazra'a*) et d'autres endroits et exploitations à revenus avec *iltizam*, de même que d'autres documents dont l'étude approfondie contribuera dans une grande mesure à l'éclaircissement des questions essentielles concernant l'histoire sociale, économique et politique du Vaspourakan à l'époque mentionnée, ainsi que les problèmes de la topographie et de la démographie de cette région.

En guise d'exemple, nous publions le texte turc d'un document de l'an 1201 du Hégire (1786) avec sa traduction en arménien. Ce document contient la permission du sultan, donnée en réponse au rapport de Telmour pacha de Van, pour la réforme des sommes "*moukat'a*", auparavant transférées de la catégorie "*Khass*" à la catégorie "*malikané*", des villages de Zrvandantz, Kaghzi, Atanantz et Gavach, des exploitations poissonnières Bend-i mahi, qui se trouvaient sous la juridiction du *mirmiran* de l'*ealet* (*beylerbey*), ainsi que pour transférer la métairie d'Osman-bey, faisant partie de l'*odjaklyk* militaire local, de la catégorie "*malikané*" sous la juridiction "*miri*".

ENCYCLOPÆDIA IRANICA, vol. II

ARMENIA AND IRAN

vi. Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period

Before the coming of the Saljuqs. The Arab invasions brought about a major transformation in the political life of the countries of the Near East and had a profound influence upon the relations between the peoples living there.

The expansion of Islam in Iran caused a big rift between Armenia, already converted to Christianity, and Iran. During the rule of the Omayyad and 'Abbasid caliphs, the Iranian Muslim communities were looked upon as having essentially equal rights with other member communities of the whole Islamic world, but the Armenians were considered *ahl al-demma*, who as a community believing in monotheism and having a holy book (*ahl al-Ketāb*), were in accordance with Islamic law subject to Islam and had to pay a head tax or *jezya* for protection and security (*hemāya wa amnīya*).

Even though they were in different legal status, both Armenians and the peoples of Iran found themselves under the yoke of a theocratic, imperialistic power which sharply conducted a policy of conquest. During the eighth and ninth centuries, successive eruptions of violence and popular rebellions within wide strata of the populace, such as the movement of the "white-robed" (the *mobayyeza*) in Khorasan led by al-Moqanna', the *Ḳorramīya* movement in Azerbaijan led by Bābak, as well as the *Ṭ'ondrakite* movement in Armenia led by Smbat of Zarehavan, with their accentuated social nuances were part of the efforts of liberation from the Arab conquerors (see Ioanissian, *Dvizhenie*, pp. 100, 108; Ya'qubī, *Boldān*, p. 463). The Sajid amirs Moḥammad Afšīn (q.v.) and Yūsof, appointed prefects of Azerbaijan and Armenia, carried out harsh judgments against the rebels. Even though they were considered governors appointed by the caliph, yet towards the end of the ninth century and the beginning of the tenth century, they were, in fact,

autonomous rulers of Azerbaijan, who suppressed the liberation movements which had begun in Armenia. There were exceptional events, specially after Caliph al-Moqtader sent a crown to Ašot II Bagratuni in 919, and honored him with the title “Šahnšah.” The amirs of Azerbaijan and he were fighting against the Byzantine incursions. In 922, near Dvin the combined forces of Ašot II and amir Subuk of Azerbaijan defeated the Byzantine troops which had invaded Armenia (see *Hay žolovrdi* III, p. 44).

Even after that the Sajid amirs continued to maraud the southeastern regions of Armenia, subjugating Nakjavān and the former capital, Dvin (Ar. Dabīl), until they were stripped of their authority in 930.

Conditions did not, change, even after 945 when in reality the domination of the caliphate had been put to an end in central Iran and Fārs, where the kingdom of the Daylami Buyids had been established. During this period also the kingdoms of the Bagratids and Arcrunis, having risen to power in Armenia, were in constant collision with the Rawwadid amirs, descendants of the Arab Rawwād b. Moṭannā, later Kurdicized (but see Minorsky, *Studies in Caucasian History*, pp. 122-23), who had conquered Azerbaijan. Mamlān (Moḥammad), son of Abu'l-Hayjā', invaded Armenia a few times, but during his last campaign in 998 in which troops from Khorasan took part, he was defeated in the plain of Bagrevand by the joint Armenian and Georgian troops led by Vahram Pahlavuni and fled (see Matṭ'ēos Urhayec'i, pp. 36-37; Step'anos Taronec'i, pp. 268-74; Kasravī, *Šahrīārān-e gomnām*, pp. 162-72; *Camb. Hist. Iran* IV, pp. 236-37).

In the following decades, particularly during the reign of Gagik I Bagratuni (990-1021), Dvin, former capital of Armenia and the southern regions (Nakjavān, Goḷ'n) were not subjected to new attacks. In 1021, the mercenary Turkish soldiers of the Daylamis embarked on a raid of plunder. They were able to penetrate to the village of Nig in the province of Ararat, where they were met by Prince Vasak Pahlavuni. In the battle near the river K'asax, 300 of the invaders were killed, and the rest fled (see *Vseobščaya istoriya*, p. 122).

The military clashes, characteristic of feudal states, and the subjugating efforts and hostile attitude of Muslim rulers toward non-Muslim peoples and countries, from time to time created obstacles in the development of relations with neighboring countries, including the

countries of the Iranian high plateau. Even so, the traditional economic ties by necessity persisted, conforming to the demands of the time. The sources testify particularly about close commercial relations. The information about commercial goods exported from Armenia given by Ebn al-Aṭīr, Ebn Ḥawqal, *Ḥodūd al-‘ālam*, and other original sources, confirms the fact that the traffic of caravans along the traditional routes from Iran through Armenia continued. From the farther countries of the Orient–Central Asia, India, China—as well as from various regions of Iran, the trading caravans passed through Tabrīz, entered Armenia and from there were linked with the markets on the Black Sea and the Mediterranean countries of Europe. On the return trip, the merchants took with them farm and handicraft goods produced in Armenia. In their turn, the Armenian traders brought indigenous products through Iran via Khorasan to Central Asia, China, and India (see Bartol’d, *Khudud al-Alem*, fols. 32a-33a; *Svedeniya arabskikh pisatelei*, p. 92).

Under the Saljuqs. Beginning with the 1040s, when following the invasions of Toḡrīl Beg, the domination of Saljuq Turks was established in Iran and the greater part of Armenia, the relations of Armenia with Iran continued to develop, though on mostly non-equitable terms. Although the conquest-seeking Saljuq rulers and their army were Turkish, yet the administrative, financial, and cultural life of their empire developed entirely in the Iranian tradition.

Until the battle of Malāzgerd (Manzikert) in 1071, in which Alp Arslān inflicted a crushing defeat upon the armies of the Byzantine emperor Diogenes Romanus and extended the domination of the Saljuqs as far as the provinces of Asia Minor, in Armenia the domination of the Saljuqs had had the nature of frequent incursions; after that event it became a stable domination, inasmuch as by then the Bagratid Kingdom of Ani and the Arcruni Kingdom of Vaspurakan were eliminated as a consequence of the deceitful policy and continuous attacks of the Byzantine emperors.

The Saljuq empire during the times of Jalāl-al-dīn Malekšāh (r.465-85/1072-92) reached its highest degree of development, thanks to the wise policy conducted by K̲vāja Nezām al-Molk, the Persian grand vizier. The Saljuq rulers, lacking tried functionaries, were forced to depend upon their co-religionist Persians for the

administrative links of the state, and the Persians governed the country in the traditions of the Iranian state. Persian was the state language. At the royal court, Persian language and literature flourished, talented writers and scholars were discovered, all of which gave impetus to the cultural life of the country.

But in Armenia, no such relations existed. After 1072, in different regions of Armenia, such as Ani, Kars, Karin, Erzinka, and elsewhere, the minor officials under the Saljuq military leaders were Persians, who governed the country in identical traditions, having as their guideline the principles of the *šarīʿa* in dealing with non-Muslim subjects.

This condition became more accentuated specially during the period of the disintegration of the Saljuq empire, when the atabegs who had assumed great power in border districts, became autonomous. The Danishmandids ruled in Lesser Armenia and Cappadocia 1005-06. Further in the west, in 1077, the Saljuq sultanate of Rum was established. From 1100, in the center of Xlaṭʿ (Aḡlaṭ) in the western part of Greater Armenia, the Sukmanids ruled, calling themselves “Šāh-e Arman” (see *Hay žołovrdi* IV, chap. 28).

The representatives of Armenian feudalism, either deprived of political power or subjugated, were able to rebel against the conquerors from time to time. That struggle became more intensified when the strengthened Christian Georgia came out victorious in the fights against the surrounding emirates. Under the leadership of the Armenian generals Zakʿarē and Ivanē, who had assumed the high command of the Georgian Army, violent battles were being fought in the second half of the twelfth century against the amirs settled in Ani, Ganja, Dvin, and against the Šah-Armans ruling in Xlaṭʿ. In 1162, eastern Armenia was attacked by the atabeg Īldegoz of Azerbaijan. In 1170, with a new invasion, the Armenian Kingdom of Siunikʿ was terminated. The Armeno-Georgian armies, challenged by the troops of the Azerbaijan atabegs and the emirate of Ganja were defeated in the great battle of 1196, and a few years later the Zakʿarids liberated the capital Dvin (see *Vracʿ albyurnerə*, p. 34).

In the first decade of the 13th century, the Armeno-Georgian military forces won new victories, challenging both the amirs of Xlaṭʿ and the sultan of Ardabil, who had embarked upon a marauding raid

toward Ani. They occupied the city of Ardabīl. During 1207-08, the domination of the Šah-Armans was eliminated. The Ayyubids came to power, with a more friendly attitude held vis-à-vis the Armeno-Georgian principalities. During 1210-11, the Armeno-Georgian troops, having liberated the whole of eastern Armenia and the larger part of central Armenia, were waging victorious fights against the Īldegoz atabegs of Azerbaijan (see *Hay žolovrdi* IV, chap. 31, par. 2).

The Mongols and the Timurids. This situation lasted until the 1220s when the Mongol invasions began. The countries of Mā Warā' al-Nahr and Khorasan, subject to the K̲v̲ārazmšāhs were seized, pillaged, and ruined. The Mongol hordes leveled the flourishing cities and the artistic culture which over the centuries had reached a high level of development. Jalāl-al-dīn, son of the defeated K̲v̲ārazmšāh Sultan Moḥammad, fled to the west, and assembling under his banner a large number of soldiers, invaded Azerbaijan, Šervān, and Armenia (1225-30), spreading ruin in the occupied areas (Nasavī, *Sīrat-e Jalāl-al-dīn*, pp. 142-48, 150-51, 194ff.; Jovaynī, II, pp. 158-80).

These destructive raids dealt a heavy blow to economy and capability of resistance, disorganizing the armed forces and facilitating further the invasion of the Mongol hordes into Azerbaijan, Armenia, Šervān, and eventually Georgia.

These invasions were not mere military conquests; moving with the armies were entire nomadic, Turkish-speaking tribes, in migrations which became fateful not only because the foreign Turkish-speaking element established itself permanently in Azerbaijan and Armenia, but also because it spread that language in the northwestern areas of Iran, thereby creating an ethnic barrier between Armenia and Persian-speaking Iran. The penetration of Oġūz and other Turkish tribes into the Iranian plateau, Azerbaijan, and Armenia, brought about major changes in the ethnic structure of the population of those countries.

The mass movements of the population received new impetus with the conquest of Azerbaijan, eastern Armenia, and Šervān by No(Nōyān) and Sübedei (Sobtay) Bahādor, generals of Jengiz Khan. A little later, in 1236, when Jūrmāġūn Noyin occupied eastern Georgia, the greater part of eastern Armenia was joined to it, forming the so-called Vilayet (welāyat) of Gurjistan. Meanwhile and during the following decades, numerous nomadic Mongol and Turkmen

fighting tribes penetrated into Azerbaijan and Armenia and settled permanently in regions which with their rich pastureland and nearby winter shelters were favorable for cattle raising.

After 1258, when Hūlāgū (Hülegü) Khan founded the eastern Il-khanate which included the whole of Iran as well as the major part of Armenia and Georgia, a new unrestrained regime of systematic pillage and oppression was imposed on the peoples of those countries, which led to the massive annihilation of production capacity and the destruction of economic life (see Ḥamdallāh Qazvīnī, *Nozhat al-qolūb*, pp. 117-19). After the attack by Baiju Noyin in 1242, the Vilayet of “Arman” was created in the area of the former domains of the Šah-Armans, and thus in the major part of the entire historic Armenia the domination of the Mongols was established and then it was incorporated within the Il-khanid state. Later (1249), there were certain attempts at shaking off the Mongol yoke, but they were brutally suppressed by the conquerors.

However, Prince Smbat of the Orbelid feudal dynasty ruling in the province of Siwnik¹ in southeastern Armenia, had been able to obtain certain rights from the great khan Möngke (Mangū Qā’ān) preserved later on by Hūlāgū Khan and thereafter. Thanks to this feudal immunity, there existed in that part of Armenia relatively bearable conditions which reflected in the economic and cultural life.

More favorable were the repeated visits in Qara Qorum (1253-56) of Heṭ’um (Hātem) I, King of Cilicia. Thus, the great Khan recognized the sovereignty of the Armenian kingdom of Cilicia and promised to support it as an ally in the struggle waged by the Cilician state against the incursions of the surrounding Muslim principalities (see Kirakos Ganjakec², p. 285).

During the Mongol domination until the time of Ġāzān Khan, while the Mongols had not accepted Islam as their religion, there was no discriminatory treatment of Christians living within the boundaries of the state. Even wide latitude was given to the activities of papal missionaries, who had penetrated the Il-khanid court. It was noted above that during this period the Il-khanid state came forward as an ally of the Cilician Armenian kingdom.

In 1259-61, rebellions took place against the Il-khanid yoke, particularly in eastern Armenia. These were suppressed by the subjugators. Rebellious against Hūlāgū was Zak’aria the amir-captain,

who eventually was captured and executed. A likewise tragic end befell Ḥasan Jalāl, prince of Xaç'ēn (see Kirakos Ganjakec'i, p. 393). These armed clashes were followed by diplomatic initiatives aiming at creating trust in order to grab certain permissions from Hülāgū Khan and to restore the former autonomous rights of the Armenian feudal lords. In 1264, Vardan Vardapet Arevelc'i, a great scholar, spiritual and community agent of his time, went to Hülāgū trying to influence the Mongol ruler with his authority (see *Vseobshchaya istoriya*, pp. 190-97).

During the governorship of Arḡūn Āqā in 1273, there was a general census and registration of taxable objects. As a consequence, the duties and taxes collected from the population were multiplied, and in the final decades of the century, the condition of the people became increasingly burdensome. Nowrūz, son of Arḡūn Āqā, who had occupied the position of chief amir of the Il-khanate, started new persecutions against Armenian and Georgian feudal lords and princes. Against these pressures, in the beginning of the 1290s rebellions once again broke out, which were brutally suppressed in the course of the punitive raids of Qutluḡšāh, commander of the troops of Ġāzān Khan. Northern Armenia and eastern Georgia were ruined and plundered, and when Ġāzān Khan accepted Islam (1295), strong persecutions were initiated against the Armenians, carried out pointedly in Nakjavān and nearby areas. Once again the poll tax *jezya* was imposed on the Armenian population (see *Hay žolovrdi* IV, chap. 37, pars. 1, 2).

The enlightened vizier K̲vāja Rašīd-al-dīn Faẓlallāh counseled Ġāzān Khan to embark upon reforms, but these were unable to prevent the downfall of the Il-khanid state, which after Ġāzān Khan experienced an acute crisis and disintegrated completely. From the times of the Il-khan Abū Sa'īd (717-36/1316-35), centrifugal actions of local influential Mongol rulers become visible, reaching major proportions in 1335-40 during the dissensions concerning the succession (see *ibid.*, par. 2).

During these years of confusion in certain Armenian provinces, the feudal principalities were partially revived, particularly the Orbelids of Siwnik' and their vassals the Prošians, within whose boundaries comparatively favorable conditions were created for the development of Armenian academic life, literature, and medieval science.

In those years (1282), the famous university of Glajor was founded, which extended its function to the other spiritual and cultural institutions of the province of Siwnik', e.g., the monasteries of Taṭ'ev, Hermon, Aprakunis, and Vorotni and elsewhere (see Arevšatyan and Maṭ'evosyan, pp. 45-52).

During the period of anarchy which prevailed in the Il-khanid state in 1330 and the following years, the struggle between the Chobanid and Jalayerid amirs ended in the 40s with the victory of the Chobanid Ḥasan(-e) Kūček, adversary of the Jalayerid Ḥasan(-e) Bozorg. The victor took under his domination northern Iran, Persian Iraq, Azerbaijan, and almost all of Armenia. Malek Ašraf, successor of Ḥasan Kūček, subjected the peoples under his rule to plunder and oppression. His domination was put to an end with the invasion of Janī-beg Khan of the Golden Horde and the capture of Tabrīz, after which once again the Jalayerids rose in power, and in 1358 Ḥasan Bozorg's son Sultan Oways established his rule at Tabrīz (see *Hay žołovrdi* I, chap. 1).

The military prop of all these Turkish-Mongol rulers aiming at a pan-Iranian domination was the nomadic, mostly Turkish-speaking population settled in Azerbaijan and Armenia. By the second half of the 14th century, a violent struggle for political superiority had spread within this element, but it was interrupted temporarily during the years of Tamerlane. After the final invasion and the defeat and capture near Angora of the Ottoman Sultan Bāyazīd, Tamerlane had appointed his son Mīrānšāh as governor of the western principalities. But after Tamerlane's death in 1405, the power-seeking nomadic amirs everywhere rebelled against Mīrānšāh.

The Qara Qoyunlū Qara Yūsof, who had been chased by Tamerlane and had taken refuge in Egypt, returned and reassembling the armed forces of tribes subject to him, was able to reoccupy Tabrīz and extend his rule over the whole of Armenia, Azerbaijan, and northern Mesopotamia (see Ṭ'ovma Mecop'ec'i, *Patmuṭ'awn*, pp. 70-73).

In 1420, Qara Yūsof died, and Šāhroḡ who had embarked on a punitive campaign against him defeated his son Eskandar, who nevertheless succeeded in repossessing his rule. Eskandar was attempting to curb the separatist operations of the local minor Turkmen and Kurdish principalities, and was promoting and

sponsoring individual representatives of Armenian feudalism. By this he aroused discontent against himself and was finally defeated by Šāhroḡ. Then he had a friction with his brother Jahānšāh, appointed by Šāhroḡ. Beaten, Eskandar took refuge in the fort of Erenjak where he was assassinated by his own son. For a while, Jahānšāh accepted Šāhroḡ's hegemony and settled in Tabrīz. Then, taking advantage of the weakening of the Timurids, he extended the boundaries of his domain to Khorasan and Fārs.

The years of Jahānšāh's rule (1435-68) may be viewed as a relatively stable period of time. Although in the southern and western regions of Armenia the internal conflicts continued, yet for a while the external invasions had ceased, and the economic life could develop some.

Through the efforts of Armenian lay and clerical agents in 1441, the central authority of the Armenian church, the See of the Catholicate of all Armenians, was moved from Cilicia where it had been since 1149, and reestablished at the monastery of Echmiadzin, its foundation place in the province of Ararat in central Armenia. (See Ṭ'ovma Mecop'ec'i, *Yišatakaran*, pp. 62-72). This event had great significance, since the Armenian church emerged as the only national authority whose rights were recognized by the ruling Muslim powers. As a pan-Armenian center, the patriarchal See would prepare the ground for the country's independence, establishing cultural and idealistic ties between Armenian colonies in other countries, by founding educational centers and in linking them through traditions.

The dispute which was going on between the Qara Qoyunlū and Āq Qoyunlū ended in 1468 with the victory of Uzun Ḥasan (q.v.) over Jahānšāh and the latter's assassination. Thereupon Uzun Ḥasan occupied Tabrīz and extended his rule to all the countries subjugated by Jahānšāh.

In the early period of the rule of the Āq Qoyunlū, particularly during the days of Uzun Ḥasan (r. 857-82/1453-78), attempts were made to introduce control over state finances and to normalize the duties and taxes collected from the populace. Uzun Ḥasan formed a rule-book, known as "Qānun-nāma-ye Ḥasan Pādešāh," which was also put to use in subsequent centuries. But because of the many small feudal lordships it was impossible to secure a central authority and supervision of taxes and state revenues.

After Uzun Ḥasan, specially during the reign of Ya'qūb Pādešāh (883-96/1478-90) the conditions of the last remnants of Armenian feudalism deteriorated, when everywhere the “Bayt al-mālī” was put into effect. Persecutions and forced apostasies became intensified, the lands of the Armenian feudal lords were confiscated (see P'ap'azyan, *Beyt'-ul-mali*, pp. 193-203), and in the course of 9th/15th century the Armenian feudal system lost all its political force. However stubborn their resistance, many of the feudal chiefs, for the sake of maintaining their property rights, finally gave up and embraced Islam. On the other hand, those who at the cost of large material sacrifices attempted to keep their landownership, were gradually reduced to the state of minor property owners or were driven out of the ranks of landowning feudal chiefs and went into trade and commerce (see *ibid.*). Also, since monastic landownership was tolerated, many of the last representatives of the Armenian feudal families, to save the final remnants of their powers, “donated” them to the monasteries and, taking religious vows, attempted to preserve their rights over those properties and to maintain their dominating position vis-à-vis the Armenian working class.

The Safavids and their successors. On the ruins of the state of the Āq Qoyunlū rose the Safavid state, founded by Shah Esmā'īl I (r. 907-30/1501-24), descendant of the famous Sufi Shaikh Ṣafī-al-dīn of Ardabīl. The founders of this new state were leaders of a militant Sufi order. Their military consisted of Shi'ite Turkmen tribes, yet their semi-theocratic state, officially named “State of the Qezelbāš” (Dawlat-e Qezelbāš), was called to regenerate the traditions of Iran and to contribute to the development of a feudal monarchy (Savory, *Iran under the Safavids*, pp. 1-26).

From the outset opposing Ottoman Turkey and unifying under the banner of Shi'ism his military forces of Turkish-speaking nomads wandering in Azerbaijan and Armenia and declaring themselves as *qezelbāš* or *šāhsevan*, Shah Esmā'īl, had strong collisions with the Ottoman empire which by that time had reached the zenith of its might. These conflicts continued with only brief intermissions during the time of his successors, almost during the entire 10th/16th century. These ruinous wars, whose main arena was Armenia, seemed to be of dogmatic-religious nature, yet, in reality, they had political, strategic,

and economic reasons, the chief among them being the Ottomans' intention to conquer Transcaucasia, Dagestan (Dāġestān) and Azerbaijan and to control the trade routes through Armenia and Azerbaijan and the main centers of silk production.

The constant movements of hundreds of thousands of armed fighters and the bloody clashes of the opposing armies devastated the central provinces of the country. The Armenian population was subjected to plunder and slavery. Mass flight and emigration to foreign countries grew to large proportions.

In these confused and critical times, the Muslim chieftains in Armenia intensified their pressure on the remnants of Armenian feudalism and their attempts of assimilation by forced apostasy. During the days of the more fanatic rulers the so-called "Ja'farī" (i.e., of Imam Ja'far al-Šādeq) law was put to wider use, whereby an Armenian accepting Islam was able to claim as his alone the entire wealth of his parents (see *Persidskie dokumenty*, document no. 16).

The external invasions ceased partially only after 1590, when the Safavid Shah Abbās I (r. 996-1038/1588-1629), enthroned two years earlier, was forced to sign a peace agreement of heavy conditions with Sultan Moḥammad III, ceding to him Armenia, the whole of Transcaucasia and Azerbaijan. But after settling his account with the Uzbek amirs who had invaded Khorasan, he reorganized his army with advanced weaponry and in 1603 attacked in order to take back these lands, where the 15-year Turkish domination had created severe discontent within all levels of the population. The new redistributions and dispositions of the Ottoman authorities regarding lands and feudal possessions fostered rebellion of the native feudal elements, and many Armenian, Georgian, and Muslim princes took refuge in Iran, receiving a cordial welcome from Shah 'Abbās. The working population was subjected to unrestrained plunder and oppression by the authorities assigned by the Ottomans, and many hoped that the new campaign started by the shah would free them from that heavy yoke (see Arakel Davrizhetsi, *Kniga istorii*, pp. 46-47).

The Safavid army captured Tabrīz, Naḵjavān and Erevan (Īravān) and extended its incursion to Ganĵa. It also invaded central Armenia, approaching Erzerum. But when news was received that the Ottoman army had already reached Mūš and was preparing to move in the

direction of Erevan, the shah decided to avoid battle, and ordered retreat by destroying and depopulating the villages and towns on their way (see *ibid.*, chap. 4). In the course of its history of many centuries, the Armenian people had not yet been subjected to such a major disaster. Central Armenia in its entirety was in disarray. Detachments of *qezelbāš* soldiers stormed the whole countryside, leaving behind everything totally devastated. Immense masses were being driven from all directions to the Ararat plain to be sent from there to the steppes of central Iran. The strategic aim of this forced deportation was to depopulate the area which the adversary's army had to traverse. Yet, at the same time the shah was thinking of relocating this large multitude of refugees in the wide areas around his capital and to promote agriculture, crafts, and trade in the central provinces of the country. For this reason he showed particular eagerness in deporting the population of Julfa (Jolfā), the thriving commercial city on the banks of the Aras river. According to contemporary testimony, the number of deported from this area was in excess of 300,000; the same sources, however, state that in mountainous areas, the population of certain villages succeeded in hiding in the rifts of the mountains and thus avoided the forced exodus (see *ibid.*, p. 69; Eskandar Beg, II, pp. 643-44, 654-57, 665-66; Falsafī, *Šāh 'Abbās* III, pp. 201ff].

The relocation of the huge Armenian colony and the founding of large Armenian populated towns and of the Armenian city of New Julfa next to the capital resulted in major changes in Armeno-Iranian relations. From the beginning of the 11th/17th century, the segment of the Armenian nation which remained under Safavid rule, both on its native soil and in its colonies formed on Iranian soil, entered into close relationships with the Safavid state and with political, communal, administrative, and economic circles of Iran, on the whole playing an important role in the country's life, particularly in its economy. The role of Armenian commercial capital in the country's internal and especially in its external trade was great. Armenian commerce, by then widely recognized, received the special attention of Shah 'Abbās and enjoyed the patronage of government authorities. Thus, within a short period of time, It was able to concentrate in its hands the lucrative and productive business of the exportation of silk. Accumulating great material potential, it even succeeded in gaining

control of certain institutions which directed the finances of the state (see Savory, *Iran under the Safavids*, pp. 174-75, 198).

High-standing Armenian businessmen were entrusted with the supervision of currency, gold, precious metals, and wealth brought in from abroad, performing, as it were, banking functions. This circumstance definitely earned them the confidence of the Safavid shahs, who often granted the Armenian businessmen the rights of royal merchants—*tājēr-e kāšša-ye šarīfa*—and gave them diplomatic assignments in the Safavid state's political and economic dealings with Europe and Russia (see Kukanova, pp. 67-69).

The fighting which began with Shah 'Abbās' invasion did not end during his reign; it continued with fluctuating success and came to an end only after his death (1038/1629) during the days of his successor Shah Šafī, who signed a peace agreement in 1639. By this agreement, the boundaries between the two states which were drawn by the treaty of Amasia in 962/1555 (q.v.), were reconfirmed with minor changes. In accordance with this, in Armenia the Perso-Ottoman boundary began from the mountains of Javaxk', and passing along the Axuryan river, the range of the Armenian mountains, the western slopes of Mt Ararat and along the Vaspurakan mountains joined the Zagros mountains. The Safavid state included within its boundaries the totality of the historic Armenian provinces of Siwnik', Arc'ax, Utik', P'aytakaran, and Persarmenia and also the eastern countries of Ararat, Gugark', and Vaspurakan. According to the new administrative division, these provinces were under the authority of the beglerbegs of Č'uxur-Sad, Qarabāg, and Azerbaijan (see *Taḍkerat al-molūk*, pp. 100-02).

The peace following 1639 lasted eighty years and had a definite significance for the development of the peoples of the two countries, particularly for those who lived within Safavid Iran's boundaries. The sources testify to the brisk growth of economic life noticed everywhere during the second half of the 11th/17th century, particularly during Shah 'Abbās II's reign, 1052-77/1642-67. There was a noticeable resurgence also in monastic-scholastic life. Famous scholars and cultural workers came on the scene. Monasteries and churches were renovated and restored. Secular and church architecture entered a new stage of development (see Arakel Davrizhetsi, *Kniga istorii*, chaps. 24-26).

But, as the century neared its end, the discrimination and repressions aimed at assimilation instigated by the Muslim clerics and the unruly actions of military provincial chiefs, khans, and their functionaries gradually intensified, oppressing and robbing the populace and persecuting the Armenian clergy.

The agitation for liberation from foreign yoke which had started among the circles of high-echelon Armenian secular and clerical leaders in the sixteenth century, received new impetus near the end of the seventeenth century.

In 1677, with the leadership of Catholicos Yakob of Julfa, a secret meeting was held in Echmiadzin attended by representatives of the clergy, the secular aristocracy, and of the *meliks* (secular lords) of Siwnik' and Arc'ax. The assembly decided to send a delegation to Rome and hoped that by expressing obedience to the Pope they would receive armed assistance to achieve the task of liberation.

Catholicos Yakob crossed into Georgia in secret, conducted negotiations with the lay and clerical leaders of Georgia and then traveled to Constantinople with his colleagues, intending to depart for Rome from there to request help from the Pope. But the 82-year old catholicos fell sick at Constantinople in 1680 and died. Of his fellow travelers, only Israel Ori, scion of an Armenian *melik* family, for about two decades conducted unproductive negotiations with a number of Western governments, and finally became convinced that their only hope was Russia which was getting stronger. In 1701, Ori traveled to Moscow with the Archimandrite Minas Tigranean, and presented to Peter the Great his plan for the liberation of Armenia, with the help of Russia, by means of the military forces of the *meliks* of Siwnik' and Arc'ax. The implementation of that plan was put off until the 1720s, during which time Ori went to Isfahan as ambassador of Russia, to survey the internal situation of the country, and upon his return he died in 1711 (see *Persidskie dokumenty*, docs. 66-138).

During the time of Shah Sultan Ḥosayn (r. 1105-35/1694-1722) the Safavid state experienced a rapid decline. In 1722, the Afghan Maḥmūd son of Mīr Ways seized Isfahan, putting an end to the 200-year Safavid kingdom. Meanwhile, in the provinces of Arc'ax and Siwnik' in eastern Armenia (Qarabāḡ and Zangezūr), armed strife spread between rebelling Armenian soldiers and local khans and

Turkish-speaking nomadic feudal lords seeking self determination in the face of anarchy. The Armenians and the Georgians were hoping that the Russian army which was moving southward would come to their assistance, but the Russians limited themselves to occupying the areas near the shores of the Caspian Sea and by the treaty concluded at Constantinople in 1724, agreed not to oppose the Turkish occupation of the northwestern provinces of Iran.

Having only recently shaken off the yoke of the *qezelbāš*, the Armenian people reengaged in a struggle for liberation, this time against Ottoman occupation troops. The armed Armenian forces waged heroic battles on the outskirts of Erevan, in Qarabāg, in the mountainous regions of Siwnik' and elsewhere. Daviṭ' Beg, leader of the liberation battles being waged in Siwnik', defeated the Ottoman troops and reached the banks of the Aras. He linked with Shah Ṭahmāsp II who was conducting the war against the Ottomans in Azerbaijan. Shah Ṭahmāsp by special edict recognized the dominion of Daviṭ' Beg over the province of Siwnik' (see *Hay žolovrdi* IV, pt. 1, chap. 3, pars. 3-6).

But the figure who won general sympathy and recognition in the fight was Nāder-qolī, the future Nāder Shah, who after capturing Isfahan and chasing the Afghans out of the country, also, after securing the departure of the Russians from the shores of the Caspian Sea, advanced in the direction of Azerbaijan with the purpose of expelling the Ottomans from the country. After the Russo-Iranian agreement signed at Rašt in 1732, the Armenians armed in Ararat, Siwnik', and Arc'ax, including the Armenian *meliks* and the clergy, were proving themselves allies of Nāder. Nāder's entry into Transcaucasia and the departure of the Russians from the near-Caspian provinces were creating real bases for military-political cooperation between Armenians and Iranians (see *ibid.*, par. 8).

Professing loyalty to Nāder, the Armenian *meliks* took part in the capture of Ganja, where the Russian artillery came to Nāder's aid. Here the Armenian detachments were consolidated and grew in numbers, and when Nāder moved towards Kars (Qārş) to face the main Turkish forces, the detachments of the *meliks*, under the leadership of Melik Yegan, were accompanying him everywhere.

The decisive battle against the main Turkish forces dispatched from Constantinople was fought on 8 July 1735 in the plain of Ehuard located north of Erevan. Here, not only the Armenian military units commanded by Melik Yegan were fighting against the Turks, but also, according to the historian Mīrzā Moḥammad Mahdī Khan's testimony, armed detachments of the surrounding Armenian villages gave destructive blows to the Turks from the rear. From one side, the attacking Persian infantry and cavalry and from the other side the armed Armenian peasantry totally destroyed the panic-stricken enemy. The Turks had to beg for conciliation, promising to surrender the forts of Ganja, Tiflis, and Erevan and to withdraw their troops from Transcaucasia (Lockhart, *Nadir Shah*, pp. 84ff.).

After these events, Nāder was obligated to recognize the rights of the Armenian people. He bestowed honors upon Catholicos Abraham the Cretan, and reinstituted by special edicts the property rights of Echmiadzin and granted privileges to the catholicos. He instructed the new beglerbeg of Erevan to always consult with the catholicos in the matter of governing the land, rather than with the *qezelbāš* chiefs (see Abraam Kretatsi, *Povestvovanie*, p. 200). He confirmed also the rights of the Armenian *meliks* of Arc'ax, creating a self governing administrative unit composed of five *maḥāls* of the mountainous region of Armenia, the unit being called maḥāl-e Ḳamsa, and appointed Melik Yegan as khan and beglerbeg of that territory. In the spring of the following year after the enthronement held in the plain of Moḡān he granted new positions to the Armenian *meliks* of Gelarkunik' and Erevan. However, he displaced a large number of the Armenian population and nomadic tribes and took them with him to Khorasan (see *ibid.*, p. 209).

All this was being done to win over the upper levels of Armenian leadership and to put an end to the Russian orientation of the Armenians. Very soon, it became clear to the Armenian ruling circles that all this was temporary. Beginning in 1746, a new census of the taxpaying population and of arable lands was held and harsher laws for the collection of taxes were put into effect. The sources give testimony that the tax collection was executed in multiple rates.

After Nāder's death (1160/1747) anarchy developed, and once again the khans and beglerbegs in Armenia who craved for power

began to stir. Large masses of Turkish-speaking nomads exiled by Nāder to Khorasan returned, and from among those the chieftains of the Javānšīr tribe succeeded in exploiting the dissension within the Armenian *meliks* and took charge of their fortifications, thus terminating the Armenian autonomy of Ǧamsa (see *Hay žolovrdi* IV, pt. 1, chap. 4).

During the 1760s, particularly during the reign of Empress Catherine II (1762-96) when Russia through new conquests was approaching Transcaucasia, both Georgia's and Armenia's lay and spiritual leaders again began to appeal to the Russian court, proposing new plans for placing Georgia and Armenia under the patronage of Russia. The Echmiadzin catholicos Yakob of Šamax and Simeon of Erevan in 1760 and 1766 appealed to the empress requesting help. In 1768, she issued a special edict to provide help to the Armenians in freeing themselves from the Muslim yoke.

In 1780, the famous Russian general Suvorov left for Astrakhan to prepare for the campaign directed at Transcaucasia. A preliminary plan for the restoration of an Armenian state under Russia's patronage was prepared. However, the czar's court was obliged to postpone the execution of that plan due to the complicated political and military circumstances of the end of the eighteenth century.

In 1783, King Erekli (Herakl) II of Georgia, signed an agreement with Catherine II, whereby Georgia was to enter under Russia's patronage, while the latter assumed the obligation of defending Georgia against foreign enemies. These developments filled the Armenians, too, with new hopes, but in 1796, Āqā Mohammad Khan, who had founded a new centralized state (see *ibid.*, pt. 1, chap. 5), led a punitive expedition into Transcaucasia which culminated in the sack of Tiflis and the massacre of a large number of its population. However, with the death of Āqā Moḥammad Khan and the ascension of Faṭḥ-ʿAlī Shah in 1212/1779, the Armeno-Iranian relationship entered an entirely new phase (see below).

Bibliography:

In Armenian: *Hay žalourdi patmut'yun* (History of the Armenian people) III-IV, Erevan, 1972-76.

Haykakan Sovetakan Hanragitaran (Armenian Soviet Encyclopaedia) 1-10, Erevan, 1974-83.

Vrac' albyurnerə Hayastani ew hayeri masin (Georgian sources on Armenia and the Armenians) II, tr. L. Melik'seṭbeki, Erevan, 1934.

A. Alpōyačean, *Patmut'iwn hay galtakanut'ean* (History of Armenian diaspora communities) III, Cairo, 1961.

Aṛak'el Dawrižec'i (Arak'el of Tabriz), *Girk' patmut'eanc'* (Book of histories), Vałaršapat, 1896; Russ. tr. L. A. Khanlaryan, *Kniga istorii*, Moscow, 1973.

S. V. Bornazyān, *Hayastanə ew Seljuknerə XI-XII dd.* (Armenia and the Saljuqs, 11th-12th centuries), Erevan, 1980.

B. L. Č'ugazyān, *Hay-iranakan grakan aṛnčut'yuvnner V-XVIII dd.* (Armeno-Iranian literary relations, 5th-18th centuries), Erevan, 1963.

S. T. Gasparyan, *Sp'yurk'a-hay galṭ'ōjāxnern aysor* (Armenian diaspora centers today), Erevan, 1962.

N. Goroyan, *Parskastani hayerə* (The Armenians of Iran), Tehran, 1968.

Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'iwn Hayoc'* (History of the Armenians, 13th century), ed. K. A. Melik'-Ōhanjanyan, Erevan, 1961.

Leo, *Erkeri žolovacū* (Collected works) II-III, Erevan, 1967-73.

H. Manandyan, *K'nnakan tesut'yun hay žalourdi patmut'yan* (Critical examination of the history of the Armenian people): *Seljukyan šrjanic' miṇč'ew Sefyanneri hastatumə Iranum XI-XV dd.* (From the Saljuq period to the establishment of the Safavids in Iran, 11th-15th centuries), in *Erker* (Works) III, Erevan, 1977.

Matṭ'eos Urhayec'i (Matthew of Edessa), *Žamanakagrut'iwn* (Chronology, 952-1136), Vałaršapat, 1898 (Jerusalem, 1869).

H. P'ap'azyān, "Sefyan Irani asimilyatorakan k'alak'anut'yan harc'i šurja" (On the question of the assimilationist policy of Safavid Iran), *Banber Matenadarani* 3, Erevan, 1956.

Idem, “Beyt‘ul-mali institutə ew hay Feodalneri hołeri brnagravumnerə 15-rd d.” (The institution of *bayt-al-mālī* and the seizures of the lands of Armenian feudal lords in the 15th cent.), *Patmabanasirakan Handes*, 1958, 2.

Step‘anos Taronec‘i (Stephen Asołik of Tarōn), *Patmuṭ‘iwn tiezarakan* (Universal history), St. Petersburg, 1885.

Ṭ‘ovma Mecop‘ec‘i *Patmuṭ‘iwn Lank ṭ‘emuray ew yaǰordac‘ iwroc‘* (History of Tamerlane and his successors), Paris, 1960. Idem, *Yišatakaran*, Tiflis, 1892.

In Russian: Abraam Kretatsi, *Povestvovanie*, tr. and ed. N. K. Korganyan, Erevan, 1973.

S. S. Arevshatyan and A. S. Matevosyan, *Gladzorskiĭ universitet tsentr prosveshcheniya srednevekovoĭ Armenii*, Erevan, 1984.

Armyano-russkie otnosheniya v pervoi treti XVIII veka II/1, Erevan, 1964.

V. V. Bartol’d, *Khudud al-Alem* (Ḥodūd al-‘ālam), *rukopis’ Tumanskogo*, Leningrad, 1930.

S. T. Eremyan, *Kul’tura rannefeodal’noi Armenii IV-VII vv.*, Erevan, 1980.

A. G. Ioannisyan, “Dvizhenie tondrakidov v Armenii,” *Voprosy Istorii* 10, 1954.

N. G. Kukanova, *Ocherki po istorii russko-armyanskikh torgovykh otnoshenii v XVII-pervoi polovine XIX veka*, Saransk, 1977.

Persidskie dokumenty Matenadarana. Ukazy, pt. 2, ed. A. D. Papazyan, Erevan, 1956.

Svedeniya arabskikh pisatelei o Kavkaze, Armenii i Azerbaidzhane, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostei i plemyon Kavkaza 38, Tiflis, 1903.

A. N. Ter-Gevondyan, *Armeniya i Arabskiĭ khalifat*, Erevan, 1977.

Vseobshchaya istoriya Vardana Velikogo, tr. H. Emin, Moscow, 1861.

In other languages: Abraham Kretatsi, tr. M. F. Brosset, *L'histoire des événements sous le règne de Nadir Chah*, Collection d'historiens arméniens II, St. Petersburg, 1874-76.

N. Falsafi, *Zendagānī-e Šāh 'Abbās-e Awwal*, 4 vols., Tehran, 1334-46 Š./1955-67.

A. Kasravī, *Šahrīārān-e gomnām*, Tehran, 1335 Š./1956. L. Lockhart, *Nadir Shah*, repr. New York, 1973.

V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge, 1953.

Ḥamdallāh Qazvīnī, *Nozhat al-qolūb*, Tehran, 1336 Š./1958.

R. Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge, 1980.

Šehāb-al-dīn Moḥammad Nasavī, *Sīrat-e Jalāl-al-dīn*, ed. M. Mīnovī, Tehran, 1344 Š./1965.

Armeno-Iranian relations 1828-1925.

As the result of the defeat of Iran in the second Perso-Russian war and the Treaty of Torkamāñčāy of 1243/1828 signed by the two parties, the greater part of Eastern Armenia was annexed to the Russian empire, but a large number of Armenians remained in Iran in areas where traditionally Armenians had settled: Mākū (Artaz), Ǵoy (Her), Salmās (Zarewand), and Arasbārān (Parspatunik'), and the region of Urmia (Parskahayk'). These, regions, according to nineteenth-century administrative division, became a part of the northwestern Iranian province of Azerbaijan, and were subject directly to the Viceroy (Nāyeb-al-salṭana) at Tabrīz, then 'Abbās Mīrzā (q.v.), the eldest son of Faṭḥ-'Alī Shah.

The fifteenth article of the treaty provided for the mass emigration of Armenians from these areas, including Tabrīz itself, to Russian Armenia, where a new administrative district, the so-called Armenian March, had been created (*Hay žolovrdi patmuṭ'yun* V, pp. 162, 171). During the years 1828-29, about 45,000 Armenians left Iran (ibid., p. 175; Goroyan, *Parskastani hayerə*, pp. 75-93), but a large number of Armenians remained, also, in the areas of Mākū, Ǵoy, Tabrīz, and the villages of Arasbārān (Qaradāg) (ibid., pp. 102-208; Frangean, *Atrapatakan*, pp. 97-101).

‘Abbās Mīrzā tried to stem the exodus from the area under his rule of its entire Armenian population, and tried to win their affection by various means. He promised concessions to the Armenian mercantile class of Tabrīz and broad privileges for the upper class and clergy. He provided funds for the renovation of the monastery of the Apostle Thaddeus, in an attempt to elevate the authority of that spiritual center as the focus of Armenian national authority of the Diocese of Azerbaijan, partly in opposition to Ečmīādzīn (Echmiadzin), which was by now outside Iranian jurisdiction (Goroyan, op. cit., pp. 81-82, 93). Geographical division, however, did not keep the Armenians of Azerbaijan separated from their compatriots in Russian-ruled central Armenia—the land of Ararat, Arc‘ax, and Siwnik‘—or from the Western Armenians in the Ottoman empire.

In order to have better access to the Iranian provincial administration, the Armenian Diocese of Azerbaijan transferred its seat in the 1830s from St. Thaddeus of Tabrīz (Ačemean, S. *Ṭ‘adēi vank‘ə*, p. 11; Martirosyan, “Iranahay gaḷuṭ‘i patmuṭ‘yunic‘,” p. 196). The Diocese of Azerbaijan as well as that of southern Iran (at the Monastery of Amenap‘rkič‘, New Julfa, Isfahan), the latter having authority over the Armenians of India, most of whom had gone there from Iran, were both regarded as “dominical” and subject to the catholicos of all Armenians at Echmiadzin.

Some scions of Armenian feudal families settled in Tabrīz or Tehran and took up administrative and financial posts. These included such figures as Manučehr Khan Mo‘tamad-al-dawla, who was captured by Āqā Moḥammad Khan (q.v.) at the end of the previous century in the conquest of Tiflis. He was made first chief eunuch, later provincial governor of Gīlān, Fārs, Kermānšāh, and Isfahan, and took part in the negotiations at Torkamānčāy. Of his brother’s sons, Mīrzā Rostam Khan, Āḡālar Khan, and Solaymān Khan also occupied high posts (*Haykakan Sovetakan Hanragitaran* III, p. 517; Goroyan, op. cit., pp. 98-99). Dawiṭ‘ Khan Melik‘ Šahnazareanc‘ Šahp‘otean, son of Catur Khan, of the Melik‘-Šahnazareans of Geḷark‘unik‘, occupied high positions in the foreign ministry. He was appointed extraordinary and plenipotentiary ambassador at Baghdad, Paris, and elsewhere. His reports, which are published, contain plans for basic reforms in the country (*Hay žolovrdi patmuṭ‘yun* V, p. 519).

The Armenian merchants in Azerbaijan, Gīlān, Isfahan, Shiraz, and other centers of trade continued to play an important part in trade with Russia and European countries. There were large commercial houses in Tabrīz, Marāḡa, Ardabīl, Rašt, New Julfa (near Isfahan), and Shiraz, with agencies at the ports of Anzalī and Būšeḥr, which belonged to Armenian merchants; these firms exported dried fruit, leather, and other goods. From Russia they imported cotton and flaxen stuffs, ceramic and glass vessels; from Europe, fabric, tools, and machinery needed for the developing manufacturing industry (Goroyean, op. cit., pp. 130-34; Frangean, op. cit., pp. 185-89).

Iranian-Armenian merchants established in the Transcaucasus and in Russian cities—Tiflis, Baku, Astrakhan, Rostov, Moscow, and other trading centers—maintained ties with Armenian merchants in Iran, facilitating a large part of the trade between the two countries.

The Armenian mercantile class in Iran also played the role of *Kulturträger* to a certain extent, acting for the diffusion of Western civilization; Armenian government officials took upon themselves the same mission. One of these figures was the above-mentioned Dawit' Khan. But the greatest Iranian-Armenian diplomat, educator, publicist, and writer was Mīrzā Malkom Khan (q.v.). A liberal thinker and activist, he became a major force in the intellectual awakening of Iran and was instrumental in fostering the constitutional movement in Iran.

At the end of the century, Yovhannēs Khan Masehean held the position of palace dragoman, and other high diplomatic posts, defending Iran's state interests at a number of international conferences. He was an important educator and cultural figure, and president of the Tehran "Society of Philomaths." Later, he produced the highly-acclaimed Armenian translation of the works of Shakespeare. At Tehran, where the Armenian population grew rapidly, Masehean in 1894 founded the first Iranian-Armenian newspaper, *Šawil* (Path). In the following decades about thirty Armenian newspapers and monthlies were founded in cities with sizable Armenian populations (Tabrīz, Rašt, Isfahan) (*Haykakan Sovetakan Hanragitaran* VII, pp. 266-67; *Hay zolovrdi patmut'yun* VI, pp. 718-19). Many other important Armenian public figures are known from the period of the Qajar dynasty.

There were strong cultural ties between the Armenians of Iran and those of Russian Armenia and the Transcaucasus. Instruction in schools paralleled the curriculum in Caucasian Armenian schools. There were elementary and middle schools in cities and in many villages; their free operation was ensured by firmans of Nāṣer-al-dīn and Moẓaffar-al-dīn Shah. Eastern Armenian newspapers and literature circulated widely in the Iranian-Armenian communities; and Raffi (Yakob Melik'-Yakobean), the novelist, is particularly notable amongst the Iranian-Armenian writers who contributed to the development of Armenian literature.

The Iranian-Armenian community was always absorbed, and often involved, in issues affecting the whole Armenian nation. Morally, materially, and sometimes militarily, it participated in the liberation movement of the Western Armenians, which began in the 1890s against Ottoman tyranny. Many young men joined the partisan groups that left the Caucasus through Mākū and Salmās for Van, to participate in the battle for freedom.

In the days of the anti-Armenian policy of Sultan 'Abd-al-Ḥamīd II and the mass killings of 1896, many Armenian refugees found refuge in the Armenian villages of Salmās and Urmia (Frangean, op. cit., p. 68).

Iranian-Armenians of every region took an active part in the Iranian Constitutional Revolution of 1905-11. The famed partisan and folk hero Ep'rem Dawṭ'ean, later called Yeprem Khan, directed Armenian armed revolutionary units; there were other such figures, and researchers have pointed out that of twenty-four major revolutionary leaders, some sixteen were Armenians (Şafā'ī, *Rahbarān*, p. 567). Voluntary units of Armenian fedayeen enlisted in the Transcaucasus and in Ottoman-occupied Western Armenia also came to the aid of the Iranian revolution. The Armenian armed units under K'eri (Aršak Gafafean), together with the Azerbaijani *mojāhedīn* fighting under the general command of Sattār Khan, participated in the defense of Tabrīz (*Haiykakan Sovetakan Hanragitaran* IV, pp. 452-53). In 1909 Yeprem Khan's Armenian fedayeen groups fought victoriously at Rašt, linked up with the forces of Sepahdār Tonokābonī and Sardār As'ad Baḡtīārī, and entered Tehran in triumph. After this victory, Yeprem Khan was made general

commander of the armed forces of the provisional government, and was killed fighting counter-revolutionaries near Hamadān in 1912 (Ēlmar, *Ep'rena*, pp. 572-89).

The years of World War I were tragic for the Armenian people, most of whom lived in the Ottoman territory. Taking advantage of war conditions, the Turkish government started mass deportation of Armenians from their traditional homeland. More than 1.5 million Armenians were uprooted, and a very large number of them lost their lives on the road into exile (Rā'in, *Qatl-e 'ām*, pp. 62-63).

Although Iran had declared neutrality from the beginning of the war, much of the country was still subjected to enemy occupation and destruction; the incursion of Turkish forces into Iran and their entry into Tabrīz was particularly hard upon the Assyrians and the Armenians of Azerbaijan. Although the Iranian authorities in Tabrīz were able to prevent the slaughter of the Armenian inhabitants, there were massacres of Armenians at Mākū, Salmās, and especially Koy; many Armenians fled to the Caucasus, reaching as far as Tiflis (Mamean, ed., *Yušamatean*, p. 74).

In April, 1915, near the village Dīlmān of Salmās, Russian forces which included Armenian volunteer units dealt a crushing blow to the Ottoman armies of Kālīl Pasha and drove them out of Iran, eventually reaching Van, where the Armenians had been putting up a last-ditch defense against the Turkish enemies (*Haykakan sovetakan Hanragitaran* III, p. 387; *Hay žolovrdi patmuṭ'yun* VI, p. 567).

The February uprising and Great October Revolution of 1917 that gripped Russia produced profound reactions in neighboring countries, particularly in Iranian political life. The withdrawal of Russian forces from the southern front, Iran's northern districts, and the Transcaucasus, presented to the Turks a fresh opportunity to attack broad areas of northwestern Iran, with grievous results again for the local Armenian and Assyrian populations. Pursued by the Turks, the Armenians of the Van area were unable to enter the Transcaucasus and were forced to flee to Iran, where at Salmās and Urmia they joined masses of local Armenians intending to flee via Hamadān to the more secure regions of central and southern Iran; at New Julfa (Isfahan) and in surrounding villages, far from the horrors of war, their compatriots had dwelt for centuries. But a small group of

refugees scattered at Hamadān, whilst at the demand of the British occupation authorities the rest moved towards Iraq, suffering great losses on the road. The refugees were lodged finally at Ba'qūba camp (*Haykakan Sovetakan Hanragitaran* IV, p. 462).

In 1918-20, when the newly-created republics of the Transcaucasus seceded from Russia, relations between Iran and the Republic of Armenia did not take decisive shape. Some time after the establishment of Soviet rule in Armenia diplomatic relations were resumed, in the course of which an agreement was concluded for partial immigration and for the transport to Soviet Armenia via Iran of Western Armenians who had found shelter in Iraq in 1917 (*ibid.*). In 1922, when Armenia, as a part of the Transcaucasian Federative Republic, was joined to the Union of Soviet Socialist Republics, relations between Armenia and Iran were conducted by the diplomatic representatives of the USSR.

Many intellectuals had emigrated from Armenia in the early 1920s; these emigrés participated in and contributed to the educational and cultural life of Iran, especially of Azerbaijan, but this was not to be a lasting effect, for many returned, and Iran experienced renewed turbulence with a change of dynasty.

In the twilight of Qajar Iran, the Iranian-Armenians continued actively to participate in the social and political affairs of the country. Although as a religious unit the community continued to be dominated by the Diocese of Azerbaijan in the north and by that of India and Persia in the south, at New Julfa, the role of the expanding Armenian community of Tehran was becoming crucial in the establishment of ties with the authorities of the central government.

Bibliography:

Haykakan Sovetakan Hanragitaran (Armenian Soviet encyclopædia) III-VI, Erevan, 1977-80.

Hay žołovrdi patmut'yun (History of the Armenian people) V-VI, Erevan, 1974-81.

N. H. Goroyean, *Parskastani hayerə* (The Armenians of Persia), Tehran, 1968. E. Frangean, *Atrpatakan* (Azerbaijan), Tiflis, 1905.

H. Ačemean, *S. Դճճճճճճճճճ* (The monastery of St. Thaddeus), Tehran, 1960.

A. Mamean, ed., *Yušamatean Tēr-Nersēs ark'episkopos Melik'-Դճճճճճճճճճ* (Memorial volume of Lord Nersēs Archbishop Melik'-Դճճճճճճճճճ), Tehran, 1968.

Ēlmar, *Ep'rem*, Tehran, 1964.

H. H. Martirosyan, "Iranahay gaḷuṭ'i patmuṭ'yunic'," (From the history of the Iranian-Armenian settlement), *Merjavor ev Miḡin Arevelk'i erkrner ev žoḷovurdner* (Lands and peoples of the Middle East), VIII: Iran, Erevan, 1975.

E. Ṣafā'ī, *Rahbarān-e mašrūṭa*, Tehran, 1344 Š./1965.

E. Rā'in, *Qatl-e 'am(m)-e armanīān dar dawrān-e salāṭīn-e Āl-e 'Oṭmān*, Tehran, 1973.

(H. Papazian)

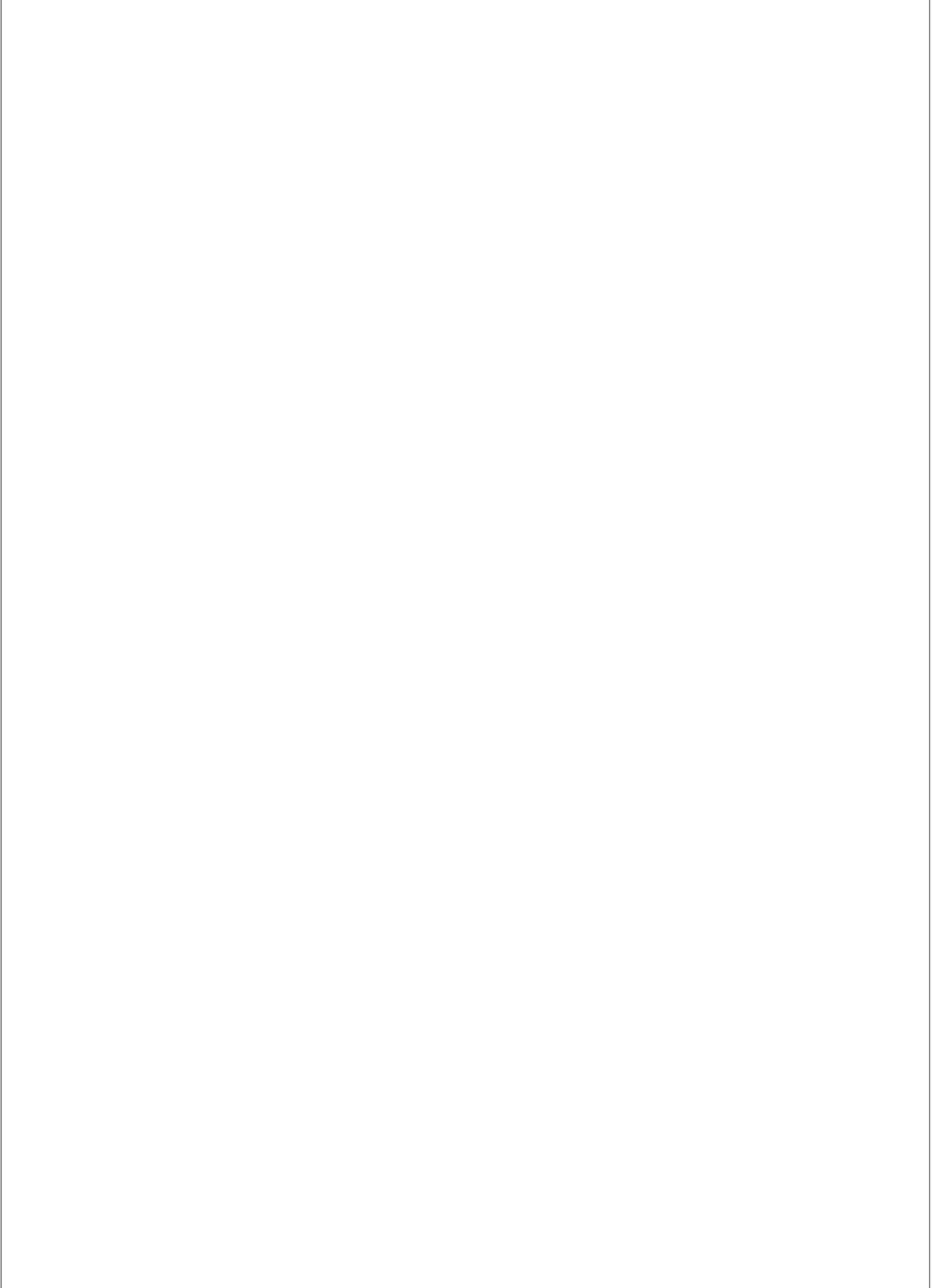
Originally Published: December 15, 1986

Last Updated: August 12, 2011

This article is available in print.

Vol. II, Fasc. 5, pp. 467-478

<http://www.iranicaonline.org/articles/armenia-vi>

ՄՈՒՐԱԴ-ԹԱՓԱՅԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱՋՅԱՆ

1985 թ. հունիս ամսին (ուղիղ 250 տարի անց այն օրից, երբ Նղվարդի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում իրանական զորքերը Նաղիրկուլի խանի ղեկավարությամբ ջախջախիչ պարտության մատնեցին օսմանյան զորաբանակներին), ՀՍՍՀ Նաիրիի շրջանի Նոր Արտամեստ գյուղի մոտի Մուրադ-թափա բլրի գագաթին կատարվող շինարարական աշխատանքների ընթացքում գտնվել են մարմարի վրա փորագրված թուրքերեն չափածո մի արձանագրություն՝ բեկորներ^{*}։

Նղվարդի ճակատամարտի նկարագրությունը բովանդակող պատմական սկզբնաղբյուրները հավաստում են, որ այդ բլրի գագաթին է հաստատված եղել Նաղիրկուլի խանի հրամանատարական կենտրոնը, որտեղից նա հետևել է ճակատամարտի ընթացքին և ղեկավարել մարտը¹։ Բլուրը մինչ այդ, Ախիթ-յանդի գյուղի անունով կոչվել է Ախի-թափա²։ Հաղթանակից հետո միայն, ի նշանավորումն այդ մեծ հաջողության, Նաղիրի կողմից այն վերանվանվել է Մուրադ-թափա, որ կարելի է թարգմանել «Ցանկալի բլուր»³։

Մանրամասն նկարագրելով ճակատամարտի ընթացքն ու ավարտը, Արահամ կաթողիկոս Կրետացին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ճակատամարտից երկու ամիս հետո Նաղիրի՝ վերստին կռվի վայրը դալու, կաթողիկոսի և Երևանի ավագանու հետ միասին բլրի գագաթը բարձրանալու և այնտեղ այդ հաղթանակը նշանավորող հուշարձան կառուցելու վերաբերյալ կաթողիկոսին կարգադրություններ անելու մասին. «Եւ յորժամ եկն մեծաբաղդ խանս մերձ այսմ բլրիս, — կարդում ենք գրքի 16-րդ գլխում, — էի և ես ընդ նմա, քանզի խնդրեալ էր զիս։ Եւ յառաօտուն, երբ կամէր չուել, ել ի բլուրն այն, կուեաց և զիս ընդ մեծամեծս՝ խաներօք և միրզօք հանդերձ, զքեալանթարն և զմելիքն ես, ի գագաթ բլրին ի տեղին, որում հարեալ էր զլրանն իւր յաւուր պատերազմի, յորում զյաղթութիւն արար։ Եւ շատ երկար խօսեցաւ ընդ

* ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության ու ազգագրության ինստիտուտի բաժնի վարիչ Ա. Քալանթարյանի հետ տողերիս գրողը եղավ նշված վայրում։ Պարզվեց, որ հայտնաբերված քարաբեկորներն արդեն փոխադրված են շինվարչության՝ Նոր Գեղիում գտնվող գրասենյակը, իսկ բլրի գագաթն արդեն հարթեցված էր և քարերի հայտնաբերման վայրում շինության որևէ մնացորդներ չկային։ Կային միայն սև և կարմիր տուֆի մշակման ընթացքում գոյացած փշրանքների մնացորդներ, որոնք կարող էին վկայել տեղում էրեւել կատարված կառուցողական աշխատանքների մասին։ Չկար մշակված քարի թեկուր և մի բեկոր, իսկ եթե հատուկնետ կտորներ եղել են էլ, թերևս մեքենաները ընել էին և թաղել հարթեցված հողի տակ։ Սակայն շինարարները պնդում էին, որ իրենք տեսել են միայն այս մարմարե բեկորները և ուշագրությամբ հավաքել ու փոխադրել են գրասենյակ։

¹ Абраам Кретацци, Повествование, изд. Н. К. Корганяна, Ереван, 1973, հայերեն բնագիր, էջ 56, 63, (այսուհետև՝ Կրետացի), محمد كاظم تاجهان آری میرزا محمد (այսուհետև՝ Մուհամադ-Քյաղիմ), تاریخ نادری، مسکو، ۱۹۶۶، جلد ۱، ص ۶۲۱ مهدی خان استرآبادی-تاریخ نادری، تبریز، ۱۳۶۸، ص ۸۸ (այսուհետև՝ Աստարաբադի)։

² Հստ Մուհամադ-Քյաղիմի նաև՝ Ղարաթափա (տե՛ս Մուհամադ-Քյաղիմ, էջ 608)։

³ Կրետացին նախապես նշում է, որ բլուրը վերանվանվել է Մուրադ-թափա — «Մուրք բլուր» (Կրետացի, էջ 63), սակայն մի այլ տեղ անվանում է Մուրադ-թափա (նույն տեղում, էջ 61)։

մեզ... վասն գմբեթին, որում հրամայեաց շինել օրինակ վրանին իւրոյ, զի մնասցէ յիշատակ և յիշեսցին ապագայիցն»⁴:

Որեւէ այլ աղբյուրում Աբրահամ կաթողիկոսի այս տեղեկությունները հաստատող վկայություններ չեն հանդիպում: Նաղիբի երկու պալատական պատմիչներ Մուհամադ-Քյազիմն ու Միրզա Մուհամադ-Մեհդի խանը, որոնք տալիս են դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը, թեև խոսում են Մելիք Եգանի գլխավորությամբ հայկական զինված ուժերի՝ մեր պատմության համար բախտորոշ այս ճակատամարտին մասնակցելու և հատկապես Աշտարակի և շրջակա գյուղերի հայ զինվորության՝ օսմանյան զորքերի նահանջի ճամփան փակելու, թիկունքից կործանելի հարված հասցնելու և ջախջախիչ պարտության մատնելու մասին⁵, սակայն Նաղիբի՝ Կարս կատարած արշավանքից առաջ, կրկին Մուրադ-Յափա այցելելու և հուշարձանի շինության վերաբերյալ կարգադրություն անելու մասին ոչինչ չեն հաղորդում: Մինչդեռ Կրետացիին հաջորդ՝ 17-րդ դրվխում տալիս է նաև հուշարձանի կառուցման մանրամասն նկարագրությունը. «Եւ ապա փութացուցար զգործաւորս ամարաթին (շինություն), զոր պատուիրեաց խանն շինել ի գլուխ բլրին ի տեղի վրանին իւրոյ: Եւ յանձնեաց ինձ և մէլիք Մկրտումին, զի վերակացու լիցուք, և մեր գիտութեամբն ծախքն լիցի: Եւ կամ՝ ի կողմանէ իմմէ գիտուն մարդ մի դիցեմ, զի և նա վերակացու լիցի ի վերա վարպետաց և շինուածոց: Այլ և Բ (2) մոհթէմէտ (վերակացու), զոր նոքա սարգեար անուանեն, զի գրեսցեն նոքա և զխարճն և օգնութիւն արասցեն վերակացուացն՝ կրել տալու զքարն և զկիրն ի գիւղորէից: Որ և ես իմոյ կողմանէ եդի զՂալալաճի-օղլու Ստեփանոս վարդապետն Արզրումցի, որ էր ընդ մէլիք Մկրտումին ի բլուրն այն ի վերա շինուածոցն և աշխատեցաւ անդ ի (20) աւուրն՝ մինչև ցաւարտումն նորին»⁶: Սրան հետևում է արդեն ավարտված կառույցի արտաքին նկարագրությունը, որն օգնում է դասավորելու հայտնաբերված բեկորները, վերականգնելու արձանագրության նախնական ձևը և պատկերացնելու մոտավոր ծավալը: «Եւ կատարեցաւ զշինութեան, զի էր վրանանձև, գմբեթալարկ, և ի ներքոյ խորափոր և ի տեղի ժողովելոյ ջուրց, զոր ի անձրե գայր ի վերնոտէ այնմ բլրին հորդեալ ճանապարհաւ ինչ և ժողովէր այնմ խորափորի սարընձաձև, յորում վերա կայր շինութեան: Եւ յորժամ լնանի աւելորդն, ելեալ ի ճանապարհէ խողովականման և հոսի զառ ի վայր ի ձորն»⁷:

Ինչպես տեսանք, սույն նկարագրությունը վերաբերում է միայն կառույցի ձևին և շինարարական այն առանձնահատկություններին, որոնք պիտի հուշարձանն անվնաս պահեին տեղումներից և անձրեալներից առաջացող ավերումներից: Ասված է նաև, որ շինության համար քար և կիր է փոխադրվել բլրի գագաթից: Ուրեմն կառույցը քարաշեն է եղել, իսկ այն հանգամանքը, որ ոչինչ չի ասված մարմարե արձանագրության մասին, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այն արվել է ավելի ուշ, համեմատյալ դեպս՝ ոչ անմիջապես շինարարության ընթացքում:

Գտնված 13 մետր բեկորների կոտրվածքների և եզրերի համադրման շնորհիվ հնարավոր եղավ մոտավոր ճշգրտությամբ պատկերացնել արձանագրության ընդհանուր տեսքը, որն, ինչպես երևում է, կազմված է եղել տարբեր չափերի հինգ հղկված մոտմարե սալերից, որոնք հարթեցված եզրերով միացած են եղել իրար, ստեղծելով իրոք «վրանանձև գմբեթահարկ» (2,5×1,6 մ) հարթ մակերես, որի վրա գծագրվել են նախշերով երիզված 42 համաչափ վանդակներ և որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ բարձրաքանդակ փորագրված է մասնավոր հանգով գրված չափածո արձանագրության մեկ երկտող (բեյթ): Չի փորագրված միայն ներքևի ձախ անկյան վերջին վանդակը: Ուստի լրիվ փո-

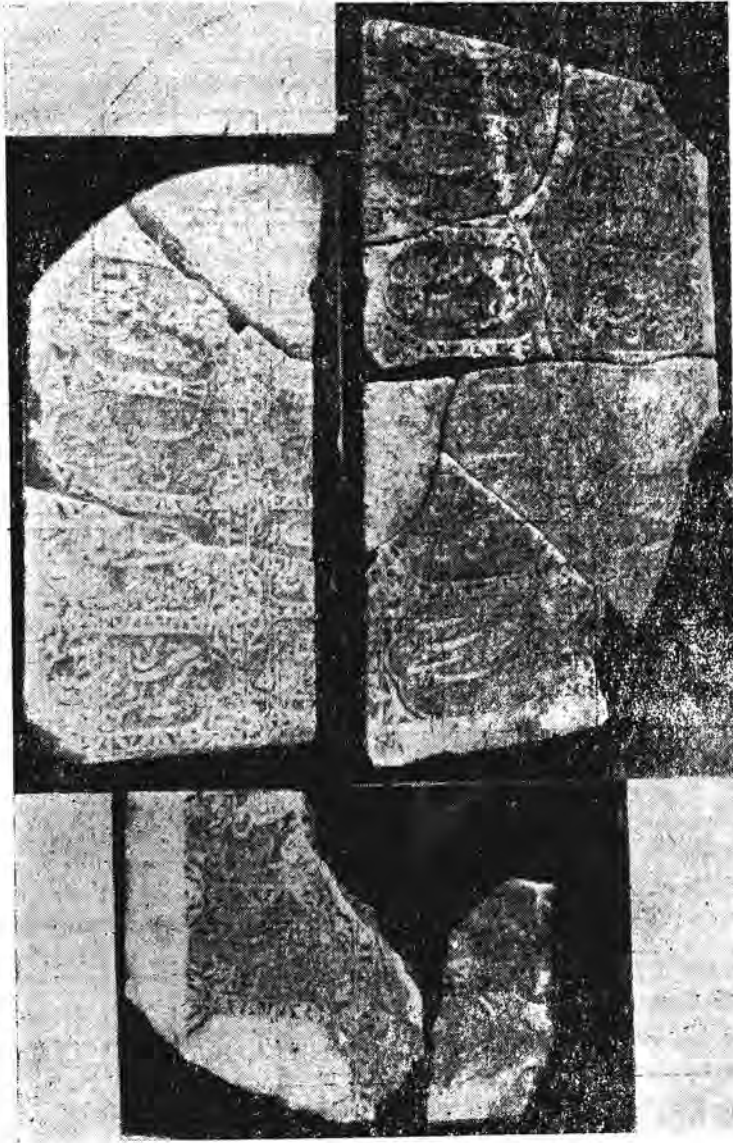
⁴ Նույն տեղում, էջ 63:

⁵ Մուհամադ-Քյազիմ, էջ 633: Աստարաբադի, էջ 88, հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 181—184:

⁶ Կրետացի, էջ 65—66:

⁷ Նույն տեղում, էջ 66:

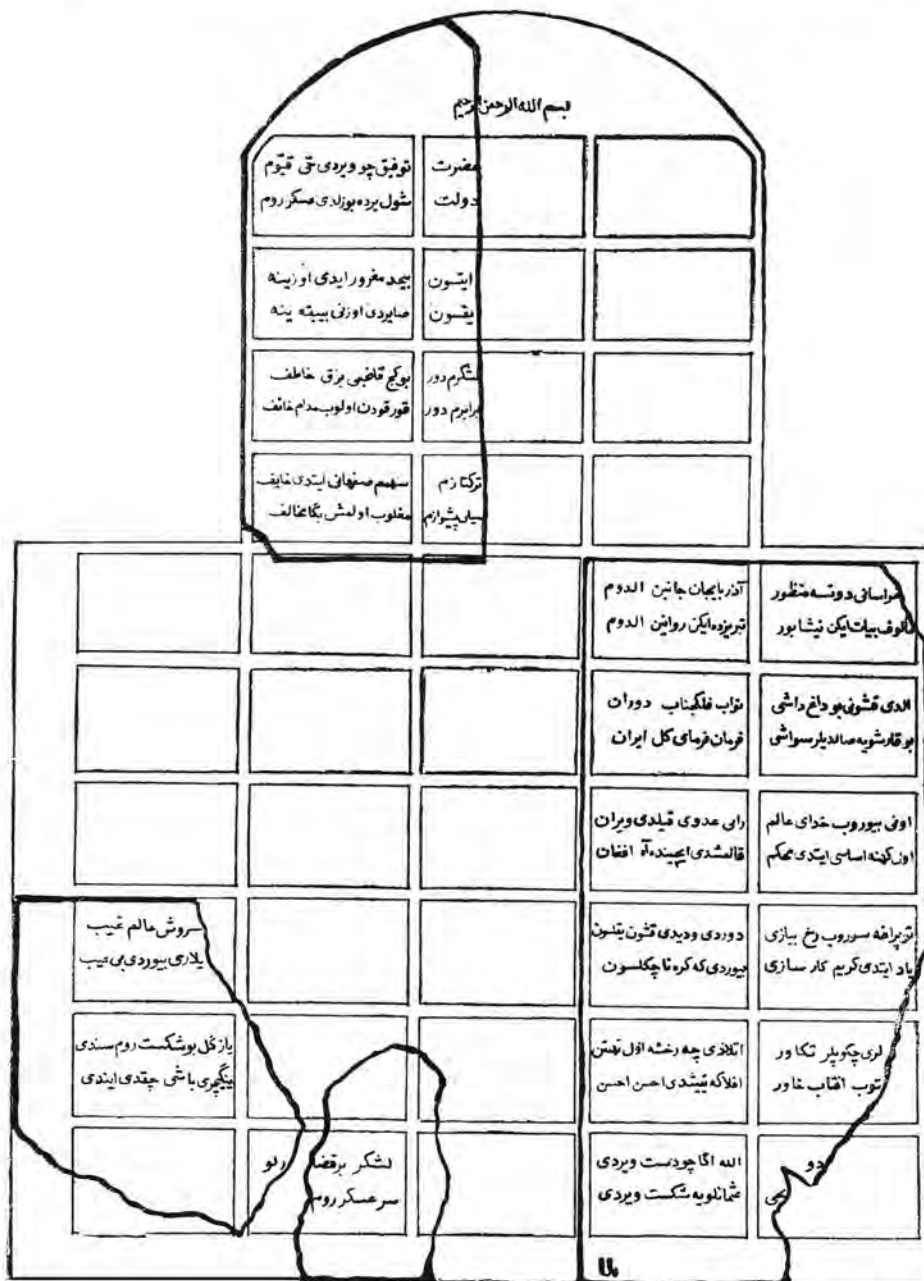
րազրված վանդակների թիվը ընդամենը 41 է եղել: Դրանցից լրիվ անվնաս մեզ է հասել 14-ը, մասամբ թերի՝ 3-ը, 4 վանդակի միայն ձախակողմյան փոքր մասն է պահպանված (կարդացվում են երկտողերի վերջին հանգավոր բառերը), 1 վանդակի՝ աջակողմյան կեսը, իսկ երկու վանդակից՝ մեկական բառ:

Արձանագրության գտնված բեկորները:

Այսպիսով՝ արձանագրության ամբողջ տեքստից բացակայում են 17 լրիվ երկտող և 10 երկտողի՝ մեծ կամ փոքր մասը: Մեր ձեռքի տակ եղածը, փաստորեն, բնագրի կեսն է, իսկ եթե նկատի ունենանք, որ թերի երկտողերը մեծ մասամբ անհասկանալի են, ուրեմն եղածը բնագրի 40 տոկոսից ավել չէ: Արձա-

նազրույթյան վերևի զմբեթածև մասի ձախակողմյան կամարածև բեկորի վրայի
 بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ ۝ ۱ րառավերջը հուշում է, որ վերևում փորագրված է եղել
 الرَّحْمٰنِ (հանուն զթառառ և ողորմած աստծու) և քանի որ զմբեթածև մասի

աջակողմյան ավելի մեծ հատվածը չի պահպանվել, ուստի բացակայում են 1, 4, 7 և 10-րդ երկտողերը, իսկ 2, 5, 8 և 11-րդ երկտողերից, ինչպես վերը նշվեց,

մնացել են միայն յուրաքանչյուր տողի վերջին հանգավոր բառերը: Եթե արձանագրության վերին գմբեթաձև հատվածից պահպանվել է միայն ձախակողմյան փոքր մասը, ապա ներքևի վրանաձև մասից՝ միայն աջակողմյան փոքր մասը և ձախակողմյանից՝ միայն երկու և կես երկտող պարունակող երկու բեկոր:

Այսպիսին է վերևի աջ անկյունից մինչև ներքևի ձախ անկյունը 41 վանդակից պահպանված լրիվ և թերի երկտողերի վերծանված թուրքերեն բնագրի թարգմանությունը: Երկտողերը համարակալված են ըստ վանդակների հերթականության, որով պարզ է դառնում, թե ո՞ր երկտողերն են բացակայում և բնագրի որ մասն է մեզ հասել:

2. սրբությունը,
. տերությունը:
3. Երբ հաջողություն շնորհեց հավերժ կենդանին,
Այս վայրում պարտվեց օսմանյան զորքը,
5. անի,
. հավաքի:
6. Զափից ավելի հպարտ էր իրենով,
Համարում էր իրեն անպարտելի,
8. իմ զորքն է,
. ինձ հավասար է,
9. Իմ կեռ թրի շողշողուն փայլից,
վախեցած շարունակ սարսափի մեջ էր:
11. , իմ ասպատակը,
. ինձ ընդառաջող,
12. Իմ ահը Սպահանը սարսափեցրեց
Հակահակորդը պարտվեց իմ առջև,
13. Երբ հորասանն է մտքում նրա,
Հոգսը պատում է նիշաբարին:
14. Ազերբայջանի կողմը նվաճեցի,
Թավրիզում էի, Երևանը գրավեցի,
18. Զորքը բռնեց այս սարերն ու քարերը:
Կռիվն ընկավ այս կողմերը,
19. Ժամանակի տիեզերահույակ տնօրենը,
Ողջ Իրանի ընդհանուր հրամանատարը,
23. Դա աշխարհի տիրոջ հրամանն էր,
Այդ հին հիմքերը նա նորից ամրացրեց,
24. Թշնամու հույսերը տակն ու վրա արեց,
Եվ թողեց նրան ողբ ու կոծի մեջ,
28. Իր ճերմակ դեմքը նա հողին հպեց,
Հիշելով ամենակարողին և ողորմածին:
29. Վեր կացավ ասեց զորքը հավաքվի,
Հրամայեց որ շեփորները հնչեն
32. իմացականության աշխարհի հրեշտակը
. ները ստույգ հրամայեց:
33. Արագավազ [ձի]երն են դուրս քաշել,
. արեգակն է փայլում արևելքում:
34. Երբ դուցազներ հեծավ նժույգին,
Փառաբանությունները բարձրացան երկինք,
36.
Հարյուր և
37. Արձանագրիր այս պարտությունը, օսմանցին ջարդվեց:
Ենիշերիբաշին դուրս եկավ հիմա:
38. [վեր]ցրեց
. -որորդը:
39. Երբ աստված նրան ձեռք մեկնեց,

- Օսմանցիներին պարտության մատնեց:
 41 Բանակն այս դիպվածում
 Օսմանցոց սարասքյարը

Բավական անարվեստ այս չափածո ներբողյանում, որի սկզբի մասը գրված է առաջին դեմքով, խոսքը տալով Նաղիրին, պատմելով՝ սուլյն ճակատամարտին նախորդած իր վերելքն ու հաղթանակները խորասանից մինչև Սպահան ու Ազերբայջան, նկարագրված է «ողջ Իրանի հրամանատարի» ճակատամարտին նախապատրաստվելը, անձամբ ցուցաբերած քաջությունը, «աստծո օգնությամբ» ձեռք բերած հաղթանակն ու օսմանյան զորքերի ջախջախիչ պարտությունը:

Ինչպես ասվեց, արձանագրության վերջին՝ 42-րդ վանդակը դատարկ է թողնված: Նկատված է, սակայն, որ նման չափածո արձանագրությունների վերջին երկտողը հատկացվում է թվականի հիշատակմանը, որ սովորաբար տրվում էր որևէ իմաստավորված խոսքի տառերի, «աբջադի» հաշվով, թվական համարժեքների գումարով: Այսպես օրինակ իսլաթում գտնվող չափածո վիմագիր արձանագրություններից մեկում հիշք. 972 (1565) թվականը արտահայտված է *أبد الحى* (հավետ կենդանի) խոսքով, իսկ մի այլ նման արձանագրության մեջ հիշք. 1006 (1597—98) թվականը՝ *قضى الدين* (կրոնի իրավարար) խոսքով⁸: Նույն ձևով են հիշված նաև Մակվի և Ղարսի բերդերի ավերման կամ նորոգման թվականները՝ նույնանման պարսկերեն կամ թուրքերեն արձանագրություններում⁹, ինչպես նաև՝ Վանի պարսպի «Ոստանի դուռ» (Ոստան կափուսի) կոչվող դարբասի հիշք. 1177 (1763) թ. չափածո արձանագրության մեջ¹⁰:

Պետք է ենթադրել, որ Մուրադ-Քափայի արձանագրության հեղինակը դժվարացել է կազմել համապատասխան իմաստալից խոսք, որի տառերի թվական համարժեքների գումարը լինի 1148 (ճակատամարտի թվականը հիշրենթով): Դա, անշուշտ, ավելի երկար ժամանակ պահանջող դժվարին մի գործ էր, որ հետաձգվելով, այդպես էլ գլուխ չի եկել, թերևս հեղինակի մահվան կամ քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող հեղաշրջիչ իրադարձությունների հետևանքով:

Արձանագրության կերտումը յուրովի դժվարությունների հետ էր կապվում. անհրաժեշտ էր գտնել համապատասխան չափի մարմար, որ մեծ մասամբ բերվում էր Թավրիզից: Այն պետք էր մշակել, հղկել և պատրաստել հուշարձանի ձևին համապատասխան մակերես, անհրաժեշտ էր հանձնարարել շարագրելու ներքողը և, ինչպես պարզ երևում է լուսանկարից, նախագծել համապատասխան զարդարուն վանդակներ ու դրանց մեջ փորագրել ամբողջ բնագիրը: Պարզ է, ուրեմն, որ գործին մասնակցել են մարմարը հղկող վարպետներ, ապա՝ թուրքալեզու մի ներբողագիր, գեղագիր, որը գեղեցիկ նախաալիդ գրությամբ յուրաքանչյուր վանդակում համաչափ գրել է մեկ երկտող և վերջապես՝ մի փորագրող վարպետ, որը բարձրաքանդակ փորագրեր և՛ զարդավանդակները, և՛ 41 երկտողը:

Հավանաբար փորագրությունը կատարվել է հայ վարպետի ձեռքով, արձանագրության ներքևի լայն լուսանցքում բարձր արվեստով փորագրված է հայերեն մեծատառ «Ա», որը, ամենայն հավանականությամբ, փորագրիչի անվան սկզբնատառը պետք է լինի: Այդ մասում փորագրությունը այնքան վար-

⁸ serif Apturrahim, Ahlat Kitabeleri, Istanbul, 1932, S. 95, 96; W. Bachmen, Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan, Leipzig, 1913, S. 67—69,

⁹ В. Минорский, Древности Маку, путевые заметки, Петроград, 1916, с. 12.

¹⁰ ՄՍՀՄ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի լենինգրադի բաժանմունքի ֆոտոարխիվ, Q-324, 31 (нec. III—1046):

պետոսին է կատարված, որ նման չէ այլ տեղերում հանդիպող պատահական այցելուների թողած ստորագրություններին ու հիշատակագրություններին: Առհասարակ արձանագրության պահպանված լուսանցքներում նման հիշատակագրություններ չկան: Պարզ երևում է, որ այն փորագրված է արձանագրության հետ միաժամանակ, համալսի ուղղահայաց դիրքով: Քանի որ տառը աջակողմյան ստորին հատվածի ներքևի լուսանցքի սկզբնամասում է, կարելի է ասել, որ փորագրողը նպատակ է ունեցել շարունակել և լրիվ գրել իր անունը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով կիսատ է թողել:

Արձանագրության բեկորների հայտնաբերումը ոչ միայն հաստատում է Աբրահամ Կրետացու վկայությունները 1735 թ. նադիրի հրամանով Մուրադ-Քափա վերանվանված բլրի գագաթին, ի նշանավորումն ձեռք բերած հաղթանակի, իր վրանի տեղում քարաշեն հուշարձանի կառուցման մասին, այլև վերջնականապես ճշգրտում է այն տարածքը, որտեղ տեղի է ունեցել ճակատամարտը:

Պարսիկ պատմաբանները ավելի հավաստի ու արժեքավոր են համարում ճակատամարտի նախապատրաստմանը, ընթացքին և հաղթական ավարտին վերաբերող Աբրահամ Կրետացու պարզ ու որոշակի նկարագրությունները, քան պալատական պատմիչներ Մուհամադ-Քյազիմի և Միրզա-Մուհամադ-Մեհդիի բազում էջեր զբաղեցնող ծանրաշունչ և ներբողագրությամբ խճողված ընդարձակ գլուխները:

«Նւ սկսաւ այնուհետեւ տեսանել զպատրաստութիւն իւր վասն պատերազմի,— գրում է Կրետացին,— ... և ընտրեաց իւր տեղի բանակի և վրանի զբլուր մի բարձրավանդակ, որ ի հնուց անուանեալ էր Ախի-թէփէսի, և անդ հարեալ զվրանն, ամրացոյց զբլուրն բլրին այն, քարէ կարկառւ... եւ ի շաբաթ օրն հհաս և Քօբրու-օղլին զօրօք իւրովք, և յնպարանու վերի կողմէն էջ ի ստորտն Արալի լեռան՝ յանդիման Սղուարդու, եւ ելեալ շարխաճիքն (առաջապահ զօրք) ընդդէմ միմեանց դիպան և անկեալ երկուց կողմանց սակաւ դիակունք ի բաց կացին ի միմեանց, իսկ զգիշերն ամենայն աշխատեցան պարսիկք վասն ջրոյն պակասութեանն... զի հեռի էր գետն Զանկի, իբրեւ ձիու արշաւանս Բ (2) յետուստ կողմանէ, և առաջի նոցա զօրքն թուրքաց»¹¹:

Երբ կանգնում ենք բլրի գագաթին, դեմքով դեպի Արալի լեռը և մտաբերում Կրետացու՝ ճակատամարտի ընթացքին և ավարտին վերաբերող տողերը, պարզ է դառնում, թե ինչպես է (իր գլխավոր ուժերը թաքցնելով բլրից մինչև Հրազդանի կիրճը ընկած տարածքում) նադիրը խաբել Աբգուլլա փաշային, որը, տասնապատիկ զերազանց ուժերի վրա վստահ, հրամայել է իր բանակին՝ իջնել Արալի լեռան նպաստավոր դիրքերից և Եզվարդի դաշտով հարձակում գործելով, պարտության մատնել հակառակորդին: Տեսնելով իրանական երեք փոքրաթիվ զնդերը, օսմանյան հեծելազորի բարձրաստիճան հրամանատարներից մեկը գոչել է. «Ինչ պիտի լինին պարսիկք, զի առ ոտս հեծելազորացն իմոց տամ առաթուր կոխել զնոսա»¹²:

«Իսկ ի խմբել պատերազմին,— շարունակում է Կրետացին,— որովհետեւ վասն սակաւութեան պարսից զօրաց պատերազան օսմանցիքն և հեռացան ի ոտորոտէ լեռան Արալի և դիմեցին ի վերա պարսից զօրացն, և սոցա խոյս տուեալ սակաւ-սակաւ հեռացուցին ի լեռնոտէ անտի և ածին մինչև Նղարդայ դաշտն: Ապա ելեալ ի ձորոց ի կողմանցն Երևանու զօրք պարսից, որպէս ասեն թուօք ԺԸԻ (18000)–աց, և թէպէտ այնքան էին և գունդ-գունդ կազմեալք, բայց հալէին ի հեռաստանէ և ոչ պատերազմէին, զի ոչ ունէին հրաման ի խանէն, այլ միայն Գ (3) գունդն հաղարական արամբ: Այն, որ կարգեաց խանն, նոքա պատերազմէին: Իսկ խանն ըստ արիական սովորութեանն իւրոյ կազմէր, յօրինէր, կարգէր, յորդորէր և զիւր հրահանելիքն յաջմէ և յահեկէ և ի մէջտեղաց տեղաւորէր...: Նւ խմբեցան ընդ միմեանս ճակատ առ ճակատ և ընդ թֆանկսն

11 Կրետացի, էջ 56–57:

12 Կրետացի, էջ 58, հմմտ. Մուհամադ-Քյազիմ, էջ 608:

զմիմենան յաղթահարէին հետեակք ի յերկուց կողմանցն: Յունիսի Ը (8) օրն կիրակի, սկսեալ ի երորդ ժամէ աւուրն մինչև ցհինգերորդ ժամն հրօք և հրահանելօք պատերազմեցան: Օսմանցիքն Բ (2) կամ Գ (3) թօփ միայն կարացին ձգել, իսկ պարսից կողմն՝ թուի թէ 3 (300) և այլ աւելի թօփ ձգեցին և զամպարակներն զամենայն և ձեռաց թֆանկներն՝ բազում:

Եւ հանկարծակի խանն հասաւ ի թօփխանային (արտիլերիա) օսմանցոց և տիրեաց: Եւ չորժամ տեսին և լուան զտիրելն թօփխանային, առժամայն ի փախուստ դարձան օսմանցիքն, և պարսիկքն՝ զկնի կոտորելով, կոտորելով հասուցին զմի ծալրն ի վերի կողմն Արայի լեան՝ հանդէպ Սաղմոսավանից և զվարի ծալրն զօրաց՝ ի կողմն Աշտարակու և ի միջի եղևալսն՝ դէմ ածին Քարսահ գետոյն ի դիմաց Յոհանավանից և Կարբու և Մօղնու: Որ և թուի թէ բազումք էին գահավիժեալքն ի ձորն Քարսահ գետոյն, քան թէ սրով սպանեալքն»¹³:

Բոլոր սկզբնաղբյուրները միաբերան հաստատում են Կրետացու այս համոռոտ, սակայն ստույգ նկարագրությունը: Իրողությունն այն է, որ իրանական հրետանու կրակային հզորությունը, հեծելազորի շեշտակի ճակատային հարվածներն ու թուրքական հրետանու հանկարծակի գրավումը թշնամու բանակի խորքը մխրձված ջեզայիրչիների կողմից, լիովին կազմալուծել են թուրքական զորքերի մարտական կարգը, որին և հաջորդել է անկանոն ու խուճապահար նահանջը:

Ինչպես տեսանք, միօրյա այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել Հրազդան գետից ոչ շատ հեռու գտնվող Մուրադ-թափայից մինչև Արայի լեռը ընկած տարածքում և օսմանցիների ջախջախիչ պարտությունից հրամանատար Աբդուլլա փաշայի սպանությունից ավարտվել է Քասախի կիրճում:

НОВОВЫЯВЛЕННАЯ ТУРЕЦКАЯ НАДПИСЬ НА ХОЛМЕ МУРАД-ТАПА

АКОП ПАПАЗЯН

Резюме

Летом 1985 г. при проведении земельных работ на вершине холма Мурад-тапа, близ села Нор Артамет Наирийского района Армянской ССР были найдены обломки мраморной плиты с турецкой надписью, составленной в стихотворной форме. Эта надпись была составлена в ознаменование победы Надир-шаха над турками 21 июля 1735 г., т. е. ровно за 250 лет до находки.

Упоминание о сооружении памятника на вершине холма в честь победы имеется в «Повествовании» Абраама Кретацци. Сопоставление сведений Абраама Кретацци с сохранившимися фрагментами надписи дает возможность восстановить общий вид памятника и определить количество строк в тексте. Текст надписи состоял из 41 довольно неискусного бейта панегирического содержания. Бейты составлены в форме маснави. В нашем распоряжении имеется только 14 полных и 10 неполных бейтов.

Обнаружение фрагментов надписи не только подтверждает сообщение Абраама Кретацци о сооружении памятника «в виде шатра» на вершине холма, на том месте, где находился шатер Надира, но и одновременно, окончательно устанавливает место, где происходило сражение.

¹³ Կրետացի, էջ 58—59:

ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՄԱՆ ԴԵՄ ԵՎ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՕՍՄԱՆՅԱՆ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ
ՈՒԺԵՐԻ ՀԵՏ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Գ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Դավիթ-բեկի գլխավորությամբ 1722—1728 թթ. Սյունիքում մղված ազատագրական կռիվների պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրը Վենետիկի Մխիթարյան հայրերից, սերաստացի Ղուկաս Ստեփանոսյանի գրի առած պատմությունն է, որը նախապես գիտական շրջանակներին ծանոթ էր «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ-բէգին և պատերազմաց հայոցն խափանու» վերնագրով, Ա. Գուլամիրյանի հրատարակությամբ¹, իսկ վերջերս Սամվել վարդապետ Արամյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսան այդ կարևոր աղբյուրի ճշգրտված նախնական և համապատասխան բնագրերը՝ «Պատմութիւն Ղափանցւոց» վերնագրով։ Եթե առաջին հրատարակությունը գիտական շրջանառության մեջ մտավ որպես իրեն շարժման նախաձեռնող ներկայացնող Ստեփանոս Շահումյանի, մասամբ նաև իր զինակիցներից ոմանց պատմածի հիման վրա Ղուկաս Ստեփանոսյանի կողմից շարադրված պատմություն, ապա այս նոր, լիակատար հրատարակությունը եկավ վերջնականապես հաստատելու, որ պատմությանը հիմք են հանդիսացել շարժման կարևոր մասնակիցներից՝ նույն Ստեփանոս Շահումյանի և հավասարապես նաև Տեր-Ավետիսի բանավոր նկարագրությունները։ Ս. Արամյանի հրատարակած Ա. բնագիրը այդ երկու անձնավորությունների պատմածի գրեթե անմիջական գրառումն է², իսկ Բ. բնագիրը այդ զույգ գրառումների հիման վրա խմբագրված «համապատասխան» ամփոփված առանձին վերնագրեր կրող երեք զրույցներում³։ Այս պարագաներում, հասկանալի է, որ նշված բնագրերում շարժման հանգամանքների և նկարագրված դեպքերի ու դեմքերի վերաբերյալ որևէ այլ աղբյուրի ամեն մի տեղեկություն կարող է ամրացնել մեր վստահությունը այս եզակի պատմական երկասիրության նկատմամբ և բարձրացնել նրա արժեքը, որպես ճշմարտապատում և հավաստի սկզբնաղբյուր։

Այս առումով ուշագրավ տեղեկություն է պարունակում Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի 1922 թ. հրատարակած, 1746 թ. մի հիշատակարանը, որտեղ, որպես Դավիթ-բեկի աներորդին հանդես եկող Ղուլանենց Փարսադանբեկի որդի Թադին, թվարկելով իր գերդաստանի անդամներին, եղբայրներից մեկի մասին գրում է. «Մեր միւս եղբայր Արտյմասեհն որ Վրաստան պարոնի հրամանան գնացին տեղն զօրաժողով առնելու, որ եղբայրս էլ զօրպ էր, որոց գլխաւորն էր Ալիխանի որդի Դաւիթ-պէկն, որ է իմ փեսայ, որը ընդ պարսից և օսմանցոց բազում պատերազմս ետուն, և ի վախճանի անկան ի մարտին»⁴։ Դավիթ-բեկին վերաբերող բանավոր զրույցներից ու ավանդություններից բա-

¹ Դաւիթ բէգ. Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ բէգին և պատերազմաց հայոցն խափանու... Վաղարշապատ, 1871։

² Դաւիթ բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցւոց», աշխ. հ. Սամվել վրդ. Արամյան. Վենետիկ, 1978 (այսուհետև՝ Պատմութիւն Ղափանցւոց)։

³ Նույն տեղում, էջ 119—145։

⁴ Նույն տեղում, էջ 147—181։

⁵ Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, գիրք Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921—1922, էջ 136—137, հմմտ.։

ցի, սա փաստորեն առաջին գրավոր տեղեկությունն է, որ գալիս է հաստատելու շարժման սկզբնավորման և ընթացքի մասին «Պատմության» մեջ ավելի ընդարձակ շարադրվածը: Այն տարբերությամբ միայն, որ «Պատմության» հեղինակը, հիմք ունենալով շարժմանը մինչև վերջ մասնակցած Տեր-Ավետիսի վկայությունը, գրում է. «Եւ եղև ի ժամանակի յայսմիկ հիվանդանալ Դավթի և մեռանել իսկ խաղաղութեամբ ի տան իւրում ի Հալիձոր», իսկ հիշատակարանում, ինչպես տեսանք, ասված է, որ Թաղիի եղբայր Աբովմասեհը Դավթի-բեկի հետ միասին մարտնչելով պարսիկներին և օսմանցիներին դեմ «ի վախճանի անկան ի մարտին»:

Այս հակասությունը առիթ է տվել ուսումնասիրողներից ոմանց կասկածի տակ առնելու «Պատմության» վերոբերյալ տողերը և առաջ քաշելու այն տեսակետը, թե հավանաբար Դավթի-բեկը սպանվել է 1726 թ., Վկայակոչելով Ն. Ազոնցին և Պ. Հարությունյանին, որոնք ելնելով մինչև Ս. Արամյանի հրատարակությունը գոյություն ունեցող այն սխալ կարծիքից, որ ամբողջ «Պատմությունը» թելադրված է Ստ. Շահումյանցի կողմից⁶, որը 1725 թ. Խոտանանի կոփմենրի ժամանակ գերի ընկնելուց հետո հեռացել էր ասպարեզից ու գնացել Վենետիկ, Աշ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ նա «անկարող էր ստույգ պատկերացում ունենալ Դավթի-բեկի ապստամբության հետագա ընթացքի մասին»⁷, Առաջ է քաշվում նաև Կրուշինսկու վկայությունը այն մասին, որ 1726 թ. Դավթի-բեկի զինակիցներից Մխիթար-բեկը, որին նա մեղիք Մխիթար է անվանում, իշխան է օժվել և թուրք նվաճողներին մի քանի անգամ աղետալի պարտության է մատնել: Եվ քանի որ 1726 թ. մարտի 24-ին, Ղափանի հայերի անունից Ռուսաց կայսրին հղված աղերսագիրը ստորագրված է ոչ թե Դավթի-բեկի, այլ Մխիթար-բեկի կողմից, ապա, ինչպես Պ. Հարությունյանը, այնպես նաև Աշ. Հովհաննիսյանը գտնում են, որ «Պատմության» տվյալները Դավթի-բեկի մահվան հանգամանքների մասին ճշգրիտ չեն և 1726 թ. հետո տեղի ունեցած իրադարձություններին նրա մասնակցությունը մտացածին է և հակասում է իրողության:

Սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, Ս. Արամյանի՝ հրատարակությանը առնթեր կատարված ուսումնասիրությունը վերջնականապես հաստատում է, որ «Պատմության» այդ հատվածը գրված է կոփմենրին մինչև վերջը մասնակցած Տեր-Ավետիսի պատմածի հիման վրա⁸: Ուստի, ավելի ստուգապատում կարող է լինել, քան ղեպերից շուրջ երկու տասնամյակ անց, հեռավոր Աստրախանում, թեկուզ և ազգակից, սակայն իրադարձություններին մոտիկից անհաղորդ, Ղուզանենց Թաղիի՝ բերնեբերան անցնելով տեղ հասած և պատահականորեն հիշատակարանում գրի առնված տեղեկությունները: Աշ. Հովհաննիսյանը գրտնում է, որ Ղուզանենց Թաղիին «չհավատալու հիմք չունենք»: Այսպես կարելի էր մտածել այն ղեպում, եթե գոյություն չունենար շարժման ամբողջ ընթացքում մարտերի անմիջական մասնակից, Դավթի-բեկի մերձավորագույն զինակից Տեր-Ավետիսի՝ մեր կարծիքով, առավել արժանահավատ վկայությունը:

Ինչ վերաբերում է Կրուշինսկու նույնպես միջնորդաբար հաղորդած տեղեկություններին Մխիթար-բեկի օժման վերաբերյալ, ապա պետք է ասել, որ դա բոլորովին էլ հիմք չի տալիս այնդելու, թե օժումը տեղի է ունեցել անպայման Դավթի-բեկի մահից հետո և որպես նրան փոխարինողի:

Ինչպես աղերսագրից, այնպես էլ «Պատմությունից» պարզ երևում է, որ 1726 թ. օսմանյան զորաբանակները կարողացել էին Օրդուբազի և Ազովիսի ուղղությամբ թափանցել Ղափան և պառակտում առաջացնելով հայոց մեջ,

⁶ Պ. Հարությունյանը Ս. Շահումյանին համարում է «Դավթի բեկի պատմության» հեղինակ. տե՛ս Ս. Լ. Арутюнян. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века. М., 1954, с. 252, 258, 260—272 и пр.

⁷ Աշ. Հովհաննիսյան, Դավթի բեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբությունը. — «Բանբեր Ներսիսի համալսարանի», 1970, № 1, էջ 106:

⁸ Տե՛ս Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 77—85:

մուտք գործել երկրի ներքին գավառները: Ուժերի այս ջլատման պայմաններում, երբ չկար միասնական ղեկավարություն, դժվար է որոշակի խոսք ասել 1726 թ. մարտի 24 թվակիր աղերսագրի շարադրման հանգամանքների մասին: Մի բան պարզ է, որ, ինչպես դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, Կասպից ծովափերում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությունը իրավասու չէր ռազմական օգնություն ցույց տալու ո՛չ Ղափանում և ո՛չ էլ Ղարաբաղի սղնախներում օսմանյան զորքերի դեմ մենմենակ մարտնչող հայ զինվորությունը, քանի որ 1724 թ. օսմանցիների հետ կնքված պայմանագրով համաձայնություն էր կայացել, որ Ատրպատականն ու ամբողջ Անդրկովկասը, բացի ծովափնյա շրջաններից, պետք է ռազմակալման ենթարկվեին օսմանյան զորքերի կողմից:

Առանձին հոգվածում անդրադառնալով այս ուղերձ-աղերսագրին, Ա. Միրզոյանը, համադրելով այն «Պատմության» տվյալների հետ և ելնելով Դավիթ-բեկի ու Մխիթարի փոխհարաբերություններում մերթնդմերթ առաջացած և հաճախ սուր բնույթ ստացած տարաձայնությունների փաստից, հավանական է գտնում, որ այդ ծանր օրերին ևս հակասություններ են եղել նրանց միջև, որպիսի պայմաններում Մխիթարը, սեփական նախաձեռնությամբ, համախոհ մի քանի այլ յուզբաշխների ընկերակցությամբ, փորձել է կապ հաստատել ռուսական բանակի հրամանատարության հետ և օգնություն ստանալ նրանցից⁹:

Ժամանակին առիթ է եղել նշելու, որ ստեղծված պայմաններում դիմադրական ուժերի կազմալուծմանը նպաստել են դասակարգային ներհակություններն ու դրսից ակնկալվող օգնության և օսմանցիների դեմ անհավասար պայքարում դաշնակիցներ որոնելու վերաբերյալ թեր և դեմ կարծիքները¹⁰: Երբ քննության ենք առնում 1726 թ. Ղափանում ստեղծված իրավիճակը, դժվար չէ նկատել, որ օրհասական այդ օրերին, սկզբից ևեթ Ռուսաստանի օգնությանը ապավինած և ներկա դեպքում դիմադրությունը շարունակելու կողմնակից հայ զինվորականությունը պիտի փորձեր օգնություն ստանալ այդ կողմից, որը կգար նաև ի կատար ածելու մահմեդական բռնատիրության լծից հայ ժողովրդի ազատագրության դարավոր երազանքը: Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, 1724 թ. կնքված ռուս-թուրքական պայմանագիրը բացառում էր Կասպից ծովի առափնյա շրջանները նվաճած ռուսական զորքերի որևէ շարժում դեպի Անդրկովկասի ներքին նահանգները:

Այս պարագաներում, ինչ խոսք, կարող էին և տարաձայնություններ առաջանալ շարժման ղեկավարների միջև: Առավել իրատես անձինք, ինչպիսին էր պետական ու զինվորական գործունեության անցյալ ունեցող Դավիթ-բեկը, հստակորեն վերլուծելով քաղաքական իրադրությունը, չէին կարող հույսեր կապել այդօրինակ օգնության հետ: Իսկ լավատեսորեն տրամադրվածները, առանց հաշվի առնելու վերոհիշյալ անբարենպաստ քաղաքական զարգացումները, ավանդական մղումներով կարող էին պնդել՝ մեկ անգամ ևս նման մի աղերսագրով դիմելու հզոր Ռուսաց տերությանը, որպես քրիստոնյաների ազատարարի, խնդրելով «վասն Քրիստոսի սէրն» օգնության հասնել զոյամարտի ելած հայությանը¹¹:

Երբ ելնում ենք այն իրողությունից, որ քննարկվող պատմական ժամանակահատվածում ազատագրական պայքարի դրոշ պարզած լեռնաշխարհի հայության զխավոր թշնամին իրանական բռնակալական լծի տակ տառապած Անդրկովկասի ժողովուրդներին հրի և սրի ուժով իրեն ենթարկելու և ստրկացնելու նպատակով արշավանքի ելած օսմանյան զորքերն էին, ինքնին պարզ է

⁹ Ա. Միրզոյան. Մխիթար-բեկի կողմից ռուսական կառավարության ուղղված ուղերձի հարցի շուրջը.— ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1952, № 8, էջ 90—94:

¹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. IV, Երևան, 1972, էջ 171:

¹¹ П. Арутюнян. Послание Мхитар-бека русскому правительству — ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1952, № 3, էջ 98—99:

դառնում, որ դրանց դեմ մղվող հերոսական պայքարով հայ զինվորությունը ակամա հանդես էր գալիս որպես օսմանցիների դեմ մարտնչող իրանական զինված ուժերի դաշնակից: Իսկ այդ ուժերին Իրանի արևմտյան շրջաններում և հատկապես Ատրպատականում գլխավորում էր Սեֆեհիների գահի օրինական ժառանգորդ շահ Թահմասպ II-ը:

Պատմողական սկզբնաղբյուրների տվյալներն ու դիվանական նյութերը հաստատում են, որ 1722 թ. իրեն շահ հայտարարած Թահմասպ II-ը, 1723 թ. գտնվում էր Ատրպատականում, որտեղ նա փորձում էր միավորել զղբաշներին հավատարիմ բեկլարբեկիների, խաների ու ռազմիկ ցեղախմբերի ամիրների զինված ուժերը՝ Սյունյաց և Արցախի հայության ապստամբությունը ճնշելու և օսմանցիների ներխուժմանը դիմագրավելու համար:

Նադիր շահի պալատական պատմիչ Մուհամադ-Քազիմը, պատմելով աֆղանների կողմից Սպահանի գրավումից և Սեֆյան վերջին շահ Սուլթան-Հուսեյնի գահազրկումից հետո նրա ավագ որդու Թահմասպի, վտարանդիության մեջ իրեն շահ հռչակելու մասին, հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև երկրում ծայր առած անիշխանության և ծայրամասերում, այդ թվում հատկապես Հայաստանում սկսված և արագորեն ծավալվող ապստամբությունների դեմ Թահմասպի վարչաքաղաքական ու ռազմական գործունեության վերաբերյալ: Նա գրում է, որ գահակալությունից անմիջապես հետո շահին են ներկայացրել Գանձակի և Ղարաբաղի կողմերից եկած պատգամավորներ, որոնք տալանալով պատմել են հայերի ապստամբության մասին, ավելացնելով, որ այն ծավալվելով սպառնազին բնույթ է ստացել և եթե շտապ միջոցներ ձեռք չառնեն, շուտով Գանձակի և Երևանի բերդերը ևս նրանց ձեռքը կանցնեն¹²:

Նոր միայն Բարձրագույն դիվանի վեքիլ նշանակված Մուրթուզա-կուլի խանը կարգադրում է ամիր Ռուստամ Կարակոյունլուին, քսան հազարանոց բանակով գնալ ճնշելու հայերի ապստամբությունը: Միաժամանակ հրահանգ է ուղարկվում Մարաղայի, Ուրմիայի, Խոյի, Սալմաստի, Դումբուլիի, Բարգուշատի և այլ շրջանների խաներին ու ամիրներին, որ անմիջապես իրենց զորքերով գան և հիջր, 1135 (1723) թ. լինեն Թավրիզում: Մինչ նրանք կներկայանալին, պալատականներից Մուհամադ-Ալի խանի սաղաթնքով, շահը հրամայում է գլխատել Մուրթուզա-կուլի խանին, որը և պատճառ է դառնում խաների պառակտման և զորքերի դասալքման¹³:

Շահ Թահմասպ II-ի նույն թվականների հրովարտակները՝ ուղղված Արդաբիլի Մուրթուզա-կուլի բեկ Սաֆավիին, նույնպես վերաբերում են այդ կողմերի, ինչպես նաև Կըզլը-աղաջի, Ուրբուդի, Քասգարի, Աստարայի, Լենքորանի և այլ վայրերի բոլոր զինված ուժերի (չեքիք և իլչարի) շտապ զորահավաքին և արքունի զորակայանը ներկայանալուն¹⁴:

Այս տեսակետից ուշագրավ է հատկապես շահ Թահմասպ II-ի հիջր, 1136 թ. գիհաջա ամսին (1724 թ. օգ. 21-սեպ. 19) Բարգուշատի Ֆաթհ-Ալի սուլթանի դիմումի հիման վրա հրապարակված հրովարտակը¹⁵, որը կարևոր տեղեկություններ պարունակելով Դավիթ-բեկի գլխավոր հակառակորդի վերաբերյալ, գալիս է նաև հավաստելու «Պատմության» մեջ նկարագրված դեպքերի ճշգրտությունը: Այս հրովարտակը ցարդ անծանոթ է եղել գիտական

¹² ۹۹ جلد اول، ص ۱۹۶، مسکو، ۱۹۶۱، (այսուհետև՝ Մուհամադ-Քազիմ):

¹³ Մուհամադ-Քազիմ, հ. I, էջ 100—101:

¹⁴ Bert Fragner, *Ardabil zwischen Sultan und Schah. Zehn Urkunden Schah Tahmasps./Turcica, Revue d'études turques*, t. VI, 1975, Paris—Strassburg, doc. 1, 2 3, 4.

¹⁵ ՎՍՄՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆոնդ 1452, վավ. 116. Հրովարտակը հրապարակման իրավունքով մեզ է տրամադրել իրանագետ Մ. Ա. Տողոան, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությամբ:

շրջանակներին, ուստի ստորև մեջ ենք բերում դրա հայերեն թարգմանությունը ամբողջությամբ և վավերագրի նմանահանությունն ու պարսկերեն բնագիրը.

«Աշխարհը հայտատեցնող սույն հրամանագիրը հրապարակվեց այն մասին, որ Բարգուշատի և Ղափանի հափիմ, էմիրության և իշխանության ապաստան և տնօրեն, հաղթական բանակի շարխչիրաշի¹⁶ Ֆաթհ-Ալի սուլթանը արհայական բարեխնամությամբ փառավորվելով թող իմանա, որ իր զեկուցագրի մասին, որ նա ներկայացրել էր բարձրաստիճան սարդար, Ազերբայջանի բեկլարբեկին այլ խնդիրների շարքին, խնդրելով նաև իրեն էյալեքության տիտղոս շնորհել և խալաջ Ամիր-անբարիի համայնից և Բարգուշատի հայերից զանձվող հարկերն (մուրավաջեհաթ) ու Ղափանաթում գտնվող Զանգիան, Դարբալա, Փիրի-դարբազ և Մուխթարի կոշվող գյուղերը, ինչպես նաև խալիսեները, եկամուտների պակասորդի դիմաց, տրվեն իրեն,—բարձրաստիճան բեկլարբեկի կողմից, բարձրագույն սեմում զեկուցվեց:

Նորին էմիրության և իշխանության ապավենի նկատմամբ եղած արհայական անսպառ զթուրյամբ, վերոհիշյալ խալաջներից (ցեղեր) և հայերից զանձվող հարկերը (մուրավաջեհաթ) և հիշյալ շուրս գյուղերը, եկամուտների պակասը լրացնելու համար շնորհեցին նրան: Ինչպես նաև խալիսե վայրերը, որոնք նախապես տրված էին բյուրաթի (արֆունի արհեստանոցներ) բարձրաստիճան նազիրին, նրան հանձնեցին որպեսզի հիշյալ խալիսե վայրերի հարկերը (վճումաթ) զանձելով ուղարկի պետական զանձարան: Ուրից հետո նա պետք է իր մոտ հավաքի այդ կողմերի բոլոր զինված ուժերն ու կովի ելած ամբարի (իլչարի) և անմիջապես գնա Օրդուբադ գյուղաֆաղաֆը և Նախչևանի ու Մարաղի բարձրաստիճան հափիմների հետ միասին, որոնց նույնպես կարգադրված է գալ նշված գյուղաֆաղաֆը, զան Ջուխուր-Սադի բարձրաստիճան բեկլարբեկի Մանսուր-խանի մոտ և վերջինիս հետ խորհրդակցելով, միացյալ ուժերով հայերին, անարգ օսմանցիներին և ֆրդերին վանեն ու ռնչացնեն և հիշյալ գյուղաֆաղաֆը նրանց ձեռքից ետ վերցնեն:

Անհրաժեշտ է նաև, որ նա հավաքի, սիրաշահի և հուսադրի Զիվանջի և Փաբիրլու ցեղերին և սրտապնդելով, անհրաժեշտ հոգատարություն դրսևորի նրանց նկատմամբ, և թող իրեն այս պարտականություններից ազատ չհամարի: Փանգի մեր արհայական մեծությունը հայերի և մյուս հակառակորդների սաստումը նրանից է պահանջում, և թող իմանա, որ հայերին սաստելու գործում նրան ազատություն է տրված. իրերի լավ կամ վատ ընթացքի համար մենք նրան ենք պատասխանատու նաեւաչում: Անհրաժեշտ է, որպեսզի բոլորը միատեղ, նվիրյալ ծառայություն մատուցեն և այս գործում չքերանան:

Թող ձեռք էմիրության և իշխանության ապավենը բոլոր հարցերում իր ծառայություններն ու նվիրվածությունը դրսևորի, որպեսզի, ասածով, նրան խանության և էյալեքության տիտղոսներ շնորհեն և այլ պարգևներով ու բարձրացումներով փառավորեն, և թող արհայական հոգատարությամբ մխիթարված լինի:

Գրվեց 1136 թ. սրբազան զինաջա ամսին (1724 թ. օգ. 21-սեպ. 19)»:

Հրովարտակի վերի մասում շահ Թահմասպի հիշքը, 1135 թ. կնիքն է, ինչ որ հաստատում է վավերագրի բնագրի լինելը: Իսկ թե ինչ ճանապարհով անձամբ Ֆաթհ-Ալի սուլթանին հղված Հրովարտակի բնագիրը ի վերջո հասել է Թիֆլիս և հանգրվանել պետական արխիվում, այդ մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Թեև հարցն ինքնին հետաքրքիր է և կարոտ առանձին ուսումնասիրության: Թերևս այն կարող են պարզել միայն Վրաստանի արխիվային ֆոնդերի պատմությամբ զբաղվող մասնագետները:

Պետք է ենթադրել, սակայն, որ Ֆաթհ-Ալի սուլթանի մոտ գտնվող այս կարևոր փաստաթուղթը, որն է ձևով նրա հակառակորդների ձեռքն անցնելուց

16 Առաջապահ զորագնդի հրամանատար:

(مهر شاه طهماسب ثانی ۱۱۳۶ هـ.)

حکم جهانمطاع شد آنکه امارت و حکومت پناه نظاماً الاماره و الحکومه فتحعلی سلطان چرخچی باشی سپاه نصرت پناه و حاکم برگشاط و قیاب شفق شاهانه سرافراز گشته بداند که شرحی که در باره استدعای لقب ایالت جهة خود و مقرر شدن متوجهات خلج امیر عنبری و ارامنه برگشاط و چهار قریه مذکوره ذیل قیاب قریه زنگین، قریه داربالا، قریه پیری داریاز، قریه مختاری در عوض کسر مداخل در وجه او و داده شدن خالصات نیز بان امارت پناه و سایر مراتب بعالیجاه سردار و بیگلربیگی آذربایجان نوشته بود عالیجاه مشارالیه حقیقت انرا معروض شده والا داشته بود و بنابر وفور مراحم خدیوانه در باره آن امارت و حکومت پناه متوجهات اخلاج و ارامنه مذکور و چهار محل مذکور را که استدعا نموده بود در عوض کسر مداخل بان امارت پناه مرحمت و محال خالصه را که بضبط عالیجاه ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه مقرر بود بضبط او مقرر فرمودیم که وجوهات محال خالصه مزبوره را ضبط و انفاذ خزانه عامه و چریک ایلجاری محال مذکور را نزد خود جمع نموده و بزودی زود بقصبه اردوباد امده باتفاق عالیجاه حاکم نخجوان و و حاکم مرند که مقرر فرموده ایم که ایشان نیز بقصبه مزبوره نزد عالیجاه منصور خان بیگلربیگی چخور سعد آیند بصلاح و اتفاق عالیجاه منصور مشارالیه بدفع و رفع ارامنه و مخاصمین رومی و اکراد و استرداد قصبه مزبوره از تصرف ایشان پردازد و ایالات جواتشیر و کبیرلو را نیز مستمال و امیدوار و نزد خود جمع نموده آنچه لازمه جانفشانی و اهتمام است در هر باب بعمل آورد و خود را معاف نداند که نواب همایون ماتنبیه و دفع ارامنه و مخالفین دیگر را از او می خواهیم و او را در باب تنبیه ارامنه مرخص فرموده ایم و نیک و بد را از او می بینیم می باید همگی باتفاق یکدیگر آنچه لازمه جانفشانی است بتقدیم رسانند و کوتاهی نورزند و آن امارت و حکومت پناه حسن خدمت و جانفشانی خود را در هر باب بمنصه ظهور رساند که انشاء الله اورا بلقب خانی و ایالت و سایر نوازشات و ترقیات سرافراز می فرماییم و بتوجهات پادشاهانه مستمال باشد.

تحریراً فی شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۱۳۶.

տեանքով ծանր կացության մեջ է ընկել»¹⁹։ Մուհամադ-Ռիզա խանը, որ զորչի-բաշիի զինվորական աստիճան ուներ, Գիլանի բեկլարբեկին էր և ուսումնական գործերի կողմից Գիլանի գրավումից հետո շահ Թահմասպի կողմից նշանակվել էր զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար (սիփահասալար)²⁰։

Ցավոք, ձեռքի տակ չունենք այս հրովարտակի պարսկերեն բնագիրը, որով թերևս հնարավոր կլիներ պարզել հրապարակմանը նախորդող իրադարձություններին և քաղաքական նախադրյալներին վերաբերող որոշ մանրամասնություններ։ Այս պարագաներում առավել հավանական է թվում, որ 1726 թ. մարտի 24-ին Մխիթար-բեկի և մի քանի զինակից յուզբաշիների ստորագրությամբ ոռոսաց արքունիք հղված աղերսագիր-ուղերձից հուսալի պատասխան չստանալով, փորձ է արվել օգնություն ստանալ այդ ժամանակ Անդրկովկաս և Ասորպատական ներխուժած օսմանյան զորքերի դեմ իրանական զինված ուժերի դիմադրությունը գլխավորող շահ Թահմասպից, որին և շահն արձագանքել է գլխավոր հրամանատար, սիփահասալար Մուհամադ-Ռիզա խանին ուղղված սուլն հրովարտակով։

Վերը շարադրվածները գալիս են հաստատելու, որ ոռոսաց արքունիքին հղված դիմումի Մխիթար-բեկի կողմից ստորագրված լինելը չի կարող դիտվել ո՛չ որպես Դավիթ-բեկի բացակայության և ո՛չ էլ նրա և Մխիթար-բեկի միջև եղած տարաձայնությունների առկայության մասին վկայող փաստ։ Միանգամայն հավանական է, որ հաշվի առնելով ստեղծված առանձնահատուկ իրավիճակից թելադրվող որոշակի նկատառումներ, նպատակահարմար է համարվել, որ խնդրո առարկա աղերսագիրն ուղարկվի շարժման ճանաչված ղեկավարներից մեկի՝ Մխիթար-բեկի ստորագրությամբ, և ավելի քան ութ ամիս սպասելուց և դրական պատասխան չստանալուց հետո միայն, հավանաբար, շեշտելով ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող կռիվներում ուժերը միավորելու և դաշնակցության անհրաժեշտությունը, Դավիթ-բեկը դիմել է շահին, հուսալով որոշ օգնություն ստանալ նրանից։ Իսկ շահը չէր կարող հաշվի չառնել, որ այն ժամանակ, երբ օսմանյան զորքերը թափանցել էին Նախջևան ու Ղափան և դիվանագիտությամբ կամ զենքի ուժով իրենց ենթարկել տեղի խաներից շատերին, նրանց դեմ անզիջում կռվի ելածները հիմնականում Դավիթ-բեկի գլխավորությամբ մարտնչող հայկական զորախմբերն էին։

Սակայն, ինչպես գիտենք, այս հույսերն էլ, չնայած շահի կողմից սիփահասալարին տրված հրահանգի, ի դերե ելան։ 1727 թ. գարնանը Հալիձորի տակ մղված վճռական ճակատամարտում, Դավիթ-Բեկն իր հավատարիմ զինակիցների՝ Մխիթար-բեկի և Տեր-Ավետիսի հետ հայ մարտիկների փորքաթիվ ուժերով կարողացավ ետ մղել թուրքական զորաբանակների և նրանց հետ դաշնակցած Ֆաթհ-Ալի սուլթանի, Ղարադաղի խանի, Ղարաչոռլուների և նրանց միացած տեղական ֆեոդալների բազմահազար զորքերի դրոհները և ապա հարձակման անցնելով՝ ջախջախիչ պարտության մատնել նրանց։ Կրկակոխ հետապնդելով սարսափահար փախչող թշնամուն, որը կռվի դաշտում թողել էր մի քանի հազար սպանված, մարտական դրոշներ, ռազմամթերք ու հանդերձանք, հայ մարտիկների արագ բազմապատկվող ուժերը մեծ արագությամբ կարողացան Ղափանի երկիրը մաքրել օսմանյան զորքերից և առաջանալ դեպի Գողթն։

Այս հաղթանակից հետո էլ Նախջևանն ու Գողթնը նվաճած օսմանյան զորաբանակների դեմ կռիվը շարունակելու համար Դավիթ-բեկը կրկին փորձում էր մարտի մեջ ներգրավել նաև Արաքսի մյուս ափում առկա իրանական ընդդիմադիր ուժերը. «Արդ իբրև ետես Դաւիթ թէ Աստուած օգնական է իւր,— կարդում ենք «Պատմության» առաջին օրինակի Տեր-Ավետիսի պատմած երկ-

19 Վ. Կ. Ոսկանյան, Վ. Ա. Դիլոյան. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թթ.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 267։

20 Մուհամադ-Քադիմ. հ. I, էջ 355։

որոգ մասում, — խնդրէր այնուհետեւ տալ պատերազմ ընդ օսմանցոց, և առաքեալաց առ խանն Տուզալի՝ Քեզում, զՄխիթար հազարապետն և զտէր Աւետիսն՝ վաթսուն և վեց արամբ, և ասէ. «Եկ միաբանեալ տացոյք պատերազմ ընդ օսմանցոց»: Եւ եկեալ գտին զխանն ի շէնն Քուրդաշեան, և պատմեցին նմա զբանն, բայց նա երկեաւ առնել զայն: Իսկ եղբայր նորա, խանն լե Քազում ջանայր հաւանեցուցանել: Եւ մինչդեռ ընդ այս վիճէին, զօրքն օսմանցոց եկեալ լցին զդաշտն Կեշեան»²¹:

Տեր-Ավետիսի պատմածը վերաշարադրելիս հայր Ղուկաս Ստեփանոսյանը որոշ շեղումներ ու աղավաղումներ է թույլ տվել, տեղանունը դարձրել է անձնանուն, մեկի անունը վերագրել է մյուսին, աղճատել է տեղանուններ, շփոթել բնակավայրերի տեղադրությունը և այլն: Անկասկած, որոշ աղավաղումներ հետևանք են այն բանի, որ պատմողն ու գրի առնողը իրարից խիստ տարբեր Սեբաստիայի և Ղարաբաղի բարբառների ներկայացուցիչներ էին: Սրանով հանդերձ, ձեռքի տակ եղած հայ և պարսկալեզու աղբյուրները հնարավորություն են տալիս վերացնելու աղավաղումներն ու ճշտելու բնագիրը:

Այսպես, մեջ բերված հատվածից պարզ երևում է, որ դաշնակցության առաջարկով Դավիթ-բեկը դիմել է Արաքսից հարավ, Դուզալի շրջանին տիրող Քյազում-խան Կարադաղլուին²²: Պատվիրակներ Մխիթար-բեկն ու Տեր-Ավետիսը, 66 զինվորների ուղեկցությամբ, խանին հանդիպել են նույն շրջանում գտնվող Քյուրդաշտ գյուղում և հայտնել Դավիթ-բեկի պատգամը, որին խանը չի համաձայնվել, իսկ նրա եղբայրը աշխատել է համոզել Քյազում-խանին ընդունել այդ առաջարկը: Այնինչ, լավ չհասկանալով իր առաջին գրառման ժամանակ շարադրվածը, Ղ. Ստեփանոսյանը «Դուզալի խանը» ընկալել է որպես անձնանուն (Դուզ-Ալի) և ճիշտ չընկալելով կիսաբաբառային ձևով արտահայտված «և եղբայր նորա խանն լե Քազում ջանայր հաւանեցուցանել» խոսքը, համապատասխան բնագրում խանի եղբորը անվանում է «Լեքազի»²³: Մինչդեռ, պարզապես Ղարաբաղի բարբառում տարբեր իմաստներ արտահայտող «լե» կամ «լա» մակբայը այս դեպքում շեշտում է, որ խան ասելով ի նկատի ունի Քյազումին:

Եթե փորձենք անձնանուններն ու տեղանունները ճշտելով, արդի հայերենով շարադրել այս հատվածը, կստացվի այսպես.

«Արդ, երբ Դավիթը տեսավ, որ աստված օգնական է իրեն, այնուհետև ցանկացավ օսմանցոց դեմ պատերազմել, և Մխիթար հազարապետին ու տեր Ավետիսին 66 մարդով ուղարկեց Դուզալի խան Քազումի մոտ, որպեսզի ասեն նրան՝ «արի միաբանված պատերազմ մղենք օսմանցիների դեմ»: Նրանք խանին գտան Քյուրդաշտ գյուղում և ասացին իրենց խոսքը, սակայն նա վախեցավ այդ անել, իսկ նրա եղբայրը աշխատում էր համոզել Քազում-խանին: Եվ մինչդեռ նրանք վիճում էին այս հարցի շուրջ, օսմանյան զորքը եկավ լցվեց Կարճեանի դաշտը»:

Ըստ Տեր-Ավետիսի նախնական պատումի, միայն այն ժամանակ, երբ Մխիթար-բեկի հետ, իրենց 66 զինվորներով վերադառնում են Քյուրդաշտից և փախստական մեղրեցիներին հուսադրելով պատրաստվում են դիշերային հարձակումով դուրս քշել Մեղրի մոտած օսմանցիներին, Քյազում-խանը հիսուն զինվորից բաղկացած մի ջոկատ է ուղարկում, որոնց Մխիթարը թողնում է Մեղրի վերևի գոթաբերդում, հանձնարարելով առավոտյան մտնել քաղաք և մասնակցել ձեռնարկվելիք հարձակմանը: Սակայն նրանք ուշանում են, և երբ օսմանցիք, զգալով սպառնացող վտանգը փորձում են հեռանալ քաղաքից, հայերը հարձակվելով փախուստի են մատնում նրանց և սպանում հարկահանին և ապա խանի դարանամուտ զինվորների մասնակցությամբ հետապնդում են փախչող-

²¹ Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 137—138:

²² Մ ու հ ա մ ա զ Ք ա զ ո մ. հ. I, էջ 613:

²³ Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 171: Առհասարակ «Դուզ-Ալի» և «Լեքազի» մահմեդական անձնանուններ գոյություն չունեն:

ներին: Տեսնելով, որ սպասվող օժանդակ հայկական ուժերը ուշանում են, Մխիթարը առաջարկում է խանին միացյալ ուժերով գնալ և փակել դեպի Օրդուբադ տանող Ուզունբանդի կիրճը: Սակայն այստեղ խանը լքում է Մխիթարին ու հեռանում, շքանկանալով մասնակցել հետագա գործողություններին: Հայ զինվորները միայնակ կտրում են կիրճը, օսմանցիք հարկադրված փորձում են անցնել Արաքսի մյուս ափը, որի ընթացքում շատերը խեղդամահ են լինում, իսկ մնացյալները մահ են գտնում հայ զինվորների ձեռքով²⁴:

Ուշագրավ են Տեր-Ավետիսի տեղեկությունները Մեղրիում օսմանցիների տված զոհերի, նրանցից ձեռք բերված հարուստ ավարի և հատկապես հարկահանի (դեֆթերդար) բեռների մեջ հայտնաբերված ու ոչնչացված 32000 հարկային թղթերի մասին: Այլ աղբյուրով նշել ենք, որ Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի արևելյան բաժնի արխիվում, նախշեանի, Օրդուբադի, Ագուլիսի փաստաթղթերի կողքին բացակայում են Մեղրիին վերաբերող փաստաթղթերը, որը գալիս է հաստատելու Տեր-Ավետիսի պատմածների ճշմարտացիությունը²⁵: Սպանված հարկահանի բեռներում եղած 32000 հարկաթղթերը հայերից դանձվող շիզյայի թերթիկներն են (էվրազի շիզյա), որ նախապես գրվում և բաժանվում էին չափահաս հայ տղամարդկանց և ապա ըստ կարողության՝ ստորին, միջին և վերին չափերով, տարվա ընթացքում դանձվում էր հատուկ պաշտոնյաների՝ շիզյադարների միջոցով: Դա նշանակում է, որ հարկային պաշտոնյաների նախնական հաշվումներով, այդ շրջանում զբրված թերթիկների քանակությամբ չափահաս հայ տղամարդիկ կային:

Այս դեպքերին հաջորդում են օսմանյան զորքերի և հրամանատար փաշայի ջախջախումը Բեխ գյուղում, Բարգուշատից շարժվող զորքերի ոչնչացումը Օբյուզյարաթ լեռան մոտ և այլ օսմանյան ուժերի պարտությունը Մանլե գյուղի ուղղությամբ, որից հետո ամբողջ Ղափանի տարածքը մաքրվեց օսմանցիներից:

Նկարագրելով այս բոլորը, Տեր-Ավետիսը այնուհետև պատմում է Դավիթ-բեկի կողմից՝ սպանված օսմանցիների գլուխները շահ Թահմասպին ուղարկելու և Թահմասպից դրվատական խոսք և արտոնությունների շնորհման վերաբերյալ հրահանգներ պարունակող հրովարտակ ստանալու մասին:

«Արդ իբրև ետես Դավիթ պեկն, — կարդում ենք Տեր-Ավետիսի թելադրած հատվածում, — յամենայն ուրեք զթշնամիսն իւր առաջի իւր վանեալս, առաքեաց շահ Թահմասպին երկուս բեռինս գլխովք սպանեցելոց: Իսկ նա ևս առաքեաց ամա մի նժոյգ ձի, մի խաշալամ և իւրաքանչիւր զօրապետացն մի մի վերարկու, և զիշխանութիւն հատանելոյ զդրամ: Գրեաց նաև զհրովարտակ և ասէ. Որքան խանք գոն ի կողմանսդ յայդոսիկ՝ գլխաւորն լիցի Դավիթ պեկն, և գնացեալ ի բաց հանցէ զօսմանցին յերկրէն իւրմէ»²⁶:

Սույն հատվածը համապատում բնագրում վերաշարադրելիս Ղ. Ստեփանոսյանը կրկնապատկել է ուղարկված գլուխների քանակը՝ դարձնելով չորս բեռ և ապա ավելացրել, որ ի տես այդ «ավարի», շահը «ուրախ լինէր յոյժ ի վերայ քաջութեանցն Դաւթի և զօրավարաց նորա, զընծայս պարգևէր, հրովարտակս գրէր առ նա՝ ըստ բանիցս ըստ այսոցիկ»²⁷: Այնուհետև փորձ է արված Տեր-Ավետիսի բանավոր նկարագրության հիման վրա տալ հրովարտակի շարադրանքը, որն, ի դեպ, իր ձևով և ոճով բավական նման է այդ շրջանից մեզ հասած նմանատիպ հրովարտակներին:

«Շահ Թամազ արքայ Պարսից՝ առ քաջդ Դավիթ պեկ, և առ քաջ զօրավարսդ Հայոց՝ որք ընդ քեզ են, ողջոյն»:

24 Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 138:

25 Հ. Դ. Փափազյան. Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը. — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 3, էջ 197:

26 Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 139:

27 Նույն տեղում, էջ 173:

Ի բազմաց բաղում անգամ աղդ եղև մեզ գրաչութեանց քոց, բայց արդ իբր ականատես իսկ եղևալ մեր զձերոց մեծամեծ քաջութեանց՝ որ ընդդէմ թշնամեացն մերոց, ահա՛ արդ կացուցի զքեզ իշխան և զլուխ ամենայն իշխանաց մերոց, որք են ի կողմանսդ յայդոսիկ, և երկիրդ Ղափան՝ զոր կալար քաջութեամբ, քեզ լիցի. բայց դու ելցես և ժողովեսցես առ քեզ զամենայն զօրս և զխանս ի կողմանցդ յայդոսիկ և ի բաց հանցես զօսմանցին ի սահմանաց քոց»²⁸:

Հետևում է նախնական գրառման մեջ հիշված նվերների թվարկումը, նշելով դրամահատման իրավունքի մասին, ինչպես նաև այն մասին, որ «եկին հնազանդեցան նմա (Դավթին) իշխանք և զաւառապետքն Թուրքաց»²⁹:

Ինչպես ժամանակակիցների, այնպես էլ հետագա պատմագիրների կողմից շահ Թահմասպի 1722—1732 թթ. գահակալությունը իրավացիորեն գնահատված է որպես քաղաքական և ռազմական հենարանից զուրկ, աստանդական վիճակում գտնվող, անկալուն մի իշխանություն: Եթե մինչև 1727 թ., երբ նադիրը, իրեն վերանվանելով «Թահմասպակուլի», իր ղեկավարած շարժման նպատակն էր համարում Սեֆեհիների գահի վերականգնումը, այդ իշխանությունը դեռ որոշ կշիռ ուներ, ապա այնուհետև, երբ ձեռք բերած հաղթանակների շնորհիվ բարձրացավ Նադիրի հեղինակությունը, որպես օտար նվաճողների դեմ երկրում ծավալված պայքարի միակ ղեկավարի, Թահմասպը լիովին հեղինակազրկված էր, ուստի և նրա արձակած հրովարտակներն ու հրահանգները, մեծ մասամբ, գործնական հետևանքներ չէին ունենում: Անհաջող ընդհարումները օսմանցիների հետ ավելի քան թուլացրին նրա դիրքերը, որից հետո դրություն տերը փաստորեն Նադիրն էր:

Մենք արդեն տեսանք, որ 1727 թ. հունվարին սիփահասալար Մուհամմադ-Ռիզա խան Արդալուին հղված հրովարտակը, որով կարգադրվում էր օգնություն ցույց տալ Դավթի-բեկին, ոչ մի հետևանք չունեցավ և անհավասար պայքարում հալ մարտիկները, փոքրաթիվ ուժերով կարողացան պարտության մատնել օսմանցիներին և դուրս քշել Ղափանի սահմաններից: Հաղթանակի լուրն ստանալուց հետո Դավթի-բեկին շնորհված հրովարտակով էլ թեև տեղի ադրբեջանական խաներին կարգադրված էր ենթարկվել Դավթի-բեկին, սակայն դրանք մեծ մասամբ հնազանդվել էին օսմանցիներին և օգնում էին նրանց՝ Դավթի-բեկի դեմ մղված կռիվներում, իսկ Դուզալի Քյազում-խանի մասնակի համագործակցությունը Դավթի-բեկի հետ և մասնակցությունը հետագա կռիվներին, ինչպես տեսանք, ձևական բնույթ էր կրում. երբ ձեռք բերած հաջողություններից գոտեպնդված Դավթի-բեկը, հետապնդելով օսմանցիներին, մուտք գործեց Ագուլիս, այստեղ առավել ևս հաստատվեց, թե որքան սնամեջ և ապարդյուն կարող էին լինել քաղաքականապես սնանկ գահի հավակնորդի արձակած հրահանգները:

Նկարագրելով օսմանցիների դեմ Ագուլիսում մղված կռիվները, Տեր-Ավետիսը, առանց անունները նշելու, խոսում է նաև շահի հրահանգով օգնության եկած խաների մասին. «Ապա յետ այսորիկ արքայն Պարսից Շահ Թամաս առաքեաց յօգնութիւն Դավթի զերիս խանս, և վերստին դիմեաց օսմանցին և խորտակեցաւ ի սոցանէ: Սակայն իշխանքն Ագուլէսի ծածկապէս դաշնադիր էին ընդ օսմանցոց, և սոքա ոչ գիտէին»³⁰: Այնուհետև հաջորդ ձևատամարտի նկարագրության մեջ նշված է, որ օսմանցոց դեմ Դավթի թեկնից մեկում նշանակում է օգնության եկած խաներին, մյուսում Տեր-Ավետիսին, իսկ ինքը գլխավոր ուժերով ամրանում է ձախատի կենտրոնական մասում: Եվ ահա թշնամու առաջին իսկ հարձակումից խաները լքում են դիրքերն ու փախուստի դիմում, ծանր կացության մեջ դնելով Դավթի-բեկին: Սակայն,

²⁸ Նույն տեղում, էջ 173—174:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 174:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 140:

ինչպես գրված է «Պատմության» նշված հատվածում, «զօրքն Հալոց պինդ կացին, հարին և վանեցին զօսմանցին, և իբրև փախստականս արարին, և ապա պնդեցան զկնի խանիցն (մինչդեռ փախստեալ երթալին նոքա ի Թավրէզ), հասին նոցա և դարձուցին զամենայն զօրս նոցա, և բերին ի յԱգուլէս, բայց երկու խանքն փախան»³¹:

«Պատմության» հետագա շարադրանքից կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ խաների փախուստով էլ ավարտվում է շահի հրահանգով օգնության եկած իրանական ուժերի «մասնակցությունը» օսմանցիների դեմ մղված կռիվներին³²: Դրանով հանդերձ հայ մարտիկները միայնակ ոչ միայն կարողացան պարտության մատնել հակառակորդին, այլև հետապնդել և պատուհասել փախչող խաներին:

Ձեռք բերած ռազմական հաջողությունների զարգացմանը, սակայն, խանգարում էր ոչ թե խաների դասալքումը, այլ լրջորեն խոչընդոտում էր դասակարգային հակադիր ձգտումներից մղված և օսմանցիների խորամանկ խռատումներից խաբված, Ագուլիսի մեծահարուստ առևտրական դասի ներկայացուցիչների նենգավոր դիրքորոշումը, որոնք եթե նախապես «ծածկապէս դաշնադիր էին ընդ օսմանցոց», ապա, ինչպես կարդում ենք «Պատմության» համապատասխան հատվածում, «չետ այսորիկ իբրև երկու աւուրք ի վերայ անցին, արքն Ագուլէսի և մեկը Մուսին զդաւաճանութիւնս իւրեանց յայտ արարեալ, գրոհ տուին ի մէջ քաղաքին և արծակել սկսան ի վերայ զօրացն Դաւթի թօփս: Իսկ նոցա խնայեալ ի նոսա (վասն զի ամենայն քաղաքացիքն էին հայ, և ոչ ոք այլազգի գոյր անդ)»³³:

Համապատասխան բնագրում վերաշարադրելով այս դեպքերը, Ղ. Ստեփանոսյանը ավելի է շեշտում եղբայրասպան կռիվից Դավիթ-բեկի խուսափելու հանգամանքը, ավելի մանրամասն բացատրելով, որ «սոքա խնայեցին ի նոսա, վասն զոչոյն համազգային, և զի ոչ կամէին մտանել յարին այնքան քրիստոնէից. վասն զի ի քաղաքի անդ էին աւելի քան զտասն հազար տուն հայոց»³⁴:

Այս խռովահույզ իրադարձությունների գլխավոր կազմակերպիչը Ագուլիսի քալանթար մեկիք Մուսին էր, որի նենգ մտադրությունները նախապես կռահելով, Դավիթ-բեկը սկզբում կարգադրել էր գլխատել նրան, սակայն անսպով իր զինակից մեկիք Փարսադանի միջնորդությանը, հրաժարվել էր այդ մտքից: Իսկ երբ նրան ենթակա Ագուլիսի զինված ջոկատները բացահայտ թշնամական դիրք գրավելով սկսեցին գնդակոծել Թովմա Առաքյալի վանքը, ուր իր զինվորներով ամրացել էր Դավիթ-բեկը, և վերջինս հաշտության նպատակով մեկիք Փարսադանին ուղարկեց բանակցելու, մեկիք Մուսին մարդիկ սպանեցին նրան³⁵:

Այս պարագաներում էր, որ Դավիթը որոշեց, առանց արյունահեղության, իր զորքերը դուրս բերել թշնամու հետ համագործակցող հայրենակիցների ծուղակից և գնալ ամրապնդելու Ղափանի հայության միասնությունը, որի մեջ նույնպես, օսմանյան իշխանությունների ռազմական ճնշման հետ զուգորդված դավադրությունների հետևանքով, մերթնդմերթ ճեղքվածքներ էին առաջանում:

Շուտով անհրաժեշտ եղավ վճռական քայլերի գիմել՝ կանխելու համար Զավնդուրի զինվորության պարագլուխների ենթարկումը օսմանյան իշխանություններին: Տեր-Ավետիսի գլխավորությամբ Հալիձորից ուղարկված զինվորները, ձեռքարկվելով խռովարարներին, օսմանցի կառավարչի հետ միասին տարան Հալիձոր, որտեղ նրանք հնազանդության երզում տվին Դավիթ-բեկին:

31 Նույն տեղում, էջ 140—141:

32 Նույն տեղում, էջ 141—142:

33 Նույն տեղում, էջ 141:

34 Նույն տեղում, էջ 176:

35 Նույն տեղում:

Միաժամանակ, անընդմեջ շարունակվում էին անհավասար մարտերը Ղափան ներխուժած օսմանյան զորաբանակների և նրանց միացած Ֆաթհ-Ալի սուլթանի և այլ տեղական ֆեոդալների ասպատակիչ զորքերի դեմ:

Դավիթ-բեկի մահից և Հալիձորի անկումից հետո, Մխիթար-բեկի գլխավորությամբ շարունակվող ազատագրական պայքարը, առավելապես, ամրացված հենակետերից զուրկ պարտիզանական կռիվներով էր բնորոշվում: Հերոսական դրվագներով հարուստ այդ գոյամարտն անշուշտ բախտորոշ դեր խաղաց Սյունյաց լեռնաշխարհի հայության պատմական ճակատագրում, ամրապնդելով հետագա սերունդների հավատքը սեփական ուժերի նկատմամբ: Սակայն, ինչպես վերը տեսանք, 1722—1728 թթ. ծավալված հաղթական ռազմական գործողություններին ղուգահեռ երևան եկան նաև Դավիթ-բեկի՝ իրավիճակի արագ փոփոխությունների ոլորտում ճիշտ կողմնորոշվող, իրատես պետական-քաղաքական գործչին բնորոշ հատկանիշները, որով և կարճ ժամանակամիջոցում, օգտվելով Իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայության պայմաններից, պատմական Սյունիքի լեռնային տարածքում ստեղծվեց զուտ հայկական մի իշխանություն, որից սարսափում էին ոչ միայն տեղական խաներն ու այլազգի իշխանավորները, այլ նաև օսմանյան բանակի զորահրամանատարները և որին ստիպված էր ճանաչել և հաշվի առնել օտար ներխուժման դեմ դիմադրությանը նախանձախնդիր շահ Թահմասպ II-ը³⁶:

БОРЬБА ДАВИД-БЕКА ПРОТИВ ОСМАНСКОГО ВТОРЖЕНИЯ И ЕГО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С СИЛАМИ ИРАНСКОГО АНТИОСМАНСКОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ

Доктор ист. наук А. Д. ПАПАЗЯН

Резюме

Осуществленное С. Арамяном новое полное, оснащенное научным исследованием критическое издание исторического труда представляет собой основной источник по истории освободительных боев 1722—28 гг. в Сюнике, возглавленных Давид-беком, записанного Г. Степаносяном. Оно дает возможность пересмотреть, уточнить и заново истолковать некоторые обстоятельства политической деятельности и военных действий, осуществлявшихся руководителями движения в условиях быстрых перемен политических ситуаций.

На основе параллельных данных некоторых армянских и, в особенности, персидских источников и архивных документов в статье раскрываются отдельные вопросы, имеющие отношение к событиям периода османской оккупации.

Прилагается персидский оригинал с переводом на армянский язык одного из использованных источников—новонайденного указа 1724 г. шаха Тахмаспа II, направленного одному из противников Давид-бека, правителю Баргушата, Фатх-Али-султану.

³⁶ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 161—175:

ВОЗВРАЩАЯСЬ К «ДЕШИФРОВКЕ»
УРУТСКОЙ ЭПИТАФИИ

Доктор ист. наук А. Д. ПАПАЗЯН

В статье «Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике» («Историко-филологический журнал», 1983, № 4) мы рассмотрели две арабоязычные эпитафии XV в. из села Урут Сисианского района АрмССР, изданные азербайджанским эпиграфистом М. Нейматовой¹.

Исходя из общеизвестных принципов и многовековых традиционных методов мусульманской эпиграфии, а также на основе данных рукописных и документальных источников, мы показали, что лишенное научной основы «чтение» М. Нейматовой является продуктом антиисторической «концепции», выдвинутой некоторыми азербайджанскими историками. Своей статьей, опубликованной в ответ на нашу критику², М. Нейматова окончательно подтвердила высказанное нами мнение. Искажая данные армянских источников о «стране Алуанк» (в позднем грабаре и среднеармянском—«Агванк») или «Восточном крае», она «доказывает», что Сюник якобы являлся частью Алвани, был населен алванами, к XV веку уже принявшими ислам и ставшими тюркоязычными. «Поэтому,—пишет М. Нейматова,—наличие слова «агван» в урудских эпитафиях XV—XVI вв. совершенно естественно»³. Воодушевленная этой «находкой» она пытается также дать источниковедческую оценку своего «открытия». «О григорианизации—арменизации и грузинизации албанских племен писали много,—пишет М. Нейматова,—а о тюркизации их имеются косвенные данные, археологические и другие материалы. Урудские памятники являются единственным письменным, а также подлинным материальным доказательством, указывающим на длительный процесс тюркизации и исламизации албанских племен и на их роль в формировании азербайджанского народа (да и грузинского и армянского народов)»⁴.

Выходит, что если бы М. Нейматовой не удалось «обнаружить» слова «агван» в урудских эпитафиях, то невозможно было бы проследить процесс формирования не только азербайджанского, но, что еще более странно, грузинского и армянского народов.

Любое историческое исследование, каких бы деталей оно ни касалось, может быть полезным в том лишь случае, когда исследователь знает материал, вооружен знанием соответствующих языков, обладает необходимой подготовкой во вспомогательных дисциплинах и, что важнее всего, делая выводы, исследователь должен постоянно думать о том, какие аргументы могут быть выставлены против выдвинутого им положения.

¹ М. С. Нейматова. Мемориальные памятники Азербайджана (XII—XIX вв.), Баку, 1981.

² М. С. Нейматова. Еще раз об урудских памятниках Зангезура.—Известия АН АзССР, серия истории, философии и права, 1985, № 4, с. 87—94.

³ Там же, с. 88.

⁴ Там же, с. 92.

Предоставляя специалистам-алвановедам критику общих исторических вопросов, мы снова обратимся к ее «прочтению» упомянутых эпитафий, с тем, чтобы еще раз убедиться в том, что имеем дело с «дешифровкой», полностью лишенной научной основы и изобилующей погрешностями против элементарных принципов восточной текстологии, палеографии и эпиграфики.

Рис. 1.

Хотя эпитафия № 53 содержит ряд погрешностей как орфографического характера, так и в графическом исполнении, своей формой и содержанием она, тем не менее, ничем не отличается от подобных надписей и составлена в соответствии с традициями мусульманских эпитафий. В начале упомянуты имена бога, пророка, и, согласно шиитской традиции, имя ближайшего сподвижника и непосредственного преемника пророка—Али (الله محمد علي), затем, как обычно в подобных эпитафиях, следует имя захороненного. В конце надписи помещена дата, которая обычно и завершает эпитафию (рис. 1).

Согласно мнению М. Нейматовой, в рассматриваемой эпитафии после формулы الله محمد علي следует некое имя امرسل (Амрусал). После того, как мы отметили, что такого имени не существует, М. Нейматова не только снова объявила это никому не известное имя существующим в азербайджанском языке, но даже попыталась этимологизировать его, производя его от известного имени Мурсал (مرسل), якобы с прибавлением «а» (алифа) по каким-то фонетическим закономерностям какого-то «местного диалекта». В качестве доказательства своей

«лингвистической» аргументации она приводит следующие примеры: Рамазан—Ирамазан, Фируддин—Афируддин⁶.

Однако, в надписи, согласно прочтению самой же М. Нейматовой, написано не *مرسل*, а *مروسل* (Мрусал), что никак нельзя идентифицировать с именем Мурсал. Следует отметить еще, что протетический гласный в некоторых азербайджанских диалектах появляется отнюдь не перед всеми согласными, но только перед начальным «р» (например, в именах Раджаб, Рахим, Риза и т. п.). Во всяком случае мы не имеем ни одного примера появления этого гласного в словах с начальным согласным «м». Об этом же свидетельствуют и примеры, приведенные самой М. Нейматовой. Ко всему сказанному нужно еще прибавить, что совершенно недопустимо приписывание фонетических явлений современного азербайджанского языка языку алван XV века, только недавно принявших ислам и тюркизированных.

Как видим, усилия М. Нейматовой создать новое имя Амрусал тщетны. В нашей предыдущей статье мы показали, что в рассматриваемом имени за начальным алифом следует сочетание букв *عمر* *ا* *دعمر*, что дает полное основание для прочтения *مير*. Такое прочтение подтверждают не только следы двух точек под этой группой букв, но и свидетельства современных этим надгробиям памятных записей рукописей, в которых встречается имя Амир Васак. Итак, наиболее вероятным следует считать прочтение *اميروسك*, имя, которое издревле и вплоть до XV в. носили представители всех поколений древнего сюникского княжеского рода, владевшие крепостью Воротн⁶.

Отсутствие верхней черты над буквой «каф» не может служить аргументом против чтения имени *وسك*, так как в конце слова (в отличие от положения в начале и в середине) эта буква пишется без верхней черты. Итак, если существует имя, написание которого соответствует орфографии эпитафии, к тому же оно упоминается в источниках соответствующего времени, то к чему упражняться в фабрикации несуществующих имен? Только лишь с целью утверждать обратное?

⁶ Там же, с. 93; пример с именем Фируддин, на наш взгляд, совершенно неудачен. Какое имя имеет в виду М. Нейматова—непонятно. Если это—Фирудин (от Фаридун, Фридун), то гласный «а» в начале слова—не явление «местного диалекта» (непонятно, какой именно диалект и какого именно языка имеет в виду автор), а возник еще на почве арабского языка и является примером хорошо известной фонетической закономерности арабского языка, а именно, устранения двухслогового начала при помощи *alef protheticum*. Ср. греч. Πλάτων—арабск. أفلاطون, греч. κλέμα—арабск. اقليم, арм. Хлат—арабск. اخلاط и пр. См.: С. Brockelmann. Arabische Grammatik, Leipzig, 1969, S. 13; Н. В. Юшманов. Грамматика литературного арабского языка, М., 1985, с. 36. Если же имеется в виду какое-то арабское имя типа Фахр уд-дин, то такого арабского имени нет и быть не может. См.: Onomasticon arabicum, ossia repertorio alfabetico, compilato per cura di Leone Caetani e Giuseppe Gabrieli, v. I, Roma, 1915.

⁶ А. Д. Папазян. Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике.—Историко-филологический журнал. Ереван, 1983, № 4, с. 122.

Подобно тому как имени покойного сопутствует название его должности (амир), имя отца его также упоминается вместе с названием должности—кетхуды. Правда, слово это написано с орфографической ошибкой **کتخودا**, с лишним **و** (написание этого слова с «т» вместо «д»—к этому времени уже давно утвердившийся орфографический вариант). В первом варианте своей «дешифровки» М. Нейматова приня-

Рис. 2.

ла первое слово второй строки: за имя отца захороненного, однако, не сумев подогнать его к какому-либо имени, ограничилась только прочтением **ولد کتخودا**. Между тем, очевидно, что вся вторая строка надписи заполнена датой, которая, по нашему убеждению, начинается словом **تحریر** (составлено) как это принято во многих подобных надписях (см. ниже). Что касается имени отца покойного, то оно занимает всю левую часть эпитафии и является непосредственным продолжением первой строки, что указывает на особое уважение к данной личности.

Ознакомившись с нашей поправкой и не желая отказываться от своего «открытия», М. Нейматова, как ей кажется, решила вопрос по-новому и в своей последней статье, прибегнув к таким же лженаучным ухищрениям, как и в случае с вышеупомнутым именем Амрусал, предложила читать первое слово второй строки как Ших-Риза⁷.

Рассмотрим подробно две буквы первого слова второй строки. Возможно ли прочтение их как «ших», либо «шейх»? Небольшую косую черточку, что справа соединяется с буквой «ха» никак нельзя читать как «шин», так как в нашей надписи в словах **فسک** в первой строке и **شهر** во второй строке ясно видно, что резчик одинаково вырезал буквы «син» и «шин» крупными, длинными и непременно — с зубчиками. Это обстоятельство было замечено автором прорисовки (рис. 2). Кроме того, здесь отсутствуют буква «йа» и точка над «ха». Таким образом, предложенного М. Нейматовой слова **شیخ** здесь прочесть невозможно. Невозможно также читать следующее сочетание **زیرا**, как Риза, так как это имя пишется через «дад» и без «йа». К тому же над второй буквой «ра», которую М. Нейматова читает как «за», нет точки. Мож-

7. М. С. Нейматова. Еще раз об урудских памятниках Зангезура, с. 93. Неясно, однако, рассматривается ли здесь Ших-Риза как одно имя. Если же нет, то был ли этот предполагаемый Риза шейхом или: кетхудой, или же и тем и другим одновременно?

но ли допустить, чтобы составитель эпитафии, который несомненно был мусульманином-шиитом, не знал орфографии имени столь почитаемого после Али и Хусейна восьмого имама Ризы, чья могила в Мешхеде—одна из величайших святынь шиитов?⁸ Орфографическая ошибка в названии месяца рамазан—недостаточное основание для того, чтобы допускать, что с такими же ошибками могут быть написаны имена святых. По такой логике можно допустить возможность написания слова *الله* как *اللّه*, *محمد* — через *ه* либо, по нынешнему азербайджанскому произношению — *محمد*, *علي* — через алиф (*الى*) и т. п. Но ведь это совершенно невозможно!

Судя по азербайджанской (а отнюдь не арабской) форме имени Ших-Риза, М. Нейматова и на этот раз исходит из современного азербайджанского диалектного произношения (что, как уже говорилось, совершенно не правомерно). Однако она забывает, что именно в этом случае и должен был появиться тот самый протетический «а», который она пытается пристроить к началу выдуманного ею имени захороненного.

На ретушированном фотоснимке, изданном М. Нейматовой, сочетание двух букв первого слова второй строки надписи больше похоже на одну букву «'айн». Основываясь на имеющейся у нас фотографии, на которой видны две точки над этой группой букв, а также учитывая наличие следующего за нею сочетания *ريرا*, мы считаем возможным прочтение этих двух букв как *تح*. Таким образом складывается слово *تحرير*, часто сопутствующее дате.

Предложенное нами чтение *تحرير* обусловлено еще и тем, что за этим словом следует (с одной орфографической ошибкой) полная дата: *۸۸۶* *فی شهر سنه*, «в месяце рамазан 886 года», чем и завершается единственно разумное чтение этого текста. Здесь несколько необычно то, что буква «ха» не соединена со следующей за нею буквой «ра», однако, хотя подобные примеры не встречаются в эпитафиях, в туграх и на печатях, практика полного написания букв *ح*, *خ*, *ع* и *غ* в соединениях с другими буквами довольно распространена⁹. Во всяком случае обычное применение этой формулы на других надписях¹⁰ предполагает наличие ее и здесь.

Обратимся теперь к чтению текста левой части эпитафии, который, по нашему убеждению, является продолжением первой строки и содержит имя отца захороненного Амир Васака. М. Нейматова, как уже говорилось, считает, что отчество захороненного помещено перед

⁸ Однако, как справедливо заметил О. Г. Большаков, уровень познаний М. Нейматовой в истории ислама явствует из того факта, что на с. 9 ее книги черным по белому написано: «Монголы вторглись в Азербайджан под лозунгом джихада». — Эпиграфика Востока, XXIII, Л., 1986, с. 107.

⁹ M. Guboglu. Paleografia și diplomatița turco-osmana. București, 1958, p. 48—49.

¹⁰ М. С. Нейматова. Еще раз об урудских памятниках Зангезура, с. 91.

датой, т. е. выражено в сочетании *تج ريرا*, которое она читает как *شيخ ريزا*, и продолжает настаивать, что левую часть эпитафии следует читать *من اولاد اوغوا*, предлагая перевод: «Из рода агван»¹¹.

В нашей статье мы уже отмечали, что слово *اولاد* нельзя переводить как «род» и что означает оно «сыновья», в лучшем случае «потомки». Для обозначения же понятия «род» в арабском языке существуют слова *آل* и *بنی*¹². Но в любом случае хочется спросить М. Нейхматову, видела ли она хоть одно надгробие, на котором кроме имени захороненного и его отца упоминалась бы еще и его этническая принадлежность?

Прежде чем перейти к детальному рассмотрению этой части эпитафии, считаем необходимым коснуться одного обстоятельства. Дело в том, что буква *η* в древнеармянском языке обозначала фонему «л», что отразилось в многочисленных именах, в особенности этнонимах и топонимах, в частности—в передаче арабской графикой. Из множества примеров приведем лишь некоторые: известный по армянской историографии топоним Хаг-хаг передается в арабских и персидских текстах как *خلخال* (Халхал), так же он называется и ныне¹³, Капагак передавался как *قبيله* (кабала¹⁴), Багасакан—*بلاسجان* (Баласаджан¹⁵), Егегис—*الكيس* (Елегис¹⁶), Агбак—*الباق* (Албак¹⁷), Джуга—*جولاه* (Джулах¹⁸), Ангегакот—*انگلكوت* (Ангелакот¹⁹), Колб—*قلب* (Колб²⁰) и т. п. Этноним агуан, как известно — армянская передача названия племени, где армянское «*η*» передает греческое «*л*» (ср. греческое

¹¹ Там же, с. 89. Ср. Мемориальные памятники..., с. 21.

¹² А. Д. Папазян. Новые данные..., с. 122.

¹³ حمد الله قزوینی، نزهة القلوب، تهران، ۱۳۱۶، ص ۸۵، ۹۲-۹۳.

¹⁴ Там же, с. 106.

¹⁵ *المعجم البلدان*، *ياقوت الحموی*، *Jacuts geographisches Wörterbuch*., Leipzig, 1924, S. 157, 171.

¹⁶ А. Д. Папазян. Новые источники по истории курдского народа.—«Вестник» Матенадарапа, № 8, Ереван. 1967, с. 243; Ср.: Матенадаран, Восточный фонд, рук. № 622, л. 726, 776.

¹⁷ *المکندر بيک ترکمان منشی، تاريخ عالم آرای عباسی، تهران، ۱۳۳۴، جلد ۲، ص ۶۷۹، ۶۸۵، ۶۹۵، ۷۰۴، ۷۰۶، عبد الرزاق دنبلی، مآثر سلطانيه، تهران، ۱۳۵۱، ص ۳۵۸، ۳۶۰.*

¹⁸ Там же, с. 643, 668, 669.

¹⁹ А. Д. Папазян. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII вв. Ереван. 1972, с. 107. Ср. Он же. Персидские документы Матенадарапа Купчие, вып. I, Ереван, 1968, док. 7, 14, с. 440, 466.

²⁰ А. Д. Папазян. Османские архивные документы Народной библиотеки: Кирилла и Мефодия в Софии.—Историко-филологический журнал, 1984, № 32, с. 208—209.

՝Ալթաւոյ). Стало быть и по-арабски оно должно было бы передаваться и писаться через «л»—الوان (البان). Итак, неужели М. Нейматова полагает, что исламизированные и тюркизированные алваны писали собственное этническое название (если допустить, что они называли себя так) в такой форме, в какой оно существует *только* в армянском языке?

Однако обратимся снова к нашему тексту. В левой части надписи после слова كتخود на первой строке и سنه ٨٨٦—на второй вырезана черта, занимающая первую и вторую строки. Как верно заметила и М. Нейматова, это не разделительная черта, а два алифа, расположенных вертикально друг над другом, из которых верхний является последней буквой слова كتخودا, а нижний, по нашему мнению—начальная буква имени отца захороненного اولافم (Авлакум²¹). По мнению же М. Нейматовой, это—первая буква слова اولاد. Итак, если левая часть надписи начинается этим нижним алифом, то на каком основании следующее за группой ولا сочетание, более похожее на فم, не только прочтено как من, но переставлено и, по воле М. Нейматовой, помещено впереди сочетания ولا? Все это сделано с целью во что бы то ни стало получить желаемое (хотя и бессмысленное) من اولاد. На самом деле эти две буквы читать как من невозможно. Первая буква более похожа на «каф», чем на начальный «мим». В надписи имеется три случая употребления начального «мима» и они определенно отличаются от того, который видит в предлагаемом ею من М. Нейматова, которой без предлога «из» никак не обойтись. Эта разница была замечена автором прорисовки (рис. 2).

Перестановка сочетания فم с целью объявления его предлогом من была необходима М. Нейматовой еще и для того, чтобы использовать нижнюю часть буквы «мим» в качестве первой буквы (алифа) вожделенного слова اوغوا. Однако за этим воображаемым алифом следует буква «зав», которую можно прочесть либо как «у», либо—при наличии предшествующего «алифа»—как «ав». Следом идет сочетание عو, которое вероятнее всего нужно читать как غو. Таким образом получается некое сочетание «угв» либо «авгв», которое М. Нейматова не раздумывая читает как اوغوا—«угван» и, что еще более неожиданно, переводит как «агван», при том, что никакими усилиями невозможно обнаружить алифа, который якобы следует за сочетанием غو, а буква «нун», составляющая необходимый компонент

²¹ Об этом имени, хорошо известном из фамильного ономастикона армянских княжеских домов Сюника, см.: А. Д. Папаян. Новые данные..., с. 122.

слова «агван», просто отсутствует как в этой надписи, так и (в чтении самой же М. Нейматовой) на эпитафии № 66.

Примечательно однако, что подогнав по «алифу» к началу и к концу сочетания **اغو** и получив таким образом бессмысленное **اغو**, выдаваемое за искомое «агван», наш уважаемый эпиграфист не пожалела заметить, что над группой **اغو** вырезаны еще другие буквы. Эти буквы представляют собой окончание **دلو** слова **واغودلو** (Вагудлу²²), выполненного несколько сжато и втиснутого в левый угол надписи (рис. 1).

Ясно, что отсутствие в эпитафии этнонима «агван» делает ненужным также бессмысленное «чтение» и предшествующего ему **اولاد**.

Однако М. Нейматова в подтверждение своей версии ссылается на эпитафию, вырезанную на боковой стороне надгробия № 66 (надгробный камень в форме барана), в начале второй строки которой имеется сочетание **اولا**. Следующую за этим сочетанием букву М. Нейматова читает как «дал» и, состряпав таким образом слово **اولاد**, отождествляет этот отрывок текста эпитафии № 66 со своим чтением фрагмента левой части эпитафии № 53. Мы также считаем, что на обоих надгробиях написано одно и то же слово, именно—одно и то же имя Авлакум. Заметим, что огромная мадда над алифом в надгробии № 66 полностью исключает возможность чтения этого сочетания букв как **اولاد**. С другой стороны, как нами было отмечено и в предыдущей

статье, после слов **الله محمد على** в первой строке надписи, либо после какой-либо другой формулы религиозного значения всегда следует имя захороненного. Это видно из эпитафий, изданных самой М. Нейматовой²³. В этом случае также на этом месте нужно искать лишь имя собственное и ничего более.

В своей книге М. Нейматова опубликовала также надпись верхней части надгробия № 66, не прочитав, однако, ее до конца и не приложив фотографии. В последней своей статье она вновь ссылается на эту надпись и снова без публикации фотоснимка, ограничиваясь лишь прорисовкой, осуществленной на основе ее «чтения». На примере надгробия № 53 мы уже видели, как, придумав предлог **من** и переместив его с конца группы **اولا** в начало ее, М. Нейматова решила, что получила желаемое сочетание **اولاد من**, которое она перевела: «из рода». В своей книге она, не задумываясь, переселила этот выдуманный ею предлог из эпитафии № 53 в начало первой строки эпитафии № 66, так как этого предлога ей не хватало и там. В своей последней статье М. Нейматова отказалась от своего прежнего «чтения» и непосредственно

²² От топонима Вагуди, где в XV в. обосновались последние отпрыски исламизированной армянской княжеской семьи. См.: А. Д. Папазян. Новые данные..., с. 120—121.

²³ М. С. Нейматова. Мемориальные памятники..., № 55, 56, 57, 69, 87, 88, 89, 90, 91 и др.

после расшифрованного ею отрывка ٩٨٦ سنة اميرم ولد افتخار, выписанного на спине барана, поместила текст الله محمد على اولاد افغوا, отбросив мадду на алифе в начале первой строки.

Как уже говорилось, фотография надгробия не опубликована, памятника на месте нет, следовательно трудно проверить, в какой степени соответствует оригиналу чтение М. Нейматовой и опубликованная ею зарисовка. Однако, судя по публикациям комплекса урутских надгробий, осуществленным как М. Нейматовой, так и А. Хачатряном²⁴, дата надписи на спине барана прочтена М. Нейматовой верно, т. е. 986 (1578—79 гг.). Значит надгробие № 66 установлено спустя почти сто лет после установления памятника № 53. Однако мало вероятно, чтобы надпись на боковой стороне памятника относилась к тому же времени. Соотношением букв и способом резьбы слова الله محمد على в первой строке боковой надписи чрезвычайно сходны с тем, как они выписаны на надгробии № 53. Очевидно, что это—работа того же времени и, может быть, того же мастера. Не исключено, что старый камень был заново использован по прошествии ста лет после установления впервые, и на свободном пространстве спины барана была выполнена новая надпись. Правда, это предположение, исходящее из манеры письма и внешних данных надписей, не может считаться окончательным при отсутствии фотоснимков надписи и самого памятника. Ясно одно, что и здесь слово, следующее после формулы الله محمد على, может быть только именем собственным, что мадда над первым алифом исключает чтение этого слова как اولاد, которое, в свою очередь, не может быть переведено как «род». И наконец, если бы даже за этим словом действительно следовали буквы اول و غ و ا, то из них можно было бы сложить только бессмысленное сочетание افغوا (угва, либо авгва), которое не имеет ничего общего со словом «агван».

Таким образом, очевидно, что в этой надписи невозможно видеть ничего, что могло бы служить «единственным письменным и подлинным доказательством» утверждения, что Сюник якобы был населен алванскими племенами. Таковых доказательств быть и не могло, так как это утверждение не соответствует исторической действительности. Поиски же данных, противоречащих исторической действительности, обречены на провал.

Понятно, конечно, что М. Нейматовой и ее единомышленникам, трудно отказаться от их «открытия», но наука в первую очередь требует правдивости.

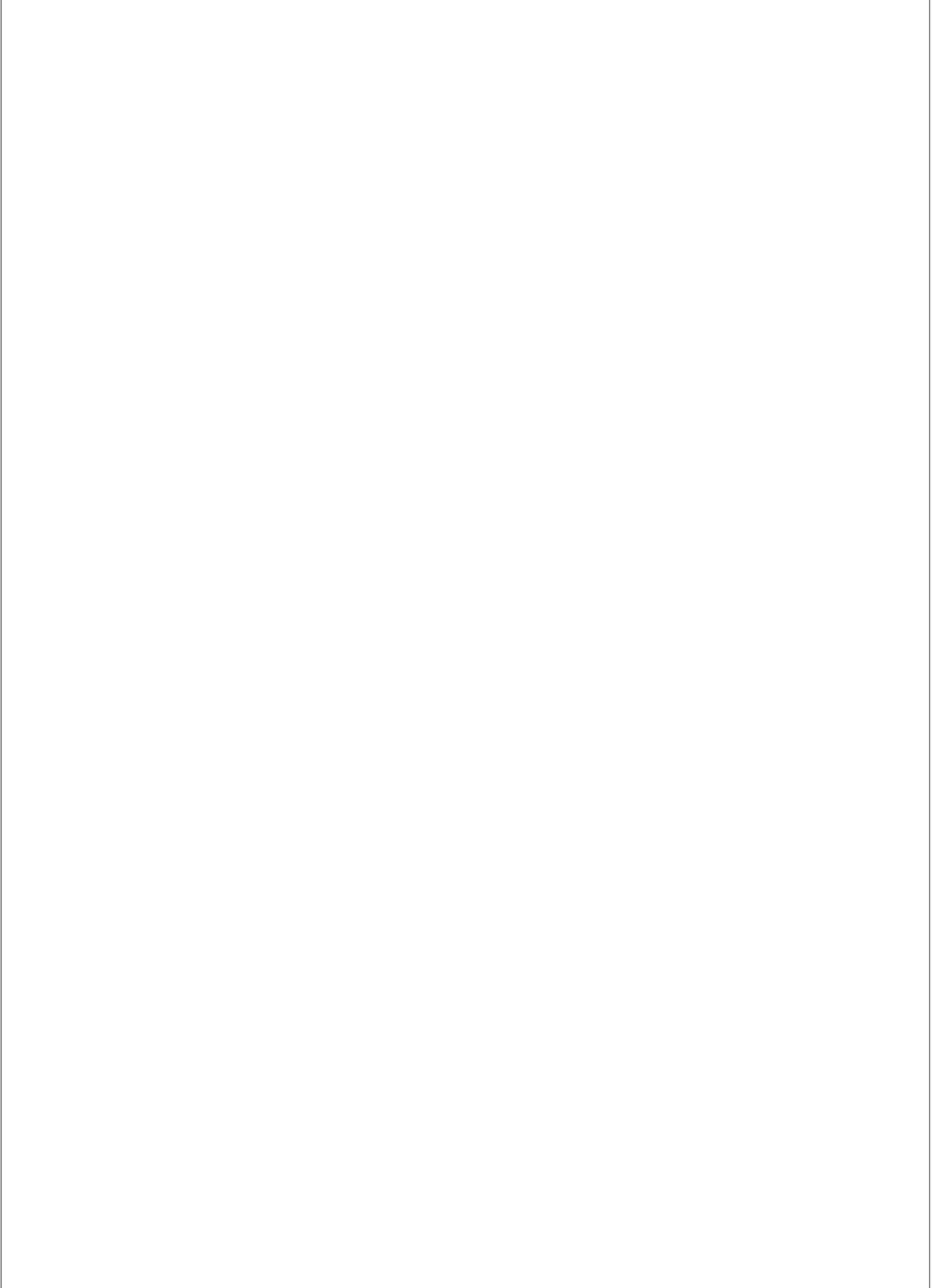
²⁴ М. С. Нейматова. Еще раз об урутских памятниках Зангезура, с. 89—90; Ср. А. Хачатрян. К расшифровке и интерпретации некоторых арабских надписей Армении (XV—XVI вв.).—Вестник обществ. наук АН АрмССР, Ереван, 1984., № 12, с. 60—62.

ԱՆԿՐԱԿԱՌՆԱԼՈՎ ՈՒՌՈՒԹԻ ՏԱՊԱՆԱԳՐԻ «ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆԸ»

Պատմ. գիտ. զոկտոս Հ. Գ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո յ մ

«Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1983 թ. № 4-ում հրապարակված «Վիմագրական նոր տվյալներ Սյունյաց աշխարհի հայ ֆեոդալականության վերջին մնացորդների մասին» հոդվածում մասնագիտական ուսումնասիրության ենթարկելով ճանաչված վիմագրագետ Մ. Նեյմաթովայի կողմից հրապարակված՝ ՀՍՍՀ Սիսիանի շրջանի Ուռուֆ գյուղում գտնվող XV դարի երկու արաբերեն տապանաքերը, ցույց էր տրված, որ գիտական հիմքից զուրկ այդ ընթերցումը հետևանք է հակապատմական մտացածին պնդումների, որոնք հատուկ նպատակներով առաջ են քաշվում և տեղի ու անտեղի թմբկահարվում են որոշ ազդեցական պատմաբանների կողմից: Վերջերս Մ. Նեյմաթովան հանդիս է եկել նաև առանձին հոդվածով, որտեղ նա ոչ թե փորձում է հիմնավորել իր ընթերցումը, այլ, խեղաթյուրելով սկզբնաղբյուրների տվյալները, վերաշարադրում է վերահիշյալ պատմաբանների կողմից համառորեն հետապնդվող հակապատմական նույն «տեսակետը», ըստ որի, իբր, Սյունիքը միշտ Աղվանքի մասն է կազմել և մինչև XV դարը բնակեցված է եղել աղվաններով և որը, իբր, հիմք է տալիս Ուռուֆի տապանաքերում որոնելու «աղվան» անունը: Ներկա հոդվածով վերստին համակողմանի, մանրազնին վերլուծության ենթարկելով հիշյալ տապանաքերը, ցույց է տրված, որ Մ. Նեյմաթովայի «ընթերցումները» մասնագիտական քննության չեն դիմանում, շինծու են ու բռնազբոսիկ և զալիս են մի անգամ ևս հաստատելու, որ պատմական իրողությանը հակասող և ոչ գիտական նպատակներ հետապնդող որոնումները զատապարտված են ձախողման:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԸՍՏ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼՔԱՆԱԿԱՆ ՖԵՐՄԱՆՆԵՐԻ
(XVI—XVIII դդ.)

Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող ոչ մահմեդական ժողովուրդներն աշխարհիկ և հոգևոր «արտոնություններ» ստացան սուլթան Մեհմեդ II-ի (1451—1481) գահակալության շրջանում: Այլադավան հայատակներին աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն տալով սուլթան Մեհմեդ II-ը և նրա հաջորդները ջանում էին համայնքների համակարգը ժառանգելու իրենց նպատակներին: Նրանք օգտագործում էին պատրիարքների հեղինակությունը հայատակներին հյու հնազանդ և օտար պետությունների ազդեցությունից հեռու պահելու համար: Հարսանիքը, ապահարզանը, գույքային և կենցաղային վեճերը լուծվում էին տվյալ համայնքի կրոնական օրենքներով: Նրանց միջոցով պանծվում էին տարբեր տեսակի հարկեր թե՛ պետության օգտին և թե՛ տվյալ պատրիարքության համար:

Սուլթան Մեհմեդ II-ի և նրա անմիջական հաջորդների ֆերմանները, որոնք վերաբերում էին հույն և հայ պատրիարքների «առանձնաշնորհումներին», չեն պահպանվել: Այդ ֆերմանները չեն հայտնաբերվել ո՛չ հույն, ո՛չ հայ պատրիարքարաններում և ո՛չ էլ Օսմանյան կայսրության արխիվներում: Շատ հավանական է, որ դրանք ոչնչացել են Կ. Պոլսում բռնկված հրդեհներից: Միայն հետագա պատմագիրներն են արձանագրում այն փաստը, որ Մեհմեդ II-ը Կ. Պոլիսը գրավելուց հետո հույն և հայ համայնքների համար հատուկ ֆերմանով հաստատել է պատրիարքարաններ:

Հայ համայնքի (Ermeni milleti) պատրիարքությունը հատուկ հրովարտակով հաստատվել է 1461 թ., այն ժամանակ, երբ Մեհմեդ II-ը, Բուրսայի Հովակիմ եպիսկոպոսին տեղափոխելով Կ. Պոլիս, նշանակեց պատրիարք: Սակայն անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Հովակիմ եպիսկոպոսով չէ, որ սկսվում է հայոց պատրիարքության գոյությունը Կ. Պոլսում: Փաստերը վկայում են, որ Կ. Պոլսում հայկական հոգևոր առաջնորդություն է եղել դեռևս բյուզանդական կայսրության օրոք: 1360 թ. Կ. Պոլսում հայերն ունեին Ս. Սարգիս եկեղեցին և նրա շուրջը համախմբված հայկական համայնք:

Մեղ հասած ամենահին սուլթանական հրովարտակը, որը հաստատում է հայոց պատրիարքության իրավունքներն ու պարտականությունները Օսմանյան կայսրության սահմաններում, 1764 թ. հունիսի 3-ին Գրիգոր Պասամաճյանին (1764—1773 թթ.) շնորհված բերաթն է, որն առաջին անգամ հայատառ թուրքերենով հրատարակել է Ա. Բերբերյանը¹: 1774 թ. հունվարի 22-ին սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ը (1774—1789) համանման բերաթ է շնորհել նաև Զաքարիա պատրիարքին (1773—1781), որի հայերեն թարգմանությունը՝ «Ազգիս հայոց պատրիարք Զաքարիա աստվածաբան վարդապետի պատրիարքության խառտի շերիֆի հայկական թարգմանյալ օրինակն է» վերնագրով

¹ Ա. Պ Ե ր պ ե ղ յ ա ն. Հայոց պատմություն. Կ. Պոլիս, 1871, էջ 227—233: Վերջին շրջանում թուրքիայում կատարված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Ստամբուլի «Մի-նիստրների խորհրդի» և «Թոփթափու պալատի» արխիվներից բացի մեծ թվով դաֆթարներ պահպանվել են նաև «Քյայմիլ Բեկիեյի» անձնական հավաքածուում: Թուրք պատմաբան Յավուզ էրջանի տվյալներով այս հավաքածուում ամենահնազույնը 2539 համարի տակ գտնվող դաֆթարում ամփոփված 1517 թ. Յավուզ սուլթան Սելիմի (1512—1520) կողմից նրուսադեմի հայ պատրիարք Սարգիս Գ-ին տրված հրովարտակն է: „Belleten“, 1984, № 188, S. 1120.

հրապարակված է «Դիվան հայոց պատմության» մեջ²։ Ընդհանրապես, համայնքների կողմից ընտրված կրոնական առաջնորդը հաստատվում էր կայսերական հատուկ բերաթով, ուր սովորաբար կրկնվում էին նախորդ սուլթանների կողմից տրված հրամանները։ Այս մասին սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ի կողմից շնորհված ֆերմանում կարդում ենք՝ «Զի բուրը և համանգամայն ֆերմանք և հրամանագիրք առ նախնեօք մեծազօր արքայից, կրկին և վերստին նորոգիցի և հաստատիցի ընդ որս և հրամայեցաւ ի տերութենէ նորոգիւ և ֆերմանքն մեծի Պօլսույս»³։ Այնուհետև բերաթում նշվում էին համայնքի կրոնական առաջնորդի վարչական իրավունքները իր հօտի նկատմամբ, ինչպես նաև կրոնական ծիսակատարությունները, որոնք յուրահատուկ էին տրվել համայնքին։ Այդ բոլորը, ինչպես նշվում էր հրամանագրերում, չպետք է հակասեին շարիաթի դոգմաներին։ Այդ բարձր բերաթները շաղախված էին լինում կեղծ խոսքերով և փրօն խոստումներով, որոնց մեծ մասը, բնականաբար, չէր գործադրվում կյանքում։

Հայոց պատրիարքությանը շնորհված բերաթների բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ հայ համայնքի կողմից առաջադրված յուրաքանչյուր նոր պատրիարք պարտավոր էր 100 հազար ալիշ⁴ միանվագ նվիրել սուլթանական գանձարանին, որպեսզի ձեռք բերեր իր պաշտոնին նշանակվելու բերաթը։ Այնուհետև պատրիարքը պարտավոր էր հայ համայնքից հավաքել «Միրի մուկաթա» հարկը (100—1400 հազար ալիշ) և հանձնել կառավարությանը։ Այս հանգամանքը խիստ շահագրգռում էր սուլթաններին հաճախակի փոփոխելու պատրիարքներին, որպեսզի ամեն մի նորընտիր պատրիարքից կորզեր 100 հազար ալիշ։ Հովակիմից սկսած մինչև Հակոբ եպիսկոպոս Պոլսեցիին (1848 թ.) պատրիարքական աթոռին հերթականորեն բազմել են մոտ 82 անձնավորություններ։ Վերջին հարյուրամյակում դրամի ավելի շատ կարիք զգացող սուլթանները առանց պատճառի փոխել են սրանց, երբեմն նույն մարդուն երկու անգամ նշանակելու արտոնություն տվել և ամեն անգամ էլ ստացել սահմանված հարկագումարը։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ սուլթանները ժամանակի ընթացքում բարձրացրել են պատրիարքության գինը։ 1657 թ. Թովմաս Բերիացին մեծ վեզիր Քյոփրյուլու Մեհմեդ փաշայից պատրիարքության հրովարտակ է ձեռք բերել վճարելով 400 000 ալիշ⁵։ Պատրիարքները միաժամանակ պարտավոր էին նոր վեզիրին տալ 500 զուրուշ, վեզիր-փոխանորդին՝ 250 զուրուշ, շալուշ բաշուն՝ 200 զուրուշ⁶։ Մի խոսքով, հայ հոգևորականությունը օսմանյան կենտրոնական կառավարության համար եկամտի կարևոր աղբյուր էր։ Ով տրամադրում էր մեծ գումար, նա էլ ձեռք էր բերում բարձր պաշտոն։

Կ. Պոլսի հայ համայնքին և ոչ մահմեդական այլ հպատակներին վերաբերող թուրքական պաշտոնական ֆերմանները հիմնականում ամփոփված են թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկի «Ստամբուլի XVI դարի կյանքը» խորագրով փաստաթղթերի ժողովածուում⁷։ Առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ բոլոր վավերագրերը վերցված են Ստամբուլի պետական արխիվից։ Յուրաքանչյուրին՝ ըստ բովանդակության, տրված է համապատասխան վերնագիր։ Իսկ ֆերմաններին վերջում նշված տարեթվերը ցույց են տալիս, որ դրանք հրապարակվել են սուլթան Սուլեյման I-ի (1520—1566), սուլթան Սելիմ II-ի

² Գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, ԺԵ—ԺԹ դդ., հրատ. Գյուտ Աղանյանց. Թիֆլիս, 1912, էջ 219—228։

³ Նույն տեղում, էջ 248։

⁴ Թուրքական արծաթյա դրամ։

⁵ Մ. Զուլալյան. Արևմտյան Հայաստանը XVI—XVIII դդ. Երևան, 1980, էջ 232։

⁶ Ղ. Ինճիճեան. Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. հ. 5, 2-րդ մաս, վեներիկ, 1804, էջ 117։

⁷ Ahmet Refik. On altıncı asırda İstanbul hayatı (1553—1591). 2-ci ab sim. İstanbul, 1935.

(1566—1574) և սուլթան Մուրադ III-ի (1574—1595) ժամանակաշրջանում: Սուլթանական այս հրովարտականները բովանդակում են եկեղեցիների և այլ բարեպաշտական շինությունների քանդման, դավանափոխության, կրոնական ծիսակատարությունների և քրիստոնյա բնակչության ազգային տարազի հարցում եղած սահմանափակման, գինու վաճառքի արգելման վերաբերյալ և այլ բնույթի նյութեր:

Սուլթանական այս հրովարտականներից իմանում ենք, որ սուլթան Սելիմ I-ի ժամանակ Կ. Պոլսի եկեղեցիներից շատերը քանդվել են⁸: Իսկ Սուլթան Սուլեյմանի գահակալության շրջանում, Կ. Պոլսի կադիին ուղղված հատուկ ֆերմանով քանդվել է Սուլու-մանաստրի (Ս. Գևորգ) հայկական եկեղեցուն կից կառուցված շինությունն ու սահմանափակումներ են դրվել կրոնական ծիսակատարությունների վրա. «Իմ բարձր հրամանագիրը առնելուդ պես քանդել տուր շարիաթի սկզբունքներին հակասող շինությունը: Միևնույն ժամանակ թույլ չտաս իրենց հնազույն եկեղեցիներում ծնծղա խփելու, բարձր ձայնով երգելու և գինի խմելու: Պետք եղածի պես զգուշացրու հիշյալ վանքի քահանաներին, որ եթե այսուհետև շարիաթին կամ իմ բարձր հրամանին հակառակ որևէ շինություն կառուցեն, նույնպես ենթարկվելու է քանդման»⁹:

Հարկ է նշել, որ հայկական և թուրքական պատմագրական աղբյուրներում ևս եկեղեցիների քանդման կամ մզկիթի ձևափոխման փաստերը շատ են: Հայտնի է, որ Կ. Պոլսի գրավման հաջորդ օրը Ս. Սոֆիա տաճարը վերածվեց մզկիթի: Նույն ձևակառուցչին արժանացան նաև Ս. Առաքյալների տաճարը և այլ եկեղեցիներ: Սուլթանական հրովարտակով արգելվեց նաև նոր եկեղեցիների կառուցումը:

Այս շարաքաստիկ երևույթը շարունակվեց նաև հետագա դարերում ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև պատմական Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում: Այս կապակցությամբ XVI դարի ժամանակագիր Հովհաննիսիկ Մարեցին նշել է. «Իսկ Ռէթ (1583) թվականին, դարձեալ հրաման եղև ի Մուրատ խոնդկեարէն զօրապետաց և զօրաց իւրոց՝ ելանել ի վերայ Յէրևանայ և առնուլ զնա: Եւ եկին իսկ և աւերեցին, և բազում եկեղեցիք քակեալ, զբարինս ի շինումն բերդին տանէին, որ և կամեցան զմեծ եկեղեցին, որ Յերկու երեսի ասի, ևս քակել»¹⁰:

Մի այլ ժամանակագիր էրզրումի բերդում կատարված ավերածությունների մասին հայտնել է հետևյալը. «...Բազում եկեղեցիք, զորն երկին և զորն արարեալ են մզկիթ և զորն քակեալ կան: Եւ է գերեզման սրբույն Սահակայ և Յօսեփայ, որ այժմ եկեղեցին անարատ և է ի ձեռս անհաւատից»: «Եկեղեցիք բազումք, որ այժմ է ի ձեռս Տաճկաց անկեալ կան, զորն արարին ամբարանոյք և զորն քակեալ և քայքայեալ են այժմոյս չեն երևիլ»¹¹:

Իսկ XVII դարի թուրք հանրահայտ ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին Կարսում եկեղեցիները մզկիթի վերածելու մասին արձանագրել է հետևյալը. «Կարսում գտնվող «Սուլեյման էֆենդի» մզկիթը մուսուլմանական հավատի ոճով կառուցված, շքեղ արտաքինով լավ սրբավայր է: [Նախկինում] այն քրիստոնեական եկեղեցի է եղել և ձևափոխվել է մզկիթի: «Հյուսնյն քեդիսուդա» մզկիթը նախապես եղել է քրիստոնեական հոյակապ մի տաճար, որը կոչվել է «Կարմիր եկեղեցի», սակայն սուլթանական հրամանագրով այն ևս ձևափոխվել է մզկիթի և այդպես փրկվել անհավատների ձեռքից»¹²:

Սուլթանական ֆերմաններից իմանում ենք, որ նույնիսկ նախկին եկեղեցիների վերանորոգման համար անհրաժեշտ էր դիմել կայսերական դիվանին

⁸ Նույն տեղում, էջ 45:

⁹ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁰ Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 244:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 563, 564:

¹² Эвлия Челеби. Книга путешествия, вып. 3, М., 1983, с. 197.

և հատուկ թույլտվություն ստանալ: Մահմեդականներից կազմված հանձնաժողովը ստուգում, արձանագրում էր վերանորոգման ենթակա կետերը և այնուհետև տալիս էր արտոնությունը այն պայմանով, որ նորոգումը կատարվեր նախկին շինության նյութով և միևնույն չափսերով: Այս մասին եկեղեցիների նորոգման վերաբերյալ սուլթան Համիդ I-ի հրովարտակում (22 հունվար 1774 թ.) ասված է. «Նախապես ուր ուրեք և իցէ քաղաքի մօլլայն և այլք կարդացողք և տաճիկք մեծամեծք, գնացեալ աշօք իւրեանց տեսցեն և քայքայեցեալ աւելեալ տեղեացն վերահասու լիցին, երկայնութիւնն և լայնութիւնն այնը եկեղեցւոյն ըստ բնականի շինութեանն՝ ոչ աւելի և ոչ պակաս՝ զննիցեն՝ տեսցեն և վկայեսցեն և ի գիրս աւանդեսցեն հէօճէթիւ, ապա յետ այնը՝ հրամայեցեալ է զաւերեալ տեղիս նորոգել և շինել ոչ աւելի և ոչ պակաս, մի լիցին ձեռնամուկ րայայք, զի մի յետոյ վնասիցին»¹³:

Եկեղեցիների ստուգման վերաբերյալ սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ի ֆերմանում նշված է, թե ինչպես մի շարք մոլեռանդ թուրքեր իրենց շարամիտ նպատակներով օգտագործել են եկեղեցիների վերանորոգման առիթը և անտեղի բողոքներ ներկայացրել կառավարական պաշտոնատար անձանց և մահմեդական հոգևորականությանը: Սրանք, օգտագործելով առիթը, իրենց հերթին անարգել գործադրել են հայ ռայայի նկատմամբ իրենց թշնամանքի ու ատելության կիրքը. «Այլև յոմանս քաղաքս և գիւղս, և յայս նահանգս ոչ գլուխ խոնարհեալ ցուցանելով բարձրագոյն մերոյս հրամանի առ նախանձու, կամ վասն կաշառս առնելոյ և կամ վնասս հասուցանելոյ մաքառին ընդ խղճալի հայոց ազգին և երթեալ առ մօլլայն, առ մօլլօտայն և առ մեծամեծ անձինս բառնալով՝ դրդեն զնոսա ի բարկութիւն, զի կամ տուգանօք վնաս հասուցեն և կամ զնորոգեցեալ տեղիսն քայքայեսցեն, մեծամեծքն տէրութեան իմոյ, հավատացեալ նոցին նախանձախնդիր խօսից՝ զօրացուցանեն զբարկութիւնս իւրեանց, և լինին վրեժխնդիրք խղճալի ռայային, զի կրկին տուգանք և փող առցեն, և զծարավս ագահութեանց չազեսցուցեն, և եթէ ոչ տայք դտուգանս ասեն ռայային ի բանտ և ի տանջանս մատնեմք զձեզ, որով երկուցեալ վշտացուցանեն զազգն հայոց, և նոքա ոչ կարացեալ տանին զայսպիսի նեղութիւնն, թողումն զտեղիս և զտունս և փակողին անտի, լինելով ցիր ու ցան և ոմանք ևս ի բանտ արգելեալք և խոշտանկեալք ախ վալութեամբ գրաւեն ցկեանս իւրեանց»¹⁴: Այնուհետև սուլթանական ֆերմանում նշվում է, թե ինչպես նոր պաշտոնի անցած կադիները, մօլլաները, հարստանալու տենչով համակված, զանազան որոգայթներ են հյուսում և տուգանքներով, կաշառակերությամբ նեղում և վշտացնում հայ ռայային:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ XVII—XVIII դդ. ընթացքում ևս այս կամ այն պատրվակով հիմնահատակ քանդել են մեծ թվով եկեղեցիներ: Բերենք մի օրինակ Թոքաթին վերաբերող թուրքական վավերագրերից. «1720 թ. հոկտեմբերին Թոքաթում Քառասուն[մանկանց] եկեղեցին ընդարձակելու համար երբ կառավարությունից թույլտվություն է ձեռք բերվում, մահմեդական բնակչությունը զազազելով (22 շեվվալ, կիրակի օրը), եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքները սկսելու ժամանակ աղմուկ աղաղակ բարձրացնելով, հարձակվում են, եկեղեցին քանդում, իսկ վանքն էլ այրում»¹⁵: Այս իրադարձությունը արձանագրված է նաև հայկական աղբյուրներում: Թոքաթում պահվող «Պատկերահանի Ավետարան» կոչված մի ձեռագիր հիշատակարանում նշված է. «Ֆէրման բերին զսուրբ քառասնից եկեղեցին նորոգելու, առին հրաման և նորոգիցին մինչև ոչ թամամիլն ժողովեցան Թոխաթու այլազգիքն ամենայն գրոհ տուեալ հասին ի սուրբ Քառասունք և քակեցին»¹⁶:

¹³ Մանր մատենագիրք, էջ 250—251:

¹⁴ Նույն տեղում էջ 251:

¹⁵ H. T. Çinlioğlu. Tokat tarihi. 2-ci kısım, 1950, s. 34—35.

¹⁶ Մանր մատենագիրք, էջ 378:

Աստվածատուր, Հովհան և Առաքել ականեցիների ժամանակագրության մեջ (XVIII դար) Ակնում և շրջակայքում եկեղեցիների քանդման մասին խոսելիս նշվում է հետևյալը. «Դարձեալ թուին ՌՄԼԲ (1783) որ մտաք Ստամպոլ Տաճիկներն արգուհալ էին տուեր թագաւորին, թե Զոպի Մուստաֆան նոր ժամ է շինել տուեր. թագաւորն ալ խափուճիպաշին թային արաւ, թէ «գնա տես թէ սուտ է, թէ իրաւ»: Մեծ պասին իբրնճի (երկրորդ) կիրակին (մարտի 12-ին) խափուճիպաշին եկաւ, ելաւ ժամուն վրայ. Տաճիկները ոտք կոխեցին, թէ ժամ է պարիսպ չէ: Խափուճին ալ մնացածն ալ քակել տուաւ, քարն աստիս անդին տէվր ընել տուաւ: Շատ ստակ գնաց թե խափուճուն, թէ խատուն, իլամին, կարծեմ թէ ճ(100) քեսէ ստակ գնաց, պատն ալ մնաց այնպէս երեսի վրայ»¹⁷:

XVII դարի հայ ականավոր հրապարակախոս և պատմագիր Նրեմիա Քյոմուրճյանը ևս սրտի կսկիծով տալիս է թուրք տիրակալների կողմից քրիստոնյա եկեղեցիները քանդելու, թալանելու, հրդեհելու նկարագրությունները, ինչպես նաև ժողովրդի դառը բողոքը. «Յայն ժամ և սուգ առնոյր երկրին և ողբայր երկիր վասն դիպուածոյ մերում թշվառութեանս, զի ի նոյն ժամու յորում քանդէին տաճարք՝ լինէր որոտ ահագին և արև ծածկեցաւ և հողս սաստկագին յոյժ յոյժ մինչև ամենայն սեռից միանգամայն յարտասուս հարեալ՝ զաղաղակս իւրեանց յերկինս տարածէին ընդ հողմոյն և փոշոյն, որ բարձրանայր յերկրէ, և ծովն ալեօքն փրփրայր և բարձրանայր ընդ պարիսպն և անձրև գայր»¹⁸:

Շարիաթը քրիստոնյաներին զրկում էր բազմաթիվ ազատություններից: Քրիստոնյան իրավունք չունեի մահմեդական թաղամասերում բնակություն հաստատելու: 1809 թ. մեծ վեզիր Յուսուֆ Զիա փաշան (1809—1811 թթ.) Թուրքից անցնելու ընթացքում երբ տեղեկանում է, որ մահմեդական տներում քրիստոնյա վարձակալներ են ապրում, հրամայում է նման մարդկանց անմիջապես հեռացնել մահմեդական թաղերից, փաստարկելով, որ այդ երեւելիքը հակառակ է շարիաթի սկզբունքներին¹⁹: Այս կարգը մի անգամ ևս հիշեցվում է 1872 թ. սուլթան Աբդուլ Ազիզի (1861—1876) արձակած հրամանագրով և շեյխ ուլ-իսլամի հաստատած ֆեթվայով: Այս հրամանագրում շատ պարզ ասվում է, որ Շայսուհետև մուսուլմանական թաղամասերում գտնվող տներում ըստ օրենքի պիտի բնակվեն միայն մահմեդականները²⁰:

Խտրականություն է եղել նաև բնակարանների կառուցման չափսերի խնդրում: Այս կապակցությամբ թուրք տարեգիր Շանի Զադեն գրել է. «...Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլմանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ունայններիը՝ 10 արշին, ավելին արգելված էր: Ռեայաների դասի շենքերի համար ընդամենը 10 արշին հատկացված լինելով, այն հողամասը (արսա), որի վրա կառուցվում էր շենքը, շատ էր նեղ, շենքերի միջև ընկած տարածությունը նույնպես նեղ էր, իսկ շենքերը ցածր էին»²¹:

Մահմեդական հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավի համար սկզբունքային հարց էր ալլահավատ հպատակների մահմեդականացումը, որի իրականացման համար նրանք գործադրում էին ամեն տեսակի բռնություն: Օսմանյան պետության կողմից նվաճված երկրներում տեղի բնակչությանը մահմեդականացնելու ուղղությամբ խիստ և համատարած միջոցներ են ձեռնարկվել: Առաջին հերթին ավատատերերից պահանջվել է հավատափոխ լինել, հակառակ դեպքում սպառնացել են նրանց հողերը բռնագրավել: Բազմաթիվ փաստեր կան, որոնք վկայում են հայ ավատատերերի բռնի մահմեդականացման և հրաժարվողների հողերի հափշտակման մասին:

¹⁷ Ման ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 473:

¹⁸ Օրագրութիւն Նրեմիա Չէլէպի Քէօմուրճեանի. Նրուսադեմ, 1939, էջ 386:

¹⁹ Հ. Զինլիօղլու, նշվ. աշխ. 3-րդ մաս, էջ 55:

²⁰ Düstür. Tertip-i evvel. İstanbul. 1300, c. 4, s. 375. (արաբատառ):

²¹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 1, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան. Նրեան, 1964, էջ 250:

Ա. Ժելյազկովան, բալկանյան երկրներում բռնի մահմեդականացման քաղաքականության մասին խոսելիս, հենվելով թուրքական ֆերմանների ու այլ վավերագրական նյութերի վրա նշում է, որ նույնիսկ քաղաքային բնակչության ամենացածր խավը դիմել է հավատափոխության, նախ, որպեսզի ազատվի ծանր հարկապահանջությունից և երկրորդ՝ ստանա մահմեդականությունը ընդունողի համար սահմանված նվերներն ու դրամական բարձր պարգևը: Իր հետազոտության վերջում Ա. Ժելյազկովան, ընդհանրացնելով, նշել է այն կարևոր գործոնները, որոնք նպաստում էին մահմեդականության բռնի տարածման քաղաքականությանը: Դրանք են. Սրբազան պատերազմների (չիհադ) ընթացքում մահմեդական կրոնի մոլեռանդության սաստկացումը, գերեվարությունը, մանկաժողովը և ծանր հարկապահանջությունը²²:

Թուրք պատմաբան Հ. Թյունջերի հրապարակած թուրքական միջնադարյան կանոնադրմաններում ևս պարզ նշվում է, որ մահմեդականությունը ընդունելու դեպքում քրիստոնյան ազատվում էր իսպենջի հարկ վճարելուց. «Ոչ մահմեդական ռայայից սիփահին իսպենջի հարկ է գանձում: Հետագայում եթե ոչ մահմեդականը դավանափոխ լինելով մահմեդականություն ընդունի, սիփահին իրավասու չէ նրանից իսպենջ գանձելու: Միմիայն բեննաքի հարկ կարող է գանձել: Այս մասին գոյություն ունի կայսերական ֆերման»²³:

Իսկ նրանց համար, ովքեր հրաժարվում էին մահմեդականությունից և ձգտում էին կրկին վերադառնալ իրենց նախկին հավատին, սահմանվում էր խիստ պատիժ: Բանտային խոշտանգումներից կարող էր ազատվել նա, ով վերջնականապես վկերադառնար զեպի մահմեդականությունը:

Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին միջնադարի հայ ժամանակագիր Գրիգոր Դարանաղցին. «Տաճիկը մեծ վարձք համարելով զքրիստոնեից ուրանալ զքրիստոս և ի Մահմեդի օրէնս և ի կրօնս դառնալ, զիսալ և զեկեղեցի բեկանել և խորտակել և հավատացեալք, որ ոչ հաւանին Մահմեդի և չար կրօնից նորին, աղգի-ազգի տանջանօք չարչարեն և հրով այրեն և համարեն պաշտօն աստուծոյ մատուցանել»²⁴:

Իսկ Մուշից Կ. Պոլիս ուղարկված մի բողոքագրում ասվում է. «Խլաթա մեջ հայ կին մը սաստիկ ծեծելով թևն ու գլուխը ջարդեցին զորով տաճիկցիներու համար»²⁵:

Ձանգվածային բռնի մահմեդականացման լավագույն օրինակ կարող է հանդիսանալ Համշենի բնակչության հավատափոխությունը: Համշենահայերը՝ բուն Համշենում, Կարադերեի շրջանում և Շորոխի հովտում մահմեդականություն են ընդունել տասնամյակներ տևած համառ պայքարից հետո: Համշենի հայության կողմից մահմեդականությունը բռնի ընդունելու և թրքանալու մասին կարևոր տեղեկություն է տալիս Ղ. Ինճիճյանը. «Բնակիչք երկրին յառաջագոյն հալք էին, այլ ի յելս Ժէ դարուն և ի սկիզբն ԺԸ երրորդին առհասարակ հանդերձ ամենայն շրջակայ գիւղօրէիւք դարձան ի տաճկութիւն սակս բռնութեան հարկապահանջութեան...»²⁶: XIX դարի վերջին տասնամյակներին արդեն այդ շրջաններում մահմեդականությունն ըստ ամենայնի զանգվածային տարածում էր ստացել²⁷:

22 А. Желязкова. Некоторые аспекты распространения ислама на балканском полуострове в XV—XVIII вв.—Османская империя, сб. статей, М., 1986, с. 113—115.

23 H. Tüncel. Osmanlı İmparatorlugunda toprak hukuku. Ankara, 1962, S. 77.

24 Գրիգոր Դարանաղցի. Ժամանակագրություն, Երևանում, էջ 467—468:

25 Մանր մատենագիրք, էջ 493:

26 Ղ. Ինճիճյան. Նշվ. աշխ., էջ 396:

27 Լ. Խաչիկյան. էջեր համշենահայ պատմությունից.—«Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 2, էջ 138:

Մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև խտրականություն կար պոլիորական կենցաղային հարցերում: Քրիստոնյան չէր կարող իր ցանկացած ձևով հարսանիք կատարել ու հուղարկավորություն անել պատշաճ ծիսակատարություններ: Չէր կարող նաև մահմեդականին հատուկ զգեստներ և կոշիկներ կրել և ձի նստել նրա ներկայությամբ: Անդրադառնալով մահմեդական թուրքերի իրավական դրույթներ, Կ. Մարքսը գրել է: «Սոցիալական ինչպիսի դրույթան մեջ էլ լինի, թուրքը պատկանում է արտոնյալ կրոնին և ազգություն: Միայն նա իրավունք ունի զենք կրելու և ամենաբարձր դիրք ունեցող քրիստոնյան պարտավոր է ամենացածր խավին պատկանող մահմեդականին ճանապարհ դիջելու»²⁸:

Հասարակական անբարոյ երևույթների և քրեական հանցագործությունների մասին սուլթան Սելիմ II-ի ժամանակ կազմված օրենքի մեջ նույնպես նկատվում են խտրականության փաստեր: Քրեական հանցագործություններին վերաբերող հոգվածների վերջում նշվում է, որ «եթե վերոհիշյալները սեղի ունենան անհավատների [քրիստոնյաների] հետ, կամ արտոնյալ իրավունքներից օգտվող [օտարականների] հետ, թող որ հարկը նրանցից գանձվի կրկնակի չափով»²⁹:

XVII դարի սկզբներին Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում ճանապարհորդած Միմենոն Լեհացին ևս մանրամասն նկարագրում է այն հարստահարություններն ու ճնշումները, որոնց ենթակա էր սուլթանական բռնապետության տակ հեծող հայ ժողովուրդը: Միմենոն Լեհացին կենցաղային խտրականության մասին խոսելիս նշել է, որ գավառական քրիստոնյաները զրկված էին լավ չուխա հագնելու կամ մեծ տուն ու այգի ունենալու իրավունքից: Նրանց արգելված էր անգամ ձի, ջորի կամ էլ հեծնելու: Հակառակ պարագային պետք է «սլախ» կոչված դրամական տուգանք վճարեին³⁰:

Ահա թուրքերեն մի փաստաթուղթ (թեղքերե), որը տրված է եղել կարենցի երեկի սարաֆ Մահմեդի Մանուկ Աստվածատրյանին (Ալահվերտի ամիրա). «Օսմանյան պետության բարձր պաշտոնատներում իր մատուցած ծառայություններով համբավ ձեռք բերած, սարաֆների դասակարգին պատկանող հիշյալ [անձնավորությունը] հիվանդ և ծեր լինելու պատճառով սույն թեղքերեն տրվեց: Մահմեդականի ձի նստելու կերպին չնմանվելու պայմանով»³¹:

Թուրքական ֆերմանները միանգամայն հաստատում են, որ հրեայի, հույնի, հայի հազած տարազը թանկարժեք կերպասից կամ ոտնամանը արժեքավոր կաշվից չպետք է լինեն: Թուրքերը գլխապանի գուլնից և ձկնից պետք է ճանաչեն, թե մարդիկ որ կրոնի կամ ինչ դիրքի են պատկանում: Հենց այս մասին էլ 1577 թ. սուլթան Մուրադ III-ը Ստամբուլի կադիին անում է հետևյալ կարգադրություն. «Այսուհետև հրեաների և քրիստոնյաների հազած չուխաները, իշխարխանները³², խալաթները չպետք է պատրաստված լինեն ատլասից, կամկայից³³ և այլ մետաքսյա գործվածքներից: Ֆերաջենները³⁴ նույնպես չպետք է մետաքսից լինեն, այլ աստառացու կտորից: Դյուլբենտը (շղարշ) նույնպես բարակ և նուրբ տեսակի չի լինելու և իրենց գլխի փաթթոցներն էլ՝ ոչ այնքան շքեղ: Մի խոսքով, չպետք է իրենց արտաքինով և շարժունակներով նմանվեն մահմեդականներին... Նրանք ուլբեր չեն հնազանդվի և կվարվեն հակառակ իմ բարձր հրամանին, ենթարկվելու են պատժի: Անհնա-

²⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 9, М., 1957, с. 6.

²⁹ Книга законов султана Селима I. Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А. С. Тверитиновой. М., 1969, с. 35.

³⁰ Միմենոն Լեհացի. Ուղեգրություն. Վիեննա, 1931, էջ 193—194:

³¹ «Բազմապեյ», 1934, № 1, էջ 31:

³² Խալաթեն skarlato բառից: Կարմրագույն վեներիկյան չուխա:

³³ Մետաքսե գունավոր գործվածք:

³⁴ Լայն թևերով ծածկոցանման հագուստ, որի մեջ փաթաթվում էին մահմեդական կանայք:

ղանդներին կալանքի տակ առնելով կբանտարկես և կտեղեկացնես»³⁵։ Ոչ մահամեղականներին վերաբերող այս սահմանափակումները հաստատվում են նաև տվյալ ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներով։ XVI դարի մի ժամանակագրության մեջ արձանագրված է. «Եւ ի Ռիթ (1580) թիւն հայոց նեղացեալ Մուրատ խոնգրեարն ի հրէից և ի քրիստոնէից համարձակութենէն և վերացուց զփակիղն ի գլխոց նոցա, և սաստիկ եասախ արար և սահմանեաց զսև գտակ դնելն, բայց ի տեղիս կաշառս ետուն և առին զհրաման դնել զփակիղ, լետ ժԸ ամի (1598 թ.) ապա Կոստանդինուպօլիս. և այլ բազում քաղաքք մնացին գտակով»³⁶։

Երեմիա Քյոմուրճյանը իր օրագրության մեջ նշում է. «Իսկ յայգուցն մունետիկ աղաղակեալ յամենայն քաղաքս՝ եասաղ արարին զփակեղս քրիստոնէից զխոյս և զկապուտն զի բնավ մի երեսացի։ Եւ ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս եղին գտակ ի գլուխս և ղալփաղ և ղհանդերձս ի վատ և ի տգեղ ամենեւեմք»³⁷։

Հետագա դարերում ևս արգելված է եղել ազգային տարազի ազատ կրումը. այդ է վկայում XVIII դարի թուրք պատմագիր Վասըֆը։ Նա իր տարեգրության մեջ 1757 թ. դեպքերը շարադրելիս, «ռայաների հագուստի կանոնի» տակ նշում է հուլյն, հայ և հրեա համայնքների սահմանափակմանը վերաբերող սուլթանական հրամանագրի մասին³⁸։ Տարօրինակ է, որ ժամանակակից թուրք պատմաբան Յավուզ էրջանը տարազի խնդրում գոյություն ունեցող այդ խտրականությունը փորձում է մեկնաբանել տնտեսական դժվարությունների հոգի վրա³⁹։ Մինչդեռ փաստերը ցույց են տալիս, որ խտրականություն է եղել կենցաղային ամենապարզ հարցերում ևս։ Օրինակ, միջնադարյան կանոններից մեկում կարգում ենք. «[Բաղնիքում] միևնույն սրբիչը քրիստոնյային և մահմեդականին տալը արգելված է։ Քրիստոնյաներին տրվող սրբիչները պետք է նշանով առանձնացված լինեն։ Վարսավիրները միևնույն ածելիով չեն կարող մահմեդականի և քրիստոնյայի գլուխը ածելիչ»⁴⁰։ Մի խոսքով, շարիաթի դոգմաները չէին կարող հավասարություն դնել մահմեդականի և ոչ մահմեդականի միջև։ Չնայած քրիստոնյան էլ միևնույն պետության հպատակն էր, բայց նա միշտ պիտի ենթարկվեր ու հարկատու լիներ մահմեդականին։

Արևմտյան Հայաստանում մանկաժողովի (դեշիրմե) կիրառման քաղաքականությունը ևս կատարյալ մի պատուհաս էր հայ ժողովրդի համար։ Արևմրտյան Հայաստանի նահանգներում մանկաժողովը սկսել է կիրառվել 1519 թ.։ Այդ մասին Անանուն Սեբաստացին իր ժամանակագրության մեջ նշում է հետևյալով. «Ի թիւն ԶԿԸ (1519) բարկութիւնն Աստծոյ սաստկացաւ և սուլթան Սելիմն տղայ ժողովեց ի քրիստոնէից»⁴¹։ Վկայություն կա նաև այն մասին, որ հայերից մանկահավաք կատարվել է դեռևս 1464 թ.։ Մի ձեռագիր հիշատակարանում ասված է հետևյալով. «...Իսկ անօրեն արքայն տաճկաց ժողովեաց զքրիստոնէից մանկուսն և երեք ըստամբօլ, իսկ եպիսկոպոսն եկեալ ի հետ մանկացն և երեք զթուղթ ազատութեան հայոց, իսկ անօրէն արքայն ուրիշ համարեցաւ զթուղթն»⁴²։

Մանկաժողովին վերաբերող պատմագիտական և հատկապես վավերագրային նյութերը Ստամբուլի արխիվներից հավաքել և երկու հատորով հրա-

35 Ա. Ռեֆիկ. նշվ. աշխ., էջ 51։

36 Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 516։

37 Օրագրություն Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի, էջ 400։

38 Թուրքական աղբյուրներ, հ. Ա, էջ 215։

39 Belleten, 1984, № 188, s. 1142.

40 Հ. Թյոքուջեթի. նշվ. աշխ., էջ 62։

41 Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 169։

42 Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան. մասն Բ, Երևան, 1956, էջ 302։

տարակել է թուրք պատմաբան Ի. Ուզունչարչըրլըն⁴³։ Հրապարակված հրովարտականերից իմանում ենք, որ մանկաժողովը տեղի է ունեցել չուրաքանչյուր երկու կամ հինգ տարին մեկ անգամ։ Մանկաժողովի պաշտոնին նշանակված վերակացուն սովթանական ֆերմանը ձեռքին շրջում էր իրեն հատկացված կադիտլթյուններում (վարչադատական միավոր) և հավաքագրում ութից քսան տարեկան ֆիզիկապես առողջ և ամրակազմ քրիստոնյա տղաներին։ Այնուհետև պահակների հսկողություն ներքո տղաներին բերում էին Ստամբուլ և հատուկ գրանցման դաֆթարներով ներկայացնում ենիչերինների աղային։ Այստեղ փոխելով նրանց հագուստները, հագցնում էին դեղին գուլնի դոլամա⁴⁴, իսկ վրայից էլ կարմիր արա⁴⁵։ Մանկաժողովի ենթարկված չուրաքանչյուր խմբին, Ստամբուլ հասնելուց հետո, տրվում էր երկու-երեք օր հանգիստ։ Այնուհետև փոխում էին նրանց անունները, կատարում մահմեդական հավատը ընդունելու երգման արարողություն և ապա ենթարկում թլփատման։ Պարզվում է, որ մանկաժողովի ենթարկված տղաների հագուստն ու ճանապարհածախսը, «կուլակչեսի» (Ստրուկի ակչե) անվան տակ, գանձել են նրանց բնակավայրերից, 80 կամ 100 ակչեի սահմաններում։ Փաստերը վկայում են, որ այս գումարը XVII դարում հասել է մինչև 600 ակչեի⁴⁶։

Վերոհիշյալ արարողությունից հետո հատուկ զորանոցային պայմաններում տղաներին դաստիարակում էին մոլեռանդ մուսուլմանական ոգով և դարձնում ենիչերի։ Մանկաժողովին վերաբերող հրովարտականներից տեղեկանում ենք նաև, որ զինվորական ծառայության փոխարեն հաճախ տղաներին որպես ձրի աշխատուժ աշխատացրել են նավաշինարաններում, անտառներում, շինարարության վրա և այլուր։ Իսկ գեղեցիկ, վայելչակազմ տղաներին օգտագործել են պալատական զանազան աշխատանքներում⁴⁷։

Մանկաժողովի ընթացքում երեխաներին ծնողներից բաժանելու տխուր պատկերը, որը զուգակցվում էր թուրք պաշտոնյաների գործադրած վալրագուլթյուններով, մի կատարյալ ողբերգություն էր։ Ծանր զրկանքներից և հատկապես հավատափոխությունից խույս տալու նպատակով հաճախ տղաները փորձել են փախուստ տալ կամ էլ ծնողները կաշառքի ուժով ամեն կերպ ձրեցտել են ազատել իրենց երեխաներին այդ շարաքաստիկ աղետից։ Այսուհանդերձ ալդպիսիների նկատմամբ ձեռնարկվել են կտրուկ միջոցներ և հայտնաբերվածներին կրկին վերադարձրել են ենիչերիների աղային։ Այս մասին Կեսարիո բեյին ուղղված սովթանական հրովարտականներից մեկում ասված է. «Արդ, հրամայում եմ, երբ իմ բարձր ֆերմանը տեղ հասնի, հետամուտ եղիր այս գործին և իմ բարձր հրամանով դեշիրմեի ենթարկված այն տղաներին, որոնք փախուստի դիմելով հավատափոխ են եղել, հավաքիր, անունները գրելով դաֆթար կազմիր և վստահելի անձանց հետ ուղարկիր Ստամբուլ։ Նրանց հսկող անձանց կարգադրիր, որ ճանապարհին խիստ ուշադիր լինեն»⁴⁸։

Ի. Ուզունչարչըրլըն ընդունում է, որ բալկանյան ժողովուրդներից բացի հայերն ու վրացիները ևս ենթարկվել են մանկաժողովի։ Նույնիսկ բերում է մի քանի օրինակներ, որտեղ ցույց է տրվում, թե դեշիրմեի ենթարկված հայ պատանիները հետագայում հասել են բարձր պաշտոններին։ Պարզվում է, որ XVI դարի հանրահայտ ճարտարապետ Կոշա Սինանը նույնպես դեշիրմեով հավաքագրված երեխաներից է։ «Հանրահայտ ճարտարապետ Սինանը,—

⁴³ I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı devleti teşkilatından kapukulu ocakları. Ankara, c. I, 1943, c. 2, 1944.

⁴⁴ Արտահագուստ (թուրքերեն փաթաթել բառից). այդպես է կոչվել, որովհետև փեշի ծայրերը փաթաթվելով մտցվել են մեջքի մեջ։ Հագուստի վերին մասը մինչև գոտակտեղը կոճկվել է, թևերը եղել են լայն, բազուկների մոտ՝ նեղ։

⁴⁵ Կոշտ բրդյա կտորից վերարկու։

⁴⁶ Ի. Ուզունչարչըրլըն. Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 18։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 126։

⁴⁸ Նույն տեղում։

գրում է Ի. Ուզունչարը ընդհանուր Սելիմ Ահմեդի ժամանակ Կեսարիայից առաջին անգամ մանկաժողովի ենթարկված երեխաներից էր»⁴⁹։ Սակայն Ի. Ուզունչարը ճարտարապետ Սինանի մասին խոսելիս ստույգ չի նշում նրա ազգությունը։ Փաստերը ապացուցում են, որ Սինանը ազգությամբ եղել է հայ։ Այդ հաստատվում է Թուրքիայի մինիստրների խորհրդի արխիվում պահվող մի վավերագրից⁵⁰։ Այս վավերագրի հիման վրա Բարս Թուղաջըն (Բարսեղ Թուղայջյանը) նշում է հետևյալը. «Կոչա Սինանը, որը XVI դարում օսմանյան ճարտարապետական արվեստի զարգացման գործում իր խոր ազդեցությունն է ունեցել, ծագումով եղել է հայ»⁵¹։

Ցավով է հրջանը, աղավաղելով փաստերը, աշխատում է ժխտել պատմաբանների կողմից ընդունված այն թեզը, որ ղեշիրմեն, իբր, պատմականորեն մեծ դեր չի խաղացել քրիստոնյաներին զանգվածաբար մահմեդականացնելու և թուրքացնելու խնդրում⁵²։ Ցավուզ էրջանը, համենայն դեպս, պետք է որ ծանոթ լիներ Ի. Ուզունչարը լրի արձանագրած հետևյալ փաստին. «Յըլդըրըմ Բայազետից հետո հպատակ քրիստոնյա երեխաներին մանկաժողովի ենթարկելու համար կազմվել է մի օրենք։ Այս նոր օրենքով Ռումելիի բոլոր ոչ մահմեդական ժողովուրդները աստիճանաբար պիտի մահմեդականացվեին։ Իսկ մահմեդականացված այդ զինվորների քանակով հզորանալու էր թուրքական բանակը»⁵³։

Իրոք որ, զինվոր հավաքագրելու այս եղանակով օսմանյանները նախ կըրկնապատկում էին իրենց զինվորների քանակը և միևնույն ժամանակ աշխատում էին մեջտեղից վերացնել քրիստոնյաների ամենաառնական տարրերին։ Այս նույն միտքը հաստատում է նաև անգլիացի հանրահայտ պատմաբան Հ. Ա. Գիբբոնսը, նշելով, որ բալկանյան ժողովուրդների շրջանում բանակի համար զինվոր հավաքագրելը իրենց համար առավել մի ծանր հարված էր, քան հարեմի համար աղջիկների հավաքը, որովհետև ընտրում և հավաքում էին ամենավաղելիքից և ուժեղ պատանիներին⁵⁴։

Անկասկած մանկաժողովը մի հզոր միջոց էր թուրք կառավարողների ձեռքին՝ իրենց համաձուլման քաղաքականության իրականացման ճանապարհին։ Այստեղ տեղին է հիշատակել XVI դարի թուրք պատմագիր Մուստաֆա Սելանիկի էֆենդիի եզրակացությունները ղեշիրմենի մասին։ Նա իր «Պատմության» մեջ գրել է. «Ժամանակի իշխողները տղաների ղեշիրմենի գործում անխիղճ են եղել և նվերի անվան տակ շատ մեծ կաշառքներ են վերցրել, ինչպես զայն է հարձակվում ոչխարի հոտի վրա, այնպես էլ նրանք ազահորեն հարձակվել են երկրի ուսանողների վրա։ Հարուստ ուսանողներից խլել են անթիվ անհամար հարստություն, իսկ աղքատ ուսանողներից՝ նրանց զավակներին, քանդել են նրանց տունն ու տեղը»⁵⁵։

Հարկ է նշել, որ XVI—XVII դդ. նվաճողական քաղաքականության հետևանքով տեղի ունեցած երկարատև պատերազմական գործողությունները Թուրքիայի և Իրանի միջև ավերիչ հետևանքներ ունեցան հատկապես Հայաստանի համար։

Տվյալ ժամանակաշրջանի հայ պատմիչները, ժամանակագիրներն ու հիշատակարանների հեղինակները, ամենայն իրավամբ, խիստ մոռյալ գտնվելով

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 20։

⁵⁰ Başbakanlık sarayı, mühimme defterleri serisi, nu. 123. s. 240. Pars Tuglacı. Osmanlı mimarlığında batılma dönemi ve Balyan ailesi. İstanbul, 1981, s. 1.

⁵¹ Նույն տեղում։

⁵² S. S. Belleten, 1984. № 188, s. 1137.

⁵³ Ի. Ուզունչարը ընդհ. աշխ., հատ. 1, էջ 13։

⁵⁴ H. A. Gibbons. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu. İstanbul. 1928, s. 100 (արաբատա թուրքերեն թարգմանություն)։

⁵⁵ S. S. Belleten, 1984. № 188, s. 1137.

են նկարագրում հայ ժողովրդի վիճակը թուրքական և պարսկական տիրապետության տակ: Այդ ժամանակաշրջանը հայկական աղբյուրներում բնորոշվում է որպես «վրդովման» ու «ալեկոծման» շրջան: Բերենք մի հատված Հովհաննես Արճիշեցու տարեգրությունից (XVI դար), որտեղ հեղինակը տեղանուններով նկարագրել է 1531—1534 թթ. թուրքերի և պարսիկների միջև տեղի ունեցած պատերազմները Վանա լճի շրջակա գավառներում. «Աւաղ զիմ հոգիս հայրք և եղբայրք, թէ քանի չարիք գործեցաւ ի յայս հեծեալ շարժութեանցս և ի վրդովմանցս,—գրել է Հովհաննես Արճիշեցին,—քանի քաղաք և գաւառ աւերեցան և քանի վանօրայք և եկեղեցիք քակտեցան, քանի մեծատունք աղքատացան, և վաճառականք թալանեցան, քանի քրիստոնեայք գերի վարեցան, և անմեղ տղայքն ի յանօրէնքն խառնեցան և չեմ կարնալ գրել չարիքն, զոր վերին աշխարհն քաշեց ևս առաւել ծովու բոլորս»⁵⁶: Իսկ Ա. Դավրիժեցին այսպես է պատկերում այդ պատերազմները. «Եւ ի շարժմանէ այսց երկուց տիեզերակալացս՝ որք զարթուցեալք են ի պատերազմ, եթէ Սարգարն՝ որ եկն յարևմտից, և թէ շահն՝ որ ի կողմս արևելից՝ թէ որքան աւերումն և քանդումն եղև աշխարհի, թէ ի գալն և թէ ի դառնալն, թէ որքան ծանրաբեռն հարկապահանջութիւն եղեալ ի վերայ ժողովրդեանն...»⁵⁷:

Գանձվող բազմաթիվ հարկերի պատճառով ռայայի վիճակը այնքան էր ծանրացել, որ գյուղերից ցիր ու ցան լինելով՝ սկսել էին փախչել այս ու այն կողմ: Տվյալ ժամանակաշրջանի թուրքերեն մի անանուն ուղերձում, որն ուղղված է սուլթան Մուստաֆա II-ին (1695—1703), կարդում ենք. «Իմ տիրակալ, Ձեզ համար շատ կարևորություն ունեցող ռայայի վրայից անհրաժեշտ է վերացնել անսեղի հավաքվող հարկերը: Միևնույն ժամանակ բարձր հրաման արձակեք Օսմանյան կայսրությունում հաշվառում անցկացնելու մասին: Բեյլերբեյներին և սանջակբեյներին կայսերական հանձնարարական տվեք, որպեսզի այսուհետև ռայայից չգանձվեն կաֆիան բահայի, սելամիյեյի և նալ բահայի հարկերը»⁵⁸, քանի որ ռայայի վիճակը ռաւնց այն էլ շատ ծանր է»⁵⁹:

Ոչ մահմեդական բնակչությունից գանձվող ամենածանր հարկերից մեկը գլխահարկն էր (չիդիեն): Ամենածանր հարկ լինելով հանդերձ, այն երբեք կայուն չափ չի ունեցել: Թեև թուրքական կանոնադրման համաձայն, որպես օրենք, ընդունված է եղել 25 ալլե գումար, սակայն այն ունեցել է խիստ փոփոխական բնույթ և տարբեր ժամանակներում հասել է մինչև 240 ալլեի: Նախ գլխահարկի հավաքման ընթացքում պաշտոնյաները գործադրել են կոպիտ կամայականություններ, իսկ պատերազմների ընթացքում պետության կողմից ապօրինի գլխահարկ է գանձվել տարին 2 անգամ: Հակոբ Կարնեցին ևս անդրադարձել է Օսմանյան կայսրության կենտրոնական և տեղական իշխանությունների հարկային ծանր քաղաքականությանը: Նա իր ինքնագիր հիշատակարաններում ահա թե ինչ է գրում. «Ով եղբայրք, յորժամ հանդիպեք ի յայս թղթիս մի մեղայդէք գրիս, զի Տաճիկք խիստ կու նեղացրնին հարկապահանջութեան և խիստ տրտմեալ էի և իբր գերագի գրեցի»⁶⁰:

Երկարատև այդ պատերազմների ընթացքում հայերի և մյուս քրիստոնյա բնակչության համար աղետալի հետևանքներ է ունեցել նաև խաղաղ բնակչության գերեզմանությունը և նրանց՝ որպես ստրուկների վաճառքը Կ. Պոլսում և այլ մեծ քաղաքներում: Էվլիա Չելեբիի տվյալներով ստրուկների առևտրով զբաղվող վաճառականների թիվը միայն Կ. Պոլսում եղել է մոտ 2000, «որոնք Կովկասից, Վրաստանից և Ղրիմից իբրև նվիրական պատերազմի ապրանք, ստրուկներ են բերել և վաճառել»⁶¹:

56 Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 231:

57 Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ. Վաղարշապատ, 1896, էջ 78:

58 Անօրինական գանձվող հարկեր:

59 Belleten, 1969, № 129, s. 24—34.

60 Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 584:

61 Թուրքական աղբյուրներ, հ. 9, էջ 36:

Միջնադարի հայ պատմիչ Սիմեոն Տիգրանակերտցին ահա թե ինչպես է նկարագրում քրիստոնյաների գերեվարման տխուր պատկերը. «Ի թուականն իս հայոց Ռիթ (1580)... բազում զօրս առաքեաց (սուլթան Մուրադը—Ա. Փ.) ի Պարսկաստան... և աւերեցին զբազում երկիր՝ և զամենեանսն սուր սուսերի մաշեցին. և ի քրիստոնէից բազում և անթիւ գերի վարեցին... զոմանս սրոյ ճարակ տուին, և զբազումս գերեցին, զայլ և զկին, զմեծ և զփոքր, զաղջկունս և զանմեղ աղայս ի քրիստոնէից, և այլ բազում ոճիրս գործեցին, զոր ոչ կարէ որ ընդ գրով արկանել կամ լեզուով ճառել զդառնութիւն և զնեղութիւն ժամանակիս...»⁶²:

Սիմեոն լեհացին ևս ականատեսի աչքով նկարագրել է և տվել Կ. Պոլսի «նսիր բազարում» հայ գերիների վաճառահանման սրտաճմիրի պատկերը. «Որք ծերք են և պառուր նստել են: Իսկ զաղջուկնս և զմանկունս, զտղայս և զաղվորերես կանայս տէլլալնին առեալ ի ձեռս զնոսա՝ շուրջ ամէին և ծախէին որպէս զծի և զջորի. և զայս ժողովեալ ի տեղի ինչ կամ ի մօտանի՝ իբրև զոչխարս ի փարախի: Իսկ զնօղքն եկեալ բանային գերեսս և զծօցս կոյս աղջկանց և զամենայն մարմինս նոցա շօշափէին յոտաց մինչև ի գլուխ, զի մի փոս, խոց կամ այլ ինչ սպի վեր ունիցին: Եւ նոքա լուռ և անմոռունչ կային, և զօրս հաճէին՝ գնէին, և որոշեալ ի հօրէ, ի մօրէ կամ ի քվերաց և յեղբարաց բաժանեալ առեալ տանէին ի տուն»⁶³:

Հայ կրոնական առաջնորդներն ու հեղինակություն վայելող անձինք անտարբեր չեն մնացել և ամեն կերպ պայքարել են՝ կանխելու և վերջ տալու հայ բնակչության գերեվարության ողբերգական երևույթին: Հակոբ Կարնեցին վկայում է, որ 1630 թ. կաթողիկոսի, ինչպես նաև էրզրումի հայ մեծահարուստ վաճառականների ջանքերով դրամի ուժով ազատել են մեծ թվով հայ գերիներ և ուղարկել իրենց նախկին բնակավայրերը⁶⁴, իսկ 1724 թ. (հավանաբար օգոստոս ամսին) հայոց Կոլոտ պատրիարքը բողոք է հայտնել մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշային, նկատի ունենալով, որ Կովկասի կողմերից մեծ թվով հայ գերիներ են բերված Կ. Պոլսում վաճառելու համար⁶⁵: Հայերը ինչպես նաև մյուս ոչ մահմեդական բնակիչները Կ. Պոլսում հաճախ ձգտել են գնել իրենց ազգակից ստրուկներին և պահել իրենց տներում: Սակայն XVI դարում արձակված սուլթանական հրովարտակներում նկատում ենք, որ Կ. Պոլսի ոչ մահմեդական հարուստներին խստիվ կերպով արգելվել է ստրուկ գնելը: Օրինակ, 1560 թ. սուլթան Սուլեյմանի արձակած մի ֆերմանում կարդում ենք. «Այսուհետև հրեաների և քրիստոնյաների մոտ գերիները ծառայություն չպետք է անեն, ազատ արձակված գերիները հանձնվելու են մահմեդականներին, իսկ գերի համարվողները վաճառվելու են նույնպես մահմեդականներին»⁶⁶:

Բնորոշ է, որ XVII դարի թուրք պատմագիր Կոչի բեյը իր ժամանակին խիստ քննադատության է ենթարկել օսմանյան թուրքիայում ժողովրդական զանգվածներին ճնշող և շահագործող շրջանների շարաշահումներն ու բռնությունները, հարկերի գանձման գործում արմատացած ապօրինությունները, երկրում ստեղծված անապահովությունը, թալանն ու կողոպուտը, ենիչերիական բանակի և այլ զորամասերի սանձարձակությունները⁶⁷:

Հայ ժողովրդի ծանր դրության մասին տեղին է հիշատակել նաև 1584 թ. Աղարիա կաթողիկոսի կատարած հետևյալ դառը եզրահանգումը. «Եմք իբրև զմի այգի առանց պարսպի և պահնորդի ցրուեալք աստ և անդ, և եմք զետ ոչ-

62 Հ. Մ ան ան դ յ ա ն, Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայոց նոր վկաները (1155—1843). Վաղարշապատ, 1903, էջ 413—414:

63 Ս ի մ ե ո ն լ ե հ ա ջ ի. նշվ. աշխ., էջ 18—19:

64 Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 566:

65 Տևս Գ. Բամպուրէյան. Հովհաննես պատրիարք Կոլոտ և իր աշակերտները, Մտամբուլ, 1984, էջ 43:

66 Ա. Ռեֆիկ. նշվ. աշխ., էջ 43—44:

67 Թուրքական աղբյուրներ, հ. Բ, էջ 230:

խար ի մէջ գալոց և որպէս զգառինք ի մէջ արիւծոյ, և ամենեքին եմք գերի ի ներքոյ անողորմ տէրանց, որք վասն ամենայն օր տանջեն և չարչարեն զմեզ ազահութեամբ և ոչ կշտանան բնաւ զի տնանկ և աղքատ եմք և ոչ կարեմք շարժել քայլ մի առանց երկիւղի մեծ փորձանաց»⁶⁸,

Այսպէս ուրեմն: Վերևում բերված փաստերը վճռականորեն հերքում են ժամանակակից թուրք պատմաբանների ու քաղաքական գործիչների այն պնդումները, թե իբր օսմանյան սուլթանները հանդուրժողական քաղաքականություն են վարել հպատակ ազգերի նկատմամբ, թե քրիստոնյա ժողովուրդները ունեցել են արտոնություններ և չեն ենթարկվել ազգային ու կրոնական ճնշման ու հալածանքների:

ПОЛОЖЕНИЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН ПО ФЕРМАНАМ ОСМАНСКИХ СУЛТАНОВ (XVI—XVIII вв.)

А. Д. ПАПАЗЯН

Резюме

В многочисленных ферманах османских султанов, как и в средневековых армянских источниках, содержатся важные сведения о тяжелом положении армянского народа, находившегося под гнетом османского деспотизма.

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Բուլղարիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Արևելյան բաժնում պահվող թուրքերեն արխիվային նյութերի մեջ առանձին տեղ են գրավում 1723—1735 թթ. օսմանյան զորքերի կողմից Անդրկովկասի նվաճման ժամանակաշրջանի վավերագրերը: Նախապես առիթ ենք ունեցել նշելու, որ դրանց մեջ կան նաև տարբեր ուղղություններով առաջացող զինված ուժերի հրամանատարության կողմից սուլթանական արքունիք առաքված զեկուցագրեր, արշավանքին մասնակցող զորամասերի և բերդապահ կայազորների մատակարարումների, ռազմական ծախսերի և զինվորականությանը տրվող ռոճիկների հաշվետվություններ, բնակչությանից գանձվող հարկերի ընդարձակ և համառոտ ցուցակներ և այլ վավերագրեր, որոնց մեջ առկա փաստական նյութը հնարավորություն է տալիս ավելի համակողմանի ուսումնասիրության ենթարկելու մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրում բախտորոշ նշանակություն ունեցող այդ ժամանակահատվածի քաղաքական և սոցիալատնտեսական պատմության, ցարդ դիտական մեկնաբանման շարժանցած որոշ հարցեր¹:

Այս նյութերի վրա աշխատելիս մեր ուշադրությունը գրավեցին «Թիֆլիսի ֆոնդում» գրանցված 1723 թ. երեք ընդարձակ վավերագրեր, որոնցից առաջինը Թիֆլիսի ուղղությամբ շարժվող օսմանյան զորքերի ընդհանուր հրամանատար, էրզրումի վալի, սարասքար Իբրահիմ փաշայի շտաբին առընթեր, Շարի ատյանում հաստատված մի համաձայնագիր է, երկրորդը՝ այդ համաձայնագրի հիման վրա Արքունի դիվանից սուլթան Ահմեդ 3-րդին ներկայացված զեկուցագիր, իսկ երրորդը սուլթանի պատասխան-հրովարտակը ուղղված Իբրահիմ փաշային²:

Համաձայնագիրը կնքված է սարասքար Իբրահիմ փաշայի և Կալդուլի շրջանի 31 հայկական գյուղերի համայնքների միջև, հիշք. 1135 թ. շաբան ամսի 29-ին (1723 թ. հունիս 4), առ այն, որ Զրդըրի էյալեթի Օրուջայա կոչվող բանակատեղում օսմանյան զորքերի հրամանատարությանն են ներկայացել հիշյալ 31 գյուղերի քյադխուդաները և հպատակություն հայտնելով դեպի Թիֆլիս արշավող զորքերի հրամանատարին, ապահովության (աման) խոստում են ստացել նրանից: Այս կամավոր հնազանդության հա-

1 Հ. Փափազյան, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, «ՊԲՀ», 1984, № 3, էջ 136—139.

2 Կիրիլ-Մեթոդի ժող. գրադարան (այսուհետև՝ ԿՄԺԳ), ОАК, № 198/14:

մար նրանց թույլ է տրվել երեք տարի շարունակ օսմանյան իշխանություններին վճարել միայն ստորին չափի գլխահարկ (ջիզյա), իսկ երեք տարին լրանալուց հետո, մյուս զիմմի ռայաթների նման, պիտի վճարեին եռաստիճան (ստորին, միջին և վերին) չափերով, միաժամանակ կատարելով նաև խարաջ-ի մուվազաֆայի և ռուսում-ի կանունիյայի պարտավորությունները:

Այս որոշման արձանագրությունը (հուլիսի 1723-ի շարի'յա), Իբրահիմ փաշան ուղարկել է Արքունի դիվան, որտեղ, այդ համայնքներին երեք տարի արքունի հարկերից ազատելու և միայն ստորին չափով ջիզյա գանձելու վերաբերյալ, հիշք. 1135 թ. ռամազան ամսի 29-ին (1723 թ. հուլիս 3) կազմվել է ընդարձակ մի զեկուցագիր, խնդրելով այն հաստատել սուլթանական ֆերմանով: Նույն թվականին հրատարակվել է նշված հրովարտակը, որտեղ համարյա նույնությամբ կրկնված է ներկայացված զեկուցագրի բովանդակությունը:

Պահպանված այս երեք վավերագրերից առաջին երկուսը՝ Շար'ի ատյանում կազմված արձանագրությունն ու Արքունի դիվանի զեկուցագիրը — բնագրեր են, իսկ ֆերմանը՝ այն, այսպես կոչված, սեագիր օրինակն է, որի հիման վրա գրվել է թուղրայով զարգարուն ֆերմանն ու ուղարկվել Իբրահիմ փաշային առ ի գործադրություն: Հատկանշական է, որ բնույթով տարբեր այս փաստաթղթերը, վերաբերելով նույն հարցին, Արքունի դիվանում պահպանվել են միատեղ և ներկայումս կիրիլ և Մեթոդի ժող. գրադարանի Արևելյան բաժնում գրանցված են նույն համարի ներքո:

Կաշդուխի նահանգում մահալը համապատասխանում է պատմական Հայաստանի Գուգարաց աշխարհի Աշոցք գավառին, որի Սեֆյան Իրանի տիրապետության շրջանի վարչական բաժանմամբ ենթարկվում էր Արևելյան Վրաստանի վախուժյանը, հանդիսանալով Թուրքիային սահմանակից գավառներից մեկը: (Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության Աշոցքի շրջան):

Նախորդ ուսումնասիրություններում վերլուծելով 1724—1735 թթ. Անդրկովկասի ռազմակալման տարիներին օսմանյան զինվորական իշխանությունների կողմից կիրառվող հարկային քաղաքականության բնույթը բացահայտող վավերագրերը, նշել ենք, որ դրանք մեծ մասամբ վկայում են սկզբնապես ցուցաբերվող մեղմ ու սիրաշահող վերաբերմունքի մասին, որը նպատակ ուներ դուրացնելու այդ երկրամասի արագ նվաճումը, որից հետո արդեն անցկացվող հաճախակի մարդահամարների, հատկապես բնակչության և եկամտաբեր ստացվածքների ու մուկաթիաների հաշվառման և վերստուգման (յոբլամա) փաստաթղթերն ու համառոտ և ընդարձակ մատյանները (դեֆթեր) պատմում են հարկերի ու տուրքերի, հատկապես քրիստոնյաներից գանձվող գլխահարկի (ջիզյա), բազմապատիկ չափերով ավելացման և բնակչության սանձարձակ կողոպուտի ու հարստահարման մասին⁸:

Օսմանյան զորաբանակների, նվաճված երկրներում ծավալած ավերի ու ավարի, համատարած կողոպուտի և բնակչության զանգվածային գերեզմա-

8 Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 440—446, տե՛ս նաև նույնի՝ Սոֆիայի կիրիլ և Մեթոդի ժող. գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 197—199:

րության բազում դեպքերի ականատես և ականջալուր սահմանամերձ այս շրջանի հայ ազգաբնակչությունը, տեղեկանալով սկսվող արշավանքի մասին, շտապել է կանխել սպառնացող վտանգը: Այդ իրադարձության մասնավորապես նկարագրությունը պարունակող այս վավերագրերը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ սկզբնական շրջանում այդ նրանց հաջողվել է: Սուլթանի հրովարտակում շարադրված հրահանգներում դրսևորված է օսմանյան իշխանությունների գոհունակությունը, որից ելնելով, կարգադրված է մեղմ և զգուշավոր լինել նրանց նկատմամբ, որպեսզի մյուս վայրերի ժողովուրդը ևս հետևի նրանց օրինակին:

Թե ինչ չափով են իրագործվել այդ հրահանգները, մեզ ոչինչ հայտնի չէ: 1724—27 թթ. Հայաստանում և Վրաստանում թուրք նվաճողներին ցույց տրված ուժեղ դիմադրությունը, Արարատյան երկրում, Երևանում, Սյունիքում, Արցախում և այլ վայրերում մղված հերոսական կռիվները վկայում են այն մասին, որ Կալդուլի բնակիչների նախաձեռնությունը ոչ միայն օրինակ չի հանդիսացել, այլ ընդհակառակը, որտեղ որ հնարավոր է եղել կազմակերպված հանգես գալ, ժողովուրդը կատաղի դիմադրություն է ցույց տվել, շնամատալով ապահովության (աման) մասին օսմանյան իշխանությունների կողմից կատարվող հայտարարություններին ու հավաստիացումներին:

Մենք չգիտենք նաև, թե ինչպիսին է եղել այդ զուտ հայաբնակ շրջանի բնակչության վիճակը օսմանյան ռազմական ման հաջորդ տարիներին: Կալդուլի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների հետագա տեղեկությունները վերաբերում են 1735 թվականին, երբ իրանական զինված ուժերը, որոնց միացել էին նաև Արցախի հայ մելիքների և Արարատյան երկրի հայության զինված ջոկատները, նադիր-կուլի խանի զլխավորությամբ Նոյվարդի մոտ պարտության մատնելով Աբղուլլա-փաշայի հրամանատարության տակ կռվող օսմանյան զորքերին, անցան սահմանն ու գնացին պաշարելու Ղարսի բերդը⁴:

Նադիրի պալատական պատմիչներ Մուհամադ-Քյազիմի և Միրզա-Մուհամադ Մեհդի-խանի վկայությամբ, Ղարսի պաշարման օրերին Նադիրի զորքերը ասպատակ էին սփռել շրջակա գավառներում հասնելով մինչև էրզրում, Կաղզվան և Բայազետ⁵: Ղարսից վերադառնալուց հետո, երբ Նադիրը պատրաստվում էր արշավել Թիֆլիս, նա իր զորքերին կարգադրել է ասպատակել նաև Տայոց և Գուգարաց աշխարհի շրջանները: Պատմելով այս մասին, Աբրահամ Կրետացին գրում է. «Այլ և ասպատակա արձակեաց երկուց կողմանց, մինչ գնայր ի Ղարս՝ յաջ և յահեակ, զմի կողմն ի վերա Պայազխտու՝ կրկին, և զմիւսն կողմն ի վերա Կաղզուանայ և ինքն ի միջի: Յորում գնացեալ քանդեցին զերկիրն, այրեցին զշինուածսն, գերեցին զմարդիկը և զանասունս և բազում աւարաւ դարձան ի բուն բանակն՝ ի Ղարս: Եւ անտի կրկին արձակեաց ասպատակս, որ գնացեալ հասին մերձ Թէոդուպոլսոյ: Եւ գերեցին զնարիմանու նահանգն, զՋաւախէթու, զՉլտրու

⁴ «Հայ ժող. պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 183—184:

محمد كاظم، نامه عالم آرای نادری، جلد اول، مسکو، ۱۹۶۰، ص ۳۱۴-۳۱۶
 محمد مهدي خان استا بادی، تاریخ نادری، تبریز، ۱۲۸۴، ص ۸۹

և գլխալիզույու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ: Եւ քշեցին զայր և զկին, զծեր և զտղայ և տարան ի Խորասան՝ թուով ԶՌ (6000), որպէս և լսեմք»⁶:

Այնուհետև Կրեատացին ավելի մանրամասն պատմում է թիֆլիսի և Երևանի հայության գերեզման մասին, նշելով իր ջանքերը, որոնց շնորհիվ հնարավոր է եղել 3000 թուաման կանխիկ դրամ և 3000 սոմար ցորեն հատուցելով կանխել թիֆլիսեցիներին աքսորը: Իսկ Երևանից 300 տուն բռնի ուղարկվել է, մյուս բնակիչներից փոխադրական միջոցներ ու այլ օգնություն հավաքելով և տալով մեկնողներին⁷: Ինչ վերաբերում է Կալուկի բնակչության աքսորին, ապա ինչպես երևում է այն իրագործվել է ամենայն խստութեամբ, որը տեղի է ունեցել Կրեատացու թիֆլիսում նաղիրին ներկայանալուց բավական առաջ և մեծ արագությամբ:

1735—36 թթ. Նաղիրի հրահանգով Անդրկովկասից քշված բնակչության մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև դաշտային Ղարաբաղում, Բարգուշատում և այլուր բնակվող աղբբեջանական այն ցեղերը, որոնք օսմանյան ռազմական մարտերի շրջանում հնազանդվել էին նվաճողներին և նույնիսկ համագործակցել նրանց հետ, ճնշելու Արցախում և Սյունիքում մարտնչող հայությանը: Դեպի Խորասան աքսորվեցին Օթուկիթի (Երեսուն երկու), Սարուջալի և Զիվանշիր կոչվող ցեղային միավորումների մեջ մտնող բազմաթիվ ցեղախմբեր (այսպիսով, ինչպես նաև Բարգուշատի Ամիրանբարի, Քարիլու և այլ աղբբեջանական համայնքներ⁸: Ուստի անհավանական չէ, որ Կալուկի բնակչության, փաստորեն, հարկադրյալ անձնատվության և Իբրահիմ փաշային հնազանդություն հայտնելու հանգամանքը ևս հիմք հանդիսացած լինի այս անողորմ բռնի տեղահանությանն ու աքսորին:

XIX դ. վերջերի դրական-հասարակական գործիչ Ն. Հ. Գորոյանը, իրանահայ համայնքների պատմությունը նվիրված աշխատության մեջ, խոսելով Նաղիրի օրոք տեղի ունեցած այս բռնի տեղահանությունների մասին, հաստատում է զանգվածային աքսորները Խորասան, տողատակում տալով հետևյալ ծանոթագրությունը. «Թեև այս զաղթականությանց հիշատակը Զուղայի հայոց ողբերգական երգերի մեջ պահված է, սակայն ոչ մեկ գրիչ որևէ տեղեկություն չէ թողել, զեթ ես որևէ բան չեմ գիտեր այս բազմաթիվ հայոց ճակատագրի մասին»⁹:

Իրողությունն այն է, որ այս աքսորից հետո Խորասանում հայաբնակ կենտրոններ չստեղծվեցին, ինչպես այդ եղավ XVII դ. սկզբի Շահ Աբասի հրամանով կատարված մեծ զաղթից հետո կենտրոնական Իրանի որոշ շրջաններում: Այդ նշանակում է, որ կորուստներ տալով, ցաք ու ցրիվ տեղ հասած հայությունը, ենթարկվելով բռնի հավատափոխության, ձուլվել է ու անհետացել:

Հրապարակվող թուրքերեն վավերագրերը վերաբերելով մեր հանրապետության ժայռամասային շրջաններից մեկի ոչ այնքան հեռու անցյալին, գալիս են հաստատելու ողբերգական այս իրադարձություններին անմիջապես նախորդող ժամանակներում, պատմական Աշոցքի գերազանցապես հայաբնակ լինելու փաստը: Նրանք միաժամանակ որոշակի գիտական հետա-

⁶ Абраам Кретацу, Повествование, Ереван, 1973, հայ. բնագիր, էջ 67:

⁷ Նույն տեղում, էջ 71:

⁸ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. III, գիրք Բ, Երևան, 1973, էջ 364:

⁹ Ն. Հ. Գորոյան, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 257:

քրթրություն են ներկայացնում որպես Օսմանյան կայսրության նվաճողական նկրտումներն ու նվաճված վայրերում կիրառվող հարկային քաղաքականության բնույթը բացահայտող հավաստի պաշտոնական փաստաթղթեր:

Ստորև հրապարակում ենք միայն Շարի ատյանում գրի առնված համաձայնագրի (հոջջաթ) և սուլթանական հրովարտակի հայերեն թարգմանությունն ու թուրքերեն բնագրերը, դուրս թողնելով Արքունի դիվանի զեկուցագիրը, որի բովանդակությունը, ինչպես ասվեց, համարյա նույնությամբ կրկնված է հրապարակվող հրովարտակում:

I

Հաստատում եմ ինչ գրված է այստեղ:

Գրեց Աստծո փառքի առաջ տնանկ, Թիֆլիսի բանակի կազի, Սեյիդ Մուհամմադը, Վերին կարգադրությամբ:

— Կնիֆ —

Սույն գրության պատճառը հետևյալն է.

Ներկայումս բարձրագույն հրամանով Թիֆլիսի բերդի դրավման հրահանգ ստացած հաղթական զինվորների հրամանատար, սույն արձանագրության առիթ հանդիսացող, ասափաշնորհ վեզիր, էրզրումի մուհաֆիզ, Նորին սրբություն, գերերջանիկ սիլահդար Իբրահիմ փաշան, — Թող Աստված բարեկեցություն շնորհի նրան, — հիշյալ բերդից չորս օրվա ճանապարհի վրա գտնվող Զրիզրի էյալեթի Օրուջայա կոչվող վայրում կանգ առնելուց հետո, եպարքոսական ատյան հաստատեց, որտեղ լուսավոր Շարի նիստին ներկայացան Թիֆլիսի բերդին ենթակա վայրերից, Կալդուլիի նահայտում գտնվող՝

Աղբուլաղ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Ավագի որդի Բաբին,
Զիգարաշեն կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Ուլիբեկի որդի Թամազը,
Թարքաշ գյուղի քաղխուղա՝ Մխիի որդի Մինասը,
Վերին Օրթուլի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Գրիգորի որդի Անանիան,
Ներքին Օրթուլի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Շահնազարի որդի Օսեփը,
Ղըզըլդոշ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Նարիմանի որդի Բաբին,
Ղազանչի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Պողոսի որդի Սարգիսը,
Խանբուլաղ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Վարդանի որդի Օհանը,
Մելիք կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Մելիքի որդի Մըսթըրը,
Կուռի-չայ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Բաջուլի որդի Ասլանը,
Ղուկաս կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Զանիբեկի որդի Շահրիմանը,
Օթուսթաբ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Առաքելի որդի Սալիմը,
Դավազյոզ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Ավանեսի որդի Ղարազյոզը,
Ալահվերդի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Մխիթարի որդի Դանիելը,
Ղըզըլդոշ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Գրիգորի որդի էմինը,
Քեշիշթափա կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Տեր Հակոբի որդի Գրիգորը,
Կազանչի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Խաչատուրի որդի Ավագը
և ավագներից Կիրակոսի որդի Բաբիջանը,

Վալիքյանդ կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Վալիդի որդի Ղազարը,
 Մուրթքյանդի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Դամիրի որդի Սարգիսը,
 Սարգիս կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Կոստանի որդի Արուսիկը,
 Թաթոս կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Թաթոսի որդի Օսեփը,
 Դադրասքյանդի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Օսեփի որդի Կիրակոսը,
 Քեշիշքյանդի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Քեշիշի որդի Ներսեսը,
 Վերին Ղվարզվար կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Ղվարզվարի որդի
 Սարգիսը,

Ներքին Ղվարզվար կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Մարտիրոսի որդի
 Շահրիմանը,

Քուսիքյանդի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Մարտիրոսի որդի Գրիգորը,
 Դուրզլի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Դորջանի որդի Յավրուհ,
 Ղազիքյանդի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Սարբիջանի որդի Շահիջանը,
 Բուլաղքյանդի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Ղարապոզի որդի
 Հախնազարը,

Սուֆի կոչվող գյուղի քաղխուղա՝ Գասպարի որդի Մեհրաբը և

Բեկքյանդի կոչվող գյուղի քաղխուղա Թորոսի որդի Սարգիսը, նշված
 նահալի վերոհիշյալ գյուղերի բնակիչների և ռայաթների ընդհանուր լիազո-
 րությամբ, վերոհիշյալ նորին սրբություն վեզիրից ապահովություն (աման)
 խնդրելով, պարտավորվեցին, սույն օրհնյալ թվականից սկսած, երեք տա-
 րի շարունակ, բոլոր ջիզայի ենթակաները, իրենց ջիզան ստորին չափով,
 վճարեն թագավորական իշխանության կողմից նշանակված ջիզա գանձող-
 ներին, իսկ երեք տարին լրանալուց հետո, վճարումները կատարեն երեք-
 դասյան սկզբունքով և իրենց ձեռքում գտնվող հողերի համար, նշանակված
 զաբիթներին ու հաբիթներին խարաջ-ի մուվազզաֆա և ռուսում-ի կանու-
 նիյա վճարելով և թագավորական իշխանության ներքո ապահովություն վա-
 յելելով, շարունակեն ապրել իրենց նախկին գյուղերում: Իսկ նրանց պատ-
 կանող հողերը, առաջվա նման մնան իրենց ձեռքում, այն պայմանով, որ
 հողային և զիմմիտության հարկերը հատուցեն այն անձնավորությանը, որը
 իշխանության կողմից նշանակված կլինի այդ հարկերը հավաքողի պաշ-
 տոնում:

Հիշյալ նորին սրբություն վեզիրը, ըստ վերոգրյալի, թագավորական հո-
 վանավորության ներքո գտնվելու պայմանով, նրանց ապահովություն
 (աման) շնորհեց և այլ զիմմիտների դասի շարքն անցկացնելու վերաբերյալ
 իրենց իսկ խնդրանքով արձանագրվեց:

Գրվեց 1135 թ. մեծագոր շաբան ամսի 29-ին (1723 թ. հունիս 4):

Իրողության վկաներ.

Ներկայումս Ղարսի մուհաֆիզ, մեծապատիվ Մուստաֆա փաշա,
 Ալազղոզ անունով հայտնի, Յուսուֆի որդի, մեծապատիվ Ահմադ-աղա,
 Բարձրագույն դռան դռնապանների գլխավորը,

Միրալայ՝ Շահնավաղզադե Սուլեյման,

էրզրումի միրալայ՝ Մուստաֆա-բեկ,

Բայրուրդի միրալայ՝ Աբդուլլա-աղա,

էրզինջանի միրալայ՝ Սուլեյման-աղա,

Քելքիթի միրալայ՝ Օսման-աղա,

Միրալայ՝ Հասան-աղա,
Իբրահիմի որդի, միրալայ՝ Օմար-աղա,
Իսպիրի միրալայ՝ Մահմուդ-աղա,
Դեբջանի միրալայ՝ Օմար-աղա:

Հրամայված է սուլյն շարիաթական վճիռը արձանագրել և պահել գլխավոր հաշվապահությունում:

27 ռամադանի: 1135 թ. (1723 թ. հուլիս 1):

II

Թիֆլիսի ուղղությունը սարսափար նշանակված, էրզրումի վալի, Իբրահիմ փաշային՝ հրաման.

Դու, որ հիշյալ վեզիրն ես, հրամանատարության տակ գտնվող իսլամական հաղթական զինվորների հետ, հրահանգված ուղղությունը շարժվելով և ուղևորվելով, երբ հասել ես Թիֆլիսի կողմերը, Թիֆլիսին ենթակա վայրերից, Կայդուլի կողմող նահիայի ռայաթներն իրենք և նրանց լիազորները, գյուղերի քաղաքներն ու ավազները (կոջաբեկիներ) եկել են քեզ ընդառաջ և մեր արքայական բարեշնորհությունից մեղմություն և ապահովություն (իսթիման) խնդրելով, մեր բարձր տերության հովանու տակ ապաստանելու ցանկությամբ, ընդունել և հանձն են առել մեր զիմմիներն ու ռայաթները լինել: Որով և, սուլյն օրհնյալ տարվանից սկսած, մինչև երեք տարի, օրենքով չիզայի ենթակա եղողները, իրենց ռայաթության պարտքը հանդիսացող օրինական չիզյան, բոլորը միահավասար, ստորին չափով պետք է վճարեն նրանց, ովքեր նշանակված կլինեն այն զանձնու: Իսկ երեք տարին լրանալուց հետո պարտավորվում են վճարել երեքդասյան սկզբունքով՝ ըստ կարողության, և իրենց ձեռքում գտնվող հողերի համար էլ օրինական և ռայաթներին վերաբերող մյուս տուրքերը (ռուսումաթ-ի կանունիյա և ռուսում-ի ռաիյաթ) ամեն տարի պետք է հատուցեն զաբիթներին: Այս պայմանով, նրանք բոլորը իրենց կամքով և հոգատարությամբ, սրբազան շարի ներկայությամբ, օրինավոր վճռագիր (հոջաթ-ի շարիյա) են տվել, որն ուղարկվել է մեր երջանկության դուռը, և քո կողմից ևս այդ մասին զեկուցվել է ու տեղեկացվել:

Քանի որ, վերոհիշյալ Կայդուլիի նահիայի ժողովուրդն ու ռայաթները մեր բարձր տերության հովանավորությանն են ապավինել և հանձն են առել դառնալ մեր զիմմիներն ու ռայաթները, ուստի, մեր արքայական բարի սովորության համաձայն, նրանց վերցնում ենք մեր հովանու ներքո, նրանց վրա տարածելով մեր խնամքն ու հոգատարությունը: Մեր գթության շվաքում և արքայական ափի մեջ նրանց պատսպարումն ու հանգիստը, մեր արքայական գործերի և թագավորական պահանջների թելադրանքն է: Մանավանդ, որ հիշյալ նահիայի ժողովուրդը առաջինն է, որ առանց տատանվելու ապաստանել է մեր արքայական ողորմածությանը և զիմմիություն ու ռայաթություն են ընդունել և մյուսներից կանուխ է շտապել անցնել մեր հավերժական տերության հնազանդության և հպատակության ներքո: Ի տրիտուր նրանց կողմից դրսևորված այս հնազանդությանն ու հպատակությանը, ներկայումս իրենց ձեռքում գտնվող մուլքերն ու հողերը պետք է թողնել նրանց ձեռքում և հանձն առած ստորին չափի չիզայից բացի,

երեք տարի շարունակ նրանք հողային հարկից և ուսաթններից զանձվող այլ օրինական տուրքերից (ռուսումաթ-ի կանոնիչյա) ազատված են համարվում, և մինչև նշված ժամկետի լրանալը միայն տարին մեկ անգամ ստորին չափով իրենց ջիզյան պիտի հատուցեն:

Սակայն դու, որ հիշյալ վեզիրն ես և այդ կողմերի հանրության բոլոր գործերը ամբողջապես քո աստվածընկալ կամքին է հանձնված, հիշյալ նահիայի ռայաթների տված օրինավոր համաձայնագրում արձանագրված հանձնառության համաձայն, սույն օրհնյալ տարում նրանցից պահանջվող օրինական ջիզյայի գանձումը նախընտրում ենք քեզ հանձնարարել, նպատակահարմար չգտնելով ուրիշ մեկին գործուղել, քանի որ հիշյալ նահիան նոր միայն գրավված մի երկիր է, իսկ ռայաթները, վախից, դեռևս իրենց խնդիրքում վարանոտ:

Արդ, քանի որ նրանց ջիզյայի գանձման գործի կարգավորումը, անհրաժեշտաբար քեզ վրա է դրված, վերը նշված ձևով, ապահովության (իսթիման) քղանցքին ապավինելով, մեր Բարձր տերությունից ապաստան խնդրած, Թիֆլիսին ենթակա Կայդուլիի նահիայի ժողովրդի մեր կողմը ուղարկած վերոհիշյալ օրինական համաձայնագրում գրված կարգով, հատուցումը հանձն առած ստորին չափի ջիզյանների գանձումը սկսել 1135 թվականի սկզբից և ըստ իրենց խոստման, հիշյալ ռայաթների օրինական ջիզյան մինչև նշված ժամանակի ավարտը, իրենց հանձնառության համաձայն, երեք տարի շարունակ գանձել համահավասար, ստորին չափով, իսկ երեք տարին լրանալուց և որոշված ժամանակը ավարտվելուց հետո, օրինական կարգով նրանց վզին դրված ջիզյան երեքդասյան կարգով պետք է նշանակվի և ըստ կարողության գանձվի: Հրամայված է, նշված ժամկետը դեռ ավարտին չհասած, հանձնառության հակառակ, ստորին չափի ջիզյայից ավելի ոչ մի ակշե չպահանջել:

Կարևոր է նաև, որ հիշյալ նահիայի ժողովուրդը, բոլոր տեսակի ուղնձգություններից, ճնշումներից և ապօրինություններից պահպանված լինի, որի համար էլ նրանց ջիզյանները գանձելու համար անհրաժեշտ չենք համարում առանձին ջիզյա գանձող (ջիզյադար) նշանակել և առաջմ ջիզյայի թղթեր ևս չենք ուղարկում: Ստանալով սույն մեծաշուք հրամանագիրը, հիշյալ ռայաթներից 1135 թ. ստացվելիք ստորին չափի ջիզյան գանձելու համար, քո կողմից և անձամբ քո հայեցողությամբ, ռայաթներին խնամող, չափավոր վստահելի և ինքնուրույն մարդիկ կնշանակես, և եթե հիշյալ նահիայում ջիզյայից ազատելու առիթ լինի, որն է հիվանդությանը հիվանդներից բացի, օրենքով որքան ջիզյայի ենթակա զիմմի ռայաթներ կան, իրենց հանձնառության համաձայն, յուրաքանչյուրից երկուսուկես ղուրուշ, համահավասար, ստորին չափով, օրինական ջիզյան ապահովաբար գանձիր և պետական(միրի)թերթիկների փոխարեն, ջիզյան վճարած լինելու մասին վկայող, քո իսկ կնիքով կնքված, թղթեր հանձնիր, և երբ այս ձևով ջիզյանները գանձես, հավաքված ջիզյան, առանց մի ստակը պակասելու կամ պահելու, ճշտությամբ գրանցելուց և լրացնելուց հետո, կնքված և ստորագրված մատյանը մեր երջանկության դուռը կուղարկես: Յուրաքանչյուր անձից ջիզյայի դիմաց գանձվելիք երկուս ու կես ղուրուշը լրիվ հատուցելուց հետո, հարկահավաքության, գրագրության (թահսիլդարիչյա և քայթիբիչյա) անվան տակ, կամ այլ պատուակով, ոչ մի ակշե և ոչ մեկ ստակ չվերցնես

և ուրիշ ոչ ոքի ևս թույլ չտաս վերցնել և խնամք տանես նրանց ապահովությանն ու հովանավորվածությանը:

Հիշյալ նահիայի ռայաթները, բոլորից առաջ, մեր Բարձր տերությանը հնազանդություն և հպատակություն հայտնելով և մեր հաստատուն հպատակությանն ու ապահովությանը ձգտելով, իրենց բարի վարքն են դրսևորել, հետևաբար նրանց նկատմամբ մեր արքայական առատաբուխ, բարձր ողորմածությունն ու թագավորական գթությունը ցուցաբերելով, 35 թվականից սկսած անընդմեջ, մինչև երեք տարի, հանձն առած ստորին չափի ջիզյայից բացի նրանց ազատում ենք հողային հարկից և ռայաթներից զանձվող այլ օրինական տուրքերից (մուաֆ և մասալլամ ենք դարձնում): Այս ազատության պայմանների (շրութ-ի մուաֆիյյաթ) պահպանումը խիստ կարևոր է: Եվ դու, որ հիշյալ վեզիրն ես, այդ կողմերի բոլոր հասարակաց գործերի մեջ ռայաթների և ժողովրդի գործերի խաղաղ ընթացքը կամ անհանգիստ վիճակը, ընդհանրապես և ամբողջությամբ քո տնօրինությանն է վերապահված: Հիշյալ նահիայի ժողովրդին վերաբերող բոլոր գործերի տնօրինումը քեզանից է պահանջվում: Նրանց հովանավորության և հարկերից ազատ լինելու (մուաֆիյյաթ) վերաբերյալ մեր արքայական բարեհոգության մասին նրանց փոքրերին ու մեծերին, ստորին և վերին խավի մարդկանց տեղեկացրեք և հայտարարեք, որ այսուհետև նրանք մեր արքայական հովանու և շուքի ներքո ամեն կողմից պաշտպանված պիտի լինեն: Նախապես և ներկայումս էլ իրենց տիրապետության տակ գտնվող մուլքերն ու հողերը թողնում եմ իրենց ձեռքում:

Ամենակարող աստծու օգնությամբ, կարևորագույն գործերը կարգավորելով և բոլոր դեպքերում խեղճերին և կարոտյալներին հովանավորելով ու պաշտպանելով, մեր արքայական մեծագույն փառքի հավերժացման և թագավորական կենաց և տերության հարատևման համար բարի աղոթքների առաքման համար հոգալու մասին, մեծաշուք հրամանս հրապարակվեց: Որով հրամայում եմ:

1135 թ. ռամազանի 29-ին (1723 թ. հուլիս 3):

Հաշվապահությունից:

Կարգադրված է հրամանագիր տալ:

1135 թ. ռամազանի 29-ին (1723 թ. հուլիս 3)

(Ստորագրություն)

Բացատրված կարգով գլխավոր հաշվապահությունից, ջիզյայի գրասենյակին հաշվեցուցակ տալու համար, գլխավոր հաշվապահությունում արձանագրելով, այլ գրությամբ գրի առնել:

الامر حبسما مرور قيه تمقه الفقير اللد عز شأنه
السيد محمد القاضي باردو تفلين
من قبل امر من له الامر - مهر -

سبب تحرير كتاب بودر که حالا با فرمان عالی تفلین قلعہ سی
تسخیرینہ مأمور جنود منصورہ نیک سرداری اولان اشبویاعث الوثیقہ
وزیر آصف رسوم محافظ ارض روم سعادتلو سلحدار ابراہیم پاشا یسر
اللہ بالخیر ما یشاء حضرتلری قلعہ مزبورہ یدہ دوت مرحلہ قریب چلدیر
ایالتندن اورواجیہ نام محلہ نزول ایدوب ترتیب ایلدک لری دیوان
آصفیلرندہ عقد اولدان مجلس شرع انوردہ قلعہ تفلین نواحیلرندن
قیغلیلی ناحیہ سندہ واقع آغ بولاقی نام قریہ کتخداسی بابی ولد اوک
جکرشین نام قریہ کتخداسی تاماس ولد اولی بیگ و ترکیش قریہ
کتخداسی مناس ولد مخی و اورتولی علوی نام قریہ کتخداسی انانیہ
ولد کرکور و اورتولی سفلی نام قریہ کتخداسی اوسیب ولد شاه نزار
و قزل قوج نام قریہ کتخداسی بری ولد نرمان و قزنچی نام قریہ سی
کتخداسی سرکز ولد بوغوس خان بولاقی نام قریہ کتخداسی اوہان ولد
وارتان و ملک نام قریہ کتخداسی مصر ولد ملک و قوری جای نام قریہ
کتخداسی اصلان ولد باجلو غوکاس نام قریہ کتخداسی یرمان ولد جانسی
بیگ و اوکوستاب نام قریہ کتخداسی سلیم ولد اراکیل دودہ کوز نام
قریہ کتخداسی قرہ کوز ولد اوانیس و اللہ ووردی نام قریہ کتخداسی
دانیل ولد مختار قزل قوج نام قریہ کتخداسی امین ولد کرکور ککیش
دہہ نام قریہ کتخداسی کرکور ولد یاغوب کشیش و قرنجلی نام قریہ
کتخداسی عوز ولد حجانر و اختیارلرندن بابیجان ولد کراکوس و الس

شهود الحال

عزتلو مصطفى باغا محافظ قارص حالياً
 عزتلو احمد اغا ابن يوسف الشهير بالاكوز سربوآبان درگاه عالی
 شهنواززاده سليمان اغا ميرالای
 مصطفى بيك ميرالای ارضروم
 عبدالله اغا ميرالای بايبيورد
 سليمان اغا ميرالای ارزنجان
 عثمان اغا ميرالای کلکیت
 حسن اغا ميرالای
 عمر اغا بن ابراهيم ميرالای
 محمود اغا ميرالای اسير
 عمر اغا ميرالای درجان

اشبهو حجت شرعیہ باش محاسبہ یہ قید و حفظ اولنمق بیورلدی

۲۷ رمضان سنہ ۱۲۴۵

ارضروم والیسی اولوب تغلیس جانبینده سرعسکر اولان وزیر
 ابراهیم باغایه حکم که سنکی وزیر مشارالیه سن مقیتکه ما موراولان
 جنود منصوره اسلامیه ایله صوب ما موزه حرکت و عزیمت اهل یوب تغلیس
 جانبینه واردوقده تغلیس مضافاتندن قیغولی ناحیه سنک اھالی
 و رعایاسی طرفلرندن اصل و وکیللری و قراکندالری وقوجه باشیلری
 طرفکه کلوب عواطف علیہ پاشاھانہ مدن استقطاف و استیمان و زیر
 سایه دولت علیہم التجا ایلہ ذمت و رعیتی تعهد و قبول ایتملریله

مقتضی علیه کسبها را تعیین و ناحیه مرقومه سقوط جزیه ملی مستلزم
اولاً رعایت ایستادگی و اولاد را در ماعداً شرعاً جزیه ملی ایجاب اینست
هر مقدار اهل ذمت رعایا بولغورایست تعهد لری موجب نباشد هر چه بفرود
ایکیش برحق غرض اولی و اوزر جزیه شرعی لری علی السویه ادنا اعتبار
ایله امانت جیایست و بدو و میری و اوراق پیرینه جزیه لری ادا ایلد
کلرینی مشعر طرفزدن معهور کاغذ لری و بدو و وجهیله جیایست و بدو
کدن مکره تحصیل اولان جزیه لری مالک بکیر حبه سی کتم و اخفا و لعلی
غرضیله صحتی اوزر تحریر وافر و بعد التکمیل معهور و معضی دفتر
در سعادتمه ارسال و هر قدر باشنه جزیه لری چون آلتی حق ایکیش برحق
غرضی تماماً ادا ایلد کلرندن مکره بوندن زیاده تحصیل داریه و کاتبیه
نامی و سایر بهانه ایله بر اقله و بر حبه لرینی آلمیوب و بخارچندن
کسبیه دخی آلتی در میوب حیانت و حمایت اولنملرنده زیاده اهتمام
ایلیه سن ناحیه مرقومه رعایا لری دولت علیه مه اطاعت و متابعت
جمله به سابقه ایدوب جبل متین تبعیت و استیمنانه تشبث ایله حسن
حرکت لرینی ظاهر اولدغنه بنائاً حق لرنده مزید عنایت علیه پادشاهانه
و مزیت رأفت سنیه خسروانهم ظهور کتوریلوب او تو زبش سنه سندن
علی التوالي اوج سنه به دك اداسنی متعهد اولدقلری ادنا جزیه سندن
ماعداً خراج اراضی و سایر رسومات رعیت قانونیه دن معاف و مسلم
قلنملریله شروط معافیت لرنده مراعات اولمق امور لازم دن اولوب و
سنکی وزیر مشارالیه سن اول حوالی کک کافه امور جمهوری ایله رعایا
و اهل یسنک دخی تبعیت نظام حال و تنظیم اشقات احوال لری عموماً و
کلتاً سنک کردن تقید و اهتمام مکمل مفوض اولان امور دن اولوب ناحیه
مزبوره اهل یلرینک دخی تسویه امور و خصوص لری سندن مطلوب و منتظر
اولمقله حمایت و معافیت لری خصوصینده ظهور کلان مکارم جلیله

خدیوانه می جمله سنه اشاعت و اعلان و فیما بعد ظل و رفق پادشاهانه
 مدد من کل الوجوه محمی الاطراف و لاجقلمین صغیر و کبیر و وضع و
 رفیعته افاده و ابتداده و حالا متصرفا ولدقلمی املاک و اراضی لریتی
 یدلرنده ابقا و تقریر ایلیرب بیمن سبحانه تعالی اوامر خطیر
 صورت حسن نظام افراغ ایتمکده جدیاتی و هر حالده فقرا و ضعفا بی
 حمایت و صیانت ایله قیام فر و شوکت ملوکانه و دوام عمر و دولت
 پادشاهانه استجاب دعوات خیریه ایلمکده تفهید و اهتمام ایلمکی
 باینده فرمان عالیشان صادر اولمقدر بیوردمکی .

فی ۲۹ رمضان سنه ۱۱۳۵

[امضاء]

محاسبه دین تذکره امر داده
 فی ۲۹ رمضان سنه ۱۱۳۵

وجه مشروح اوزره باش محاسبه دین جزیه قلمنه قائمه و یرلمک
 اوزره باش محاسبه قیدایله باشقه یازوایله یازیله .

А. Д. ПАПАЗЯН

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ О НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЕЦКИХ ВЛАСТЕЙ В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ

Резюме

В Тифлисском фонде Восточного отделения Народной библиотеки им. Кирилла и Мефодия в Болгарии хранятся три османских документа 1723 г. Первый из них является утвержденным в Шариатском присутствии при штабе командующего двигающихся в направлении Тифлиса османских войск Ибрагима-паши соглашением. Второй документ—рапорт, представленный на основании этого соглашения из дворцового дивана султану Ахмеду III, а третий—указ султана, адресованный Ибрагим-паше.

Документы рассказывают о том, что 4 июня 1723 г. в лагерь османских войск направлявшихся в Тифлис, явились старейшины (кетхуды) 31 армянского селения переименованной в Қайгули провин-

ции Ашоцк (область Гугарк исторической Армении), входящей в этот период в подвластное Сефевидскому Ирану валийство Восточная Грузия и, выразив подданство, сумели предотвратить набег и грабеж своих областей. Взамен «добровольного» принятия подданства, уплатив лишь по размерам поголовную подать (джизью), указанные селения были освобождены на три года от других поземельных налогов.

Публикуя в приложении к статье турецкий текст и армянский перевод двух документов (протокола Шарнатского присутствия и султанского указа), мы показываем на основании параллельного анализа других архивных материалов, грабительский характер налоговой политики Турции и соответствующие способы взимания налогов в Закавказье в 1723—1736 гг. турецкими оккупационными властями.

A. D. PAPAZIAN

NOUVEAUX DOCUMENTS SUR LA POLITIQUE D'IMPOSITION DES AUTORITES TURQUES EN ARMENIE ORIENTALE

R é s u m é

Le Fonds de Tiflis du Département oriental de la Bibliothèque Nationale Cyrille et Méthode de Bulgarie conserve trois documents ottomans de 1723. Le premier est un accord confirmé en lieu public du Charlat près l'état-major du commandant des troupes ottomanes d'Ibrahim-pacha se dirigeant vers Tiflis. Le second document est un rapport présenté, en se basant sur l'accord mentionné, par la chancellerie du palais au sultan Ahmed III, le troisième, un ordre du sultan adressé à Ibrahim-pacha.

Ces documents témoignent que le quatre juin 1723, le camp des troupes ottomanes en route pour Tiflis reçut la visite des doyens (katkhoudas) de 31 villages arméniens de la province d'Achotzk, nommé Kayghouli par les Ottomans (région de Gougark de l'Arménie historique), qui faisait partie à cette époque du vilayet de la Géorgie orientale soumise à l'Iran Séfévide qui, ayant fait acte de soumission, réussirent à prévenir le pillage de leurs régions. En récompense de cette soumission „Involontaire“ et ayant seulement payé une capitation (djizzia) modérée les villages mentionnés furent libérés pour trois ans des autres impôts, fonciers.

En publiant en appendice à l'article le texte turc et la traduction arménienne de deux documents (le protocole du lieu public du Chariat et l'ordre du sultan), nous montrons, par l'analyse parallèle d'autres documents d'archives, le caractère inhumain de la politique d'imposition de la Turquie et les procédés de levée des impôts en Transcaucasie par les autorités d'occupation turques aux années 1723—1736.

**ՄԻՐԶԱ-ՅՈՒՍՈՒՖ ՆԵՐՍԵՍՈՎԻ «ԹԱՐԻԽ-Ե ՍԱՖԻ»Ն
ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԻ 18-19 ԴԴ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

1804-1813 թթ. ռուս-իրանական պատերազմի տարիներին Ղարաբաղից դեպի Իրան քշված Հայ գերիների մեջ է եղել դեռահաս մի պատանի Հովսեփ անուկով, որ աքսորում մահմեդականացվել ու վերանվանվել է Յուսուֆ: Իսլամ ընդունած այն պատանին, գտնվելով բարձրաստիճան մի անձնավորության՝ Ամիր-խան սարդարի խնամակալության տակ, ազնվական ընտանիքներից սերած անձանց վայել կրթություն ստանալով, որպես մայրենի լեզու քաջ տիրապետել է պարսկերենին եւ խորացել պարսկալեզու մատենագրության ուսումնասիրության մեջ: 1820-ական թվականներին նա արդեն Թավրիզի փոխարքայական, պետական շրջանակներում ճանաչված է եղել Ղարաբաղի Միրզա-Յուսուֆ (Միրզա-Յուսուֆ Կարաբաղի) անունով եւ վարել է **միրզայի** պաշտոն:

Ռուս-իրանական երկրորդ պատերազմի ավարտից եւ 1828 թ. **Թուրքմենչայի** հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո, երբ տեղի էր ունենում իրանահայոց գաղթը դեպի Արեւելյան Հայաստանի ռուսական գործերի կողմից նվաճված շրջանները, վերանվանյալ Միրզա-Յուսուֆը գաղթականության հետ անցնում է Արաքսը եւ գալով Հայրենիք՝ հաստատվում է Շուշի քաղաքում ու վերստին դառնալով հայ-լուսավորչական հավատին, իր հայրական ազգանունով սկսում է անվանվել Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով, իսկ գրական անունով նաեւ **«Կարաբաղի»:**

Կարճ ժամանակում յուրացնելով մայրենի լեզուն, նա ուսումնասիրում է գրաբարը եւ ծանոթանում հայ պատմագրությանը, շարունակելով, սակայն, գրել եւ ստեղծագործել պարսկերեն: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը քաջատեղյակ լինելով թուրքերենին, զբաղվել է այդ լեզվով ստեղծագործող բանաստեղծների ու գուսանների գործերով: 1856 թ. հայազգի Միրզաջան-բեկ Մադաթովի խնդրանքով նա Մոլլա-Փանահ Վազիֆի՝ իր հավաքած բանաստեղծությունները, գեղեցիկ գրությամբ արտագրում է մի մատյանում եւ դրան կցելով նաեւ ժամանակակից այլ գուսանատիպ բանաստեղծների, այդ թվում նաեւ Միրզաջանի, մի քանի չափածո գործերը, վիճառիպ հրատարակությամբ լույս է ընծայում Դեմիրխանշուբայում, որտեղ պաշտոնավարում էր կասպիական երկրամասի զինվորական նահանգապետ, գեներալ-լեյտենանտ, իշխան Գրիգորի Օրբելյանի նահանգապետարանում:

Վերջինիս հանձնարարությամբ եւ իշխան Դեմիրխանի Դավիդովիչ Գեորգաձեի հովանավորության ներքո, Միրզա-Յուսուֆը 1854 թ. սկսում եւ 1855 թ. ավարտում է իր պատմագրական երկասիրությունը, որը նա վերնագրում է. «Թաւրիխ-ե Սաֆի», որ կարելի է թարգմանել «Հստակ» կամ «Ըշմարտացի պատմություն»:

Այս գործի միակ ձեռագիր օրինակը պահպանվում է Վրաստանի Հանրապետության Կ. Կենկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի արեւելյան բաժնում եւ գրանցված է P-195 համարի տակ: Ձեռագրի միկրոֆապավենը ժամանակին մեզ տրամադրել է ճանաչված իրանագետ, հանգուցյալ Վ. Ս. Փոլթուրիձեն:

Խոսելով սույն պատմության շարադրման վերը նշված նախադրյալների մասին, գրքի ներածության մեջ հեղինակն անցնում է Նիկոլայ կայսեր փառաբանությանը, որի

իշխանության ներքո «տարբեր կրոնների ու դավանանքների հետեւող ժողովուրդները հաշտ ու խաղաղ ապրում են միասին» եւ ապա պատմում է, թե ինչպես խորանալով պատմական եւ կրոնական գրականության, հատկապես, Հին ու նոր կտակարանների ուսումնասիրության մեջ, ընթերցել է պարսկերեն եւ հայերեն բազմաթիվ գրքեր եւ փորձելով հեռու մնալ կրոնական կողմնակալութունից, բարեկամների խորհրդով ձեռնարկել է պատմական մի ուսումնասիրութուն, նպատակ ունենալով տալ «Կովկասում իշխող խաների եւ այլ մեծամեծների պատմութիւնը, եւ թե ինչպես այդ երկիրն ի վերջո անցավ Ռուսաց հզոր պետության իշխանության ներքո, մանավանդ, որ կռիւներից շատերին նա ներկա է եղել եւ մեծ մասամբ նաեւ ականատես, իսկ շատ իրադարձութիւնների մասին էլ լսել է լավատեղյակ անձնավորութիւններից եւ տեղեկութիւններ հավաքել հայերեն ու այլ արժեքավոր գրքերից»:

Հետեւելով պարսկալեզու միջնադարյան պատմագրության ավանդներին, մեր հեղինակն պատմութիւնն սկսում է աշխարհի արարչագործութիւնից եւ հասցնում մինչեւ իր ժամանակները: Շարադրանքից երեւում է, որ նրա ձեռքի տակ եղել են ոչ միայն պարսկերեն պատմագրական երկեր, այլ նաեւ **Չամչյանի** պատմության հատորները, որոնցից օգտվելով նա անդրադարձել է հայոց վաղ եւ միջնադարյան շրջանի պատմութիւնը, տալով յուրաքանչյուր շրջանի համառոտ բնութագիրը:

Ինքնին հասկանալի է, որ պատմության, այսպես կոչված, այս կոմպիլատիվ մասը, որ զբաղեցնում է գրքի կեսից ավելին, գիտական որոշակի հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում: Ուշագրավ է միայն, որ պարսկերենով շարադրված այս երկը, թեեւ գրված է Իրանի պատմության հիմքի վրա, սակայն հիմնական նպատակն է տալ Արեւելյան Հայաստանի, հատկապես Արցախի, հետ-նադիրյան շրջանի, **Խամաթի մելիքների եւ Ղարաբաղի խանության** պատմութիւնը՝ մինչեւ Ռուսաց տիրապետության հաստատումը Անդրկովկասում:

Նախանադիրյան շրջանին վերաբերող 6 գլուխները հետեւյալ վերնագրերն են կրում.

1. Աղամի սերունդների եւ լեզուների տարածման մասին,
2. Անցյալի թագավորների մասին,
3. Նախախամական շրջանի պարսից արքաները,
4. Իսլամից հետո եկող ավագ խալիֆների մասին,
5. Իսլամական շրջանի թագավորների մասին,
6. Շրջանում անիշխանության եւ **Նադիր-շահի** հանդես գալու մասին:

Հաջորդ՝ 7, 8 եւ 9-րդ գլուխները վերնագրված են՝

7. Այն իրադարձութիւնների մասին, որ Նադիր-շահից հետո են տեղի ունեցել,
8. Հայոց երկրի վիճակը եւ տեղեկութիւն հինգ **մահալների** ու **Ջանդեղուրի** մասին եւ այնտեղ իշխած **մելիքների** ու **խաների** ծագումն ու սերնդաբանութիւնը,
9. Ռուսների մուտքը Կովկաս, երկրի նվաճումը եւ **դըզլուբաշների** ու այլոց դեմ մղված կռիւների նկարագրութիւնը:

Պետք է ասել, որ թեեւ նադիրյան ժամանակաշրջանը Արցախի համար բավականին բախտորոշ նշանակութիւն ունեւ, սակայն աղբյուրագիտական առումով, առավել հանգամանալից եւ արժեքավոր տեղեկութիւններ են պարունակում սույն պատմութիւն վերջին՝ 8 եւ 9-րդ գլուխները:

Նախապես ընդգծելով, որ Ղարաբաղը գտնվում է Հայաստանում, վկայակոչվում են Նիզամու տողերը «**Խոսրով Շիրին**» պոեմից, այն մասին, որ **Պարտավը** կամ Բարդան Հայաստանի քաղաքներից է: Այնուհետեւ նկարագրում է Պատմական Հայաստանի Սյունիք, Արցախ, Ուտիք եւ Փայտակարան նահանգները, գծելով նրանց սահմանները ու տալով ժամանակակից անվանումները. Սյունիքն անվանված է «**Լեռներից այն կողմ**» կամ «**Ջանդեղուր**», իսկ Արցախը՝ «**Ղարաբաղ**»:

ելնելով պարսկալեզու պատմական աղբյուրներից, նշված է, որ այս տարածքները կոչվել են **«Արմենիա»**, եւ այդ անվանումը նա բացատրում է **Արամ** անունով եւ ապա թվարկում Նոյի սերունդները, շարադրելով թորգոմյան սերնդաբանությունը, ըստ Խորենացու «Պատմության»:

Ուշագրավ է, որ Ղարաբաղի լեռնային մասը, որ համընկնում է ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության եւ Շահումյանի, Խանլարի եւ մեզ ծանոթ մյուս շրջաններին, Միրզա Յուսուֆը անվանում է նաեւ «Թախտա-կափու», որ նշանակում է «փայտե դուռ»: Այս անվանումը մեզ այլ տեղ չի հանդիպել, եւ դժվար է մեկնաբանել եւ պարզել, թե երբ եւ ինչից է այն առաջացել: Թվում է սակայն, որ այն կարող էր այդպես կոչված լինել ի դիմաց Դաղստանի եւ Դերբենդի «Դամուր Կափու» անվանման, որ նշանակում է «Երկաթե դուռ»:

Արցախի հինգ գավառների նկարագրությունը տրված է հետեւյալ ենթավերնագրի տակ. «Ղարաբաղի հինգ մահալների մասին եւ այնտեղի մելիքների ծագման մասին», եւ անմիջապես բացատրված է, որ «Ղարաբաղի Թախտակափուի հինգ մահալները, որոնց բնակիչներն ամբողջությամբ քրիստոնյաներ են հայտնի է «Խամսա» անունով, որովհետեւ արաբերեն «խամսա» նշանակում է «հինգ»:

Ապա, մեկ առ մեկ թվարկվում են հինգ մահալները, սկսելով **Դիզակից**, որի սահմանները տարածվում էին մի կողմից **Հաքարի** գետից մինչեւ **Քյուլ-Թափա** եւ **Մալթափա** եւ մյուս կողմից՝ Արաքս գետից մինչեւ Խորհատ լեռը: Վարանդայի սահմաններն էին՝ Քիրս լեռից մինչեւ Ալիբալի հովիտ եւ Խորհատ լեռից մինչեւ Շուշիքենդ գետն ու Խալֆալու, Խաչենը տարածվում էր **Խորխոր** գետից մինչեւ Կաբարթու եւ Ֆարուխֆարից ու Մըխոբան լեռից մինչեւ Բայաթի անտառները, Ջրաբերդի սահմաններն էին Բայաթի անտառներից մինչեւ Կըրըխֆար ու Բարդա եւ Խաչեն գետից մինչեւ Կաբարթու եւ Թառառ գետը, իսկ Թալիշն ընդգրկում էր Գուլիստանից եւ Մուսվ լեռից մինչեւ Կուր գետն ու Թարթառ գետից մինչեւ Կուրան ընկած տարածքը:

Թվարկված են այս մահալներում մշակվող գյուղատնտեսական արդյունքները. մետաքս, բամբակ, բրինձ, ցորեն եւ այլ հացահատիկներ:

Համառոտ նկարագրված են Արցախի անցուղարձերը, վաղ ժամանակներից մինչեւ Սեֆյան Իրանի տիրապետության ժամանակներն ու Նադիր շահի կողմից **Խամսայի** մելիքությունների հաստատումը: Մելիքական տներից առավել մեծ տեղ է հատկացված Դիզակի մելիքներին, հատկապես կանգ առնելով **Մեկիք Եգանի** վրա եւ վեր հանելով նրա քաղաքական գործունեությունն ու դիվանագիտական հատկանիշները, մեջ բերելով նաեւ բանավոր գրույցներ նրա եւ ընտանիքի մյուս անդամների մասին: Նախապես նշելով, որ Վարանդայի մելիքները եկել են **Գեղարքունիքի Զեյվա** գյուղից, Միրզա-Յուսուֆը հատուկ վրդովմունքով է խոսում Մեկիք-Շահնազարի դավաճանական արարքների մասին, դատապարտելով նրա համագործակցությունը Փանահ-խանի հետ: Մեջ են բերված հայտնի մանրամասներ Խաչենի Հասան Զալալյանների մասին, նշելով նաեւ, որ հետո այդ շրջանի մելիքությունն անցավ **Խնզըրստանցի** Մեկիք-Միրզախանին: **Ջրաբերդի** մելիքներին, որոնք ըստ մեր հեղինակի ծագում էին **Մաղավուզից**, վերագրված են մեծ քաջագործություններ, հատկապես Զերմուկի բերդի ինքնապաշտպանության կռիվներում փառաբանված են **Մեկիք Ալահկուլիի** քաջագործությունները, որին Նադիրը Եղվարդի ճակատամարտից հետո հռչակեց **Ալահկուլի-սուլթան**: Գուլիստանի կամ որ նույնն է Թալիշի մելիքները **Մեկիք-Բեգլարի** սերունդներն էին, որոնք ավելի վաղ եկած են եղել Շիրվանի կողմերից, նրանցից նշանավորը Մեկիք-Յուսուֆն էր, որ ամրացել էր Գուլիստանի բերդում:

Հատուկ տեղ է հատկացված նաեւ Զանգեզուրին, ճշգրտելով, որ **«Լեռներից այն կողմը»**, կոչվող երկիրը, որ նաեւ Զանգեզուր է կոչվում, շատ ընդարձակ մի երկրամաս է, նշված է, որ անմիջապես լեռներից այն կողմում

Հոծ հայկական բնակչություն է եղել, իսկ այժմ քրդական **Կարաչոուլու, Հաջի-Սամլու** եւ **Քելբաջար** քոչվոր ցեղերն են նստած, Զանգեզուրում թվարկված են մի քանի **յուզբաշուկություններ**: Դրանցից են Խնձորեսկն ու Գորիսը, Տաթևն ու Սիսիանը, Մեղրին ու Ղափանը, որոնք մասամբ ենթակա են նաեւ Ազադ-Ջիրանին ու Օրդուբադին, իսկ Սիսիանը՝ Նախջեւանին: Այստեղ տրված է Օրբելյանների ճուղագրությունը, ավելի վաղ ժամանակներից մինչեւ 19-րդ դարի կեսը: Համառոտ խոսք կա նաեւ Դավիթ-բեկի, Տեր-Ավետիսի եւ Հովհաննես Խանդամիրովի մասին, տվյալները վերցված են Զամչյանի պատմությունից:

Շատ մանրամասն է խոսվում դաշտային Ղարաբաղում թափառող Զիվան-չիր ցեղի **Սարուջալու օյմաղից սերած Զարչի** (մունեստիկ) **Փանահի** հանդես գալու եւ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի միջոցով Շուշիում ամրանալու, հայտնի դեպքերի մասին, խորանալով եւ վերլուծելով բախտորոշ այդ իրադարձությունների քաղաքական նախադրյալները: Այստեղ նկարագրված են **Փանահ-խանի**՝ հայ մելիքների դեմ մղած կռիվները եւ կարճ ժամանակում նրանցից շատերին զանազան խարդախություններով իրեն ենթարկելն ու Շուշվա խանություն հիմնադրումը: Ուշագրավ են բերդի վայրի ընտրության վերաբերյալ մանրամասներն ու տեղանքի, ինչպես նաեւ շինության պաշտպանական ու ռազմավարական հատկանիշների մասին տեղեկությունները:

Առավել մանրամասն է տրվում ինչպես Փանահ-խանի, այնպես էլ, հատկապես, որդու՝ **Իբրահիմ-խանի** նվաճողական արշավանքների եւ շրջակա խաների հետ ունեցած ընդհարումների պատմությունը. կարեւոր տեղ է հատկացվում այդ խաների՝ Վրաստանի վալի Հերակլ II-ի հետ հարաբերություններին, ու թեեւ հեղինակը ձգտում է տալ դեպքերի եւ իրադարձությունների անկողմնակալ նկարագրությունը, սակայն զգալի է համակրանքը վրաց արքայի նկատմամբ:

Այս հարաբերությունների մեջ ուշագրավ են իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայության շրջանում, Իբրահիմ-խանի ձեռք բերած հաջողությունների, շրջակա մի շարք խաների իրեն ենթարկելուց հետո Ավարիայի Ումմա-խանի հետ խնամիական կապեր հաստատելով, նրան եւս իրեն դաշնակից դարձնելու մասին մանրամասն մեկնաբանությունները: Վրաստանի վալիի կողմից իր ձեռք բերած իշխող դիրքի նկատմամբ որեւէ վտանգ նա կարողանում էր կանխել **Ումմա-խանին** հրահրելով նոր ավերիչ արշավանք կատարելու դեպի Վրաստան, ինչպես այդ տեղի ունեցավ 1790-91 թթ., երբ Ումմա-խանը, Իբրահիմ խանի պահանջով, արշավեց դեպի Քուրի Հովիտը, զրավեց Գյումուշխանի ամրությունները եւ ասպատակ սփռեց այդ կողմերում եւ մեծ ավարով ու գերիներով անցավ Ախալցխա: Ամբողջ ձմեռը հյուրընկալվելով Սուլեյման փաշայի կողմից, նա գարնանը նորից անցավ Վրաստանով, զրավեց իշխան Աբաշիձեի բնակավայրը հանդիսացող Դադխանի բերդը եւ գերելով նրա դուստրերին, մեկին ուղարկեց նվեր Իբրահիմ-խանին, իսկ մյուսին տարավ իր կանանցը:

Առավել հավաստի ու արժանահավատ են Միրզա-Յուսուֆի հաղորդած տեղեկությունները Իբրահիմ-խանի իշխանության վերջին տասնամյակի իրադարձությունների մասին, նա ժամանակակից, իսկ վերջում նաեւ ականատես ու մասնակից լինելով տեղի ունեցող ռազմական գործողություններին, ուշագրավ մանրամասնություններ է հաղորդում Աղա-Մուհամադ-խան Կաջարի 1795 եւ, հատկապես, 1797 թ. արշավանքների մասին, հանգամանալից շարադրելով Շուշվա բերդի առաջին անհաջող պաշարման ու, մասնավորապես, երկրորդ արշավանքի սկզբում բերդի զրավման ու Աղա-Մուհամադ-խանի՝ իր իսկ մերձավորների ձեռքով սպանության պատմությունը:

Եզակի նշանակություն ունեն պատմության՝ Թիֆլիսի գրավմանը վերաբերող էջերը, ինչպես նաև Աղա-Մուհամադ-խանի հեռանալուց հետո Իբրահիմ-խանի կրկին աշխուժանալուն եւ Հերակլի հետ համատեղ դեպի **Գանձակ** արշավանքին, Ջրաբերդի Մելիք-Մեջլումի սպանությանը վերաբերող մանրամասները: Այդ դեպքերը խիստ բախտորոշ էին հայ մելիքությունների հետագա պատմության համար:

Պատմության վերջին՝ 9-րդ եւ ամենածավալուն գլուխը, որ վերնագրված է «Ռուսների կովկասյան երկիրը գալու հանգամանքներն ու այդ երկրի գրավումը, պատերազմն ու կռիվները **ղըզլըբաշների** դեմ եւ այլն» ընդգրկում է 1804 թ. մինչեւ 1855 թ. ընկած շուրջ կեսդարյա մի ժամանակաշրջան, որն, ինչպես գիտենք, բավականին հանգամանալից հետազոտության է ենթարկված նախախորհրդային եւ խորհրդային պատմագիտության կողմից:

Այստեղ հետաքրքրական են հատկապես 1826 թ. Շուշիի հերոսական պաշտպանության նկարագրությանը նվիրված էջերը: Գտնվելով Աբբաս-Միրզայի բանակում, Միրզա-Յուսուֆը պաշարման օրերին զարգացող դեպքերի անմիջական մասնակիցն է եղել եւ հաղորդում է այնպիսի մանրամասներ, որոնք կարող են մեծ չափով նպաստել ռուս-իրանական պատերազմի առանձին դրվագների լուսաբանմանը:

Շուշիյա բերդի պաշտպանության լավագույն սկզբնաղբյուրն է պաշտպանության մասնակից **Պոտտոյի** հուշագրությունը, որի տեղեկությունների գույճորդումը հակառակորդի բանակում գտնվող Միրզա-Յուսուֆի հաղորդած, առանձին դեպքերում եզակի տվյալների հետ հնարավորություն է տալիս հետեւելու մղված մարտերի ընթացքին, որտեղ ընդգծվում է բերդի հայ պատշպանների վճռական դերը ռուսական փոքրաթիվ բերդապահ կայազորի հետ համատեղ մղված կռիվներում:

Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ քաղաքական անցուղարձերի նկարագրությանը գուգահեռ Միրզա-Յուսուֆը ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս ոչ միայն Արցախի հինգ գավառների աշխարհագրության, տեղանքի, գյուղատնտեսության եւ տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառների մասին, այլեւ հետեւելով կարճ ժամանակում արագ մեծացող Շուշի քաղաքի զարգացմանը, պատմում է, թե ինչպիսի գաղթեցված հայ եւ թուրք զանգվածներից է գոյացել քաղաքի բնակչությունը: Քանիցս շեշտված է, որ 1850-ական թվականներին հայերը քաղաքի բնակչության 2/3-ն են, իսկ թուրքերը՝ 1/3-ը:

Պատմության բնագիրն ունի նաեւ բանասիրական հետաքրքրություն, ոչ միայն լեզվատեսական առումով, այլ նաեւ ժամանակի պահանջից բխող առանձին արտահայտությունների, ինչպես նաեւ հայկական եւ ռուսական անձնանունների եւ տեղանունների, տիտղոսների եւ կոչումների պարսկերեն համարժեքների եւ հատկապես արաբական տառադարձման տեսակետից:

Սույն համառոտ հաղորդման սահմաններում հնարավոր չէ տալ խնդրո առարկա սկզբնաղբյուրի համակողմանի գնահատականը. մենք փորձեցինք միայն հակիրճ կերպով բնութագրել այն, խոսելով միայն մի քանի, հատկապես, Արցախի ու շրջանի պատմության համար որոշակի գիտական հետաքրքրություններ կայացնող առանձնահատկությունների մասին:

Մատենադարանի գիտահետազոտական թեմատիկ պլանով նախատեսված են ձեռագրի վերծանման, պարսկերեն բնագրի ռուսերեն թարգմանության աշխատանքները: Այդ ուղղությամբ որոշ գործ կատարված է արդեն, սակայն, ինչպես վերը նշվեց, հավանաբար, պետք է ծանրանալ միայն վերջին 8-րդ եւ 9-րդ գլուխների վրա, թեեւ արժե նաեւ, որ պարսկերեն բնագիրը առանձին հրատարակվի ամբողջությամբ (թերեւս պատճենահանմամբ), որով արեւելագիտական ավելի լայն շրջանակների ուշադրությանը կներկայացվի հայ հեղինակի պարսկերեն պատմագրական երկասիրությունը:

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐՔՈՒԳԱՆՅԱՆԸ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայրս՝ Դավիթ Փափազյանը (ծն. վան, 1884 թ.) պատանեկան տարիքից ներգրավված է եղել վանում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժման մեջ և ինչպես Հ. Սերինգյուլյանի (Վարդգես) ու Վ. Փափազյանի (Կոմս) օրոք և հատկապես Արամ Մանուկյանի ղեկավարության շրջանում, համարվել է վանի «նոր սերնդական» շարժման գործունյա անդամներից մեկը։ Ե՛վ Արամը, և՛ նրա զինակիցները Վառժանյան ու Իշխանը նրա ամենամոտ կուսակցական ընկերներն են եղել։ Նա մասնակցել է վանի 1915 թ. ապրիլյան հերոսամարտին՝ զբաղեցնելով «Զինաբաշխ մարմնի» նախագահի պատասխանատու պաշտոնը։ Վանի առաջին հայկական կառավարության օրոք Արամի հրամանով նշանակվել է վանի ոստիկանապետ։ Վասպուրականի մեծ գաղթից հետո Բաքուում Թիֆլիսում և այլուր ղեկավարել է գաղթականական կոմիտեների աշխատանքը և թղթակցել «Գործ» ամսագրին և «Тифлисский листок» թերթին։ 1920 թ. դեկտեմբերին ճաշակել է բոլշևիկյան բանտերի դառնությունը և երաշխավորությամբ ազատվելով, անմիջապես մասնակցել է փետրվարյան ապստամբությանը և ապա «Փրկության կոմիտեի» նախագահ Ս. Վրացյանի հրամանով 1921 թ. մարտի 4-ին նշանակվել Երևան քաղաքի միլիցապետ։ Կարճատև այս պաշտոնավարությունը ընդհատվել է բոլշևիկյան իշխանության վերականգնումով, որից հետո բազմաթիվ այլ տարագիրների հետ անցել է Իրան և հաստատվել Քավրիզ քաղաքում։

Անցյալ տարի, երբ ես, որպես Իրանագետների միջազգային կոնգրեսի նախագահության անդամ հրավիրված էի մասնակցելու թե՛հրանում զուգարված առաջին համագումարի աշխատանքներին, ինձ հաջողվեց գտնել հորս անձնական արխիվը, որտեղ կան բավական անվանի անձնավորությունների (Վ. Փափազյան (Կոմս), Վ. Նավասարդյան, Թ. Տեր-Մինասյան, Ս. Վրացյան և այլն) նամակներ և նրանց հասցեագրված պատասխան նամակների պատճեններ։ Այդ արխիվում, սակայն, պահպանվել է նաև անվանի մշակութային և հասարակական-քաղաքական գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանի 1906 թ. գրված նամակը՝ ուղղված իր երիտասարդության շրջանի պոլսահայ ընկեր Միհրան Բաղդասարյանին, որն այդ տարիներին ուսուցիչ էր Մարաղայի հայոց դպրոցում։ Նա շափազանց զարգացած, բարի համբավի տեր մի անձնավորություն էր, որ 1920—30-ական թթ. բնակվում էր Թավրիզում, մեր տան հարևանությամբ։ Այս նամակը նա տվել է, որպեսզի հայրս ծանոթանա վանում ժամանակին մեծ կրթական և լուսավորական գործունեություն ծավալած անձնավորության դիրքորոշման հետ՝ վանի «Արմենական» կուսակցության նկատմամբ։

Կարծում եմ, որ նամակը կարող է օգտակար լինել նշված ժամանակաշրջանի մեր ազգային-ազատագրական շարժման պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվող պատմաբաններին, առավել ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար Մ. Փորթուգալյանի և «Արմենական» կուսակցության փոխհարաբերությունների մասին, և համոզվելու, որ բացահայտ սխալ է նրան համարել այդ կուսակցության «հիմնադիր և ղեկավար» (Հայկական հանրագիտարան, հ. 12, էջ 364)¹։

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Դ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

**Մեծապատիվ
Տիար Միհրան Պաղտասարյան
Մաղաղա**

Մարտի 21, սեպտ. 21/4 հոկտեմբեր 1906

**Միրելի հայրենակից և բարեկամ,
Մեծ ուրախությամբ և շնորհակալությամբ ստացած եմ անցյալ տարի
մարտ 29-ին Ձեր գրած նամակը, որ ընտանիքիս մոտ ալ կարդացի և ամենքն**

¹ Այս սխալ տեսակետի հերքումով վերջերս հանդես է եկել նաև Ա. Հ. Կարապետյանը («Երես» լրագրական գիտությունների», 1993, № 2, էջ 3—12)։

ալ գոհ եղան Ձեր ընտանեկան ուրախագիթ լուրերն իմանալով, մանավանդ օրիորդ Աստղիկին այդտեղ ամուսնացած լինելը շնորհավրի և ազնիվ երիտասարդի մը հետ: Միայն թե տխրեցա Ձեր աներոջ՝ Հայրապետ Աղայի մահն իմանալով, որ Կ. Պոլսի մեջ ամենեն առաջ ճանչցած վանեցիկներես մին էր, Ազգային երեսփոխանական ժողովի վեճերին պատճառով եղած ցույցերին իր մասնակցությամբ:

Մեր ընտանեկան վիճակն ալ դանազան փոփոխություններ կրած է այստեղ. Թյուրքիա ունեցած երկու զավակներս ալ մեռան այստեղ. անդրանիկ աղջիկս, Արմենուհին, որ եվդոկիա ծնած էր և Վան բերած էի, 17 տարեկան հասակին մեջ մեռավ այստեղ. Տիգրանս ալ, որ Վան ծնած էր և 2 ամսական եղած ատեն այստեղ բերված, 7 տարեկան հասակին մեջ մեռավ: Այժմ ունիմ 2 մանչ և 4 աղջիկ զավակ, որոնք ամենքն ալ Մարսելյ ծնած են: Ամենն մեծը, Վահանս, 19 տարեկան է այժմ և մեկ տարի հետո պետք է զինվորագրվի, որովհետև ֆրանսիական օրենքին համեմատ ամեն ֆրանսացի պետք է որ զինվոր լինի. զինվորական գործոն բանակին մեջ ծառայությունը կը տևե երկու տարի. այնուհետև կարճակվի և պահեստի զօրքերի շարքին մեջ կը նշանակվի: Այստեղ լիսեին ընթացավարտ ելած է Bachelier-ի դիպլոմով. բայց որովհետև հայոց վարժարան չկա Մարսելյ (քանի մը տուն միայն հայ կա այստեղ) և ես ալ այնչափ ճնշված եմ զբաղումների ծանրության տակ, որ ժամանակ չեմ կրնար գտնել իրեն հայերեն դասեր տալով զբաղելու, անցած տարի զրկեցի էջմիածին Գեորգյան ճեմարանը հատկապես հայերեն սովորելու համար. այս օրեր վերադարձավ անկե և կը տեսնեմ որ բավական հառաջադիմություն ունեցեր է:

Ես շատ ցավ զգացի Ձեր նամակի մեջ կարգալով, որ Ձեզ դեմ հալածանքներ և միջև իսկ մահի սպառնալիքներ եղեր են այն պատճառով, որ Դուք ազգային խնդիրների մասին այդ սպառնացող պարոններեն տարբեր կերպով կը մտածեք եղեր: Դիտեք որ ես կարծիքի ազատություն չեմ բարեկամ եմ, թեև իմ համոզումներս ալ չեմ մոռնել կը պաշտպանեմ և կաշխատիմ տարածել: Եթե կարծիքի տարբերության համար իրար հալածել, իրար սպաննել հարկ լինե՞ր՝ ո՞վ կրնար ուրեմն ապրելու իրավունք ունենալ. որչափ մարդիկ, այնչափ կարծիք, կրնե՞ն առած մը և նույնը կը հաստատե իրականությունը: Ցավալի է, որ հրապարակի վրա ազատության պաշտպան հանդիսացողներ իրենք կենն ուրիշների մտածելու ազատությունը բռնաբարել և մահի սպառնալիքով ստիպել որ իրենց պես միայն մտածեն:

Ձեր նամակի մեջ նախկին արմենիստ բուռը դորածված կը տեսնեմ անձի մը համար, որի հետ բնավ հարաբերություն ունեցած չե Արմենիան: Շփոթության տեղի չտրվելու համար այս ալ հայտնեմ, որ ես երբեք ճանչըցած չեմ «Արմենական» անունով կազմակերպություն մը, երբեք պաշտոնական հարաբերություն մը ունեցած չեմ այդ անունով կազմակերպության մը հետ: Վանի մեջ մի խումբ երիտասարդներ կազմակերպվեր են ինքնապաշտպանության համար Մ. Ավետիսյանի առաջնորդության տակ և որովհետև Ավետիսյանի հետ մեկտեղ մեր ուրիշ աշակերտներ և համակիրներ ալ գտնված են որոշոք մեջ, դրսեցի հեղափոխականներ (Հնչակյաններ և Դաշնակցականներ) «Արմենական» կոչեր են այդ Վանեցիների խումբը, անոնք ալ սիրեր են այդ անունով կոչվիլ. Ավետիսյան զիջանելով իրեն հետևորդների մեծ մասի ցույց տված այդ փափագին (քանի որ կոտորածին մոտիկ և եռուզեռի ատենն էր, այդպիսի երկրորդական խնդրով մը այդ միջոցին չծանրանալու համար), պայման դրեր է, թե քանի որ «Արմենական» անունը վրանին առած են, պետք է իրենց կազմակերպության ծրագիր զրկվի Արմենիայի խմբագիր-տնօրենին և անոր հավանությունն ալ ստացվելով իրմե վավերացվի: Ավետիսյան այդ ծրագիր և անոր հետ իր մեկ նամակ կը զրկե Պարսկաստան, որ անկե փոստի միջոցով հասցունեն ինձ. բայց Պարսկաստան գտնվող իրենց ընկերներ անհոգությամբ թե հետին մտքով կը պահեն այդ նամակ և չեն զրկեր ինձի: Քիչ հետո Վանի կոտորածը պատահեցավ և Ավետիսյան ու իր

ուղեկիցներ նախատակվեցան, ինչպես գիտեք, Աղբակի Ս. Բարթոլոմեոս վանքի մոտեր: Քիչ ժամանակ հետո, ներսես Գրիգորյան անուն վանեցի երիտասարդ մը, որ ժամանակ մը աշակերտած է մեր Կեղրոնական վարժարանի մեջ, նվրոպա կու դայ, նախ Պուլկարիա անցնելով և կը սկսի շրջաբերականներ հրատարակել «Արմենական» կազմակերպության մը անունով, որ իբր թե կապ ունի եղեր Արմենիա լրագրին հետ. իրենց շրջաբերականների մեջ այնպիսի միտքեր կը հայտնեն, որոնց դեմ կը գրեր արդեն Արմենիան: Ես ստիպվեցա Արմենիայի մեջ հոգված մը հրատարակել «Զգուշություն» վերնագրով և հայտարարել, թե մենք այդ անունով կազմակերպություն մը բնավ չենք ճանչնար և ոչ ոք իրավունք չունի Արմենիայի անունով կազմակերպություն մը ներկայացնելու ժողովրդին: Արժ. Տ. Գեորգ քահանա Ստյան, մեր նախկին աշակերտներն մին և այժմ հանգուցյալ, որի ձեռքն անցած է եղեր վերջապես Ավետիսյանի ինձ գրած նամակն ու Արմենական կազմակերպության ծրագիրն (որը ներսես Գրիգորյան Սալմաստ թողած և ինձ չէր ղրկած), այդ «Զգուշություն» վերնագրով հոգվածս կարգալե հետո, Ավետիսյանի նամակն, որով ուզած էր իմ հավանության ու վավերացման ենթարկել «Արմենական» անունով կազմակերպության ծրագիրը, փութաց ղրկել ինձի և եղբայրությունը բացատրել: Այդ միջոցներ Մարսելյ եկավ և վերահիշյալ ներսես Գրիգորյան՝ որին բացատրեցի թե ապօրինություն, պաշտպանություն է Արմենիայի անունով կազմակերպություն մը ինքնին ելնել ներկայացունել ժողովրդին, առանց Արմենիայի տնօրենի գիտության և վավերացման և թե ոչ մեր սկզբունքին և ոչ ալ եվրոպական սովորության և ոչ իսկ Թյուրքիայի հայերի սովորության, կը համապատասխանե լրագրի անունով կուսակցություն կազմակերպելը. Անգլիայի մեջ կա պահպանողական կուսակցություն, ազատական կուսակցություն և ոչ թե Ստանտարտյան կուսակցություն, Տեյլի նյուսը ազատական կուսակցության բերան եղող լրագիրներ են: Գնացիք աշխատեցեք առանց Արմենիայի անունը վրանիդ առնելու, ըսի ներսեսին, եթե լավ բան անեք, Արմենիան կը համակրի Ձեր արածին. իսկ եթե գեղ բան անեք, Արմենիան հակակր կը լինի Ձեզ. նույնիսկ եթե իր անուն վրանիդ առած և զայն տարածած լինիք, նա չպաշտպանեք: Ներսես համոզվեցավ, կամ այդպես ձևացուց թե համոզվեցավ, և գնաց: Բայց վերջերս այնպես կը լսեմ, որ դարձյալ «Արմենական» կուսակցություն անունով կը շարունակե եղեր ներկայանալ միամիտներին առջև և այդպիսի կեղծ անունով մը շարունակելով իր գործունեություն, խաբել դյուրահավատները:

Գիտեք որ ես Հնչակյանների և Դաշնակցականների վնասակար գործունեությունները քննադատած եմ, չնայելով որ ատով շատ մը թշնամիներ ունեցած եմ. բայց եթե Հնչակյան մը կամ Դաշնակցական մը լավ բան մը անե, չեմ վարանիր գովել զայն, անունին չեմ նայիր ես, այլ գործին: Ուստի Արմենիայի համակրությունն ունենալու համար հարկ չկա Արմենիական կուշվելու, այլ կանոնավոր օգտակար կերպով պետք է գործել: Հնչակյանների դիմավոր թերությունն այն եղավ, որ չուզեցին նախապես ուսումնասիրել այն երկիրը որի համար գործելու, որի պահանջները ներկայացուցնելու հավակնությունն ունենին: Հիվանդի մը դեղագիր տալն առաջ պետք է անոր վիճակը, անոր հիվանդության ի՞նչ լինելը զննել և իմանալ: Հնչակյանությունը կազմակերպող երիտասարդներն Եվրոպայի մեջ փոքր ի շատե ուսում առած, բայց Տաճկահայաստանը ճանչցած չլինելով, կարծեցին թե Եվրոպայի հեղափոխականներն ինչ պահանջներ որ ունին և ինչ կերպով որ կը գործեն, Հայաստանի համար ալ նույն պահանջներ պետք են և հեղափոխությունը միևնույն միջոցներով պետք է գործել հոն ալ և հայկական դատը ընկերվարականության խնդրին հետ միացուցին. մինչ մեզնե շատ ու շատ առաջացած Եվրոպան ու Ամերիկան դեռ չեն կրցած ունենալ և նույն իսկ իրենց մեջ եղբայրական մը գալուն կրցած, այդ խնդրին օրինավոր և գործնական լուծում մը տալու համար դեռ երկարորեն վիճաբանության մեջ կը գտնվին և որոշ

ծրագրի մը հանգած չեն, մեր Հնչակյաններ կը վարդապետեին սոսիալիզմի դրոշմուն մտցնել Հայաստանի վարչության մեջ և այլն...

Իհարկե ասոնք տեսութիւններ տարբերութիւններ են, յուրաքանչյուրի ապրած միջավայրների տպավորութիւններն գոյացած. հետևապես չպահանջվիր ամենքեն ալ որ միևնույն տեսութիւններն ունենան ամեն խնդրի վրա: Կարծիքի ազատութիւնը կը պահանջե ծանր արժողությամբ (tolérance) վարվիլ հակակարծիքների հետ. միայն թե կարելի է պահանջել ամենքեն ալ, համակարծիք թե հակակարծիք, որ անկեղծ լինին և ուղղամիտ իրենց հարաբերութիւնների մեջ:

Շնորհակալ եմ Ձեր մարտ մեկի նամակով դրված թղթակցության համար, որի վերջին մասը (Ձեր ձեռքով գրված և Պարսկաստանի վերաբերյալ) հրատարակվեցավ Արմենիայի մեջ. իսկ ուս-ճաբոնական[ի] մասին գրվածը նորութիւն մը չէր ներկայացունէր մեր եվրոպարնակ և ամերիկարնակ ընթերցողների համար: Շատ շնորհակալ կը լինիմ, եթե հաճիք երբեմն թղթակցութիւններ դրկել տեղային կյանքեն, պարսկական և հայկական (այս վերջին մասին ավելորդ կը համարիմ ըսել թե կուսակցական վեճերը գրողել չենք սիրեր): Պարսկաստանի տնտեսական, քաղաքական, առևտրական, կրթական ևն. վիճակին վրա տեսութիւններ: Ինչպես հայտնի է, մենք հայերին պարսիկ կառավարության հետ բարեկամական վարմունք մ'ունենալը օգտակար կը համարենք մեր ազգային քաղաքականության համար:

Ընդունեցեք հարգանքներիս հետ սիրալիր բարևներս:

Ձեր

Մ. Փոքրուզալան

Յ. Գ.* Ամուսինս և քոյրս հարգանքով կը դրկեն իրենց բարևներ Ձեզ, Ձեր զոքանչ Տիկին Շիրակյանին, նույնպես նաև Տիկին Աստղիկ Շահգալտյանին:

Յ. Գ.** Արմենիան կը շարունակեմ նվեր դրկել տեղիդ Ազգ. ընթերցարանին: Կը հուսամ թե անարգել կը ստացվի: Փոխադարձ բարևներ Տիար Ալեքսան Տեր Վարդանյանին: Այսօր դրկեցի նաև մի քանի կտոր գիրքեր (Փոքրութիւնս հրատարակութիւններ) նվեր Մարաղայի Ձեր այդ ընթերցարանին:

* Գրված է առաջին էջի լուսանցքին—Հ. Փ.:

** Գրված է երկրորդ էջի լուսանցքին—Հ. Փ.:

«ԺԵ ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ»-Ի Ա ՀԱՏՈՐԸ

Հաջորդաբար լույս են տեսնում Հայկական ՍՍՌԻ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի «նյութեր հայ ժողովրդի պատմության» մատենաշարի նոր, արժեքավոր ժողովածուներ: 1955 թ. ընթացքում լույս տեսավ Լ. Խաչիկյանի կազմած «ԺԵ ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԺԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ» ժողովածուի Ա մասը, որն ընդգրկում է 1401—1450 թվականները: Ինչպես գիտենք, ընկ. Լ. Խաչիկյանը 1950 թ. առանձին հատորով լույս է ընծայել ԺԴ դարի հիշատակարանները. ներկա հատորը փաստորեն այդ նույն գործի շարունակությունն է հանգիստանում:

Պետք է ասել, սակայն, որ ԺԵ դարի հիշատակարանները թե՛ քանակով, թե՛ ծավալով ու ընդգրկող նյութի հարստությամբ, մեծ չափով գերազանցում են ինչպես ԺԴ, այնպես էլ նրան նախորդող դարերի հիշատակարաններին: Եթե «ԺԴ դարի հայերեն ժեռագրերի հիշատակարաններ» հատորը ընդգրկում է ընդամենը 845 մեծ ու փոքր հիշատակարան, 659 էջ (41 տպ. մամուլ) ծավալով, ապա ԺԵ դարի միայն առաջին կեսի հիշատակարանների գրախոսվող հատորն ունի նույն ծավալը և պարունակում է 744 հիշատակարան: Հրապարակի վրա է հանգուցյալ Գարեգին Ա. կաթողիկոս Հովսեփյանի աշխատասիրությամբ 1951 թ. Անթիլիասում լույս տեսած «Յիշատակարանք ձեռագրաց» չորս հատորանոց ժողովածուի Ա հատորը, որի մեջ ամփոփված են Ե դարից մինչև 1250 թ. առկա համարյա թե բոլոր հիշատակարանները՝ թվով 472 հատ:

Անշուշտ համեմատաբար ավելի վաղ շրջանի վերաբերող հիշատակարանների սահմանափակ քանակը առաջին հերթին պետք է բացատրել այն բանով, որ այդ ժամանակներից ավելի քիչ թվով ձեռագիր մատյաններ են հասել մեզ: Սակայն ԺԵ դարի հիշատակարանների առատությունը և հատկապես նրանց բովանդակության հարստությունը սխալ կլինեք բացատրել միայն ձեռագրերի առատությամբ: Մեզ հասած ձեռագիր մատյանների համեմատաբար մեծ թիվը ինքնին վկայում է այն մասին, որ ԺԵ դարում ձեռագրերի ընթերցանական գործը բավական լայն չափեր էր ընդունել: Եվ դա պատահական չէր: Դեռևս ԺԴ դարում հիմնված կուլտուրական խոշոր կենտրոններից շատերը շարունակում էին գոյություն ունենալ և գործել նաև ԺԵ դարի առաջին կեսում: Հայաստանի տարբեր շրջաններում իրենց բուռն կրթական գործունեություն էին ծավալել այդ զարդներից դուրս եկած բազմաթիվ անվանի գործիչներ, որոնք նոր

¹ 1948—1956 թթ. ընթացքում լույս են տեսել հետևյալ սկզբնաղբյուրները՝

ա) Крестьянское движение в Армении в XIX веке, сост. В. Рштуни при участии К. Степаняна, Ереван, 1948.

բ) ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950:

գ) Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հատ. I, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951:

դ) Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, (Сборник документов), сост. проф. В. Рштуни при участии К. Степаняна, Ереван, 1951.

ե) Армяно-русские отношения в XVII веке, Сборник документов. Подготовили к печати В. А. Парсаян, В. К. Восканян, С. А. Тер-Авакимова, под редакцией проф. В. А. Парсаяна, Ереван, 1953.

զ) ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա. (1401—1450 թթ.), կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955:

է) Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հատ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956:

թափով շարունակում էին զարգացնել վանական դպրությունն ու դպրոցական գործը: Ժն դարի ընթացքում մեծ թվով ձեռագրեր են գրվել և արտագրվել ինչպես Հայաստանի ամենահեռավոր անկյուններում, այնպես նաև հայ գաղթաշխարհի կարևոր կենտրոններում:

Ինչպես գիտենք, կուլտուրական կյանքում նկատվող այս աշխտությունը երկար շարունակվեց: Երկրում տեղի ունեցող քաղաքական վայրիվերումների, քոչվոր տիրակալների միջև անընդհատ կրկնվող միջֆեոդալական ընդհարումների, ասպատակությունների և հարստահարության պայմաններում տեական կուլտուրական զարգացման մասին խոսք լինել չէր կարող: Եվ իրոք, եթե ժն դարը տվեց միայն մի Թովմա Մեծոփեցի, որն իր հիշատակարաններից բացի թողեց նաև ժն դարի սկզբի համառոտ պատմությունը, ապա ամբողջ ԺԶ դարի ընթացքում չգտնվեց մեկը, որպեսզի գրի առնե՝ տառապալ ժողովրդի կոտորածների, գերեվարության, սարսափի ու սիստեմատիկ կոտորածման մռայլ տարեգրությունը: Հրապարակի վրա կան միայն մի քանի համառոտ ժամանակագրություններ, որոնք շատ կցկտուր կերպով են անդադառնում ԺԶ դարի անցքերին: ԺԶ դարի հիշատակարանները նույնպես անհամեմատ աղքատ են ժն դարից:

Ժն դարի ձեռագրերի բազմաթիվ և երբեմն բավական ընդարձակ հիշատակարանների փաստական հարուստ նյութը գալիս է մասամբ մեղմելու այս շրջանի պատմության ուսումնասիրությանը՝ դրադվողների համար ստեղծված դժվարին վիճակը, որն հետևանք է հայ պատմագրության բնագավառում հիշյալ ժամանակաշրջանում նկատվող ամլության: Ուստի և որքան էլ հարուստ լինեն նրանք ու քանակով շատ, այդուհանդերձ հիշատակարանների ամեն մի տողն անգամ թանկ է մեզ համար և արժանի ուշադրության ու հրատարակման:

Թե որքան կարևոր նշանակություն ունեն ժն դարի հիշատակարանները նույն ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմության սիստեմատիկ շարադրանքը տալու համար, այդ երևում է հենց ժողովածուին կցված ընդարձակ առաջաբանից, որտեղ առաջին անգամը լինելով շարագրված է ժն դարի առաջին կեսի պատմությունը՝ անհրաժեշտ նյութերը մեծ մասամբ քաղելով հրատարակվող հիշատակարաններից: Պետք է ասել, որ այս առաջաբանը առ ալսուր փաստորեն հանդիսանում է միակ աշխատությունը, որտեղ փորձ է արված ի մի բերել առկա բոլոր նյութերը և տալ այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական և կուլտուրական կյանքի համեմատաբար մանրամասն պատմությունը:

Դարերի ընթացքում մշակված և տրագիցիոն կերպով կրկնվող հիշատակարանների շարագրման ձևը, ըստ որի ձեռագրի ընդօրինակող գրիչը հիշատակում է ընդօրինակման ժամանակը, վայրը, պատվիրատուի, ստացողի և ձեռագրի գրման ու ծաղկման գործի հետ անմիջապես առնչություն ունեցող անձնավորությունների անունները, ընդհանրապես կաշկանդել է գրիչներին և պատճառ դարձել հիշատակարանների միօրինակ բովանդակությանը: Բայց և այնպես քիչ չեն եղել նաև դրադետ և անվանի գրիչներ, որոնք չեն վարանել խախտելու ընդունված շարունակ և կամ այդ իսկ սիստեմով հիշատակագրելիս, առանձին դեպքերում, և հատկապես գրչության ժամանակն ու հանգամանքները նկարագրելիս, ընդարձակաբանել են և թողել շափազանց արժեքավոր մանրամասնություններ, այդպիսով անգնահատելի ծառայություն մատուցելով հետագա սերունդներին:

Հիշատակարաններում բավական արժեքավոր տվյալներ կան ժն դարի առաջին կեսի, ինչպես քաղաքական անցուղարժերի, այնպես նաև ժամանակի պետական, եկեղեցական և հասարակական գործիչների մասին: Հիշատակարանների տվյալներով ճշտվում են նաև Հանգ-Թեմուրի արշավանքների, Կարա-Կոյունլու, Ամիր Յուսուֆի, Նրա որդու՝ Իսքանդարի և սրա եղբոր՝ Զհանշահի իշխանության ժամանակաշրջանի վիճելի թվականները, և որոշ մանրամասնություններից հնարավոր է դառնում մոտավոր կռահումներ անել առանձին իշխանավորների վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ:

1441—1443 թթ. հիշատակարանների մեջ հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև կաթողիկոսական աթոռի Սպից Էջմիածին տեղափոխելու և դրան հաջորդող իրադարձությունների մասին (էջ 522, 531—532, 536, 538 և այլն):

Մեզ համար առանձնապես կարևոր են այն, թեև շափազանց ժլատ, տեղեկությունները, որ հաղորդում են հրապարակվող հիշատակարանները, Հայաստանի տարբեր մասերում դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած հայ ֆեոդալական տների վերջին շառավիղների և նրանց վայելած իշխանական իրավունքների վերաբերյալ: Չափազանց հետաքրքիր է երուսաղեմի Մատենադարանի

№ 1617 ձեռագրի մեջ պահպանված և Համշենի հայ իշխան պարոն Դավթին հասցեագրված գրությունը (էջ 345):

Հայտնի է, որ Համշենի հայկական իշխանության մասին մինչ այժմ մեր ունեցած տեղեկությունները սահմանափակվում էին միայն Կլավիխոյի ուղեգրության տվյալներով, որոնք վերաբերում են 1406 թվականին: Այնինչ, ըստ հիշյալ գրության և նույն ձեռագրում պահպանված հիշատակարանի (էջ 344), 1425 թվականին Համշենում իշխել է պարոն Դավթի, որն ամենայն հավանականությամբ Կլավիխոյի մոտ հիշված պարոն Առաքելի որդին պետք է լինի: Այստեղ նույնպես, ինչպես Կլավիխոյի մոտ, կարևոր տեղեկություններ կան Համշենի սահմաններում երթևեկող վաճառականներից և փոխադրվող ապրանքներից գանձվող մաքսի մասին:

Ուշադրության արժանի են նաև հիշատակարանների հաղորդած տեղեկությունները երկրում ծավալվող կուլտուրական շինարարության, կրթական գործի և դպրոցական կյանքի, ինչպես նաև առանձին դրական-կրթական գործիչների վերաբերյալ: Բանասիրության համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հիշատակարանների մեջ պահպանված՝ Գրիգոր Տաթևացու, Թովմա Մեծոփեցու, Մատթեոս Զուլայեցու, Առաքել Սյունեցու, Գրիգոր Նաթանեցու և մեծ ու փոքր այլ գործիչների կենսագրական տվյալներն ու նրանց գիտական-հասարակական գործունեության կարևոր մանրամասնությունները, գրված երեմյն այդ գործիչների, իսկ շատ հաճախ նրանց մերձավոր աշակերտների ձեռքով:

Այս մանրամասնությունների մեջ է, որ հիշատակվում են առանձին հեղինակների կարևոր աշխատությունները, որոնցից գլխավորներից ցուցակը (շուրջ քսան անուն). մեջ է բերված ժողովածուի առաջաբանում (էջ XL—XLI):

Այս հատորում զգալի տեղ են գրավում նաև չափածո հիշատակարանները: Առավել արժեքավորներից է Գրիգոր Մեքենց Նաթանեցու հայտնի «Յիշատակարան Աղէտից»-ը, որը առաջին անգամը լինելով, լույս է տեսնում ամբողջությամբ՝ չորս տարբեր ձեռագրերի ու հրատարակված տարբերակների բարեխիղճ համեմատությամբ (էջ 272—286): Բանասիրության համար գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում նույն հեղինակի «Պատմութիւն արշաւանաց և ասպատակութեանց զարաց Լանկ-Թամուրի, ի Գրիգորէ Նաթանեցու» խորագիրը կրող չափածո ստեղծագործությունը (էջ 286—288), որը պարունակում է այնպիսի մանրամասնություններ, որոնց մասին լուր է «Յիշատակարան Աղէտից»-ը:

Ժե դարի սկզբի քաղաքական անցուղարձերի մասին հետաքրքիր մանրամասնություններ են պարունակում նաև Առաքել Սյունեցու «Աղամագրքի» 1403 թ. և Նիզանում ընդօրինակված «Յայամաւորքի» 1407 թ. Հովհաննես գրչի չափածո հիշատակարանները (էջ 34—37 և 68—71): Ուշադրության արժանի է նաև Գրիգոր Նաթանեցու աշակերտներից՝ Առաքել Բաղիշեցու չափածո ողբը, նվիրված իր ուսուցչի եղբրական մահվան նկարագրությանը (էջ 322—333): Նաթանեցին նահատակվեց 1425 թ. խառնարատի կամ Յիպես վանքում Բաղնիչի թրգական Ռոժակ ցեղի հրոսակների ձեռքով:

Հիշատակարաններում ավելի սակավ են հանդիպում տվյալներ երկրի տնտեսական կյանքի՝ առևտրի, վաճառականության, արհեստների և այլնի վերաբերյալ: Հողային հարաբերությունների մասին մասնակի տեղեկություններ կարելի է գտնել միայն վանական տնտեսությունների նկարագրությունների և հավատացյալների կողմից վանքերին ու եկեղեցիներին կատարված նվիրատվությունների մասին վկայող հիշատակությունների մեջ: Սակայն դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են վանական՝ «վակֆային» հողատիրությանը: Ժե դարում մեծ տարածում ստացած ֆեոդալական խոշոր հողատիրական ինստիտուտների՝ «սուլուրդալի», ինչպես նաև «իկիմայի» կամ «իկիմա-յե թամալիքի» մասին ոչ մի հիշատակության չենք հանդիպում: Մուլքի մասին եղած տվյալները վերաբերում են նույնպես վանքերի կողմից ձեռք բերված «դանձագին» կամ «արծաթագին» մուլքերին (էջ 565, 581, 582): Մուլքային ժառանգական խոշոր հողատիրության վերաբերյալ նույնպես ոչ մի հիշատակություն չկա:

Ինչպես ասվեց, կցկտուր են նաև տեղեկությունները քաղաքային կյանքի, առևտրի և արհեստավորության վերաբերյալ: Սակայն եթե ի նկատի ունենանք, որ դեռևս ԺԴ դարում Հայաստանի խոշոր և վաճառաշահ քաղաքներից շատերը, որոնք գտնվում էին միջազգային տարանցիկ առևտրի գլխավոր ճանապարհների վրա, մոնղոլական տիրապետության շրջանում քայվելից և որպես առևտրի և արհեստագործության կենտրոններ, հետզհետե կորցրին իրենց արժեքը, ապա այդ հատ ու կենտ և համառոտ հիշատակություններն ու աղբյուրիկ տվյալները (էջ 136, 167, 237, 344, 510 և այլն) ավելի քան մեծ նշանակություն են ստանում և կարող են

դիրտվել որպես սովյալ ռամանկաշրջանի և նրան հաջորդող դարերի հայ արհեստավորության և առևտրական դասի պատմության համար կարևոր փաստաթղթեր:

Բայց եթե ընդհանրապես վերցրած կարելի է ասել, որ արհեստավորության վերաբերյալ տեղեկությունները կցկտուր են ու համառոտ, ապա արհեստավորական դասի մեջ իրենց առևրույթ համետ, սակայն շատ կարևոր տեղ գրավող ձևագրերի քրտնաջան արտագրողների, գրիչների և ծաղկողների սոցիալական վիճակի և աշխատանքի պայմանների մասին հիշատակարանները բավական հարուստ նյութ են պարունակում: Ենթահիվ աղ հիշատակությունների, մենք մանրամասն ծանոթանում ենք ինչպես առհասարակ գրչության և ձևագրերի ընդօրինակման արվեստին, այնպես նաև հայ մատենագրության անձնավեր աշխատավորների հերոսական ստեղծագործական աշխատանքին, ճանաչում ենք նրանց և արձանագրում նորանոր անուններ, որոնք զալիս են հարստացնելու հայ կուլտուրայի անխոնջ մշակների՝ բազմաթիվ զրիչների ու ծաղկողների առանց այն էլ բավական պատկառելի ցանկը:

Որբան ընորոշ են Զաքարիա գրչի հետևյալ խոսքերը, որ նա գրել է իր ուսուցիչ՝ Հովհաննես գրչի մասին:

«Ան արդ, գրեալ եղև Յոհան գլուխն ձեռամբ վարդապետին իմոյ տէր Յոհանիսի Մանգասարենց, քաջ բարտողին, որ ՀՐ(72) տարի՝ ամառն և ձմեռն, գիշերն ու ցերեկ ի գրել եկաց: Որ գրեալ եղև ձեռամբ նորա եւ(40) Այսմաւուրը և Տարենգիբը, իսկ փոքր գիրք՝ Տետր և Աղօթմատառոյց, Եարակնոց և Սաղմոսարան, Մաշտոց և Գանձատետր Մ(50) — Կ(60) և այլ աւելի: և Աւետարանս (Ք(32): Եւ զայս Յոհան գլուխս ի ձեռութեան ժամանակիս, որ աշք չէր հայիլ և ձեռքն կու դռալըր, բազում շարշարանօք հազիւ կարաց աւարտել, և այլ շկարաց գրիչ բռնել մինչ ի վախճան, որ հանգեաւ ի Քրիստոս ՁՁ(86) ամաց» (էջ 587):

Կարևոր են նաև տեղեկությունները երաշտի, մորեխի, սովի, թանկության, համաճարակների (մահատարածամ) և այլ բնական աղետների վերաբերյալ: Հատկապես ուշադրության արժանի են ապրանքների գների մասին եղած հատուկներ տվյալները, որոնց շնորհիվ հնարավոր է մոտավոր պատկերացում կազմել բնակչության տնտեսական վիճակի և նյութական բարեկեցության մասին:

Հիշատակարանների մեջ մեծ չափով արտացոլված են նաև ժամանակի սոցիալ-տնտեսական, հարկային, վարչական և այլ կարգի տերմիններ, որոնցից շատերը արաբա-պարսկական տերմինների հայերեն համանիշներն են և այս տեսակետից էլ արժանի են հատուկ ուշադրության: Այդպիսի տերմիններից են, օրինակ, «հաւատի գին» (ջիզյա), «թագավորական հարկ» կամ «դեմոսական հարկ» (հոկուկ-ե դիվանի), «կողմնապետ» (ամիրթուման կամ բեկլարբեկ), «տեղապահ» (նախը), «գավառապետ» (հաքիմ), «հազարապետ» (միրբաշի), «սեպուհ» (ապյան, աշրաֆ), «տանուտեր» (քաղխուդա), «վերակացու» (մուքաշիր) և այլն և այլն:

Ենթահիվ այն բանի, որ ձևագրերի պատմության կապակցությամբ, հիշված են բազմաթիվ հայտնի և անհայտ անձնավորությունների անուններ, որոնց կցված են նաև նրանց սոցիալական դիրքին հատուկ տիտղոսներ և պաշտոնների անուններ, ուստի հիշատակարանների բնագրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում հատկապես սոցիալական տերմինները:

Ավերտոյ շենք համարում այստեղ նշել, որ ընկ. Լ. Խաչիկյանը մեծ և կարևոր աշխատանք է կատարել կազմելով ինչպես տեղանունների, այնպես նաև առարկայական ցանկեր, որոնք զգալի չափով հեշտացնում են հիշատակարանների օգտագործումը: Դեռ ավելին, անձնանունների և աշխարհագրական անունների ցանկը հարստացված է յուրաքանչյուր անվանը հաջորդող համառոտ բացատրություններով, որոնց շնորհիվ այս ցանկերը նաև բառարանների դեր են կատարում և գիտական մեծ արժեք են ստանում: Կալ կլինեն ռակայն, որ նույն սկզբունքով կազմվել են նաև առարկայական ցանկերը, և հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ տերմիններին ևս տրվել են համառոտ բացատրություններ, որով «ցանկեր»-ի այս ստվար մասը (150 էջ) ավելի քան անթերի կդառնար:

Այսպիսի բացատրություններ տրված են միայն ժողովրդական տերմիններին, որոնք առանձնացված են «օտար բառեր»-ի բառարանում (էջ 814): Այս առանձնացումը պատճառ է դարձել, որ մի շարք կարևոր սոցիալ-տնտեսական տերմիններ դուրս են մնացել առարկայական ցանկից, ինչպես՝ «ողֆ» կամ «ոխվ» (վախֆ), «մուր», «թարխան անել», «խաս անել», «ղապալա», «թաման», «գանուշման», «ղատի» և այլն, և փոխարենը այնպիսի տերմիններ, որոնք տեղ են գտել առարկայական ցանկի համապատասխան բաժիններում, ինչպես ապկեց, մնացել են առանց բացատրության (տես «աթափաղ», «ամիրա», «ամիրզա», «խան», «մելիք», «նալիպ», «ռալիս»),

«ջաղայ» (ջիզլայ), «թանկա», «մոխալ» և այլն)։ Իսկ օտար բառերի բառարանից դուրս են մնացել՝ «սըլեխ» (արաբ.) — զենք (էջ 276), «մնություն» (արաբ.) — ապահովություն (էջ 280), «քամ» (պրակ.) — սակավ (էջ 324) և հատուկենտ նման, մեծ մասամբ հանրահայտ, բառեր։

Մի քանի խոսք հիշատակարանների հրատարակման գիտական սկզբունքի մասին։

Պետք է նշել, որ ներկայումս հնարավոր չէ տալ որևէ ժամանակաշրջանի հայերեն բոլոր ձեռագրերի հիշատակարանների լիակատար ժողովածուն։ Մի կողմ թողած այն փաստը, որ շատ ձեռագրեր դեռևս գտնվում են մասնավոր անձանց ձեռքում, մեծ թվով ձեռագրեր կան կենտրոնացված արտասահմանյան երկրների թանգարաններում ու ձեռագրատներում, որոնք մատչելի չեն մեզ։ Հիշյալ ձեռագրերի շատ շնչին մասն է նկարագրված լույս տեսած ձեռագրացուցակներում։ Այսպես, Նրուսագեմի Մատենադարանի 4000 հայերեն ձեռագրերից նկարագրված են ընդամենը 383 ձեռագիր¹, Վենետիկի շուրջ 3500 ձեռագրերից նկարագրված են 319-ը², Վիեննայի մոտ 1000 ձեռագրերից՝ 573-ը³, իսկ Սպահանի ս. Ամենափրկչի վանքի 1000-ի չափ ձեռագրերի հրատարակված ցուցակներ չկան։ Մենք այստեղ ի նկատի ունենք այն ձեռագրերը, որոնք գտնվում են արտասահմանի հայություն և հայ ազգային-եկեղեցական հաստատությունների ձեռքում, մինչդեռ թեև անհամեմատ փոքր թվով, սակայն եվրոպական զանազան խոշոր թանգարանային հաստատություններում ևս պահպանվում են հայերեն ձեռագրեր, որոնք թեև ուսումնասիրված են առանձին եվրոպացի հայագետների կողմից, սակայն հրատարակված ցուցակները հեռու են լիակատար և սպառիչ լինելուց։

Պարզ է, որեմն, որ հիշատակարանների հրատարակվող ժողովածուները այս կամ այն չափով թերի են և չեն ընդգրկում առկա բոլոր ձեռագրերը։ Սակայն, քանի որ միաժամանակ լույս են տեսնում նաև Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանի «Յիշատակարանը ձեռագրաց» մեծածավալ ժողովածուի հատորները, ուստի կարելի է հուսալ, որ այս երկու զուգահեռ հրատարակությունները մեծ չափով կարող են լրացնել միմյանց։

Լ. Խաչիկյանը ջանք չի խնայել, որպեսզի, որքան հնարավոր է, քիչ հիշատակարաններ դուրս մնան այս ժողովածուից։ Այդ նպատակով նա պրպտել է նաև մի քանի անտիպ ձեռագրաց ցուցակներ, որոնցից քաղել է զգալի թվով արժեքավոր հիշատակարաններ։

Հիշատակարանների բնագրերի հրատարակությունը կարելի է օրինակել համարել։ Դրանք վերծանված և ընթերցված են ամենայն ուշագրություն և գիտական բարեխղճությամբ։ Նման բնագրերի հրատարակության ժամանակ, չափազանց կարևոր նշանակություն ունի ճշգրիտ կետադրության վերականգնումը, որը հնարավոր է միայն բեազրի մտքի ճիշտ ընկալման դեպքում։ Այս տեսակետից ևս գրախոսվող հատորը արժանի է դրվատանքի։ Կան միայն հատուկ կենսա վիճելի տեղեր, ինչպես, օրինակ, Մատենադարանի № 6862 ձեռագրի 1441 թ. հիշատակարանի այն հատվածում (էջ 514), որտեղ գրիչը նկարագրելով Ջահանգիր արշավանքը դեպի Վրաստան և Սամշվիլից քաղաքի ավերումը գրում է. «Եւ յորժամ եկն ազգն Տաճկաց՝ փախըստական եղին աղոն Վրաց և մտան ի յԱփսխազս, և մնաց ազգս Հայոց, որք եկեալ էին և բնակեալ ի Վրացստունս՝ ի ձեռն անաւրինաց...»։ Մեր կարծիքով, այստեղ սորք եկեալ էին և բնակեալ ի Վրացստունս՝ միջանկյալ նախադասություն է, հետևաբար վերջին բառից հետո՝ բուլթի փոխարեն պետք է լինի ստորակետ։ Խոսքը այստեղ վերաբերում է Շահ-Ռուսի արշավանքների ժամանակ Վրաստան ապաստանած հայերին։

Իսկ Մատենադարանի № 4829 ձեռագրի 1444 թ. հիշատակարանի հետևյալ հատվածը. «Կըրորվաւ և նոյն Թումայ վանից հաւր ձեռօքն նաջըաղընի վէցբու հողն արտ, ամիրաց մըլըրաթըղթովն և նըշանովն՝ սուրբ Վարդանայ մուր գընալ և...» էդին, և կաթողիկոսնց արուերն, և Պէշգէնի գրախոսն՝ սուրբ Վարդանայ վանիցն մուրք, շինեցաւ և ձիթահանքն սուրբ Վար-

¹ Տես Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղէմի սըբոյ Յակոբեանց վանքի, առաջին հատոր, կազմեց Արտավազդ երբ, Սյուրմեյան, Վենետիկ, 1948, երկրորդ և երրորդ հատորներ, կազմեց Նորայր եպս. Պողարյան, Երուսաղէմ, 1953—1954։

² Տես Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատ. Ա և Բ, կազմեց Բարեդ վ. Սարգիսյան, Վենետիկ, 1914—1924։

³ Տես Տուրակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Հակովբոս վ. Տաշյան, Վիեննա, 1895։

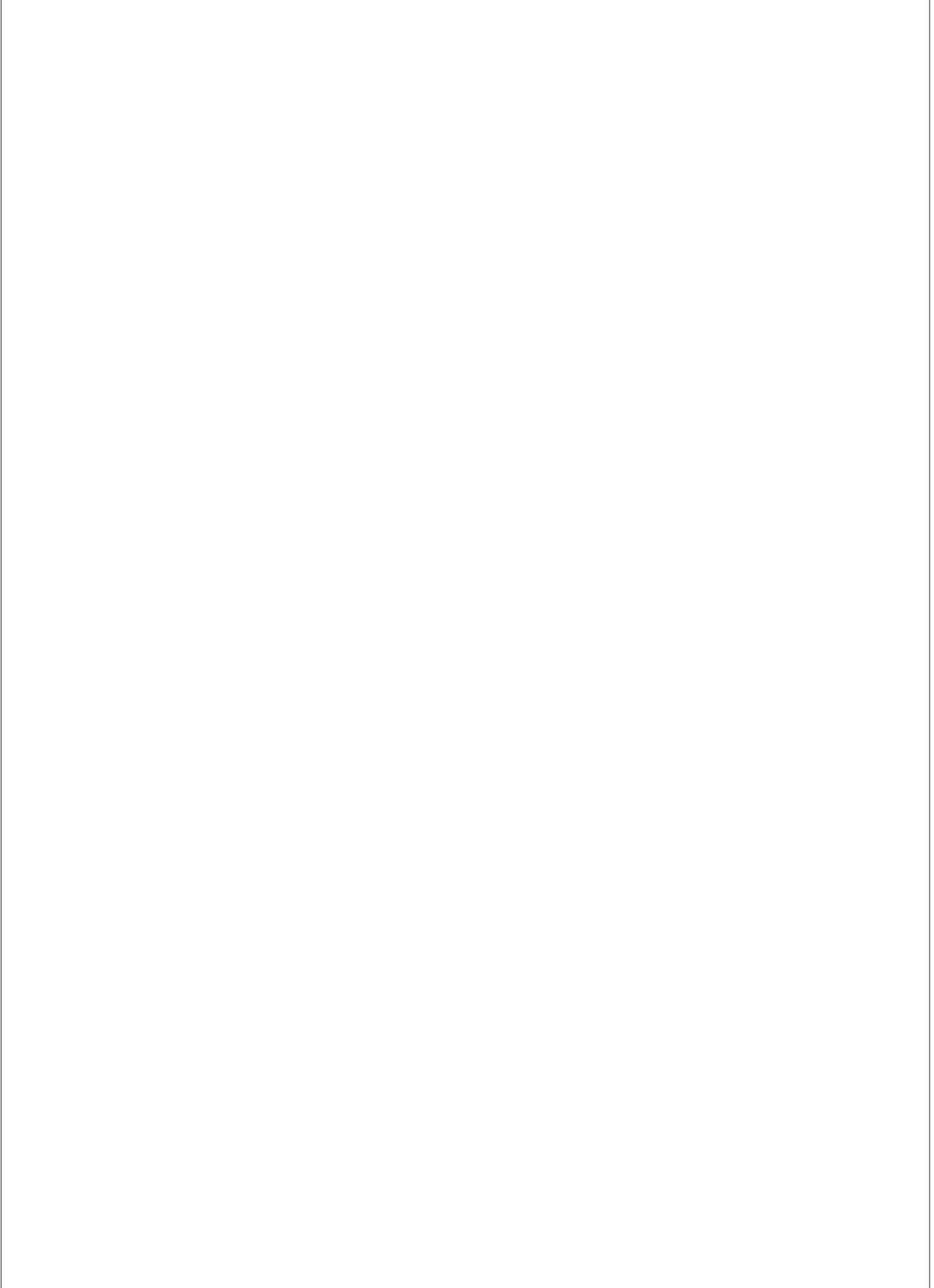
* Բնագրում մեկ բառի տեղ ազատ է թողնված, որտեղ հավանաբար պետք է լինի ալգետիլոնջ անունը։

դանայ, ի Գաւաշ գեաւդս», մենք կառաջարկեինք կետադրությունը փոխել և կարդալ այսպէս. «Կըտըրվաւ և նոյն Թումայ վանից հաւր ձեռօքն Նաջըադընի վէցքու հողն արտ, ամիրաց մըլ-քաթըղթովն և նըշանովն, սուրբ Վարդանայ մուլք. գընաւ և... էգին և Կաթողիկոսենց արտերն և Պէշգէնի գրախտն՝ սուրբ Վարդանայ վանիցն մուլք. շինեցաւ և ձիթահանըն սուրբ Վարդանայ, ի Գաւաշ գեաւդս»:

Համառոտ և չափազանց ժլատ են ձեռագրերի ներկա վայրի և վիճակի մասին տրված տեղեկությունները: Կան հիշատակարաններ, որոնք թեև քաղված են Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից, սակայն դրանք ժամանակին լույս են տեսել կամ ձեռագրաց ցուցակներում և կամ այլ ժողովածուներում և ուսումնասիրություններում: Այս դեպքում անշուշտ վատ չէր լինի նշել այդ մասին և ցույց տալ, թե ի՞նչ առիթներով և որտե՞ղ են լույս տեսել այդ հիշատակարանները: Դրանից աշխատությունը մեծ չափով կշահեր: Նախորդ հրատարակությունների մասնակի համեմատությունը ընկ. Լ. Խաչիկյանի կազմած հատորներում հրատարակված բնագրերի հետ, թույլ է տալիս ասելու, որ հին հրատարակություններից շատերը աղավաղված են և կրճատված, ուստի և չեն կարող հավաստի սկզբնաղբյուրներ համարվել:

Այսպիսով, ժե գարի առաջին կեսի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների այս ստվար հատորը ոչ միայն զալիս է վկայելու նրա հրատարակչի գիտական բարձր հատկանիշների և կատարած քրտնաջան աշխատանքի մասին, այլ այն միաժամանակ հանդիսանում է սովետահայ հայագիտության լուրջ նվաճումներից մեկը: Կասկածից դուրս է, որ նման արժեքավոր և լուրջ հրատարակությունները նոր թափ են հաղորդում հայագիտության զարգացմանը:

Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ԺԽ ղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն Բ, կազմեց Լ. Ս. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1958, 600 էջ:

Լ. Խաչիկյանի «ԺԽ ղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» մեծածավալ աշխատության Բ մասը նույն հեղինակի «ԺԻ ղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների» և «ԺԸ ղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների» Ա մասի օրգանական շարունակությունն է: Գրախոսվող հատորը բովանդակում է 1451—1480 թվականներին գրված 575 ձեռագրերի հիշատակարաններ, որոնց բովանդակությունը մեծ արժեք է ներկայացնում Հայաստանի և հարևան երկրների ինչպես քաղաքական, այնպես նաև սոցիալ-տնտեսական պատմության ուսումնասիրության համար:

Հանրահայտ փաստ է, որ մի տասնամյակ սրանից առաջ XV դարի հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած նյութերը շատ աղբյուրի էին, և հայագետները այդ շրջանի մասին սեղմ և ընդհանուր դատողություններից այն կողմ չէին կարող անցնել: Իրավացի էր Հ. Մանանդյանը, երբ պնդում էր, որ հիշյալ ժամանակաշրջանի պատմության գիտական լրիվ ուսումնասիրությունը հնարավոր կդառնա միայն այն ժամանակ, երբ հրապարակ կգան դեռևս չհրատարակված հայ և օտար աղբյուրները, որոնց թվում նա ընդգծում էր հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: Ուրախությամբ պետք է նշել, որ այդ աշխատանքը մեզ մոտ սկսվել է և նորմալ կերպով առաջ է ընթանում: Արդեն լույս են տեսել Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրությունների» (XIII—XVIII դդ.) երկու սուլար հատորները, «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքի Ա և Բ պրակները և Լ. Խաչիկյանի «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների» երեք սովորածավալ հատորները:

Եթե գրախոսվող գրքի մասին դատելու լիեններ ենելով սոսկ նրա վերնագրից, ապա պետք է կարծել, որ մենք գործ ունենք միայն 1451—1480 թթ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մի ժողովածուի հետ: Սակայն իրականում գիրքն ընդգրկում է ոչ միայն հիշյալ 30 տարվա հայերեն ձեռագրերի բոլոր հիշատակարանները, այլև նրան կցված 143 էջից բաղկացած մի ընդարձակ առաջաբան, որը իրավամբ համարվում է XV դարի երկրորդ կեսի պատմությանը նվիր-

ված խիստ արժեքավոր մենագրություն՝ գրված ինչպես հիշատակարանների, այնպես էլ տափաղիք և անտիպ այլ աղբյուրների ընձեռած փաստական հարուստ նյութի հիման վրա: Այս առաջաբանը XV դարի հիշատակարանների Ա մասին կցված առաջաբանի հետ միասին ամբողջացնում է XV դարի քաղաքական և տնտեսական պատմությունը, հանդիսանալով XV դարի պատմությանը նվիրված միակ լուրջ գիտական ուսումնասիրությունը:

Քանի որ հիշատակարանների գիտական հրատարակության սկզբունքները Լ. Խաչիկյանի հրատարակած նախորդ հատորներից արդեն ծանոթ են և դրանց մասին նախորդ գրախոսողները արդեն խոսել են և վեր հանել դրանց բանասիրական ու աղբյուրագիտական առավելությունները¹, ուստի մենք ավելորդ ենք համարում այստեղ կրկին անդրադառնալ այդ հարցերին: Մենք կհորձենք միայն կանգ առնել հիշյալ առաջաբանի և հատորին կից հարուստ գիտական ապարատի վրա:

XV դարի երկրորդ կեսի պատմությանը նվիրված այս ընդարձակ «ներածությունը», որ հեղինակի կողմից համեմատորեն անվանված է «Համառոտ ակնարկ», բաղկացած է երկու մասից, որոնցից առաջինում քննության է առնված քաղաքական պատմությունը, իսկ երկրորդում՝ շատ ափսոսմամբ ուսումնասիրության են ենթարկված երկրի ներքին կյանքի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր:

Ննդորտ առարկա ժամանակաշրջանի քաղաքական անցուղարձերի պատմությունը Հայաստանում բնորոշվում է այն անդադար պայքարով, որ տեղի էր ունենում թուրքմենական երկու ազգակից ցեղերի՝ աղ-կոյունյունների և կարա-կոյունյունների միջև: Այդ երկու ցեղերը հաստատվել էին Նիքարտի ու Տիգրիսի վերին հոսանքում, դեռևս XIII դարում: XV դարի սկզբներում, Լանկ-Թեմուրի արշավանքներից հետո նրանք սկսեցին ակտիվ գործունեություն ծավա-

¹ Տե՛ս Վ. Հակոբյան, ԺԻ ղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. դիտ., 1951, № 3, Հ. Փափագյան, ԺԽ ղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների Ա հատորը, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. դիտ., 1956, № 10:

լել Փոքր Ասիայում: Նրանց միջև պայքարը սկսվել էր դեռևս XV դարի 30-ական թվականներից և դրա հիմնական նպատակը ամբողջ Հայաստանի վրա տիրապետության հաստատումն էր: Փոփոխական հաջողություններով այդ պայքարը տեղեց մինչև 1488 թվականը և ավարտվեց Աղ-կոյունլու Ուզուն Հասանի Մարանդի մոտ տարած հաղթանակով:

Այդ երկարատև պատերազմների ժամանակ տոնատակ էր գնում աշխատավոր հայ ժողովուրդը, կոտորվում, կողոպտվում, գաղթի մատնվում. այդ մասին կան սրտաճմլիկ նկարագրություններ ականատես գրիչների թողած հիշատակարաններում: Սակայն աղ-կոյունլուների տիրապետության շրջանին ևս բնորոշ էին հաճախակի ընդհարումները հարևան երկրների և հատկապես օսմանյան Թուրքիայի հետ: Ուզուն Հասանից և հատկապես նրա որդի Յաղուբ փաղիշահից հետո աղ-կոյունլուների պետությունը բզկտվում էր ներքին զահակալական կոիվներից, և երկիրը փաստորեն մատնված էր անիշխանության: Դեռևս Յաղուբ փաղիշահի օրոք արդեն լսվածացած ծանրացած էր ազգաբնակչության վիճակը: Հիշատակագիրները նրան անվանում են «այր ժանտ և անօրէն, անգութ և անողորմ, հայածիլ բրիստոնէից», որ «խափանեաց ի բրիստոնէից թամբով ձի հծնել, զհնչումն ժամուց և զանգակաց, զզնմունս, և զսպիտակ գօտի առանց կապուտի, և այլ բազում շարիս արար» (Առաջարան, էջ XXXVIII): Նա փորձում էր նաև բռնի մահմեդականացնել Սյունիքում և Այրարատում դեռևս իրենց գոյությունը պահպանող հայ ֆեոդալներին. «Յայսմ ամի (1488) ասված է մի հիշատակարանում,— և (40) ազատորդի կալան թէ տաճկացէք. այլ ողորմածն աստուած ձեռնուռ և ազնական եղև նոցա... որ է (?) ամիս կալուական կացին և բազում տուգանք տվին և ի հալատոցն Քրիստոսի ոչ դարձան» (նույն տեղում):

1480-ական թվականներից սկսած օսմանցի թուրքերի և եգիպտական զորքերի միջև մղվող պատերազմները իրենց հերթին ոտնատակ էին անում օսմանյանի կողմից զբաղված հայկական շրջանները և Թուրքիայի հայաշատ քաղաքների բնակչությանը:

Առանձնապես աղետաբեր էին Արդաբիլում հաստատված Սեֆյան շեյխերի կազմակերպած կրքըրլաշ մուրիդների սիստեմատիկ արշավանքները դեպի Դաղստան և Վրաստան, որոնց ժամանակ ավերվում և կողոպտվում էին ենթարկվում Հյուսիսային Ադրբեջանի ու Վրաստանի գյուղերն ու քաղաքները: «Եւ զամենեսեան,— ասված է մի հիշատակարանում,— որ ի ձեռն էած (Շեյխն-Հայդար) ի բրիստոնէից և ի տաճ-

կաց դարս և զկանայս սրով կոտորեաց և զբաղարն ամենայն (Շիրվանը) հրով այրեաց կուրմաշօքն և որ ինչ էր ի նմա... Եւ զանասունս ամենայն զձի և զշորի, զուխտ և զոյսար սրով կոտորեաց, և այնպէս ոչ խնայեաց ի մարդ և յանասուն» (էջ XXXVII):

Ինչպես այս հատորում, այնպես նաև «Ժն դարի հիշատակարանների» Ա մասում, ընդգրկված մեծ թվով հիշատակարանները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են նաև հարևան Վրաստանի պատմության համար: Ստեփանոս Չմշկաձագեցի բանաստեղծ հիշատակագիրը, Մելիքսեթ գրիչը և շատ ուրիշներ վառ գծերով նկարագրում են այն կողոպտիչ արշավանքները, որ կատարել է Ուզուն Հասանը իր հրոսակախմբով Վրաստանի շրջաններում, հատկապես Թբիլիսիում և Գորիում (էջ 394—395, 415):

Ներկա հատորի, ինչպես նաև Ա հատորի առաջարանում է. Խաչիկյանը ի մի է բերել XV դարի քաղաքական պատմությանը վերաբերող հիշատակարանային բազմաթիվ կարևոր տվյալներ, որոնք, որպես գեպերին ժամանակակից, ականատես և ակնհայտոր գրիչների ճշմարտապատում արձանագրություններ, մեծ չափով օգնում են ճշտելու թուրքմենական դինաստիաների տիրապետության շրջանի ժամանակագրական մուծ և վիճելի շատ հարցեր: Պետք է ասել, որ արևելագիտությանը հետաքրքրող պատմական կարևոր ժամանակաշրջաններից մեկը հանդիսանում է հենց ժն դարի թուրքմենական դինաստիաների տիրապետության ժամանակաշրջանը: Այդ շրջանի քաղաքական պատմությանն ու ժամանակագրական որոշ հարցերի լուսաբանման են նվիրված նշանավոր արևելագետ Վ. Մինորսկու «Turkmenica» հոդվածաշարքի մեջ մտնող տասից ավելի հոդվածներ: Եթե իսխանության և սեֆեյիների տիրապետության շրջանը հայտնի է պարսկալեզու անվանի պալատական պատմիչներով, ապա կարա-կոյունլուների և աղ-կոյունլուների շրջանը այս տեսակետից գրավում է ամենահետին տեղերից մեկը: Այս շրջանը չունի Աթամելիք Ջուլիսիյի կամ Ռաշիդ ադ-դինի, Հասան բեկ Ռումուլի կամ Իսքանդար Մունշիի նման պատմագրության հսկաներ: Եղած մի բանի խոշոր պատմագրական երկերը (Մաթլա-ու-սաադեյն, Ռովզաթ-ու-սաֆա, Հաբիբ-ու-սիար և այլն) ստեղծված են հարևան մյուս մուսուլմանական թագավորների ուրբունիքներում և հիմնականում նվիրված լիսնելով իրենց երկրների պատմությանը, հիշյալ թուրքմենական տերությունների պատմությանը անգրադարձել են միայն այնքանով, որքանով որ այն կարող էր վերաբերել երկու պետությունների փոխադարձ հարաբերություններին:

Պարզ է ուրեմն, որ նշված ժամանակաշրջանի պատմական սկզբնաղբյուրները սահմանափակվում են միայն մեծ ու փոքր ժամանակադրություններով և հիշատակագրություններով, որոնց մեջ բավական կարևոր տեղ են գրավում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները:

Ակներև է սակայն, որ հիշատակարանները առավել անմիջական նշանակություն ունեն Հայաստանի և հարևան երկրների հայաշատ կենտրոնների ներքին կյանքի ուսումնասիրության և հատկապես տնտեսության ու կուլտուրայի մասին ավելի պարզ պատկերացում կազմելու համար: Այդ համոզիչ կերպով ապացուցված է գրախոսվող գրքի «Ներածական» մասում, որտեղ միանգամայն նոր տվյալների հիման վրա է. խաչկյանը բազմակողմանի ուսումնասիրության է ենթարկել Հայաստանի ներքին կյանքին վերաբերող մի շարք կարևոր հարցեր:

Այստեղ մենք գտնում ենք Հայաստանի տեղի տարիքի վրա գոյություն ունեցող մանր իշխանությունների շարադրված պատմությունը, որտեղ լայնորեն պարզաբանված են նաև այդ իշխանությունների փոխհարաբերությունները կառավարությունների և աղ-կոյունների հետ: Հատկապես կարևոր են ինչպես Բաղնջի, այնպես նաև Նիգանի, Ոստանի, Հազոյի, Սասունի, Ջերմուկի, Սպարկերտի, Բալուի, Մծնկերտի և Հարավային Հայաստանի այլ վայրերի քրդական ամիրությունների մասին հաղորդվող նոր տեղեկությունները, որոնք ուսումնասիրողին բերել են այն ճիշտ եզրակացությանը, որ «տարբերվելով Հարավային Հայաստանում գոյություն ունեցող քրդական կիսանկախ ամիրություններից, որոնք ժառանգաբար կառավարվում էին տեղական քուրդ ամիրների դինաստիաներով, Հայաստանի մյուս մասերում թուրքմենական քուշլոր ավագանիներից և ոչ մեկը չկարողացավ կառուցել տիրապետություն հաստատել» (էջ LIX-LX): Հիշատակարանների տվյալները թույլ են տալիս հաստատապես պնդելու, որ Հարավային Հայաստանի քրդական ամիրությունների ու թուրքմենական «Կղզմնապետությունների» բնակչության մեջ գերակշռում էր հայ էթնիկական տարրը և որ հայ խոշոր առևտրականներն ու վաշխառուները վարչական ու հարկային տեղական ատյաններում կարևոր պաշտոններ էին գրավում, քուրդ ու թուրքմեն ցեղապետների հետ միասին անխնա շահագործման ենթարկվելով հայ աշխատավոր գյուղացիությանը:

Հատորն ընդգրկում է նաև զգալի թվով հիշատակարաններ, որոնք պարունակում են արժեքավոր տվյալներ Հայաստանի դանազան մասերում զոռնա իրենց գոյությունը պահպանող հայ ֆեոդալական տների մասին: Հայտնի է, որ

մահմեդական իշխանավորները հալածելով հայ ֆեոդալական տների վերջին ներկայացուցիչներին, որոշ չափով հովանավորում էին վանական հաստատությունները, համեմատաբար արտոնյալ վիճակ ստեղծելով հայ հոգևոր ֆեոդալականության համար: Այդ էր պատճառը, որ հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության վերջին շառավիղներին շատերը սեփական կալվածները հափըշտակումից փրկելու համար ստիպված էին լինում իրենց «պատվարել վանական կալվածատիրության ցուցանակներով» (էջ LXII): Հոգևորական սրբմի մեջ պարտված այս ֆեոդալական տները, լինելով հայ ժողովրդի անկախ գոյության վերջին հիշատակները, սնում էին ազատագրական պայքարի գաղափարներ ու որոշակի դեր էին խաղում ժողովրդի կուլտուրական տրագիքիաների պահպանման ու զարգացման գործում: Դրանցից էին Էջմիածնի, Գանձասարի, Աղթամարի կաթողիկոսությունները, Վայոց ձորի Պոռչյանների ֆեոդալական տունը, Սյունիքի Օրբելյան ֆեոդալական տունը, Արցախի Հասան-Ջալալյան և Դոփյան ֆեոդալական տները, Գառնի շրջակայքի գյուղերին տիրող և իրենց Գրիգոր Պահլավունուց սերված համարող իշխանների տունը, Լոռվա հայկական իշխանությունը և շատ ուրիշներ:

Առաջաբանում ի մի են բերված հիշատակարանային միանգամայն նոր նյութեր այդ վանական հաստատությունների, նրանց կալվածքների, տնտեսության, եկամտի աղբյուրների, երկրի կուլտուրական կյանքում կատարած դերի մասին: Կան նաև տվյալներ բազմաթիվ վանքերի վերաշինության ու կառուցման վերաբերյալ: Այդ տեսակետից մեծ արժեք է ներկայացնում առաջին անգամ սույն հատորում հրատարակվող Զաքարիա կաթողիկոսի կոնդակը, որը հրապարակվել է Ալեքսանդրյան գավառում կատարված շինարարության կապակցությամբ (էջ 173—174):

Հանրագումարի բերելով ձեռքի տակ եղած քուրդ փաստերը և խաչկյանը ցույց է տալիս, թե ինչպես վանքերն ու եկեղեցիները նվիրատվությունների, «մեղաց զնի» գանձման, գնումների, բանադրանքը շահույթի աղբյուր դարձնելու, իշխողների թունդություններից ու կամայականություններից այլ երկրների գաղթող գյուղացիների անշարժ ունեցվածքի սեփականացման, առևտրի և բազմապիսի այլ միջոցներով ընդարձակում էին իրենց շարժական և անշարժ գույքը:

XV դարի երկրորդ կեսում, երբ փակվել էին Գլաձորի և Տաթևի նշանավոր համալսարանները, ուսումնական կյանքն անուղղակիորեն շարունակվում էր զարգանալ Հայաստանում: Սեպուհ լեռան

Ավագ վանքում, այսպեւ նրա մոտիկ գտնվող Կապուխի վանքում հիշատակարանների տվյալների համաձայն, կրթական բուռն գործունեություն էր ծավալել Հովհաննես Համշենցին, ստեղծելով աշակերտների մի մեծ խումբ, որոնք այստեղ էին ժամանում Հայաստանից և Հայաստանից դուրս գտնվող հայաշատ այլ շրջաններից: Հիշատակարաններում կան տեղեկություններ նաև այլ ուսումնական հաստատությունների մասին՝ Թբիլիսիի, Կոստց անապատի, Խարբերդի մոտ գտնվող Սուր վանքի, Վայոց ձորի Բոլորաբերդ անապատի և այլն:

Բացառիկ մեծ արժեք են ներկայացնում հրատարակվող հիշատակարանները տվյալ ժամանակաշրջանում հայ աշխատավոր գյուղացու արտադրական կենցաղի և հատկապես գյուղական համայնքի հետ կապված հարցերը լուսաբանելու համար:

Հիշատակարանների և այլ փաստաթղթերի ընձեռած նյութի հիման վրա Լ. Խաչիկյանը գալիս է այն եզրակացության, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում համայնքի տնտեսական և իրավական հիմքերը դեռևս բավարար չափով ամուր էին: Որևէ հողամասի օգտագործման իրավունքի օտարման ժամանակ պահանջվում էր գյուղական համայնքի համաձայնությունը: Երբ խոսք է լինում գյուղական համայնքի մասին, ապա պետք է նշել և այն հարուստ նյութի մասին, որ ընձեռում են հիշատակարանները ազգագրագետներին՝ գերդաստանների գոյության հարցը լուսաբանելու համար: Վերջիններս ցույց են տալիս նաև, որ ունեւոր գերդաստանները հաճախ սեփականացնում էին համայնքին պատկանող հողերի մի մասի օգտագործման իրավունքը, որոնց տնօրինման գործին համայնքը իրավունք չուներ միջամտելու:

Ուշագրավ են գյուղական ընդհանուր հողատարածության (քլոֆշան) մեջ մտնող Լ. Խաչիկյանի թվարկած հետևյալ 5 կատեգորիաները: ա) հողարածանման ենթակա համայնքապատկան վարելահողեր, խոտհարքներ, արոտավայրեր և այլն, բ) տարբեր ճանապարհներով մասնավոր սեփականություն (սեյաններ, սեմուլք) դարձած այրիներ, պարտոզներ, վարելահողեր, գ) գյուղատերերի կողմից սեփականացված վարելահողեր, որոնք տրվում էին վարձակալման, դ) վանական հաստատություններին նվիրաբերված հողակտորներ և, վերջապես ե) անմշակ, խոպան ու ճահճոտ հողային տարածություններ: Ի դեպ պետք է ասել, որ նույն կատեգորիաները պրոպրիետարների որոշ տարբերությամբ պահպանված էին նաև XVI—XVII դարերում:

Ներածության այս մասը շարադրելիս Լ. Խաչիկյանը մեծ շափով օգտագործել է նաև ձեռագրերում

գրերում պահպանված բազմաթիվ կալվածագրեր, որոնք XIV—XV և հետագա դարերի ագրարային հարաբերությունների պատմության համար մեծ արժեք են ներկայացնում և արժանի են առանձին հրատարակության:

Ձնայած XV դարի Հայաստանի քաղաքների, արհեստագործության ու առևտրի մասին հիշատակարանները և օժանդակ այլ աղբյուրները քիչ նյութ են տալիս, այնուամենայնիվ այդ սակավ նյութի հիման վրա, ինչպես նաև օտար և հայ ճանապարհորդների ուղեգրություններից քաղած նյութերով Լ. Խաչիկյանը իր առաջաբանում բավականին մանրամասն ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի պատմության այդ քիչ լուսաբանված բնագավառը: X դարից սկսած և բազմաթիվ հարյուրամյակներ շարունակված զանազան քոչվոր ցեղերի կողոպտիչ արշավանքները Հայաստանում, դրան հաջորդած թուրք-թաթարական ու մոնղոլական տիրապետությունը ուժեղ հարված հասցրին վաղեմի փարթավ, վաճառաշահ ու բազմամարդ քաղաքներին: XV դարում որոշ չափով սկսեցին աշխուժանալ այն քաղաքները, որոնք ընկած էին Հայաստանի վրայով անցնող Թավրիզ-Հալեպ առևտրական ճանապարհի վրա: Նրանցից հիշատակվում են Վանը, Արճեշը, Արծկեն, Խլաթը, Բաղեշը, Ներ-դենկան, Խիզանը, Մուշը, Ուտանը, Խարբերդը, Բաբերդը, Սղեբդը և ուրիշներ: Լ. Խաչիկյանը իր ուսումնասիրության մեջ կանգ է առնում ոչ միայն բուն Հայաստանի տերիտորիայի վրա գտնվող քաղաքների վրա, այլև պատմական Հայաստանի հարավ-արևմուտքի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Իրանի քաղաքների հայ գաղութների կյանքի վրա, ուր հայ առևտրականներն ու արհեստավորները մեծ կշիռ ունեին: Դրանցից էին Ամիդի, Հալեպի, Հըսեյնեյի, Շամախու, Վրաստանի սահմանագլխին գտնվող Արեշի, Ադրբեջանի, Շամբանի, Դերբենդի շրջակայքի, Թավրիզի, Մարաղայի, Արդաբիլի, Սուլթանիայի, Թբիլիսիի, Գորիի, Ախալցխեի և այլ քաղաքների հայկական գաղութները: Այստեղ հայ առևտրականներն ու արհեստավորները նպաստում էին քաղաքային կյանքի զարգացմանը: Լ. Խաչիկյանը թվարկում է վերոհիշյալ քաղաքներում առկա շուրջ 30 տարբեր արհեստներ, այդ ցանկը համարելով խիստ թերի:

Ուսումնասիրության վերջին մասը նվիրված է աղ-կոյունիկների և կարա-կոյունիկների հարկային քաղաքականությանը: Լ. Խաչիկյանը չի բավարարվել միայն հիշատակարանների տվյալներով և որոշ վիճելի գրությունով հանդերձ, նրան հաջողվել է տալ հարկերի ու հարկապահանջությունների ընդհանուր պատկերը, սակայն հարկային սիստեմի և հարկերի իրաց-

ման սկզբունքների ու նորմերի հարցը դեռևս կարող է հետագա ուսումնասիրության: Առարկայի հետազոտման համար անհրաժեշտ է նաև հարկերի այն ստորաբաժանումն ու խմբավորումը, որն առաջարկում է ի. Խաչիկյանը: Այլևի՜ ձիշտ, դա հարկերի սոսի թվարկում է՝ համառոտ բացատրությամբ, առանց զրանց տնտեսական էության և բնույթի մեջ խորանալու: Այստեղ, առաջին անգամ, փորձ է արված պարզելու նաև որոշ հարկերի հատուցման շափերը: Այսպես օրինակ, ամենամանրակրկիտ ուսումնասիրության հիման վրա ի. Խաչիկյանը համոզեցուցիչ կերպով ցույց է տալիս, որ հայ հպատակներից զանձվող ամենածանր հարկը՝ գլխահարկը կամ որ նույնն է, «չիզվան», XV դարի ընթացքում անընդհատ բարձրացել է և դարի վերջում, 1435 թ. համեմատությամբ, զանձվել է կրկնակի շափով:

Շահեկան են նաև ի. Խաչիկյանի կատարած բավական մանրազնի ուսումնասիրություններն ու ճշտումները XV դարի գրամական սիստեմի և ժամանակ առ ժամանակ դրամի կուրսի տատանումների վերաբերյալ:

Պետք է ասել, որ ինչպես նախորդ հատորում, այս հատորում ևս կան հիշատակարանների բնագրերի վերծանման որոշ վրիպումներ, որոնք հիմնականում հետևանք են ոչ ճիշտ կետագրության կամ օտար բառերի խմաստի սխալ ընկալման: Այսպես, օրինակ, «Լուսավորչի աջի» պատմությանը նվիրված հայտնի հիշատակարանում (էջ 174, տող 18—19) «տուեալ ձեռագիր և մտեալ դաման առնուլ հարկս յամիրայէն Բաղիշու» հատվածը պետք է լինի «տուեալ ձեռագիր և մտեալ դաման՝ առնուլ հարկս յամիրայէն Բաղիշու»: Այսինքն Զաքարիա կաթողիկոսը պարտավորագիր տվեց և «գամանի» (گامان) — երաշխավորության տակ մտավ կամ հանձն առավ Բաղիշի ամիրայից ստանալ հարկը և տալ Զհանշահին, որից հետո, ինչպիսի ասված է հիշատակարանում, «հաւանեալ արքայն և դժխոյն ետուն նմայ նշանագիր և հրաման առնել զինչ և կամիրցի»: Որ այս հատվածը սխալ է ընկալվել, այդ երևում է նաև օտար բառերի բառարանից (էջ 598), որտեղ փոխանակ բացատրելու «մտեալ դաման» խոսքը՝ հիշված է «գաման առնուլ» և ենթադրաբար բացատրված է «արգարություն խնդրել»: Այս կարգի մի քանի այլ վրիպումներից բացի կան նաև կուպիտ տպագրական վրիպակներ, որոնք տեղի են տալիս մտքի աղավաղումների, ինչպես օրինակ, էջ CXXVIII, տող 14-ում տպված է «զորաշարքեր», փոխանակ «զորաշարժերի», կամ էջ 176, տող 1, «ընդառաջ էլ զոռոզն Մահմուտ-բեկ» փոխանակ «ընդառաջ ել զոռոզն Մահմուտ-բեկ» և այլն:

Մատենադարանի № 3756 ձեռագրի, Շմավոն Անգեղակոթցու հիշատակարանը տպագրված է երկու անգամ (հիշ. № 162 և 402, էջ 124 և 318), ըստ որում մի անգամ 1459 թ., իսկ մյուս անգամ 1471 թ. տակ, երբ Շմավոն վարդապետը վաղուց արդեն վախճանված էր:

Ինչպես նախորդ հատորից և ԺԴ դարի հիշատակարանների մի հատորյակից, այս հատորից ևս անշուշտ դուրս են մնացել որոշ հիշատակարաններ, հիշենք թեև ինչպիսի Մատենադարանի № 3759 ձառնցի էջ 712 հիշատակարանը: Թեև այս ձեռագրից խաչիկյանը վերցրել է և գրախոսվող հատորում ղեռնդել № 258 հիշատակարանը, սակայն աչքաթող է արել մի այլ, ոչ պակաս կարևոր, հիշատակարան, որ նույնպես ըստ ժամանակագրության պետք է ընդգրկվեր այս հատորում: Այդտեղ ի միջի այլոց ասված է. «...պակասեցաւ աչս ի լուսոյն և զարութիւն մարմնոյ, որ պատեաց զմեզ մեղաց հարուածն՝ մահ տարածման և զԳառնի և զԵրևան շարդեաց լաւուրն Ի (20) և թող զանարին շարն որչափ կայր: Աղաչեմ զձեզ զմեզ ի յաղաթս յիշեցէք, ծնաւդաւքն մեր հանդերձ»:

Հիշյալ հատուկնեւ վրիպումները անխուսափելի են նման ծավալուն տեքստարանական բնույթի աշխատություններում: Ուշագրությունից վրիպած հիշատակարանները հեղինակը խոստանում է հավելվածաբար հրատարակության հանձնել ժեզ դարի հիշատակարանների Գ մասում: Դա կլինի վերջին հատորը և կգա ամբողջացնելու այս մեծաթիվ գործը, որ ընդհանրապես վերցրած կատարված է խորին պատասխանատվությամբ ու գիտական բարձր մակարագակով:

Գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում ավելի քան 150 էջ զբաղեցնող անձնանունների, տեղանունների, առարկայական ցանկերն ու օտար բառերի բառարանը, որ ոչ միայն ղյուրացնում են հատորի օգտագործումը, այլև հսկայական նյութ մատակարարում այն մասնագետներին, որոնք զբաղվում են Հայաստանի պատմական աշխարհագրությամբ, հայոց լեզվի պատմությամբ և որ գլխավորն է՝ հայոց անձնանուններով: Միայն «Հովհաննես» անունը կրող 400 անձնավորություն է հիշված, որոնցից նշանավորների մասին, ինչպես ընդհանրապես, տրված են համառոտ, բայց կարևոր բացատրություններ:

Կասկածից դուրս է, որ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների» այս Բ հատորը, Ա հատորի և «ԺԴ դարի հիշատակարանների» մի հատորյակի հետ միասին իրենց արժանի տեղն ունեն հայկական միջնադարյան սկզբնաղբյուրների շարքում: Մակայն, ինչպես

արդեն նշեցինք, այս և նախորդ Հատորի գլխավոր արժանիքը նաև այն է, որ դրանք ոչ միայն անգնահատելի նյութ են առախ հայագետին հետագա ուսումնասիրությունների համար, այլև իրենց կցված ընդարձակ «առաջաբաններով», որոնք դուրս են գալիս սովորական առաջաբանի սահմաններից, հանդիսանում են XV դարի սլավոնությունը նվիրված նախընթաց շունեցող

արժեքավոր ուսումնասիրություններ, մի ավելորդ անգամ ընդգծելով նրանց հեղինակի գիտական խորը հմտությունն ու քարեխղճությունը նման դժվարին աշխատանքի կատարման մեջ:

Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ЭЛЈАЗМАЛАРЫ КАТАЛОГУ. I чилд (*Тарих, чографија, эдәбијат нәзәријәси, тәзкирәләр, бәдии эдәбијат вә мунишәт*). Азәрбајҗан ССР Елмләр Академјасы Нәшријаты, Бақы, 1963, 513 сәһифә, гijмәти 2 манат.

Ձեռնագրերի ճոճագր. / հատոր (Պատմություն, աշխարհագրություն, գրականություն տեսություն, թագադրանք, գեղարվեստական գրականություն և գրագրություն), Արթուրյանական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Բաքու, 1963, 513 էջ, գինը 2 ռ.

Աղբրեջանական ՍՍԻԴ ԳԱ ձեռագրերի ֆոնդը Սովետական Միության ամենաերիտասարդ ձեռագրատներից մեկն է։ Այն հիմնադրված է Աղբրեջանում սովետական իշխանության հաղթանակից շուրջ 10 տարի հետո։ Ժողովածուն նախագահ պատկանել է Աղբրեջանի պետական պատմական թանգարանին, ապա փոխադրվել է ՀՀԱՅՍՍՀ-ի կենտրոնական գրադարան։ Սակայն մեծ չափով այն աճել և հարստացել է գիտությունների ավազեմիայի գրականության ինստիտուտին հանձնվելուց հետո։

Աղբբեջանական ՍՍՌ Մինիստրների սովետի 1950 թ. հատուկ որոշմամբ գրականության ինստիտուտի Ձեռագրերի բաժինը վերակազմվեց որպես ձեռագրերի ինքնուրույն ռեսպուբլիկական ֆոնդ. նույն որոշման համաձայն Աղբբեջանի բոլոր գիտական հիմնարկություններում և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում պահպանվող ձեռագրերը կենտրոնացվեցին այս ֆոնդում: Մինիստրների սովետի որոշումը նպաստեց ֆոնդի արագ աճմանը: Բավական է ասել, որ նույն թվականին ֆոնդի ձեռագիր միավորների թիվը 8000-ից բարձրացավ 15000-ի: Հետագա տարիներում նույնպես ձեռագրերի թիվը աճում էր մեծ արագությամբ:

Հարուստ է ֆոնդում պահվող ձեռագրերի թեմատիկան, պատմություն, գրականություն, լեզու, բժշկություն, աստղաբաշխություն, մաթեմատիկա, բուսաբանություն, աստվածաբանություն և գիտության այլ բնագավառներ:

Աղբրեջանի տարբեր շրջաններից այստեղ հավաքված են աղբրեջանիներն, պարսկիներն, արաբիներն, թուրքներն, թուրմեններն, ուզբեկներն, ինչպես նաև հնդկներն, հայիներն, վրացիներն, ռուսիներն և այլ լեզուներով զրված ձեռագիր մատյաններ:

Յոնդի հնագույն ձեռագրական միավորներից
են X դարում մագաղաթի վրա «բուֆի» գրու-
թյամբ գրված «Ղուրանի» հատվածը, Զոլճա-
րիի «Սիհաճ-ալ-լուդա» աշխատության 1117 թ.
ձեռագիրը, ինչպես նաև Աբու-Ալի Իբն-Ասնայի
«Կանոնը» 1140 թ. ընտրի ընդհանրականություն

Ռեսպուբլիկական ֆոնդը Հարուստ և Հատկապես իսլամական Արևելքի ժողովուրդների դասական գրականության այնպիսի ներկայացուցիչների դիվանների և ամբողջական երկերի հնագույն ու հազվագյուտ ընդօրինակություններով, ինչպիսիք են հաղբեջանական կլասիկներն իսլամին, Նիզամին, Մահմուդ Շարուֆարին, Նասիրին, Ասաբ Թարքիզին, Խաթային, Յուլուլին, Վազիֆը և Բարեխանովը, պարսկալեզու գրականության կլասիկներ Ֆիրդուսին, Խայամը, Անվարին, Մաս'ուդ-Սա'դ Սալմանին, Սա'դին, Քյամալ Խոջանդին, Հաֆեզը, Սալման Սափուդին, Համին, Ամիր-խոսրով Դահլավին և Հասան Դահլավին, ուղբերկ հեղինակներ Ալիշեր Նավոյին և Ուլուղ-բեկը, թուրքմեն բանաստեղծ Մախտում-կուլին, թուրք գրողներ Նադիրը, Սաբիրին ու Լամին, արաբ քանաստեղծներ Մուֆանարին, Իբն-Մալիքը և ուրիշներ:

Ձեռագրական ֆոնդի գիտաշխատողների կո-
լեկտիվը զգալի աշխատանք է կատարել այս
մեծ ու արժեքավոր ժողովածուի գիտական նկա-
րագրությամբ նախապատրաստելու համար:
Նախապես, ըստ շրջա հիմնական ֆորմատների,
վերադասավորել և համարակալել են բոլոր ձե-
ռագրերը և ապա սկսել գիտություն տարբեր
շյուշերի վերաբերող ձեռագրերի նկարագրու-
թյունը:

Հիմնական հարցերին հանգամանալից պատասխաններ տալու համար առանձին աշխատակիցներ հանձնարարություններ են ստացել պատրաստելու օժանդակ ձեռնարկներ, որոնք մեծ չափով գալիս են հեշտացնելու հատկապես ձեռագրական միավորների անվանման, հեղինակների և գրքերի ինքնությունը ձևերի և աշխատանքները: Այս առումով գովասանքի արժանի աշխատանք է կատարել Ֆոնդի գիտական աշխատակից Փանահի-Մաքսյուն: Իր ձեռքի տակ եղած արևելյան 10 հիմնական աղբյուրների հիման վրա նա կազմել է հրատարակել է գրականագիտական ընդարձակ մի աղյուսակ, որն ընդգրկում է Մերձավոր Արևելքի իսլամական ժողովուրդների գրավոր ժառանգության մեջ

հիշված մատենագրական հուշարձանների, ներառյալ հեղինակների, գրական անունների և տիտղոսների, ինչպես նաև գրիչների ու միջնադարյան մատենագրության այլ գործիչների այբբենական ցանկը¹։

Ռեսպուբլիկական ֆոնդի այս անդամակալ ցուցակում ձեռագրերը նկարագրված են թեմատիկ խմբավորման սկզբունքով։ Նկարագրված 1281 ձեռագրերից 154-ը պատմա-աշխարհագրական բովանդակություն ունեն, 165-ը թագերի և հեղինակների և գրականագիտական բնույթի ձեռագրեր, 888-ը գրական երկեր ու վերջը նշված հեղինակների և այլոց շափածո կամ արձակ ստեղծագործությունների դիվաններ և այլ ժողովածուներ, իսկ 74-ը նամականիներ և նամակագրության ու գրագրության ուսուցման նպատակով կազմված ձեռնարկներ։

Այս անհամաշխարհային, հավանաբար, արգելույթ է ցուցակագրողի և գլխավոր խմբագրի գրականագիտական նախասիրության։ Նման պարագաներում նպատակահարմար կլինեին, անշուշտ, ամբողջ հատորը նվիրել գրական երկերին, իսկ պատմա-աշխարհագրական ձեռագրերը, որոնցով ռեսպուբլիկական ֆոնդը նույնպես բավական հարուստ է, նկարագրել առանձին հատորում, ինչպես այդ արված է Ուզբեկական և Տաջիկական ակադեմիկոսների արևելյան ձեռագրերի նկարագրության ժամանակ։ Դա հնարավորություն է տալիս ձեռագրերը նկարագրելիս կատարել ըստ առանձին շարքերի կամ երկրների և այլ բնույթի խմբավորումներ, դրանով ալն ավելի մատչելի դարձնելով ուսումնասիրողին։ Այդպիսի նկարագրության հաջող օրինակ կարող է ծառայել Տաջիկական ՍՍՌ-ի ԳԱ արևելյան ձեռագրերի ցուցակի I հատորը², որը թեև ամբողջովին նվիրված է պատմա-աշխարհագրական բնույթի ձեռագրերի և պատմական սկզբնաղբյուրների նկարագրությանը, սակայն ձեռագրերը նկարագրված են հետևյալ խմբավորումներով. ա) Պատմություն.— 1. Ընդհանուր պատմություն, 2. Միջին Ասիայի պատմություն, 3. Իրանի պատմություն, 4. Աֆղանստանի պատմություն, 5. Հնդկաստանի պատմություն, 6. Թուրքիայի պատմություն, 7. Այլ երկրների պատմություն. բ) Մենուարներ և պատմական կենսագրություններ. գ) Աշխարհագրություն և պատմական տեղագրություն. դ) Ուղեգրություն-

ներ. հ) Ժամանակագրություններ և պատմական վավերագրեր։ Ինքնին հասկանալի է, որ նման ստորաբաժանումներ կարելի է կատարել նաև գրական հուշարձանների և գրականագիտական երկերի, ինչպես նաև միջնադարյան մատենագրության այլ բնագավառներին վերաբերող ձեռագրերի նկարագրությանը նվիրված առանձին հատորներում։

Հատորի գրական-գրականագիտական թեքումով է պայմանավորված նաև այն հանգամանքը, որ նկարագրված ձեռագրերի մեջ գերակշռում են պարսկերեն ձեռագրերը։ Չնայած այն բանին, որ ընդհանրապես պարսից «գարի» լեզուն XX—X դարերից սկսած շարունակ եղել է Մերձավոր Արևելքի մի շարք ժողովուրդների գրական լեզուն (Իրանում, Ադրբեջանում, Միջին Ասիայում, Աֆղանստանում, Հնդկաստանում և այլուր) և այդ լեզվով են գրվել պատմագրական և գրական-գեղարվեստական երկերը, սակայն առավելապես այդ լեզվով են գրված տարբեր ազգությունների պատկանող միջնադարյան բանաստեղծների ու տաղասացների արձակ և լավածո ստեղծագործությունները։ Կարելի է չկասկածել, որ եթե նկարագրված ձեռագրերի մեջ մեծ թիվ կազմեին շփոթ գիտություններին վերաբերող, ինչպես նաև փիլիսոփայական կամ աստվածաբանական, կրոնա-դավանաբանական ձեռագրերը, ապա գերակշռող լեզուն կլինեին արաբերենը, որը դարձրել շարունակ եղել է իսլամական աշխարհի գիտության լեզուն։

Այսուհանդերձ հետաքրքիր է և արաբատառ ձեռագրերի յուրաքանչյուր մեծ կամ փոքր ժողովածուի համար բնորոշ ներկա հատորում նկարագրված ձեռագրերի այսպես կոչված «ազգային կազմը»։ Գրախոսվող հատորում նկարագրված են 826 պարսկերեն, 193 արաբերեն, 113 ադրբեջաներեն, 61 թուրքերեն, 43 ուզբեկերեն, 26 ադրբեջաներեն-պարսկերեն, 5 թուրքերեն-պարսկերեն, 5 արաբերեն-պարսկերեն, 1 կուսուկերեն (Գադստան), 1 թաթարերեն, 1 ադրբեջաներեն-կուսուկերեն, 1 պարսկերեն-ուզբեկերեն և 1 ուսուկերեն ձեռագրական միավորներ։

Նկարագրված ձեռագրերի ժամանակագրական սահմանը ձգվում է 1377-ից մինչև 1937 թվականը։ Նկարագրության համար հիմք ընդունելով առանձին հարցերին տրվող հակիրճ պատասխանների մեթոդը, հասկանալի է իհարկե, որ ոչ բոլոր ձեռագրերը նկարագրելիս սպառիչ պատասխաններ կարող էին տրվել հետևյալ հարցերին.

1. Հեղինակ.
2. Գրքի վերնագիրը.
3. Ի՞նչ լեզվով է գրված.
4. Ինքնագիր է թե ոչ.

¹ Пәнаһи Макулу, Өдәби Маълумат Чәлвәли, Бакы, 1963.

² Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР, т. I, под редакцией и при участии проф. А. М. Мирзоева и проф. А. М. Болдырева, Дюшанбе, 1960.

5. Գրչության թվականը.
6. Գրիչ.
7. Վայր.
8. Գրություն.
9. Մանրանկարներ և զարդանկարներ.
10. Սկիզբ.
11. Վերջ.
12. Համառոտ բովանդակություն.
13. Զափ.
14. Թերթերի քանակը.
15. Շիֆրը.

Ինչպես իրավացի կերպով նշված է հատորի առաջաբանում, գրչության թվականի ճշտումը ձեռագրերի նկարագրության հիմնական հարցերից մեկն է, և պետք է ասել, որ դրախոսվող հատորում նկարագրված ձեռագրերի մեծ մասում գրչության թվականները որոշ են: Սակայն եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ նկարագրված 1281 ձեռագրերից միայն 719-ի գրչության թվականն է որոշակի նշված, որոնցից 28-ը XV դարից, 51-ը XVI, 105-ը XVII, 81-ը XVIII, 405-ը XIX և 49-ը XX դարերից, ապա պետք է նշել, որ XV—XVIII դդ. շոշափելի թվով ձեռագրեր, գրչության թվականները չպահպանվելու հետևանքով, անորոշ են մնացել: Հավագույն դեպքում փորձ է արված հնագրական տվյալների օգնությամբ պարզել միայն մոտավոր դարը, իսկ առանձին դեպքերում հարցը լիովին անպատասխան է թողնված (ձեռ. №№ 41, 95, 380, 381, 583, 584, 748 և այլն):

Պատմագրական և գրական-գեղարվեստական հուշարձանների վերնագրերի ճշտման և ձեռագրերի անվանումների մեջ վրիպումներ չկան. եթե հաշվի չառնենք այն, որ բազմահատոր երկերը նկարագրելիս, չի նշված, թե նկարագրվող ձեռագիրը տվյալ երկի ո՞ր հատորն է պարունակում: Այսպես օրինակ, հայտնի է, որ XVI դարի պատմիչ Խանդավիրի «Հաբեր-ուս-սիար» խորագիրը կրող պատմությունը բաղկացած է երեք ստվար հատորներից: Ձեռագրացուցակից տեղեկանում ենք, որ ռեսպուբլիկական Ֆոնդում կան այդ երկի 7 գրչագրեր, որոնք ցուցակում նկարագրված են 29—35 համարների տակ, առանց նշելու սակայն, թե դրանք «Հաբեր-ուս-սիարի» ո՞ր հատորներն են: Նույնը պետք է ասել Միրյանի 5 հատորանոց «Թովմաթ-ուս-սաֆախ» 9 գրչագրերի (ձեռ. №№ 20—28), Իսքանդար Մունշիի «Քարիխ-և ալամարա-յե աբ-բասիի» (ձեռ. №№ 49, 50) և այլ բազմահատոր երկերի մասին: Անշուշտ, ուսումնասիրողը կարող է այդ կոահել նկարագրության ժամանակ մեջ բերված ձեռագրի սկզբի և վերջի տողերից, սակայն եթե հաշվի առնենք, որ շատ հաճախ ձեռագրերը սկզբից կամ վերջից և կամ երկուս-

տեք թերի են լինում, այդ դեպքում հարցը փաստորեն անպատասխան է մնում:

Նման և այլ դեպքերում միշտ էլ խրախուսելի է օժանդակ գրականության օգտագործումը: Նկատելի է, որ հատորը կազմողները առանձին դեպքերում օգտվել են այդ կարգի գրականությունից, սակայն առանց վկայակոչման: Հաշվի առնելով Ուզբեկական և Տաջիկական ակադեմիաների, ինչպես նաև ՍՍՄՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի և ինինգրադի բաժանմունքի, Լենինգրադի համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետի և մի շարք այլ միութենական և արտասահմանյան մեծ ու փոքր ժողովածուների նկարագրության միջև այժմ կատարված հրատարակությունները, ձեռագրերի նկարագրությանը կցված համապատասխան բիրլիոգրաֆիան մեծ չափով օգնում է պարզելու նկարագրվող ձեռագրի արժեքն ու նշանակությունը տվյալ մատենագրական հուշարձանի ուսումնասիրության գործում:

Ձեռագրերի արտաքին նկարագրությունները համառոտ լինելով հանդերձ, գոհացուցիչ են: Ձեռագրացուցակից օգտվողները որոշակի տեղեկություններ են ստանում յուրաքանչյուր ձեռագրի չափի, ծավալի (թերթերի քանակը), գրչության ձևի (նասխ, նասթա'լիկ, սուլս, շիքասթե, շիքասթե-նասթա'լիկ և այլն), օգտագործված թանաքի, մանրանկարների ու զարդանկարների մասին: Առանձին դեպքերում մանրամասն նկարագրված են նաև ուշադրության արժանի կազմերը: Վերջում նշված է նկարագրվող ձեռագրերի շիֆրը, որն անհրաժեշտ է նկատված նման թեմատիկ ցուցակներում, քանի որ ձեռագրերը ինվենտարային համարակալությամբ չեն նկարագրված:

Առանձին հուշարձանների բովանդակության մասին տրված տեղեկությունները խիստ համառոտ լինելով, հանրահայտ գործերի նկարագրության մեջ դրանց անհրաժեշտությունը չի զգացվում, հատկապես արևելագիտությանը քաջ ծանոթ այնպիսի կարևոր երկերի նկարագրության ժամանակ, ինչպիսիք են Իսքանդար Մունշիի «Քարիխ-և ալամարա-յե աբբասի», Հասան-բեկ Ռումուլի «Ահսան-ուլ-թավաիխը», Մուհամմադ Ջա'րի-է-դ-դինի «Բաբուրնամեն», Խանդավիրի «Հաբեր-ուս-սիարը», Արզուլլա իբն-Ֆազլուլլայի «Քարիխ-և Վասսաֆը» և այլ պատմագրական երկեր:

Գեղարվեստական գրականության հուշարձանների բովանդակության նկարագրությունները ավելի սակավ են: Կլասիկների մեծ մասի երկերի ու դիվանների բովանդակությունը չի տրված, և դա ճիշտ է: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ ցուցակը կազմված է մասնագետների համար, որոնք Ֆիրդուսու «Շահնամեի», Նի-

զամու «Խամսի» կամ նրա առանձին պոեմների, Խականի «Թոճաֆու-ուլ-արակնի» կամ Ալիշեր Նավոյի «Նիզամ-ալ-շավահիրի», ինչպես նաև Վերը հիշատակված և այլ պատմիչների երկերի բովանդակության մեկ-երկու տողով տրված նկարագրություններ, կարծր շեն գրում:

Ձեռագրաց ցուցակում առանձին համարներ են ստացել ձեռագրերի ոչ միայն հիմնական բնագրերը, այլ նաև նույն ձեռագրի լուսանցքներում ընդօրինակված այլ հեղինակների համանուն ստեղծագործությունները: Այսպես օրինակ, 524 համարի տակ նկարագրված Ամիր-խուրով Դահլավիի Դիվանի լուսանցքներում ընդօրինակված Քյամալ խոջանդիի, Բասաթիի, Հասիի (Աղա Մալիք Սամարզանդի), Իբն-Յամինի և Ազարի (Համգա իբն-Արդալ-Մալիք Խուսի-Բեյհակի) դիվաններն ու զագալները նկարագրված են 540, 591, 596, 610 և 612 համարների տակ: Դա, անշուշտ, բավական հեշտացնում է ցուցակի օգտագործումը և հնարավորություն է տալիս նույն հեղինակին վերաբերող բոլոր բնագրերն ամփոփելու մեկ տեղ:

Ցուցակի օգտագործումը մեծ չափով հեշտացնում են հեղինակների, երկերի, ինքնագիր ձեռագրերի, գրիչների, ձեռագրերի գրչության թվականների ու վայրերի և այլ օժանդակ բնութից ցանկերը: Խիստ օգտակար են հատկապես, աղբյուրներին ցանկերից բացի, հեղինակների, երկերի և գրիչների զուգահեռ արաբատառ ցանկերը ձեռագրերի լեզունեղով, որոնք ցուցակը մատչելի են դարձնում նաև աղբյուրներին անծանոթ արևելագետներին:

Ռեսպոնդիկական ֆոնդի ամբողջ ձեռագրերի հազիվ տասնհինգ տոկոսի նկարագրությունը պարունակող ձեռագրացուցակի այս անդրանիկ հատորը իր հարուստ բովանդակությամբ գալիս է վկայելու ժողովածուի մեծ արժեքի և արևելագիտության տարբեր բնագավառների, հատկապես տեքստաբանական աշխատանքների համար նրա կարևոր նշանակության մասին:

Բավական է նշել, որ գրախոսվող հատորում կան 70-ից ավելի հեղինակային ինքնագրեր, որոնցից հնագույնը Արա-ալ-Կազվիի «Մանահիլ ալ-թալիթի» վա Մաարիֆ ալ-Սադիկին» խորագրերը կրող աշխատության 1377 թ. ձեռագիրն է: Ինքնագրերի մեջ, սակայն, զգալի տեղ են գրավում XIX դարի, մասամբ նաև XX դարի սկզբի որոշ հեղինակների գործերը, որոնցից են 1091—1114 համարների տակ նկարագրված Միր Մոհսին Կարաբաղիի և կամ Հուզեի Սալհի իբն-Հաջի Բաբա էֆենդի Նախավիի (№ 1117), ինչպես նաև Շուաի Միրզա Քյարիմ իբն-Խարաֆի Դարբանդիի (№ 1118), բանաստեղծուհի Խուրշիդ-բանու Նաթավանի (№ 1121), բա-

նաստեղծ Կասիրի (№ 1123) և այլ ինքնագրեր:

Քիչ չեն նաև եզակի արժեք ներկայացնող և արևելյան բանասիրության ու տեքստաբանության համար բացառիկ նշանակություն ունեցող բնագրերը: Պատմական սկզբնաղբյուրներից կարելի է հիշատակել Հասան բեկ Ռումուի «Ահսան-ուլ-թավարիխ» XVII դարի առաջին կեսի ընտիր ընդօրինակությունը (№ 40), Միրզա Մուհամմադ-Մեհդի խան Աստարաբադիի «Թարիխ-և Նադիրի» 1775 թ. ձեռագիրը (№ 67), Աբբաս-Միրզայի կողմից Նախլանի Քյալբ-Ալի խանին տրված հրովարտակների ժողովածուն, XIX դարի աղբյուրներին պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչներ Աբբաս-Կուլի խան Բաբխանովի «Գյուլիսթան-և Խրամի» հեղինակի ձեռքով սրբագրված օրինակը (№ 105) և Միրզա Աղիզոգլու բեկի «Ղարաբաղնամե» ինքնագիրը:

Առավել արժեքավոր ձեռագրեր կան նկարագրված ձեռագրաց ցուցակի գրական-գրականագիտական բաժիններում: Կան ձեռագրեր, որոնք իրոք ունիկալ արժեք ունեն և որոնցից մի քանիսը արդեն իսկ ենթարկված են բանասիրական ուսումնասիրության և գիտական լայն ճանաչում են ստացել: Աղբյուրներն առկան գրականության պատմության համար վերին աստիճանի ուշագրավ երևույթ է XII—XIII դդ. պարսիկ բանաստեղծ Շեյխ-Աթթարի «Աստարնամե» 1478 թ. թավրիզում կատարված աղբյուրներին թարգմանությունը (№ 390 և 391), որն արդեն պատրաստված է հրատարակության: Բազմաթիվ են պարսկական և աղբյուրներական կլասիկների արձակ ու չափածո ստեղծագործությունների դիվանների հին և ընտիր ընդօրինակությունները, որոնք չեն կարող վրիպել բանասեր-տեքստաբանների ուշադրությունից և առանց որոնց հնարավոր չէ կազմել միջնադարյան այնպիսի հեղինակների երկերի համեմատական բնագրերը, ինչպիսիք են Ջալալ-էդ-դին Ռումին (№ 413), Ամիր Խուրով Դահլավին (№ 524, 1436 թ. ընդօրինակություն), Իմադ-էդ-դին Նասիմին (№ 603, XV դ. ձեռագիր), Մուհամմադ Յուզուլին (որի տարբեր աշխատություններից ձեռագրաց ցուցակում նկարագրված են 63 ամբողջական ձեռագրեր, №№ 800—862), Սաիթ Թաբրիզին (№ 940, 1677 թ. ձեռագիր) և բազմաթիվ այլ հեղինակներ:

Հրատարակության որակը ընդհանրապես բարձր է, եթե հաշվի չառնենք արաբատառ մասերում տեղ-տեղ նկատվող տպագրական վրիպակները: Պետք է ասել, սակայն, որ օգտագործված արաբական սև տառերը, որով շարված են և՛ վերնագրերը, և՛ ձեռագրերի սկզբի ու վերջի տողերը, և՛ ցանկերը այնքան էլ նպատակահարմար չեն ձեռագրաց ցուցակի համար:

Դրանք հարմար են միայն վերնագրերի և ենթավերնագրերի համար: Լավ կլինեն եթե ձեռագրերի սկզբի և վերջի տողերը տրվելին տեքստերի համար ընդունված սովորական՝ սպիտակ տառերով:

Հատորում ղեկավարած են մանրանկարչության տեսակետից առավել հետաքրքիր ձեռագրերից հանված 38 մեծադիր նկարներ, դրանցից 4-ը անհաջող գունավոր պատճենահանումների ներդրեր են՝ տպված լիտոգրաֆիական ստվար թղթի վրա: Անհամեմատ ավելի հաջող են և ձեռագրերի մանրանկարների վարպետության բարձր աստիճանի մասին ավելի ճշգրիտ պատկերացում են տալիս գրքին հատկացված կավճապատ թղթի վրա սովորական սև ներկով

տպված նկարները, որոնք մեծ մասամբ վերցված են կլասիկների դիվաններից (Հաֆեզ, Նիզամի, Ֆուզուլի, Նավոյի և այլն):

Ադրբեջանական ՍՍԽ ԳԱ ռեսպուբլիկական ձեռագրական ֆոնդի աշխատակիցների ջանքերով, ֆոնդի ղեկավար Մ. Սուլթանովի ղեկավարությամբ և պրոֆ. Հ. Արասլիի խմբագրությամբ հրապարակ հանված ձեռագրաց ցուցակի գրախոսվող հատորը գալիս է վկայելու ձեռագրերի հավաքման և ուսումնասիրության բնագավառում Ադրբեջանում վերջին տարիներին ընթացքում ձեռք բերված հաջողությունների մասին:

Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ

Անմահ պատմահոր, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» հայ պատմագրության մեծագույն հուշարձանը լինելով, միաժամանակ այլազգի անվանի պատմաբանների կողմից գնահատված է որպես իր ժամանակի համաշխարհային պատմական գրականության գլուխգործոցներից մեկը: Այն դիտվում է որպես դասական պատմագրության ներկայացուցիչների՝ Հերոդոտոսի, Տակիդոսի, Պլուտարքոսի և այլոց երկերին համարժեք, իսկ առանձին հարցերում՝ առավել արժեքավոր աշխատություն: Դրանով է բացատրվում այն բուռն հետաքրքրությունը, որ միջազգային պատմագրությունը ցուցաբերել ու շարունակում է ցուցաբերել այդ մեծարժեք աշխատության նկատմամբ, և, պատահական է, որ վերջին հարյուրամյակի ընթացքում՝ Խորենացին թարգմանվել է քաղաքակիրթ աշխարհի բազում լեզուներով (լատիներեն, իտալերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն):

Գիտական լայն հետաքրքրությունը այս մեծարժեք պատմագրության նկատմամբ բացատրվում է նաև այն իրողությամբ, որ Խորենացին, շարադրելով հայոց պատմությունը ամենավաղ ժամանակներից մինչև 5-րդ դարը, մանրամասն տեղեկություններ է տալիս նաև հարեվան երկրների՝ Վրաստանի, Աղվանքի, կովկասյան ժողովուրդների, Բյուզանդիայի և հատկապես Իրանի վերաբերյալ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Իրանի նախաիսլամական, պահլավական գրականության հետ միասին արաբները ոչնչացրել են նաև երկրի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմությանը վերաբերող պատմագրական երկերը, կարելի է ասել, որ Խորենացին, որպես վաղ շրջանի Իրանի պատմության կարևորագույն հարցերի լուսաբանմանը նպաստող սկզբնաղբյուր, բացառիկ արժեք է ներկայացնում:

Այս տեսակետից էլ ողջունելի է Երևանի համալսարանի հրատարակչության նախաձեռնությունը, պարսիկ և պարսկախոս պատմաբաններին և ընթերցող հասարակությանը մատուցելու հայ միջնադարյան պատմագրության այս մեծարժեք հուշարձանի վաղուց սպասվող պարսկերեն թարգմանությունը:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Մ. Նալբանդյանին հաջողվել է հաղթահարել լեզվական, բնագրագիտական, բանասիրական և բազում այլ դժվարություններ, հասնելու համար առավել ճշգրիտ թարգմանության և, գտնելով միջնադարյան մատենագրությունը բնորոշ պարսկերեն համարժեք արտահայտություններ, հնաէրավորին չափ հարազատ մնալ բնագրի ոճին ու լեզվական յուրօրինակությանը: Թարգմանությունը օժտված է նաև պարսկալեզու ընթերցողին տրվող անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, պատշաճ կերպով օգտվելով նաև Մ. Էմինի և Ստ. Մալխասյանի աշխարհաբար թարգմանություններին առնթեր կատարված ուսումնասիրություններից ու ծանոթագրություններից: Վարպետորեն են կատարված պատմության գրական արժեք ներկայացնող հատվածների՝ գողթան երգերի, Արտաշեսի ու Սաթենիկի և մյուս վիպերգությունների, հատկապես հուշակավոր «Ողբի» թարգմանությունները:

Այս հրատարակությանը քերթողահայր Մովսես Խորենացու երկը հարստացավ ևս մի արժեքավոր թարգմանությամբ, որը պիտի գա ընդարձակելու ընթերցողների շրջանակը և նպաստելու միջազգային խորենացիագիտության հետագա զարգացմանը:

ՀԱԿՈՒ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ: Հայոց պատմություն: (Պարսկերեն):

Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները

Գ. Նալբանդյանի: Համալսարանի հրատ., 1984:

ԳՐՔԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀ

№ 8 (215), 17.08.1986

ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՒՄ Է ԳՐԱԽՈՍՀ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ. ԹՈՒՐՔԵՐԵՆՆ-ՀԱՅԵՐԵՆՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Եղիա Մուշեղյանը, որ գիտական շրջանակներին ավելի ծանոթ է եղիա Կարնեցի անունով, 18-րդ դարի առաջին կեսի հայ իրականության ուշադրավ դեմքերից է, նա որդին էր խոտրջուրցի վաճառական Աստվածատուրի, նախնական կրթությունը ստացել էր Կարինում, տիրացու Գրիգորից և ապա ուսումը շարունակել կաթոլիկ հոգևորականների մոտ և ենթարկվելով նրանց քարոզչությանը՝ լծվել այդ գործին: Սակայն որոշ ժամանակ անց, զգալով պապական գործակալների հետին նպատակներն ու ծավալուն գործունեության ազդեկործան բնույթը, հրաժարվել էր և սկսել զբաղվել հոր մասնագիտությամբ:

Ձեռք բերած լինելով բազմակողմանի գիտելիքներ և տիրապետելով ֆրանսերեն և այլ լեզուների, նա միաժամանակ հանդես է եկել որպես բանահավաք-բանասեր, թողնելով գրական հարուստ ժառանգություն, որն իր արկածալից կյանքի հետևանքով ընկել է Ռուսաստան և այժմ պահվում է Մոսկվայի Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի «Հայաստանի հետ Ռուսաստանի հարաբերությունների» ֆոնդում:

Այս արխիվը, ներկա դարի 20-ական թվականներից իր վրա է հրավիրել պատմաբանների, տնտեսագետների և բանասերների ուշադրությունը, դառնալով ճանաչված հայագետներ Ա. Հովհաննիսյանի, Հ. Ոսկյանի, Ա. Աբրահամյանի և այլոց հետաքրքրության առարկա: Այստեղ առևտրական հաշվեմատյանների, իր ժամանակի պատմության տարբեր հարցերին վերաբերող բազմաթիվ նամակների, պաշտոնական վավերագրերի և բանահյուսական այլազան նյութերի հետ պահպանվել են մեծ մասամբ գործնական նպատակներով կազմված տարբեր լեզուների բառացանկեր և բառարանագրական փորձեր, որոնցից առավել կատարյալն ու գիտական որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնողը շուրջ 2000 բառից կազմված Թուրքերեն-Հայերեն բառարանն է:

Հրատարակելով բառարանի քննական բնագիրը, բանասեր Բ. Ջուգասոյանը կից կատարված ուսումնասիրությունյան մեջ համառոտակի անդրադարձել է հեղինակի կյանքին և գործունեությունը վերաբերող հարցերին և գիտական հանգամանալից ուսումնասիրությունյան ենթարկելով այս ուղագրավ բառարանագրական հուշարձանը, կանգ է առել հատկապես այն արժանիքների վրա, որոնք կարևոր, երբեմն նաև եզակի նշանակություն ունեն ուշ միջնադարում հայոց լեզվի բառակազմի, գրական և խոսակցական լեզունների առանձնահատկությունների և լեզվի պատմությունը վերաբերող այլ հարցերի լուսաբանման համար:

Առանձին գնահատականի է արժանի հատկապես արդի լեզվաբանությունյան պահանջներին համապատասխան գիտական մակարդակով շարադրված «բառաքննական դիտողությունների» բաժինը, որտեղ օժանդակ հարուստ գրականությունյան քննական օգտագործմամբ, հանգամանորեն ստուգաբանված, ճշգրտված և մեկնաբանված են թուրքերեն բառերի հայերեն համարժեքները, որոնք կամ առաջին անգամ են հանդիպում և կամ ցարդ բավարար մեկնաբանություն չեն ստացել:

Եղիա Կարնեցու այս արժեքավոր գրական երախայրիքի գիտական հրատարակությունը անտարակույս իր որոշակի նպաստը կրերի հայոց լեզվի բառագիտության ուղղությամբ մեզ մոտ տարվող աշխատանքներին:

ՀԱԿՈՒ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀԱՅՐԵՆԻ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԽՈՆՋ ՄՇԱԿԸ

Իր վաստակաշատ կյանքի 60-րդ տարին բոլորեց արդի հայագիտության խոշոր ներկայացուցիչ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանի տնօրեն Լևոն Խաչիկյանը:

Գիտության ասպարեզ իջնելով 1940-ական թվականների սկզբներին և ասպիարանտական ուսումնառությունը անցկացնելով անվանի հայագետ, ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանի ղեկավարությամբ, պաշտպանության ներկայացրած՝ «Եղիշե Արարածոց մեկնությունը» դիսերտացիոն աշխատությամբ, երիտասարդ գիտնականն իր վրա հրավիրեց հայրենի դպրության մեծ ուսուցչապետներ Հ. Մանանդյանի, Մ. Աբեղյանի, Հ. Աճառյանի և Ս. Մալխասյանցի ուշադրությունը:

Այդ տարիներից սկսած՝ Լ. Խաչիկյանի գիտական գործունեությունը անխզելիորեն կապված է եղել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հետ, որտեղ նա աշխատել է և՛ որպես շարքային մատենագիր, և՛ որպես ձեռագրատան վարիչ, իսկ 1954 թ. նրան է վստահվել հայ մշակույթի այդ աշխարհահռչակ գանձարանի և ինքնատիպ գիտական հաստատության տնօրինությունը: Այդ վստահությունը նա նվաճել էր տասնամյա քրտնաջան ու բեղմնավոր աշխատանքի արգասիքը հանդիսացող, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի հետազոտությանը նվիրված այնպիսի ուսումնասիրություններով, որոնք հարըստացնելով հայրենի գիտությունը, միաժամանակ հավաստում էին նրանց հեղինակի խոր և բազմակողմանի գիտելիքները մեր ձեռագրական մշակույթի գնահատման ասպարեզում:

Հետամուտ լինելով հարազատ ժողովրդի պատմական անցյալի սակավ ուսումնասիրված կամ բոլորովին չուսումնասիրված հարցերը լուսաբանող աղբյուրների բացահայտմանն ու գիտական հրապարակմանը, Լ. Խաչիկյանը կարճ ժամանակում գիտական հասարակայնության ուշադրությունը ներկայացրեց վաղ միջնադարի սոցիալական շարժումները, հայ շինականի իրավական կացությունն ու գյուղական համայնքը, արհեստագործությունն ու արհեստավորական եղբայրությունները: Հրապարակ բերեց Հայաստանում գիտության տարբեր ճյուղերի զարգացմանը և այլ հանգուցային հարցերին նվիրված աշխատություններ, ինչպես նաև միջնադարյան մտածողներ Մովսես Խորենացու, Գրիգոր Մազիստրոսի, Վարդան Արևելցու, Հովհաննես, Հակոբ և Մատթեոս Զուղայեցիների,

Կոնստանդին Բարձրբերդցու, Սարգիս Աբեղայի, Հակոբ Սանահնեցու և Հայ մատենագիտության այլ երախտավորների քաղաքական, հասարակական և մշակութային գործունեության տարբեր կողմերը լուսաբանող բնագրեր և ուսումնասիրություններ:

Հայ ժողովրդի պատմության նվազ ուսումնասիրված ժամանակահատվածների և շրջադարձային նշանակություն ունեցող հարցերի լուսաբանման ձաղումն էր, որ Լ. Խաչիկյանին մղեց դեպի 14-15 դդ. ձեռագրաց հիշատակարանների գիտական հրատարակությունը, որը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության վերաբերյալ մի հարուստ փաստական նյութով պիտի դար լրացնելու հայ պատմագրության նախորդ դարերի համեմատությամբ, նկատելի ամլության հետևանքով առաջացած սկզբնաղբյուրների զգալի բացը:

Տարիների մեղվաճան աշխատանքի արգասիքը հանդիսացող ձեռագրաց հիշատակարանների չորս սովոր հատորներով ոչ միայն գիտական շրջանառության մեջ դրեցին միանգամայն նոր և հավաստի սկզբնաղբյուրներ, այլև առաջին անգամ տրվեց 15-րդ դ. քաղաքական սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև կրթական և մշակութային կյանքի պատմության սիստեմատիկ շարադրանքը: Մեր ժողովրդի ազատագրական մաքառումների տարեգրության մեջ գիտական պատշաճ գնահատական ստացան 15-րդ դ. հայ աշխարհիկ և հոգևոր ավատատիրության ներկայացուցիչների՝ Վասպուրականում, Արարատյան երկրում և Սյունիքում ծավալված գործունեության տնտեսական, քաղաքական և դադափարական նախադրյալները և պատմական հեռանկարները:

Իրավացիորեն Լ. Խաչիկյանի այդ հրապարակումները և հետազոտությունները գնահատվեցին որպես խոշոր ներդրում հայագիտության մեջ՝ հեղինակին բերելով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան և դարձնելով Մաշտոցյան մրցանակի առաջին դափնեկիրը:

Մեծ է ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանի ավանդը հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակի ստեղծման գործում:

Բեղուն է եղել Խաչիկյանի շուրջ քառորդաբայա գործունեությունը Մատենադարանում: Հայագիտության ամենատարբեր բնագավառների բազմազան հարցերի և մեր ձեռագրական գանձերի խոր իմացությամբ միայն կարելի էր ճշտել ընթացիկ գիտահետազոտական-բնագրագիտական աշխատանքների գլխավոր ուղղությունները. ստեղծել համապատասխան գիտական-ստեղծագործական օղակներ և համալրել բանիմաց, որակյալ կադրերով, գտնել, առաջ քաշել և դաստիարակել երիտասարդ, խոստումնալից մասնագետների և պայմաններ ստեղծել արդյունավետ ու շահեկան աշխատանքի համար:

Ընդամենը երկու տասնյակ տարիների ընթացքում ավագ և երիտասարդ սերնդի պատմաբանների, բանասերների և մասնագիտացած բնագրագետների ջանքերով լույս ընծայվեցին մեծ թվով պատմական, գրական, փիլիսոփայական, իրավագիտական, բնագիտական, բժշկական, աստղաբաշխական, տիեզերագիտական և այլ գիտահամեմատական, քննական բնագրեր, հրատարակվեցին պատմական, փիլիսոփայական, բժշկական և այլ հուշարձանների ռուսերեն թարգմանությունները, հրատարակության պատրաստվեցին և հրատարակվեցին հայ և այլալեզու դիվանական

պատմական վավերագրերի ժողովածուներ, երկու ստվար հատորներով մասնագետների տրամադրության տակ դրվեց մեր ձեռագրական ֆոնդերի համառոտ ցուցակը և հրատարակության հանձնվեց ընդարձակ ցուցակի առաջին հատորը: Մեծարժեք հրապարակումներին զուգահեռ, Մատենադարանի գիտական աշխատողները հանդես եկան նաև միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության, գրականության, փիլիսոփայության և մեր ժողովրդի ստեղծած մշակութային արժեքների ուսումնասիրությանը նվիրված արժեքավոր մենագրություններով:

Ծանրաբեռ և բազմազբաղ է ակադեմիկոս-տնօրենի աշխատանքային առօրյան: Մատենադարանի օրըստօրե ընդլայնվող համամիութենական և միջազգային կապերը, որոնք ղրսևորվում են գործարար համագործակցության և գիտական փորձի փոխանակման տարբեր ձևերով (փոխադարձ գործուղումներ, համատեղ գիտական նստաշրջաններ և այլն), շարունակ պահանջում են ավելի ռիթմիկ և արդյունավետ աշխատանք:

Ձկա Հայագիտության հետ առնչվող որևէ հաստատություն կամ հասարակական կազմակերպություն, որի աշխատանքներում իր գործուն մասնակցությունը չունենա ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանը, լինի դա գիտությունների ակադեմիայի հասարակագիտական բաժանմունքում, պատմության և արևելագիտության ինստիտուտների գիտական խորհուրդներում, Հայկական սովետական հանրագիտարանի խմբագրությունում, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեում, Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերությունում. նա ներկա է իր բոլորանվեր, անբասիր աշխատանքով:

Սակայն այս ընթացքում միշտ շարունակվել են անվանի հայագետի գիտական պրպտումները, որոնք միշտ էլ պսակվել են նորահայտ մի բնագրի հրատարակությանմբ (Հովհ. Ծարեցի, Հովհ. Քոնեցի) կամ հայ ավատատիրական իշխանական տների պատմությանը վերաբերող նորագույն հետազոտությանմբ («Արտագի հայկական իշխանությունն ու Ծործորի դպրոցը», «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը» և այլն): Բազմամյա ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ ավարտված է արդեն Թովմա Մեծոփեցու (15-րդ դ.) մատենագրության լրիվ ուսումնասիրությունը, նորահայտ նյութերի հիման վրա շարադրված է նոր աշխատություն վաղ շրջանի հայ-ռուսական տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների վերաբերյալ, իսկ թղթապանակներում իրենց վերջնական մշակմանն են սպասում նորանոր այլ բնագրեր և ուսումնասիրություններ:

Եվ այս բոլորից հետո, որքան խորհրդանշական է ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի պարգևատրումը կառավարական բարձր պարգևով՝ Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով: Իրոք, ավելի կարճանում են ժողովուրդների մերձեցման և բարեկամության ուղիները, երբ անկաշառ նվիրումով ուսումնասիրվում են հարազատ ժողովրդի հոգևոր գանձերը և դառնում համայն մարդկության սեփականությունը:

ՆԱՀԱՏԱԿ ՖԻԴԱՅՈՒ ՆԱՄԱԿԸ

ԵՍ ԶԱՎԱԿՆ ԵՄ ԶԵՐ, ԻՆՁ ՄԻ ՄՈՌԱՑԵՔ...

1982 թ. օգոստոսին, երբ գիտական գործողման մեջ էի Բուլղարիայում, ուսումնասիրելու համար «Կիրիլ և Մեթոդի» ժողովրդական գրադարանի արխիվներում պահվող և Հայաստանի 16–19-րդ դդ. սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմության վերաբերյալ հարուստ տեղեկություններ պարունակող օսմանյան պաշտոնական վավերագրերը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984 թ. № 3), Սոֆիայի «Երևան» մշակութային կազմակերպության տանը մի հայրենակից ինձ հանձնեց դպրոցական տետրի քայքայված մի թերթիկ: Այն պարունակում էր հայատառ թուրքերենով գրված վեց էջանոց մի նամակի վերջին երկու էջերը: Նա չէր հիշում, թե ինչպես է այդ թերթիկը հայտնվել իր մոտ և ոչինչ չգիտեր նամակի սկզբի երկու կորած թերթերի մասին: Իմ թախանձանքները՝ որոնելու և գտնելու դրանք, ոչ մի արդյունք չտվին:

Թերթիկի առաջին իսկ ընթերցումից պարզվեց, որ այն հայ ֆիդայական շարժման փառաբանված դեմքերից մեկի՝ Պետրոս ՍերեմՋյանի (Պետո) 1895 թ. հուլիսի 5-ին Թիֆլիսից իր ծնողներին գրած նամակի վերջին մասն է, որտեղ սրտառուչ խոսք է ասված այն մասին, թե ինչպես Հայրենիքի հանդեպ սրբազան սերն ու անձնուրաց նվիրումը նրան մղել են հարելու ֆիդայական շարժմանը: Վերին աստիճանի գրագետ և գեղեցիկ լեզվով շարադրված նամակի այս թանկարժեք մասունքից պարզվում է, որ Բուլղարիայի Ֆիլիպե (Պլովդիվ) քաղաքում բնակվող թրքախոս հայ ընտանիքի անդրանիկ զավակ Պետրոսը, առանց ծնողներին տեղյակ պահելու, հեռացել է տնից և մեկնել Թիֆլիս, միանալու Ավետյաց երկիր մեկնող ֆիդայական խմբերին:

Ահա նամակի թարգմանությունը (ընդգծված բառերը հայերեն են գրված).

«... Մնաք բարով... հանցանքս ներեցեք... որդիական պարտականություններիս մեկն անգամ չկատարեցի... ձեր հոգեհատոր որդին ապերախտ գտնվեց... որպես **անդրանիկ** զավակ, ծերության հասակում ձեզ օգնելու և մխիթարելու փոխարեն, այսպես վարվեցի... զրկեցեք ինձ **անդրանիկության** իրավունքից... Ո՛հ, գիտեմ, թե որքան բարձր և նուրբ զգացմունքներով է լի ձեր սիրտը: Ձեմ հավատում, որ ձեր մայրական գործվագութ սրտից ինձ կվանեք և կանիծեք. քավ լիցի, չեմ հավատում: Ձեր ցուցաբերած հազարավոր մայրական գործվանքն ու սերը մինչև վերջին շունչը կպահպանվի իմ սրտում... աշխարհում կարելի⁹ է միթե ձեզ մոռանալ: Աներկբա համոզված եմ, որ անսահմանորեն սիրում եմ ձեզ: Սակայն ամեն ինչս զոհաբերեցի Հայրենիքիս սրբազան սիրուն... հեռացա ձեր մայրական գրկից... ապագաս ոչնչացրի... ազգիս և Հայրենիքիս հանդեպ սրբազան պարտքս հատուցելու համար, բոլոր աշխարհիկ վայելքներս տառապանքով և կյանքս մահով փոխարինեցի:

Հեռու գտնվելով ձեզանից, վերջին անգամ լինելով խնդրում եմ, ներեցեք, շարունակեք բարի աչքով նայել: Ձեզ անսահմանորեն սիրելուս մի կասկածեք, մի զրկեք ինձ ձեր **օրհնությունից**, աղոթեցեք ինձ համար... Ձեր **օրհնության** շնորհիվ սիրելի Հայրենիքիս արժանավոր մի ֆիդայի կդառնամ:

Թիֆլիս

5 հուլիս 95

Համբուրելով ձեր ձեռքը, խնդրում եմ ընդունեք արտասուքով գրված այս նամակս ու հարգանքներս:

Ձեր որդի՝ Պետրոս»:

Մեզ հայտնի է, որ Պետրոս ՍերեմՋյանը ընդգրկված է եղել անվանի հայդուկ Նիկոլ Դոմանի խմբում, նրա կազմում մասնակցել մարտական գործողություններին: Հայտնի է նաև, որ Նիկոլ Դոմանի խումբը 1897 թ. հուլիսին, քրդական մզրիկ ցեղի ցեղապետ, օսմանյան համիդիե պատժիչ ուժերի հրամանատար Շարաֆ-բեկի դեմ կազմակերպված խնամասորի վրիժառու արշավանքին մասնակցած ամենամարտական ջոկատներից էր: Պահպանվել է խմբի լուսանկարը, որից և հանված

է Պետրոս ՍերեմՂյանի տպագրվող նկարը: Այս դեպքերից հետո, վերադառնալով իր ծննդավայրը, նա որոշ ժամանակ որպես սպա ծառայել է բուլղարական բանակում: Սակայն ժողովրդի ազատության համար բռնակալության դեմ մարտնչող հայդուկի մարտական խառնվածքը կրկին նրան մղում է դեպի հեղափոխական պայքարի հորձանուտը:

Դա այնպիսի ժամանակ էր, երբ կրկին մեծ ծավալ էր ստացել հայդուկային շարժումը: Ազատագրված Բուլղարիայից զինավառ խմբերը, անցնելով պետական սահմանը, մուտք էին գործում, դեռևս օսմանյան լծի տակ հեծող Մակեդոնիայի կամ Արևելյան Ռումելիի տարածքը, տոն տալով ժողովրդական ըմբոստ ելույթներին: Սերտ համագործակցություն էր ստեղծվել վտարանդիության մեջ գտնվող մակեդոնական և հայ հեղափոխական կուսակցությունների միջև, որոնց ենթարկվող հայդուկային ջոկատները համատեղ պայքարի ելած՝ ուսուսի կռվում էին օսմանյան բռնակալության դեմ: Պետրոս ՍերեմՂյանը այդ մարտական խմբերի առաջին շարքերում էր: Հանդուգն գործողություններից մեկում, բուլղարացի ընկերների հետ ընկնելով թուրքերի ձեռքը, մահապատժի ենթարկվեց: Ժնեում հրատարակվող Հ. Հ. Դաշնակցության օրգան «Դրոշակ» պարբերականի 1901 թ. 9-րդ համարում տպագրվեց հակիրճ մի տեղեկագրություն. «Ազրիանապոլսում դեկտեմբերի 9-ին, հրապարակավ կախաղան հանվեցին մեր երկու թանկագին ընկերները՝ Պետրոս ՍերեմՂյան և Օննիկ Թորոսյան: Նրանց հետ միաժամանակ կախաղան բարձրացան իրենց զինակից երկու բուլղար ընկերները՝ Սվիատոսլավ Մերջանով և Հաճի-Խրիստո Իլիև»:

Ազատության անվեհեր մարտիկի հերոսական նահատակության լուրը ոգեշնչեց ֆիդայական բազում երգերի հեղինակ, ալեքսանդրապոլցի գուսան Միջազին՝ նոր երգով հավերժացնելու նրա պայծառ հիշատակը:

Վերքերով լի ջանֆիդա եմ,
Թափառական, տուն չունեմ,
Յարիս փոխան զենք եմ գրկել
Մի տեղ հանգիստ բուն չունեմ:

Արնոտ երկրիս սուգ շիվանը
Ինձ դուրս կանչեց փակ կյանքից,
Տանջված հայրենիքիս սերը
Ձբ վախեցուց վտանգից:

... Մակեդոնիա իմ եղբայրս
Իմ խաչովս պսակվեց,
Եղբայրական սիրո զենքով
Գազան սուլթան խորտակվեց:
Կախաղանից երբ որ քամին
Ինձ տարուբերեց ճոճալեն,
Հիշեք Պետրոս Սերեմյանին
Թուրքից վրեժ գողալեն:

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՄՐՑՈՒՅԹՆ ԱՎԵԼՈՐԴ Է

Մեր վերածնված պետականության խորհրդանիշերի մասին հրապարակվող թեր ու դեմ կարծիքները չեն կարող չմտահոգել հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացու: Հետևելով ցարդ հրապարակված կարծիքներին, դժվար է նկատել համազգային հավանությունը խորհրդարանի 1990 թ. օգոստոսի 24-ի որոշմանը, որով 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության եռագույնը կրկին վերահաստատվեց որպես մեր նորոգ անկախության պետական դրոշ: Ինչ վերաբերում է, սակայն, նոր հիմնի և գինանշանի ստեղծման համար մրցույթ հայտարարելու մասին ընդունված հապճեպ որոշմանը, ապա հրապարակված կարծիքների մեջ գերիշխում է այն տեսակետը, որ մեր անկախության վերականգնման հետ, պետք է վերականգնվեն նաև նրա խորհրդանշանները: Այս է ժողովրդի բոլոր խավերի անխախտ տեսակետը: Մենք նոր պետություն չենք հիմնել, մենք հետ ենք խլել 70 տարի առաջ մեզնից խլված անկախությունը:

Մեր հանրապետությունը հիմնվել է 1918 թ. Մայիսի 28-ին, և երբ Ազգային խորհրդում քննվել է նոր պետության խորհրդանիշերի հարցը, հիմն ստեղծելու մասին խոսք անգամ չի եղել, որովհետև կարարեն հերոսական ազգային-հեղափոխական պայքարի բովում ծնունդ առած, հայրենիքի ազատության համար մինչև վերջ մաքառելու կոչող սրբազան հիմնը՝ «Մեր հայրենիք»:

Կա Անդրանիկի՝ Սասնո հերոսամարտի և Առաքելոց վանքի կռիվների շրջանի (1901 թ.) ֆիդայական հագուստով, հրացանով և փամփռտակալներով լուսանկարը, թիկունքում իր խմբի դրոշակը, որի վրա ասեղնագործված է «Մեր հայրենիքի» մի քառատողը.

**«Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի, որ յուր ազգի
Ազատության կզոհվի»:**

Հեղափոխական շարժման մեջ ընդգրկված հայ կանանց ձեռքով գործված այս դրոշի հանձնումը Անդրանիկի խմբին, ինչպես նաև այլ փաստական տվյալներ, գալիս են հաստատելու, որ Մ. Նալբանդյանի

«Իտալացի աղջկա երգ»-ից հանված առանձին քառատողերից արդեն կազմվել էր մեր ազատագրական պայքարի քայլերգը, որն արագ տարածվեց և ընդունվեց ժողովրդի կողմից: Իսկ 1900-ական թվականների վերջերին արդեն «Մեր հայրենիքը», որպես այդպիսին, հոտնկայս երգվում էր բոլոր ազգային հանդիսություններում:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր հիմնը «Մարսելյեզի», «Ինտերնացիոնալի» և այլ հեղափոխական հիմների նման ստեղծվել է ազատագրական պայքարի բուռն վերելքի ընթացքում և թրծվել ու սրբագործվել թեժ կռիվների վառողի բուլյրով: Այն խորխտ հնչում էր Վանի հերոսամարտի օրերին ինքնապաշտպանությունից դիմապահվող ու խրամատներում: Այդ երգը շուրթերին մեր գինվորները գրոհի էին նետվում Սարդարապատում, կերտելով մեր անկախության հիմնաքարը հանդիսացող պատմական Հաղթանակը: Ս. Վրացյանը՝ անդրադառնալով ճակատամարտին նախորդող իրադարձություններին, պատմում է, թե ինչպես Երևանի նահանգապետարանի շենքի առաջ խմբված բազմահազար ժողովուրդը «Մեր հայրենիք» երգելով շարժվեց դեպի Արամ Մանուկյանի բնակարանը, պահանջելու, որ նա այդ օրհասական օրերին հանձն առնի երկրի ղեկավարությունը: Ս. Վրացյանի վկայությունամբ, «1918 թ. օգոստոսի 1-ին Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում հանդիսավոր շուքով բացվեց Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստը: Երբ նախագահ Ա. Սահակյանը ավարտեց բացման ճառը և հայտարարեց նիստը բացված, դուրսը՝ խորհրդարանի շենքի գլխին, բարձրացավ Հանրապետության եռագույն դրոշը և հազարավոր բերաններ որոտացին «կեցցե», ծափահարությունները թնդացրին օդը: Հնչեց «Մեր հայրենիքը»: Զորքը պատվի կանգնեց»:

Ազգային-հեղափոխական հիմները այսպես են ստեղծվում, դրանք պատվերով չեն գրվում: Պատվերով գրվում են կայսերական-միապետական սովետական երկրների հիմները, և, որպես օրենք, միշտ սկսվում են արքայի փառաբանությամբ կամ արևշատության տենչանքով:

Բոլշևիկյան բռնակալության պայմաններում 70 տարի շարունակ խորհրդային կայսրության մեջ մեր ժողովուրդը հարկադրված էր սեղմել շրթունքները և մոռանալ սրբազան երգը: Իսկ նրանք, ովքեր փորձում էին հիշել, իրենց մահկանացուն կնքում էին հեռավոր հյուսիսի տաժանակրության ճամբարներում: Եվ թվում էր, թե սերունդների փոփոխությամբ այն իսպառ պիտի ջնջվի ժողովրդի հիշողությունից: Սակայն մենք երջանիկ վկաներն ենք այն իրողության, թե ինչպես 1988 թվականի փետրվարից սկսված ազգային մեծ զարթոնքի հետ համատեղ վերստին ընձյուղվեց «Մեր հայրենիքը» և հաղթական

հնչեց հարյուրավոր հայորդիների զանգվածային համաժողովներում ու երթերում: Այդ երգով օրհներգվեց մեր անկախության հռչակումը Ազգային խորհրդարանի 1990 թ. օգոստոսյան նստաշրջանում:

Ձենք կարծում, որ իրավացի են նրանք, ովքեր առարկում են երգի տեքստին, հատկապես անընդունելի համարելով սկզբի երկու տողը (ի դեպ՝ 1918-20 թթ. այն փոխված է եղել «Մեր հայրենիք ազատ, անկախ, մեր թշնամուց ազատված» երկտողով): Այս առումով, թերևս, կարելի է համաձայնել Ա. Շեկոյանի տարբերակի հետ՝ զեղչել առաջին տունը և սկսել «Մեր հայրենիք շղթաներով այսքան տարի կապ-կապված» երկտողով: Սխալ է այն տեսակետը, որ երգի չորս տները չեն արտահայտում մեր ազգի ներկա գաղափարական նկրտումները: Մի՞թե մեր հայրենիքի մեծ մասը, սկսած Արցախով, Նախիջևանով, Գողթնով և վերջացրած ամբողջ Արևմտյան Հայաստանով, դեռևս շղթաների մեջ է, որ պետք է ազատագրվի «յուր քաջ որդոց սուրբ արյունով»:

Խորհրդանշական է նաև 3-րդ տունը, ուր փառաբանված է մեր «եռագուլյնը» և մանավանդ 4-րդ ու վերջինը, որն ավարտվում է «Թող միշտ պանծա Հայաստան» բառերի հանդիսավորությամբ:

Վերջում անհրաժեշտ է նշել ևս մի հանգամանք: Ոմանք առաջ են քաշում առավել հաջող կամ համապատասխան մեղեդի ստեղծելու անհրաժեշտությունը, որն, ինչպես ասում են՝ ճաշակի հարց է: Սակայն կա նաև ավանդությունը հարազատ մնալու անվիճելի և կենսական պահանջը, որ անհնար է հաշվի չառնել: 200 տարիների ընթացքում քաղաքական բազում վայրիվերումների ենթարկված Ֆրանսիայում ոչ մի, թեկուզև շատ հանճարեղ պոետ կամ երաժիշտ չի փորձել ստեղծել «Մարսելյեզին» փոխարինող այլ երգ: Դա նշանակում է, որ ժամանակները փոխվել են, սակայն ազատություն պայքարի բոցերում ծնված հիմները երբեք չեն հնանում:

Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՓՆԵԿԻՐԸ

Հուլիսի 2-ին, Օշականի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան դպրոցում դոմարված ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության ընդլայնված նիստում, Հանրապետության գիտական Հասարակայնության ներկայացուցիչների և Աշտարակի շրջանի ու Օշականի մտավորականության և բնակչության ներկայությամբ, Հանդիսավոր պայմաններում, տեղի ունեցավ Հայագիտական լավագույն աշխատության համար սահմանված Մաշտոցյան մրցանակի հանձնումը անվանի Հայագետ, ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Լ. Ս. Խաչիկյանին:

Հիշյալ գիտական մրցանակը շնորհվում է յուրաքանչյուր հինգ տարվա ընթացքում հայագիտության բնագավառում կատարված առավել ուշագրավ ու ծանրակշիռ աշխատության համար:

Այս առումով էլ դժվարին և պատասխանատու խնդիր էր դրված ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակագիտական բաժնումների բյուրոյի առաջ, ներկայացված մի քանի, իրենց նշանակությամբ մեկը մյուսին չգիշերող, գործերից ընտրելու առավել կարևորն ու հայագիտության մեջ խոշոր ներդրում հանդիսացող աշխատությունը: Զայների մեծամասնության կենտրոնացումը Լ. Ս. Խաչիկյանի «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» եռահատոր աշխատության օգտին, գալիս է վկայելու, որ ԳԱ հասարակագիտական գիտությունների բաժնումները ըստ արժանվույն է գնահատել սովետահայ պատմագրության վերջին տարիների կարևոր նվաճումներից մեկը հանդիսացող այդ մեծարժեք աղբյուրագիտական աշխատությունը, և պատահական չէ, որ գնահատականը հավանություն արժանացավ մեր հանրապետության գիտական հասարակայնության և ընդհանուր հայագիտական շրջանակների կողմից:

Ձեռագիր հիշատակարանների հավաքման և դրանց բնագրերի գիտական հրապարակման գործով Լ. Ս. Խաչիկյանը զբաղվել է շուրջ երկու տասնամյակ: Տարիների համար ու քրտնաջան բնագրագիտական աշխատանքների առաջին արդասիրը 1950 թ. լույս տեսած «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» սովոր հատորն էր, որից հետո նա անմիջապես ձեռնամուխ եղավ առավել կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող Ժն դարի հիշատակարանների հավաքման մեծ ու դժվարին գործին:

15-րդ դարը իրավամբ դիտված է որպես հայկական ավատատիրության եզրափակիչ դար: Ուստի հասկանալի է, որ մեր ժողովրդի վերջին հարյուրամյակների պատմական ճակատագրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալների բացահայտման բանալին պետք է փնտրել այն բախտորոշ իրադարձությունների և քաղաքական վայրկյանների մեջ, որոնք եկան վերափոխելու երկրի սոցիալ-քաղաքական ու էթնիկական պատկերը և որոնց շնորհիվ հայ աշխարհիկ ավատատիրական դասը դուրս մղվեց ասպարեզից՝ որպես որոշակի քաղաքական ուժ:

Քաղաքական դժնդակ պայմանների և տնտեսական ու մշակութային կյանքում առաջացած ծանր, անկումային վիճակի հետևանքով վրա հասած հայ պատմագրության գրեթե ամուլ այս շրջանում, ձեռագրաց հիշատակարանները աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք են ստանում: Այս իրողության գիտական խորը հավաստումը տվեց Լ. Խաչիկյանը իր եռահատոր հրապարակումներին առընթեր կատարած ընդարձակ ու բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ: Երազդովեց հայ ժողովրդի ամենամուֆ և միաժամանակ ամենասակավ ուսումնասիրված շրջանի պատմությունը, որը կայուն հիմք է հանդիսանում հետագա դարերի պատմության մի շարք բարդ ու հանգուցային հարցերի լուսարանման համար: Կատարված է պատմության այդ ժամանակահատվածի սպառիչ ուսումնասիրությունը: Գիտական շրջանառության մեջ են դրված եզակի արժեք ներկայացնող միանգամայն նոր նյութեր, որոնց աղբյուրագիտական նշանակությունը դուրս է գալիս հայագիտության սահմաններից՝ ճանաչվելով և բարձր գնահատականի արժանանալով ընդհանուր արևելագիտական շրջանակներում:

Հաճելի է նշել, որ մաշտոցյան բարձր մրցանակի առաջին դափնեկիրը՝ հեղինակն է բազմաթիվ այլ կարևոր գիտական աշխատությունների, մեր հարուստ մատենագրության հմուտ և մեղվաջան հետազոտողն ու հայագիտական մտքի փայլուն ներկայացուցիչներից մեկը, և ավելի քան 15 տարի նրան է վստահված ձեռագրագիտական և աղբյուրագիտական խոշորագույն և միջազգային հռչակ վալելոդ հաստատության՝ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրինության պատվավոր ու պատասխանատու պաշտոնը:

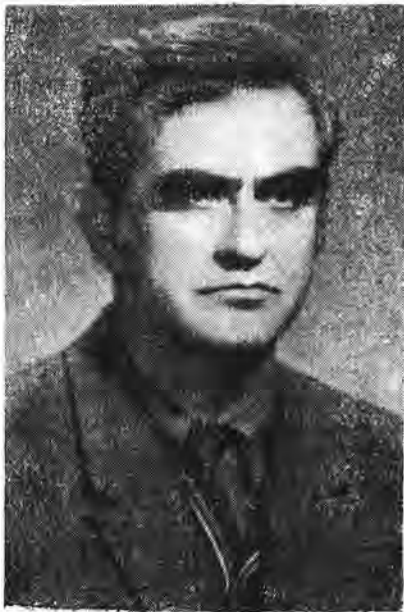
Հայ դրի ու դպրության հիմնադիր անմահ Մեսրոպ Մաշտոցի անունով սրբազործված արժանի մրցանակը կոդեշնչի և ստեղծազործական նոր թափ կհաղորդի բազմալսատակ զիտնականին, նորանոր մեծարժեք աշխատություններով հարստացնելու հայագիտության դանձարանը:

Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Անժամանակ մահը մեր շարքերից խլեց մեծավաստակ հայագետ-արևելագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Տեր-Ղևոնդյանին:

Հանգուցյալը մեկն էր այն գիտնականներից, որն իր ամբողջ գիտակցական կյանքը անմընացորդ նվիրել էր հայրենի գիտության զարգացմանն ու առաջընթացին:

Դպրոցական ուսումնառության ավարտը կահիրեում զուգահեռակց այն բուռն ոգևորության տարիներին, նրա երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո ծայր էր առել ի սփյուռու աշխարհի ցրված հայ համայնքների զանգվածային հայրենազարծությունը: Եվ ահա Մայր Հայրենիքի կանչին ականգնեց, ուսման ծարավի խանդավառ պատանին, իր գերդաստանի հետ, բազմահազար այլ եզրպատահյալների ուղեկցությամբ, ոտք դրեց հայրենի հողին և անմիջապես ընդունվեց Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի արևելյան բաժինը: Փայլուն տիրապետելով արաբերենին, նա

այստեղ հետևում է իրական կյանքի դասընթացներին, ձեռք բերելով ևս մեկ արևելյան լեզվի խմացություն: Ուսման ընթացքում բախտորոշ հղավ նրա ծանոթությունը մեծանուն հայագետ, ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանի հետ. մեծ գիտնականը անմիջապես նկատեց նրան՝ ուղղություն տալով, խրախուսելով և սատար լինելով նրա գիտական մղումներին:

Համալսարանի նորոգ շրջանավարտ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ամենահամապատասխան թեկնածուն հղավ 1955 թ. արարական աղբյուրների գծով ԳԱ պատմության ինստիտուտի հայտարարած առարկայական տեղի համար: Առաջին տարեկան ուսումնառության տարիներն անցան լենինգրադի արևելագիտության ինստիտուտում: «Դարձյալ ինձ բախտը ժպտաց, իմ գիտական ղեկավարը ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին էր», — հաճախ շեշտում էր նա: Եվ իրոք, այդ հմուտ ղեկավարության և ջանասեր աշխատանքի շնորհիվ հասունացավ և հայագիտության անդամատանը ոտք դրեց լենինգրադյան արևելագիտական դպրոցի արժանավոր սաներից մեկը, որի պաշտպանության ներկայացրած թեկնածուական գիտությունների աշխատությունը՝ «Արարական ամիրությունները Բագրատունյաց Հայաստանում», բարձր գնահատականի արժանացավ գիտական շրջանակներում և ճանաչված բլուզանդագետ Ն. Գարսոյանի կողմից թարգմանվեց անգլերեն:

1958—1981 թթ. բեղուն գործունեությունը ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտում ծավալվեց աղբյուրագիտության, բնագրագիտության, պատմագրական և պատմաբանասիրական ուղղություններով: Ազգայնագետի Պատմության արարական խմբագրության լիակատար բնագրի հայտնաբերումն ու նրա մինչ այդ անհայտ հատվածի ուսումնասիրությունն ու գիտական հրատարակությունը (1963 թ.) Ա. Տեր-Ղևոնդյանին տարավ դեպի այդ կարևոր սկզբնաղբյուրի առավել բազմակողմանի հետազոտմանը, որի արդյունավետ հետևանքներն հղան նախ «Պատմություն» և ապա, զորարար բնագրին զուգահեռ, ամբողջական աշխարհաբար թարգմանությունն:

րի հրատարակությունները (1977, 1983): Ավելի ուշ նա կատարեց նաև իր պատմագիտական հետազոտությունների հետ սերտորեն առնչվող, VIII դարի պատմիչ Ղևոնդի Պատմության աշխարհաբար թարգմանությունը (1987 թ.):

Սակայն Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հիմնական հետազոտությունների բնագավառը VII—XII դդ. Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերն են եղել: Այդ շրջանի հայկական, առավել ևս արաբական սկզբնաղբյուրների համակողմանի համեմատական ուսումնասիրությունները հիմք հանդիսացան ոչ միայն արժեքավոր հրապարակումների, ինչպիսին էր XII—XIII դդ. արաբ պատմիչ Իբն-ալ-Ասիրի Հայաստանում արաբական նվաճումների ու տիրապետության, Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը վերաբերող ընդարձակ հատվածների հայերեն թարգմանությունն ու ուսումնասիրությամբ և հարուստ ժանոթագրություններով օժտված հրատարակությունը, այլ նաև ծնունդ տվին բազմաթիվ այլ մեծ ու փոքր ուսումնասիրությունների, աղբյուրագիտական և բանասիրական ուշագրավ նորություններ պարունակող հոդվածների ու գիտական հաղորդումների:

Լայն ու բազմաբովանդակ է եղել Ա. Տեր-Ղևոնդյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Քաջ տիրապետելով արևելյան ու եվրոպական մի քանի լեզուներին, նա կարճ ժամանակում ոչ միայն կարողացավ հայ աղբյուրների հետ համադրությամբ խորազնին ուսումնասիրության ենթարկել արաբական աղբյուրներին հարուստ տվյալները, այլև քննադատաբար յուրացնել արևմտյան արևելագիտական և հայագիտական զրականությունը: Այդ նպատակալաց հետազոտությունների արգասիքը եղան մեր պատմության մի քանի հանգուցային հարցերի լուսարանմանը նվիրված հայերեն, ռուսերեն, ինչպես նաև ֆրանսերեն հոդվածները:

Արաբական խալիֆայության և Բագրատունյաց Հայաստանի ժամանակաշրջանի պատմաաշխարհագրական, վարչական և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների վերաբերյալ մի քանի տասնյակ ուսումնասիրությունների հրապարակումը որոշակի ճանաչում բերեց Ա. Տեր-Ղևոնդյանին որպես պատմական այդ ժամանակահատվածի հրմուտ աղբյուրագետի ու պատմաբանի: Այն միաժամանակ հիմք հանդիսացավ «Հայաստանը և Արաբական խալիֆայությունը» ռուսերեն ծավալուն մի մենագրության, որը լույս տեսավ 1977 թ., նրա հեղինակին շնորհելով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

Իր գլխավոր գիտահետազոտական պրպրտումներին զուգահեռ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը կատարել է նաև հայ և արաբ մատենագրական, բնագրագիտական և վիճագրական նյութի բազմա-

թիվ ուշագրավ ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ: Մի շարք հոդվածներ նվիրված են հայ և քրիստոնյա արաբական մատենագրական առնչություններին, արաբական մատենագրության մեջ հայ ժողովրդի ծագման, սովորությունների, առասպելների ու լեգենդների արձագանքների հրապարակմանն ու գիտական քննությունը: Նա քաղատեղյակ էր հայրենի և օրտասահմանյան հայագիտության և արևելագիտության ընթացքին: Միշտ հետևելով հրատարակչական նորություններին ու գիտական մամուլին, նա հաճախ հանգես էր դալիս արժեքավոր գրախոսություններով և քննադատական հոդվածներով:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը իր նշանակալից ավանդելն ունի Հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակի ստեղծման գործում: Նրա գրչին են պատկանում II և III հատորների այն բաժինները, զյուսներն ու ենթագլուխները, որոնք վերաբերում են VII—IX դդ. քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմությանը, մինչև XII դարը ներառյալ պատմական Հայաստանի տարածքում արաբական և այլ մահմեդական իշխանությունների համակարգին, արաբական երկրներում հայկական գաղթյալներին ու հայարաբական քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կապերին: Նույնպիսի նվիրվածությամբ նա շարունակում էր մասնակցել նաև մեր պատմության ռուսերեն չորսհատորյակի շարագրմանն ու խմբագրական աշխատանքներին: Նշանակալից է նաև նրա մասնակցությունը Հայկական սովիտական հանրագիտարանում: Մեծ հետաքրքրությամբ էին լսվում նրա զեկուցումներն ու գիտական հաղորդումները ինչպես մեր հանրապետության, այնպես նաև միութենական ու միջազգային գիտական կոնֆերանսներում ու գիտաժողովներում: Նրա չորսբանջուր հաղորդում Մոսկվայում պարբերաբար կալացող Բարտոլոյան ընթերցումներում պարունակում էր գիտական խթնատիպ մի նորույթ և լսվում էր մեծ ուշադրությամբ:

1981 թ. ի վեր Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գլխավորում էր ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի աղբյուրագիտական և բնագրագիտական բաժինը, որտեղ կենտրոնացված էին արևելյան երեք լեզուներով՝ արաբերեն, պարսկերեն և թուրքերեն, ինչպես նաև հայերեն պատմագրական, մատենագրական, վիճագրական հուշարձանների ուսումնասիրության, հրապարակման և թարգմանչական աշխատանքները: Մեծ հոգատարություն ու մտահոգությունը հայ արևելագիտության ավանդները շարունակելու և ձեռնհաս մասնագետներ պատրաստելու ուղղությամբ, Ա. Տեր-Ղևոնդյանին մղում էին զիպի հետազոտական, անձանձիր աշխատանքի, որը և արդեն սկսել էր տալ առաջին պտուղները: Այդ մասին են վկայում բաժնի

աշխատակիցների ու ասպիրանտների պաշտպանության ներկայացրած զխսերտացիոն աշխատություններն ու գիտական հրատարակությունները:

Արդյունավետ ու բեղմնավոր էր նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ուսումնամանկավարժական գործունեությունը Երևանի պետական համալսարանի արևելյան ֆակուլտետում, որտեղ նա դասախոսում էր «Արաբական երկրների հին և միջին դարերի պատմություն», «Արաբական բանասիրության ներածություն» առարկաները և մասնագիտական այլ հատուկ կուրսեր, ղեկավարում և գրախոսում էր շրջանավարտների ավարտաճառները, օգնում, խրախուսում և ուղղություն էր տալիս գիտական աշխատանքի հակումներ գրք-սեռերդ ուսանողներին:

Բարձր գնահատելով նրա ավանդը արաբագիտության բնագավառում, Հալեպի համալսարանի ղեկավարությունը նրան ընտրել էր գիտության պատմության ինստիտուտի պատվավոր

անդամ, իսկ 1986 թ. նա ընտրվեց նաև Հոմի Տիրերիների ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը միաժամանակ ինտելեկտուալ բարձր արժանիքներով օժտված շիտակ ու ազնիվ անձնավորություն էր, մեծ հայրենասեր ու քաղաքացի, մինչև վերջը նվիրված իր ժողովրդին: Թիկունքում ունենալով ավելի քան 30-ամյա գիտական աշխատանքի համընդհանուր ճանաչում գտած վաստակ, նա գտնվում էր ստեղծագործական ուժերի հարաճուն ծաղկման շրջանում, լի եռանդով՝ շարունակելու բեղմնավոր գործունեությունը և հարստացնելու հայրենի գիտությունը նորանոր մեծարժեք գործերով: Ու թեև տարածամ մահը եկավ ընդհատելու արգասավոր կյանքը, սակայն եղած վաստակով արդեն նա իր ուրույն ու որոշակի տեղն ունի գրաված հայագետ-արևելագետների պանթեոնում:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Դ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

<i>Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.)</i>	5
<i>Ջրատիրության մասին դիվանական վավերագրերը և չաՀ Սաֆիրի 1638 թ. հրովարտակը</i>	17
<i>Մատենադարանի թուրքերեն վավերագրերի աղբյուրագիտական արժեքը</i>	27
<i>Новые источники по истории курдского народа</i>	39
<i>Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դար)</i>	57
<i>Ակոռու Ս. Հակոբա վանքի քյոթուկը</i>	73
<i>Ռաշիդ-էդ-դինը Կիլիկյան Հայաստանի մասին</i>	99
<i>Понятия “мулк”, “малек” и “малеканэ” по кабале-вакфнаме (1431 г.) селений, принадлежавших Эчмиадзину</i>	111
<i>Ներսես Աշտարակեցու 1823 թ. բողոքագիրը</i>	117
<i>Источниковедское значение турецких документов Матенадарана</i> ..	130
<i>Այգիններն ու այգեսեղերը ըստ հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերի</i>	141
<i>Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике</i>	160
<i>Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը</i>	169
<i>Կուլբենկի որդիներ Գուլաբիի և Գալուստի 1847 թ. Սուլթան Աբդ-ուլ-Մեջիդից ստացած արտոնագրերը</i>	190
<i>Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը</i>	207
<i>Երևանի Մուհամմադ-խան Ղաջարի՝ Միրզա-Աղա Սիպկիին և Ահմադ-Աղա Զիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIII դ.)</i>	212
<i>Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Վանի էյալեթին վերաբերող օսմանյան դիվանական վավերագրերը</i>	224

Armenia and Iran VI. Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period... 238

Մուրադ-Թափայի նորահայտ թուրքերեն արձանագրությունը... 265

*Դավիթ Բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ
և հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան
դիմադրական ուժերի հետ.....* 273

Возвращаясь к дешифровке Урутской эпитафии..... 287

*Արևմտահայության վիճակը ըստ Օսմանյան սուլթանական
ֆերմանների.....* 298

*Նոր նյութեր Արևելյան Հայաստանում թուրքական
իշխանությունների հարկային քաղաքականության
վերաբերյալ.....* 311

*Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ն
որպես Արցախի 18-19 դդ. պատմության սկզբնաղբյուր* 328

Մ. Փորթուգալյանը Արմենական կուսակցության մասին..... 333

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*«Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի
հիշատակարաններ»-ի Ա հատորը.....* 337

«Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Մասն Բ.. 344

Ձեռագրերի Յուզյակ. 1 հատոր 350

Խորենացու «Պատմությունը» պարսկերեն..... 355

Բառարանագրական հուշարձաններ.

Թուրքերեն-հայերեն բառարան..... 357

ՄԱՄՈՒԼԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Հայրենի դպրության անխոնջ մշակը 359

Նահատակ ֆիդայու նամակը..... 362

Մրցույթն ավելորդ է..... 366

ԱՅԼ

Մաշտոցյան մրցանակի առաջին դափնեկիրը 369

Արամ Տեր-Ղևոնդյան (Մահախոսական) 371

ՀԱԿՈՔ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Հատոր Բ

HAKOB PARAZIAN

ARTICLES

Volume II

ԱԿՕՔ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

СТАТЬИ

Tom II

Պատկերների մշակումը՝ Մարտիրոս Տոլմաճեանի

Հասմիկ Մխիթարյանի

Մարիամ Բրուտյանի

Անահիտ Խանզադյանի

Սրբագրումը՝ Մարիամ Բրուտյանի

Էջարումը և ձևավորումը՝ Հասմիկ Մխիթարյանի

Հապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմաճեանի

Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Մատենագարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտի Հրատարակչական բաժին

Երևան, Մաշտոցի պող. 53, Հեռ. (+374) 10 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Չափսը՝ 70X100, 1/16: Ծավալը՝ 25 ¹/₂ տպ. մամուլ:

ISBN 978-9939-9237-7-2

9 789939 923772

Անտարես

Գիրքը տպագրված է

«Անտարես» հրատարակչատան տպարանում

ՀՀ, Երևան-0009, Մաշտոցի պ. 50ա/1

Հեռ.՝ (+374 10) 58 10 59

antares@antares.am | www.antares.am